

Anders Lundkvist

Dansk kapitalisme

Gennembrud, storhed og stagnation

HOVEDLAND

Dansk kapitalisme

© Anders Lundkvist og Forlaget Hovedland, 2017

Omslag: Svetlana Makarenko

Tilrettelæggelse: Finn Brohus

Sat med Fedra

Trykt hos CPI, Sydslesvig

ISBN 978-87-7070-593-6

Forlaget Hovedland

www.hovedland.dk

mail@hovedland.dk

Udgivelser i serien »Indsigt og utopi«

Kim Paulsen,

Ud af krisen - Et opgør med ulighedens politik

Erik Christensen,

På vej til borgerløn - aktuell idédebat

Johannes Andersen,

Mit eget fælles bedste - om unge, demokrati og politisk deltagelse

Anders Lundkvist,

Dansk kapitalisme - Gennembrud, storhed og stagnation

Indhold

Indledning · 13

- Markedsøkonomi og kapitalisme · 15
- Demokratisk og kapitalistisk styring · 17
- Den danske økonomis tre hovedsektorer · 18
- Det empiriske grundlag · 19
- Appendiks: Bruttofaktorindkomsten (BFI) · 22

Kapitel 1. Mellem feudalisme og kapitalisme · 26

- Kapitalismen og dens gennembrud i Danmark · 26
- Den historiske materialisme · 29
- Afviklingen af feudalismen · 30
 - Revolutionen i landbruget · 31
 - Feudalismens krise · 32
 - Individuel og fælles produktion · 34
 - Klassekampen · 35
- Udviklingen af den frie arbejder · 38
- Pengeophobning · 39
- Simple vareproduktion: 100 års interregnum · 42
- Kritik af Scocozza · 48
- Feudalismens afvikling i international belysning · 50
- Feudalisme, borgere og småborgere · 52
- Gryende demokrati – og reaktionen herimod · 53

Kapitel 2. Økonomisk demokrati på landet · 58

- Selvforvaltningens baggrund og principper · 58
- Landbruget som en semi-autonom ikke-kapitalistisk sfære · 62
 - Indkøb af råvarer og eksport · 64
 - Brugsforeningerne · 64
 - Sparekasserne · 65
 - Kreditforeningerne · 66
 - Gensidige forsikringsselskaber · 66

Selvstyreøkonomiens omfang · 67
Selvstyreøkonomiens afvikling · 67
Mejerier og slagterier · 68
Brugsforeningerne · 70
Sparekasserne · 70
Kreditforeningerne · 71
Kritik af en marxistisk analyse · 75
Var kapitalismen nødvendig? · 77
Sammenfatning · 79

Kapitel 3. Stækket kapitalisme 1901 til 1957 · 81

Kapitalismen faser 1901-57 · 82
1901-14: Stagnation efter gennembruddet i 1890erne · 82
1914-22: Statsregulering, spekulationskapitalisme og nedtur · 83
1922-29: Fastfrosne strukturer · 86
1929-39: Verdenskrise og kapitalistisk opsving · 87
1940-50: Besættelsestiden og de første efterkrigsår · 89
1950-57: Stagnation · 90
Hvad er kapital? · 91
Kapitalens vægt i Danmarks økonomi 1901-57 · 93
Den danske kapitals internationale afmagt · 98
Politiske grænser for kapitalen · 99
Strukturforandringer i kapitalismen · 103
Finanskapitalen · 103
Aktieselskaber · 106
Kapitalens koncentration · 108
Sammenfatning · 112
Statistisk appendiks · 113

Kapitel 4. Klassekampenes tidsalder 1901 til 1957 · 119

Om begrebet klasse · 119
Arbejderklassen og arbejdskraftens værdi · 122
Klasserne i Danmark · 126
Klasseforskydninger 1901 til 1960 · 129
Årsager til klasseforskydningerne · 133
Gårdmænd versus byarbejdere · 135
Det epokegørende skift i klassealliancerne · 135

Den indirekte klassekamp
 mellem gårdmænd og byarbejdere · 137
De to klassers relative styrke · 141
De to klassers relative indkomstudvikling · 142
Arbejdere versus arbejdsgivere · 144
Sammenfatning · 155
Statistisk appendiks · 157

Kapitel 5. Velfærdskapitalisme 1957 til 1982 · 165

Den politisk-økonomiske udvikling · 166
Forholdet mellem de tre sektorer · 168
 Den offentlige sektor · 168
 Den kapitalistiske sektor 1957-73: Brancher · 170
 Den kapitalistiske sektor 1958-82: Ejertyper · 172
Finanskapitalen · 175
Har brancherne ændret sig? · 176
Årsager til udviklingen · 179
Sammenfatning · 180
Statistisk appendiks · 181

Kapitel 6. Arbejderklassen og de offentligt ansatte 1957 til 1982 · 188

De to velfærdsstrategier · 188
De offentligt ansatte og arbejderklassen · 191
Den klasse-mæssige udvikling 1960-82 · 193
Keynesianisme og indkomspolitik · 195
Socialdemokratiets overordnede strategi · 199
Hvorfor mislykkedes ØD-projektet? · 200
Hvorfor lykkedes velfærdsstaten? · 203
Statistisk appendiks · 205

Kapitel 7. Den nyliberale periode: Indledende · 207

Hvorfor 1982 som skæringsår? · 207
Den makroøkonomiske udvikling efter 1982 · 209
 1983-93 (Schlüter): Først vækst, så stagnation · 210
 1994-2000 (Nyrup): Vækst · 211
 2001-03 (Nyrup og Fogh): Lille krise · 212

2004-07 (Fogh): Højkonjunktur · 212
2008-16 (Fogh, Løkke, Thorning, Løkke):
 Først krise, så stagnation · 212
 1983-2016 (nyliberale periode) · 214
Planen for Kapitel 8, 9, 10 og 11 · 214
Statistisk appendiks · 215

Kapitel 8. Kapitalen · 220

Det store billede · 220
 Selskabskapitalisme · 220
 Den offentlige sektor · 221
 De tre hovedsektorer · 222
 Den analytiske fremgangsmåde · 223
Markedsmagt · 224
 Teorier om koncentration · 224
 Politisk modspil? · 226
 Koncentration og konkurrence · 230
 Almene koncentrationstendenser i dansk erhvervsliv · 233
 Den primære sektor · 237
 Den sekundære sektor · 238
 Den tertiære sektor · 239
 Sammenfatning om markedsmagt · 245
Kapitalmagt · 246
 Særtræk ved dansk selskabskapitalisme · 246
 Finanskapitalen · 247
 Kapitalkoncentration, især indenfor den produktive sektor · 255
 Toppen: A.P.Møller-Mærsk og Danske Bank · 260
 Sammenfatning om kapitalmagt · 263
Statistisk appendiks · 264

Kapitel 9. Klasserne · 275

Udviklingen i fordelingen på hovedklasser · 275
Selvstændige og lønmodtagere · 277
Problemet · 278
Den funktionelle
 indkomstfordeling: Løn versus kapitalindkomster · 280
 Lønkvoten · 281

Lønkvote pr. time · 282
Den personlige indkomstfordeling · 284
Pensionsindkomster · 290
Den familiebaserede formuefordeling · 291
Folkekapitalisme? · 292
Polarisering · 294
Sammenfatning · 297
Statistisk appendiks · 298

Kapitel 10. Staten · 307

Liberala kontra Keynesianere · 308
Staten og finanspolitikken · 308
Striden om BFI · 309
Det nyliberale opgør med Keynesianismen · 312
Økonomisk politik · 314
Klassiske liberale holdninger · 314
Pengepolitik · 315
Finanspolitik · 317
Offentlige udgifter, skat og skatteunddragelse · 321
Systemintegration i den nyliberale periode · 326
Metoder til at sikre efterspørgsel · 326
Kapitalisme uden politisk modspil · 328
Udfasning af konkurrencen · 330
Hverken liv eller død? · 331
Statens markedsgørelse og udhulingen af demokratiet · 332
Privatisering af infrastrukturen · 333
Konkurrenceudsættelse · 334
Disciplinering af de offentligt ansatte · 335
Centralisering af den politiske magt · 335
Fra demokratisk til kapitalistisk styring · 336
Staten og den modificerede klasseanalyse · 337
Offentlige versus private interesser · 338
Arbejderklassen · 343
Underklassen · 345
Overklassen · 347
Vælgernes sammensætning og politiske præferencer · 349
Sammenfatning · 351

Kapitel 11. Den globale dimension · 355

Marked og kapital · 355

Markedsniveauet · 356

Kapitalniveauet · 358

Forringede vilkår for klassekampene · 360

Konkurrencestaten og TINA · 362

Statistisk appendiks · 364

Kapitel 12. Afslutning · 366

De lange linier · 366

Hvor blev kapitalismen af? · 369

De kategorier, vi tænker økonomien i · 369

Det liberale billede af kapitalismen · 371

Nationalregnskabets billede af kapitalismen · 376

Marx og Hobbes:

Profitmaksimering og magtmaksimeringen · 378

Konklusioner · 379

Kapitalismens fremtidsudsigter · 380

Litteraturliste · 383

Oversigt over tabeller og figurer

- Tabel 1.1.** Håndværk og industri som procent af BFI 1860-1900 · 28
- Tabel 1.2.** Landbrugets vægt 1820-90 · 45
- Tabel 1.3.** Handel og transport 1820-90 · 47
- Tabel 2.1.** Andelsbevægelsens udvikling 1880-1914 · 67
- Tabel 3.1.** Erhvervsudviklingen 1901-1957, procent af BFI · 82
- Tabel 3.2.** Den kapitalistiske økonomis andel af BFI 1901-57 · 96
- Tabel 3.3.** Balancen i den finansielle sektor 1901-57, procenter · 104
- Tabel 3.4.** Den finansielle sektors og finanskapitalens vægt i realøkonomien 1901-57, målt på balancen · 105
- Tabel 3.5.** Personel i enkeltmandsvirksomheder og aktieselskaber 1925-58. Hele økonomien (industri, håndværk, bygge/anlæg, værker og handel) · 108
- Tabel 3.6.** Fordelingen af arbejdere på virksomhedsstørrelser 1897-1948. Industri og håndværk · 111
- Tabel 3A.** Balancen i finansielle institutioner 1901-57 (absolutte tal) · 114
- Tabel 3B.** Balance i finansielle sektor og BFI 1901-57 (absolutte tal) · 115
- Tabel 4.1.** Klassefordeling 1901-1960, procentvis andel af arbejdstyrken · 130
- Tabel 4.2.** Husarbejdernes procentvise andel af arbejdsstyrken 1901-1960 · 132
- Tabel 4.3.** Klassefordelingen 1901-1960, før udskillelse af offentligt ansatte · 132
- Tabel 4.4.** Klassefordelingen 1901-1960, efter udskillelse af offentligt ansatte · 133

- Tabel 4.5.** Antal gårdmænd og byarbejdere 1911-1960 · 141
- Tabel 4.6.** Årsindkomst for gårdmænd og arbejdere, 1920erne til 1950erne. Nominelle beløb · 142
- Tabel 4.7.** Realløn og arbejdsløshed, udvalgte år mellem 1914 og 1957 · 144
- Tabel 4A.** Realløn og arbejdsløshedsprocent, alle årene mellem 1914 og 1957 · 159
-
- Tabel 5.1.** BFI, ledighed og realløn 1957-82 · 166
- Tabel 5.2.** Den offentlige sektors bidrag til BFI 1957-82 · 169
- Tabel 5.3.** Branchernes bidrag til BFI 1957-73 · 171
- Tabel 5.4.** Den kapitalistiske økonomis andel af BFI 1957-73 · 172
- Tabel 5.5.** Ejerforhold i dansk økonomi 1958-82: Andel af privat omsætning · 173
- Tabel 5.6.** Simpel vareproduktion og kapitalisme 1958-82 · 174
- Tabel 5.7.** Balancen i den finansielle sektor 1957-73 · 175
- Tabel 5.8.** Den finansielle sektors og finanskapitalens vægt i realøkonomien 1901-57, målt på balancen · 176
- Tabel 5.9.** Udviklingen i ejertyper indenfor brancherne 1958-73 · 177
- Tabel 5A.** Arbejdsløshed samt årlig realvækst i BFI og løn 1957-82 · 182
- Tabel 5B.** Finansielle institutioners balance 1957-82 (absolutte tal) · 186
- Tabel 5C.** Finansielle sektors og finanskapitalens balance 1957-82 · 186
-
- Tabel 6.1.** Arbejdsstyrkens fordeling på stillingskategorier 1960-82 · 193
- Tabel 6.2.** De offentligt ansattes del af arbejdsstyrken/beskæftigede 1960-82 · 194
- Tabel 6.3.** Hovedklasserne 1960-82 · 194
- Tabel 6.4.** Partitilslutning 1971-81, Folketingsvalg · 204
-
- Tabel 7.1.** Realvækst i BFI og løn samt arbejdsløshed og overskud på betalingsbalancen efter 1982 · 210
- Tabel 7A.** Inflation samt årlig vækst i nominalløn og realløn

(private sektor) 1983-93 · 215

- Tabel 7B.** Inflation samt vækst i nominalløn og realløn (private sektor) 1983-2015 · 216
- Tabel 7C.** Vækst i reall BFI, arbejdsløshed samt overskud på betalingsbalancen i % af BNP, efter 1982 · 218
- Tabel 8.1.** Den danske selskabskapitalisme efter 1982 · 220
- Tabel 8.2.** Den offentlige sektor efter 1982 · 221
- Tabel 8.3.** Fordelingen af BFI på de tre sektorer 1982-2015 · 223
- Tabel 8.4.** CR3 og CR10 i industriens underbrancher 1985, 2007 og 2015 · 238
- Tabel 8.5.** Finansielle sektors balance/BFI 1957-2014 · 249
- Tabel 8.6.** Udlodning og faste bruttoinvesteringer 1983-2013. Alle selskaber · 250
- Tabel 8.7.** Strukturen i den finansielle sektor 1994-2015 · 250
- Tabel 8.8.** Koncentrationen indenfor den finansielle sektor 2001, 2007 og 2014 · 254
- Tabel 8.9.** CR3 og CR 10 i hele industrien (og råstofudvinding), 1985 til 2015 · 256
- Tabel 8.10.** De største selskabers vægt 1980-2015 · 257
- Tabel 8.11.** De 10 størstes kapitalandel blandt produktive selskaber 2001, 2006 og 2014 · 258
- Tabel 8A.** Offentlige sektor 1982-2015, absolutte tal · 265
- Tabel 8B.** BFI for hele økonomien, offentlige sektor, selskaber og ikke-kapitalistisk produktion 1982-2015, absolutte tal · 266
- Tabel 9.1.** Offentligt ansatte 1982-2013 · 276
- Tabel 9.2.** Klassestrukturen 1982-2013 · 276
- Tabel 9.3.** Personindkomst for lønmodtagere og selvstændige 1983, 2000 og 2014 · 277
- Tabel 9.4.** Løn og profits andel af indkomsten 1983, 2000 og 2014 · 278
- Tabel 9.5.** Vækst i arbejdsproduktivitet, realløn og kapitalindkomst pr. time 1983-2015 · 283
- Tabel 9.6.** Løn- og kapitalindkomster for alle lønmodtagerfamilier 2000, 2007 og 2014 · 289

- Tabel 9.7.** Pensionsindkomster for folkepensionister 2000, 2007 og 2014 · 291
- Tabel 9.8.** Formue og gæld i 2014, familiebaseret; andele af formuen · 292
- Tabel 9.9.** Ulighed i disponibel indkomst 1987-2015 · 294
- Tabel 9A.** De offentligt ansatte 1985, 1990 og 1995, absolutte tal · 300
- Tabel 9B.** Klassedelingen 1985, 1990 og 1995, før udskillelse af offentligt ansatte (absolutte tal) · 301
- Tabel 9C.** Klassedelingen 1985, 1990 og 1995, efter udskillelse af offentligt ansatte (absolutte tal) · 301
- Tabel 9D.** Offentlige og private sektor 2000-2013 (absolutte tal) · 302
- Tabel 9E.** Vækst i arbejdsproduktivitet, realløn og profit 1983-2015 (alle årene) · 303
-
- Tabel 10.1.** Andelen af vælgere (18 år og derover) i 2013 · 349
-
- Tabel 11.1.** Import- og eksportkvote 1982-2016 · 357
- Tabel 11.2.** Aktiver og passiver i forhold til udlandet 1982-2015 · 358
- Tabel 11.3.** Dansk FDI og portefølje i udlandet (danske tilgodehavender) 1993-2015 · 359
- Tabel 11.4.** Udenlandsk FDI og portefølje i Danmark (dansk gæld) 1993-2015 · 360
-
- Tabel 12.1.** Den kapitalistiske og offentlige sektors vægt i økonomien 1901-2014 · 366
- Tabel 12.2.** Den finansielle sektors og finanskapitalens vægt i forhold til realøkonomien 1901-2014 (balance/BFI) · 368
- Tabel 12.3.** Klassernes relative styrke 1901-2013 · 369
-
- Figur 12.1.** Kredsløbsmodellen · 371
- Figur 12.2.** Efterspørgsel og udbud · 373

Indledning

Kapitalismen har i dag triumferet, i Danmark som i det meste af verden.

Men vejen har været lang og brydsom, fordi der har været store hindringer at overvinde. Når man kender slutresultatet – det foreløbige – er det let at betragte sådanne vanskeligheder som blot irritationsmomenter for kapitalen, altså undervurdere deres betydning. Men historien fortegnes, hvis kapitalens hege-
moni læses tilbage i historien. Først med nyliberalismens mægtiggørelse af kapitalen, ved at sætte den fri til at investere hvor og i hvad den vil, bliver den kapitalistiske produktionsmåde virkelig enerådende.

Der går hundrede år fra afviklingen af feudalismen – fæstevæsenet – med landboreformerne i slutningen af 1700-tallet, og til at kapitalismen får tag om produktionen med 1890ernes industrialisering. Det er lang tid. Det vidner om en mere letargisk kapitalisme end hvad vi kender fra England, USA og Tyskland. Denne overgangsperiode behandles i Kapitel 1.

Men da kapitalismen så står klar, omkring år 1900, til at underlægge sig økonomien, dukker der i hastig rækkefølge, og til dels samtidigt, tre formidable modstandere op. Det er andelsbevægelsen, arbejderbevægelsen og det politiske demokrati. Dette var tre magter, der ikke blot satte grænser for kapitalen, men faktisk udgjorde alternativer til den kapitalistiske produktionsmådes styringsprincip, altså profitmaksimeringen.

Først var der *andelsbevægelsen*, der opstod i 1880erne, og som på sit højdepunkt omfattede op imod en fjerdedel af den danske økonomi. Kernen var mejerier og slagterier, hvortil kom en omfattende finansiel overbygning af sparekasser og kreditforeninger. Her udøvede gårdmænd og husmænd økonomisk selvforvaltning, besjælet af det demokratiske princip om én stemme pr. person. Bevægelsen var nok baseret på den private ejendoms-

ret og markedsøkonomien, men den havde front mod de kapitalistiske virksomheder; bønderne var arbejdende selvejere, ikke kapitalister. Med landbrugets stadig ringere vægt i økonomien mister dette alternativ til den kapitalistiske produktionsmåde uundgåeligt styrke; andelsbevægelsen svinder ind og må tilpasse sig kapitalens spilleregler. Hele dette landlige økonomiske demokrati behandles separat i Kapitel 2.

For det andet har vi *arbejderbevægelsen*, der ligesom kapitalismen får sit gennembrud i 1890erne og derefter styrkes op igen i 1900-tallet. I starten ligger vægten på det faglige arbejde, men fra 1930erne og frem opnår Socialdemokratiet næsten politisk hegemoni, hvilket muliggør opbygningen af en velfærdsstat. I mange år havde arbejderbevægelsen planøkonomi som alternativ til kapitalismen, og i 70erne kæmpede den en – forgæves – kamp for økonomisk demokrati (ØD).

Endelig er der det *politiske demokrati*, som vi får i 1901, altså kort efter andelsbevægelsens og arbejderbevægelsens opståen. Før da var der – nogenlunde – lige og almen valgret til Folketinget, men det var Estrup, Højre og Kongen der sad på staten og derfor bestemte. Først i 1901 blev det statueret, at regeringen skulle være i overensstemmelse med Folketinget, dermed folkeflertallet, således at andelsbevægelsens økonomiske demokrati dermed fik en politisk overbygning. Fra nu af var statsmagten en kampplads for de forskellige økonomiske interesser, og op igennem 1900-tallet betød det, at kapitalmagten fik et politisk modspil. Overfor demokratiets styringsprincip om lige indflydelse stod kapitalens princip om indflydelse efter tegnebogens tykkelse.

I denne bog argumenterer jeg, at den kapitalistiske produktionsmåde nok bliver *dominerende* efter ca. år 1900, men først *enerådende* med nyliberalismens sejr omkring 1982. Anderledes udtrykt er kapitalismen før og efter 1982 af kvalitativt forskellig karakter. Perioden 1901-57, hvor kapitalismen langsomt opbygges, behandles i kapitlerne 3 og 4; derefter følger kapitlerne 5 og 6, der beskriver intermezzoet med velfærdskapitalisme (1957-82); og endelig kapitlerne 7, 8, 9, 10 og 11, der ser på den nyliberale periode efter 1982. Kapitel 12 afslutter. I øvrigt vil et hastigt kig på indholdsfortegnelsen fortælle om bogens struktur.

Før 1982 er der en vis ligevægt mellem arbejde og kapital. Dette er det berømte historiske kompromis, eller classesamarbejde, hvor arbejderbevægelsen accepterede den private ejendomsret til produktionsmidlerne, altså gav afkald på socialisme, mens kapitalkræfterne anerkendte fagbevægelsens rettigheder; arbejdsgiveren leder og fordeler arbejdet, men arbejderne har vetomagt, fordi de kan strejke. Lige så vigtigt var det, at kapitalen måtte affinde sig med socialdemokratiets opbygning af en velfærdsstat, der gør en stor del af den danske økonomi til et område, hvor der ikke kan høstes profit.

Markedsøkonomi og kapitalisme

Hvordan er den danske kapitalisme indrettet? Og hvordan har den udviklet sig i de sidste årtier?

Thomsen karakteriserede for nogle år siden »forsøgsvis« den danske selskabsstyringsmodel som »*markedsøkonomi uden kapitalisme*« eller som »personlig stakeholderkapitalisme«, fordi »kapitalmarkedet spiller en forholdsvis ringe rolle, mens medarbejderrepræsentation og de mange andelsselskaber indebærer en relativt høj prioritering af stakeholderinteresser«. ¹ Som det vil fremgå er jeg ikke enig. Det er rigtigt at kapitalmarkedet spiller et mindre rolle ved finansieringen af virksomheder i Danmark end i de angelsaksiske lande, men det er til fordel for bankfinansiering. Og først og fremmest har den klare tendens i den sidste snes år været at erstatte stakeholderkapitalisme med shareholderkapitalisme, altså en éntydig fokusering på profitabiliteten. Da der samtidig er klare tendenser til øget koncentration, således at markeds konkurrencen til dels sættes ud af kraft til fordel for kapitalens magt over markedet (»*markeds magt*«), vil jeg generelt argumentere for at den danske økonomi snarere trækker i retning af »*kapitalisme uden markedsøkonomi*«.

Markedsøkonomi eller kapitalisme? De to muligheder giver to vidt forskellige visioner af vort økonomiske system (nærmere i Kapitel 12).

Markedsøkonomi er en flad struktur med mange beslutningstagere: forbrugerne, det offentlige, virksomhederne, udlandet, og først og fremmest ses ejerne af arbejdskraft (lønarbejderne)

og kapital som ligestillede. Dette er den neoklassiske model, først udformet af Walras og senere udviklet af den moderne teori om generel ligevægt, hvor den frie konkurrence sørger for økonomisk harmoni, nytteoptimering og fairness. Folkeudgaven af dette billede hedder »kredsløbsmodellen«, der præsenteres i begyndelsen af de fleste økonomiske lærebøger. Her er der nok modsætninger, fx mellem forbrugere og producenter, der jo har modsatte interesser i prisens højde, men disse modsætninger tvinger alle til at blive mere effektive, således at resultatet bliver den bedste af alle verdener. Markedsøkonomiens formel er $V_1 - P - V_2$ (hvor V er varer og P penge); producenterne sælger varer ($V_1 - P$) for at få penge til at købe forbrugsgoder ($P - V_2$), således at nytten er det ultimative mål. Markedsøkonomiens overordnede drivkraft er således nyttemaksimering, og bestræbelsen for at skaffe sig penge er blot et middel.

Kapitalisme, derimod, er en hierarkisk struktur, hvor den ultimative magt ligger hos kapitalen. Det er ikke lønarbejderen, der køber eller lejer kapital og bestemmer, hvad der skal produceres, men omvendt virksomheden eller kapitalejeren, der ansætter arbejdere og bestemmer, hvad de skal lave. Denne mere konfliktbetonede model er associeret med Marx, men findes hos de fleste kritiske – eller socialistiske – økonomer. Kapitalismens formel er $P - V - P'$ (hvor P' minus P er profitten), således at det ultimative mål er penge (profit), ikke nytte. Profitmaksimering er den overordnede drivkraft.

Traditionelle økonomer nedprioriterer med andre ord kapitalens magt, der sidestilles med alt muligt andet. Faktisk eksisterer der ikke magt i den ideelle markedsøkonomi, fordi alle agenters samfundsmæssige magt neutraliseres af deres indbyrdes konkurrence: »magten« ligger i stedet hos det upersonlige marked, som »dikterer« alle priser, lønninger og profitter. Traditionelt har liberalismens politiske argument for markedsøkonomi netop været, at den decentraliserer – eller opløser – den personlige økonomiske magt og dermed er den bedste garant mod tyranni (det økonomiske argument er som nævnt at markedsøkonomi er et effektivt økonomisk system, der optimerer den totale nytte). Og netop fordi (privat)økonomien ikke har noget at gøre

med magt, er den i sin natur upolitisk; økonomi er til sit væsen saglig. Den er ikke en trussel mod det politiske system, og den må værges sig mod at blive forvredet gennem politisering.

Demokratisk og kapitalistisk styring

Demokratiet har tre nødvendige og tilstrækkelige forudsætninger:

1) *Politisk lighed*: Alle voksne har (ultimativt) samme politiske indflydelse, nemlig én stemme hver; hvis fx de højtuddannede privilegeres med 2 stemmer hver eller de fattige ikke har stemmeret (begge dele har historisk været udbredt), er der ikke demokrati.

2) *Politisk frihed*: Alle kan stemme frit og ytre sig frit politisk; hvis mindretallet intimideres er der ikke demokrati.

3) *Flertalsstyre*: Suveræniteten ligger hos det parlament, som vælges, og her bestemmer flertallet mens mindretallet må underordne sig. Selv om parlamentet er nok så demokratisk valgt, er der ikke megen pointe i demokratiet, hvis mindretallet kan blokere flertallet og dermed forhindre at der tages beslutninger, eller hvis fx en konge har lige så meget at skulle have sagt som parlamentet.²

Disse tre forudsætninger har stort set været til stede siden 1901; derfor har vi demokrati i Danmark.

Demokratiets princip indebærer således lige indflydelse, idet vi alle, høj som lav, har præcis én stemme ved valgene. Heroverfor står kapitalismens princip om, at vi har indflydelse efter hvor mange penge vi råder over; den forbruger, der har 1.000 kr. har ti gange så megen magt (købekraft) som den, der kun har 100 kr., og den investor, der disponerer over 100 mio kr., har tilsvarende ti gange så megen indflydelse som den, der kun har 10 mio kr.

Liberale insisterede oprindeligt på, at økonomien med dens ulighed og politikken med dens lighed skulle holdes adskilte, dvs. politikken skulle ikke blande sig i økonomien; det ultimative argument herfor var at økonomi er baseret på individuelle valg og derfor ikke er af social/politisk natur. Heroverfor argumenterede socialister at økonomi *er* social og derfor »politisk økonomi«.

I den nyliberale fase efter 1982 er våbenhvilen mellem demokrati og kapitalisme opsagt og erstattet af et ønske om at trænge demokratiet tilbage fra staten, således at denne i stigende grad kommerialiseres, altså følger kapitalismens principper.

Den danske økonomis tre hovedsektorer

Disse betragtning om markedsøkonomi, kapitalisme og demokrati leder frem til en opdeling af økonomien i tre overordnede sektorer, bestemt af et ønske om at fokusere på modsætningen mellem kapitalistisk og demokratisk styring. De tre sektorer er:

- 1) den kapitalistiske del,
- 2) den offentlige del,
- 3) og en mellemliggende del, præget af simpel vareproduktion. Aktiviteten er markedsøkonomisk, men ikke kapitalistisk, dvs. formålet er ikke profit, men at forsørge sig selv og familien; historisk drejer det sig om landmænd, håndværkere og småkøbmænd, altså hvad Marx ville kalde »småborgerskabet«.

Jeg er især interesseret i det lange sigt, altså de strukturelle forskydninger mellem sektorerne og de hertil knyttede klasser. Snarere end de kortsigtede, konjunkturbestemte ændringer.

Den *kapitalistiske del af økonomien* skal bestemmes og kvantificeres. Kriteriet er at virksomheden helt overvejende profitmaksimerer. Dette gælder klart for aktieselskaber (og fonde), og for perioden efter 1973 er udbredelsen af denne *ejerform* det bedste mål for graden af kapitalisme i økonomien. For tiden før da suppleres med *branchens karakter*, idet industri (til forskel fra håndværk), engros handel (til forskel fra detailhandel), rederier samt indenfor finans banker og livsforsikringsselskaber (til forskel fra sparekasser og kreditforeninger) præges af så relativt store virksomheder, at profitmotivet må antages at være den overordnede drivkraft. Efter 1973 tillader statistikken ikke at anvende denne metode.

Den resterende del af den private økonomi er præget af små virksomheder, hvor ejeren arbejder og især arbejder for at brødføde sig selv og familien; motivet er brugsværdi snarere end bytteværdi. Denne produktionsform kaldes traditionelt *simpel vareproduktion*. Skellet mellem kapitalisme og simpel vareproduktion

(markedsøkonomi) er i princippet klar: Er profitmaksimering eller nyttemaksimering dominerende? I praksis er der gråzoner, hvor jeg ud fra de foreliggende oplysninger har måttet vurdere, hvor en given branche hører hjemme.

Den *offentlige del af økonomien* er defineret ved principielt at være under kontrol af Folketing og regering. Derfor kan den alternativt betegnes som den demokratiske sektor. Sektoren omfatter offentlige tjenester, især uddannelse, sundhed og omsorg for børn og ældre, men også militær, politi og domstole er inkluderet. Hertil kommer offentlige virksomheder, idet jeg herved forstår virksomheder, der er ejet af det offentlige.

Dansk økonomis værditilvækst i et givet år måles ved bruttofaktorindkomsten (BFI), og de tre sektors bidrag til BFI angiver deres relative økonomiske betydning. I appendikset gives en mere detaljeret redegørelse for BFI.

Det empiriske grundlag

Der er mange problemer med at finde relevant statistik.

For 1800-tallet mangler der simpelthen en masse statistik, hvilket betyder at kvantitativ præcision oftest er umulig, så vi i stedet må nøjes med mere eller mindre troværdige vurderinger.

Også for tiden efter år 1900 er det krævende at etablere troværdige sammenligninger over tid. Nogle kategorier glider ud, således håndværk i slutningen af 1970'erne, hvilket nødvendiggør andre metoder til at skelne mellem små og store (kapitalistiske) virksomheder. I andre tilfælde gennemføres en hel omorganisering af kategoriseringen; det er således tilfældet flere gange med statistikken over nationalregnskabet (dermed bidrag til BFI) og de offentlige finanser. Større ændringer kaldes »databrud« og markeres med en lodret streg i tabellerne. Hovedreglen er, at hvis man er interesseret i *strukturen* i et givet år, er den præcise afgrænsning vigtig; men hvis man er interesseret i *udviklingen* over tid, er det afgørende sammenlignelighed, dvs. at kategorierne er defineret ens i forskellige år. Man skal også være opmærksom på, at brancher af andre grunde kan ændre karakter, fx er hele det finansielle område i dag blevet klart profitdrevet, ligesom detailhandel i dag er præget af kapitalkæder og stormagasiner.

Klasseforholdene kan belyses ret præcist, takket være de meget detaljerede folketællingerne; her er der også grundige, især marxistiske, studier at støtte sig til. Alligevel er der også her problemer, ikke mindst med at opgøre offentligt ansatte i lidt ældre tid.

De fire første kapitler omhandler dansk kapitalismens historie frem til slutningen af 1950erne.

Klassikeren indenfor dansk økonomisk historie er Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, hvis to bind dækker perioden fra 1700-tallet til 1970.

Videre eksisterer der en serie bøger, udgivet af forlaget Systime, der redegør for Danmarks økonomiske historie. Ole Feldbæk behandler perioden 1500-1840, Ole Hyldtoft 1840-1910, Jan Pedersen 1910-1960 og Henrik Christoffersen 1960-1990. Hertil kommer Gyldendals Dansk Socialhistorie, hvor Hans Chr. Johansen skriver om 1700-1870, Vagn Dybdahl om 1870-1913, og Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen i to bind om 1914-39 og 1940-83. Endelig skal nævnes Dansk Pengehistorie, udgivet af Nationalbanken; de to bind dækker hhv. 1700-1914, skrevet af Knud Erik Svendsen og Svend Aage Hansen, og 1914-1960, skrevet af Erling Olsen og Erik Hoffmeyer. Erling Olsen skrev i 1962 en stadig nyttig bog: Danmarks økonomiske historie siden 1750.

Dette er de generelle fremstillinger. Hertil kommer de mere specielle, som der henvises til løbende, hvor jeg specielt vil jeg nævne Goul Andersen: Mellemlagene i Danmark (1979), der er den grundigste analyse af klasseforholdene i landet.

Det statistiske materiale er baseret på forskellige kilder.

Det andet bind i Svend Aage Hansens bog om Økonomisk Vækst indeholder tabeller over BFI samt de forskellige erhvervs bidrag hertil; disse oplysninger giver meget af det statistiske fundament for de fire første kapitler i denne bog.

Jeg har også gjort meget brug af Statistisk Årbog (udkommet siden 1896), Statistisk Tiårsoversigt (fra 1964) samt Statistikbanken, hvis tabeller især dækker den nyliberale periode (fra 1982). Desuden har jeg brugt Erhvervstællingerne fra 1925, 1935, 1948 og 1958. Alle disse kilder er tilgængelige elektronisk.

Endvidere har jeg anvendt Bind 9 af Gyldendals Danmarks-historie (1985), hvor Hans Chr. Johansen meddeler Dansk økonomisk statistik 1914-1980. Endelig har Poul Milhøj: Danmarks Statistik i 2 dele (1961 og 1965) været uvurderlig for oplysninger om dansk økonomi i slutningen af 50'erne.

Arbejdet med denne bog strækker sig tilbage til 2008, hvor mit bidrag til antologien om Dansk Nyliberalisme (artiklen »Den danske kapitalisme og demokratiets forfald«) kan betragtes som et forarbejde til nærværende bog; i revideret og opdateret form findes dette materiale i Kapitel 8. Analysen af dansk kapitalisme blev afbrudt et par år, hvor jeg udarbejdede en bog om Euro-krisen (2013), et noget mere presserende emne.

Bogens generelle tilgang er inspireret af Marx's fokus på interesser og klasser, som det kommer til udtryk i den historiske materialisme; derimod forholder jeg mig kritisk til hans politiske økonomi (arbejdsværdilæren og merværditeorien). Min socialistiske (anti-kapitalistiske) grundholdning hverken kan eller skal undertrykkes, men dette er ikke en debatbog. Meninger er kun noget værd, hvis de er solidt underbygget af fakta. Derfor har det været vigtigt at skaffe empirisk belæg for de forskellige analyser; det er mit håb at fremtidige forskere, uanset om de kan tilslutte sig analyserne og kapitalismekritikken, vil drage nytte af dette empirisk/statistiske materiale. Men især håber jeg, at bogen vil fungere som en nyttig ressource i arbejdet for en demokratisk socialisme.

Millioner forkortes til mio, og milliarder til mia.

Statistisk Årbog angives som St.Å, Statistisk Tiårsoversigt som St.TO og Statistikbanken som St.B; til de to første kilder er tilføjet årstallet, fx St.Å. 1995, til den sidste den anvendte tabel.

Hvert kapitel er forsynet med slutnoter, der indeholder litteraturhenvisninger, detaljer og uddybninger. Desuden er der til de fleste kapitler et appendiks, hvor jeg har samlet underbyggende statistisk materiale og forklaret de mere teknisk-statistiske metoder, som jeg har brugt; dette er vigtigt for læsere, der »vil se

mig efter i kortene, eller som vil arbejde videre med stoffet, men kan overspringes af den almindelige læser.

Appendiks: Bruttofaktorindkomsten (BFI)

De tre sektors vægt i økonomien måles ud fra deres bidrag til BFI. Dette begreb angiver værdien af den årlige produktion af varer og tjenesteydelser (service), som en branche, en sektor eller hele økonomien yder.³

BFI opgøres ved for hver branche at tage produktionsværdien, bestemt som det samlede salgsprovenu, og herfra trække værdien af produktionsinput (råstoffer og indkøbte varer); uden denne korrektion ville branchen smykke sig med værdier skabt i input-brancherne og man ville tælle værdiskabelsen dobbelt. Så tæller man sammen og får landets BFI. En branches bidrag til BFI angiver dens relative betydning – dens bidrag til den årlige værditilvækst – i den danske økonomi.

›Brutto‹ betyder at vi ikke fradrager de reinvesteringer, der er nødvendige til at holde produktionsapparatet vedlige. ›Faktor‹ refererer til at alle priser er ›af virksomhedsporten‹, dvs. før staten modificerer priserne med afgifter og subsidier; det drejer sig især om moms, og derfor bliver bruttonationalproduktet (BNP), der opgør værditilvæksten i de markedspriser, som forbrugerne faktisk møder, noget højere end BFI. Denne difference registrerer omfordelingen fra den private sektor til staten, men er irrelevant for en vurdering af den værdi, der skabes i brancherne; derfor holder vi os for det meste til BFI.

Dette er den grundlæggende tilgang, for den vedrører *produktionsiden*, altså værdiernes oprindelse. Det er den relevante tilgang, når vi ser på de forskellige branchers relative vægt i økonomien.

I anden omgang spørger man så, hvordan denne værditilvækst fordeles til dem, der har bidraget til den. BFI går ud-tømmende til løn og restindkomst; det hedder ›restindkomst‹, snarere end ›profit‹, fordi ejerens revenu dels er afkast til den indskudte kapital, dels til ejerens arbejdsindsats. Dette er *indkomst-siden*. Den er interessant, når vi ser på aflønningen af produktionsfaktorerne (arbejdskraft og kapital), specielt hvor stor en andel arbejderne får af BFI (lønkvoten).

Endelig kan man se på, hvordan værditilvæksten *anvendes*, nemlig dens fordeling på (umiddelbart) forbrug og (langsigtet) investering. Dette er vigtigt, når man skal vurdere BFI's effekt på samfundsøkonomien.

Men her skal man holde ørerne stive! Indkomstsiden fortalte at værditilvæksten er lig med den samlede indkomst, nationalindkomsten. Denne nationalindkomst udtømmes restløst i forbrugsudgifter og opsparing, simpelt hen fordi »opsparing« er *defineret* som den del af nationalindkomsten, der ikke går til forbrug. Videre er »investering« *defineret* som lig med »opsparing«. Det lyder mystisk, vil man sige, for der er vel ikke nogen garanti for, at opsparedede midler – ofte via bankerne – bruges til investeringer? Nej, men hvis der er »overopsparing«, således at virksomhederne ikke kan sælge hele produktionen til forbrug og investeringsgoder, så hober de usolgte varer sig op på lagrene, og denne lagerforøgelse kaldes »investering«, nemlig lagerinvestering, selv om den altså er ufrivillig. På den måde passer pengene altid i nationalregnskabet: BFI bliver lig med forbrug plus investeringer og opsparing bliver lig med investeringer.

Heri ligger også, at alt dette vedrører regnskabsprincipper og ikke den virkelige økonomi, hvor der selvfølgelig kan være ubalancer. I det nævnte eksempel med overopsparing og usolgte varer, er der underefterspørgsel, dvs. det *ønskede* forbrug plus de *ønskede* investeringer er mindre end produktionen, altså det samlede udbud. Det vil så have den effekt, at produktionen indskrænkes i næste periode. Regnskabsmæssig og ønsket investering er altså to helt forskellige ting, ligesom køb er forskellig fra efterspørgsel: Den samlede værdi af købte varer er altid lig med den samlede værdi af solgte varer (A kan ikke købe varer til 50 kr uden at B sælger varer til 50 kr), men det betyder ikke at ønsket køb (efterspørgsel) er lig med ønsket salg (udbud); ved den herskende pris kan efterspørgslen tænkes at være mindre end udbuddet, i hvilket tilfælde prisen vil tendere mod at falde.

Hvad er den *offentlige sektors bidrag* til BFI?

Offentlige serviceydelser finansieres via skatten og stilles derefter til rådighed for befolkningen. Da de ikke sælges har de ikke en salgsværdi eller markedspris, og man har nu valgt at sætte

den offentlige sektors BFI lig med *lønudgifterne* til de offentligt ansatte, altså bestemme denne del af BFI ud fra indkomstsiden, snarere end ud fra produktionssiden. Det diskuteres nærmere i Kapitel 10.

Hvordan afgrænse den offentlige sektor fra den private? Det er der ingen objektive standarder for.

Den offentlige sektor betragtes normalt som omfattende den økonomiske aktivitet, der er under offentlig kontrol, idet *ejerskab* betragtes som kriteriet for kontrol.⁴

Selv om offentlige ydelser normalt stilles gratis til rådighed (uddannelse, sundhed), kan den også finansieres af brugerbetaling, således at ydelsen får en pris; dette er fx delvis tilfældet for børneinstitutioner. Men sådanne institutioner er offentligt ejede, hvilket betyder at pris og udbud er under offentlig kontrol. Dette er det afgørende, og de henregnes da også i nationalregnskabs opgørelse til den offentlige sektor.

Til den offentlige sektor henregner jeg også *offentlige virksomheder*, såsom offentlige værker og DSB, såfremt det offentlige ejer 50% eller mere. Som vi skal se er det ingen let sag – især ikke i ældre tid – at bestemme disse virksomheders bidrag til BFI. I megen statistik regnes de ikke med til offentlig økonomisk aktivitet, men henregnes til de kapitalistiske selskaber; det kan da også argumenteres, at de i dag er blevet så profitorienterede, at dette er det mest rimelige. Når jeg har valgt at inkludere dem i den offentlige sektor skyldes det mest hensynet til sammenlignelighed med »gamle dage«.

Det offentlige er også involveret i omfordeling, først og fremmest gennem *indkomstoverførsler* til husholdningerne i form af pensioner, dagpenge, kontanthjælp, børneydelser etc.; hertil kommer rentebetaling, der var af betydning fra 1982 og nogle år frem. Disse beløb er en del af de offentlige driftsudgifter, men bidrager ikke til BFI, fordi de blot omfordeler. De er meget konjunkturfølsomme (store under lavkonjunktur) og derfor af mindre relevans for mit formål, der er at analysere strukturen i den danske kapitalisme.

Noter

- 1 Thomsen 2002: 47.
- 2 Nærmere om demokratiets principper i Lundkvist, 2004, Kapitel 41.
- 3 Forskellen mellem varer og service er for det første, at kun varer kan man tabe over foden, og for det andet at service forbruges samtidig med at den produceres (tænk på en klipning).
- 4 I 1970 modificerede nationalregnskabet dette princip ved under den offentlige sektor at medregne nogle private institutioner, der overvejende var offentligt finansieret og derfor formodedes at være under offentlig kontrol.

Kapitel 1

Mellem feudalisme og kapitalisme

Dette kapitel handler om den danske kapitalismes forhistorie.

Efter en kort bestemmelse af hvad, hvad kapitalisme er, diskuterer jeg, hvornår den slår igennem i Danmark; svaret er i 1890'erne. Derefter springer jeg 100 år tilbage i tiden, til feudalismens opløsning med Landboreformerne sidst i 1700-tallet. Vi ser på hvordan kapitalismens to forudsætninger: den frie lønarbejder og pengeophobning, opstår herudaf.

I denne periode, hvor feudalismen er ved at dø og kapitalismen ved at fødes, har vi et interregnum, der bedst kan karakteriseres som simpel vareproduktion, dvs. en produktionsmåde, hvor producenterne overvejende er selvstændige (bønder); markedsøkonomien vinder frem, men kapitalismen eksisterer kun i kimform.

Denne analyse uddybes gennem en kritisk diskussion af Benito Scocozza's analyse af perioden, og med en sammenligning af den danske og europæiske udvikling. Kapitlet afsluttes med en diskussion af periodens politiske udvikling.

Kapitalismen og dens gennembrud i Danmark

Ifølge Marx består kapitalforholdet af en person med produktionsmidler eller penge, der står overfor en anden person, der har arbejdskraft. Den første vil ansætte den anden, fordi aktivering af arbejdskraften i produktionsprocessen skaber profit. Den anden *kan* lade sig ansætte, fordi han/hun er fri i positiv forstand, dvs. suverænt råder over sin arbejdskraft (modsat slaven og fæstebonden). Og arbejderer er fri i negativ forstand, nemlig *»fri for«* alt andet end arbejdskraft, især produktionsmidler, og derfor afskåret fra selv at producere sine livsmidler; derfor er arbejderer *nødt til* at lade sig ansætte.

Dette er essensen i den kapitalistiske produktionsmåde, men hvordan blev dennes to forudsætninger – frie arbejdere hér, pengeophobning dér – skabt historisk? Hvordan voksede kapitalismen ud af feudalismen? Marx redegør for denne proces i England i kapitlet om »den såkaldt oprindelige akkumulation« i *Das Kapital*. Det centrale er her privatiseringen af den fælles jord (fælleden) gennem såkaldte »enclosures« (indhegninger), samt jordens monopolisering hos godsejerne. Bønderne berøvedes jorden – deres afgørende produktionsbetingelse – og blev tvunget til at blive lønarbejdere, enten på landet eller ved at søge til byerne. Adskillelsen af producenten fra produktionsmidlerne er essensen i den oprindelige akkumulation. Hvordan denne proces udspillede sig i Danmark, ser vi på nedenfor.

Når kapitalismen først er der, skaber kapitalen sine egne forudsætninger. Den genererer profit (pengeophobning), og den skaber frie lønarbejdere ved at udkonkurrere mindre producenter (»småborgerskabet«). Spørgsmålet her er imidlertid, hvordan disse forudsætninger etableres forud for kapitalismens gennembrud.

Det er tautologisk, at en kapitalistisk produktionsmåde kræver en kapitalistisk *produktion*, så handelskapitalisme er ikke egentlig kapitalisme; profitmaksimering som dominerende drivkraft må være trængt ned i produktionsprocessen. I England skete dette først indenfor landbruget (»agrarkapitalisme«), men i dette kapitel vil jeg argumentere for, at det i Danmark først sker med industrialiseringen i byerne.

Skabelsen af frie arbejdere på den ene side og pengeophobning på den anden er *nødvendige*, men ikke *tilstrækkelige* forudsætninger for kapitalismens gennembrud. For at forstå overgangen fra den feudale til den kapitalistiske produktionsmåde må vi grave dybere, nemlig ned til produktivkræfternes udvikling, som det hedder i den historiske materialisme. Vi må med andre ord se på opkomsten af en ny *teknologi*.

At kapitalismen har denne tredje betingelse ses allerede af at flere norditalienske byer, med Venedig og Genova i spidsen, i 1300-tallet udviklede et stort proletariat, samtidig med at handelshuse tjente styrkende med penge på udenrigshandel. Det gav en traditionel klassekamp mellem arbejde og kapital, men

ikke kapitalisme. Kapitalen fik nemlig ikke kontrol med produktionen, dertil var teknologien for primitiv.

De første kim til en industriel udvikling i Danmark har vi i ›forlagssystemet‹, der er en overgangsform mellem handels- og industrikapitalisme. Den potentielle kapitalist leverer råvarer til producenten, der forarbejder dem hjemme (typisk syning), hvorefter forlæggeren sælger færdigvarerne.

Hertil kom at den spæde industrikapital blev hjulpet frem af en merkantilistisk politik, hvori også ligger at den ikke stod på egne ben, men var afhængig af staten. Denne ›manufakturadministration‹ blev ingen succes, og den afvikles i 1817, hvorefter staten i stedet søgte at fremme landbrug og handel. Manufakturpolitikken lagde dog grunden til den senere industrielle udvikling, og i de næste årtier vakler politikken mellem merkantilistiske statsindgreb og liberalisme.¹ Først med Næringsloven af 1857 sejrer sidstnævnte og vejen ryddes for kapitalen.

Imidlertid var der flere tilfælde af ›falske starter‹ for industrikapitalen.

Allerede 1840-46 opstod en række aktieselskaber, hos datidens liberale med den begrundelse at det var ›folket‹, og ikke staten, der skulle bestemme. De fleste gik hurtigt fallit. Under boomet i første halvdel af 1870erne etableredes der igen mange aktieselskaber, men kun 16% af denne kapital investeredes industrielt, og anden halvdel af 1870erne var en decideret krisetid. Frem til omkring 1890 blev det kun til, hvad Sven Aage Hansen kalder ›pletvis industrialisering‹.² Industriens andel af BFI vokser kun beskedent, og efter 1875 stagnerer antallet af industriarbejdere på 30-35.000.

Tabel 1.1. Håndværk og industri som procent af BFI 1860-1900

Procent af BFI	1860	1870	1880	1890	1900
Håndværk	14,6%	12,1%	10,1%	12,2%	10,0%
Industri	4,3%	4,1%	5,2%	6,6%	9,9%

Kilde: Hansen, II, 1974: Tabel 3. ›Håndværk‹ omfatter op til 5 ansatte, ›industri‹ 6 eller flere.

Det store gennembrud kom først i 1890erne, især efter 1895. Antallet af industriarbejdere steg nu med 25% fra 1890 til 1895 og med ikke mindre end 50% i de følgende 5 år. Og hvor den årlige vækst i industriens BFI havde ligget på omkring 4,5% efter 1855, hoppede den i perioden 1890-97 til 7,2%. Som det ses i tabellen nåede industrien først i år 1900 op på niveau med håndværket, målt på andelen af BFI.³

Det er ikke mærkeligt, nærmest selvfølgelig, at gennembruddet kom i 1890erne. Den Store Depression på internationalt plan klinger af omkring 1895, hvilket gavtede landbruget og dermed den generelle købekraft. Men den grundlæggende årsag ligger formentlig i, at udviklingen af kapitalismens forudsætninger – frie arbejdere og pengeophobning – på dette tidspunkt havde nået en kritisk masse.

I det følgende lægger jeg derfor til grund, at kapitalismen står på egne ben efter år 1900, mens perioden forud herfor er den oprindelige akkumulation i Danmark. Det er den vi ser på i dette kapitel.

Men først et par ord om den historiske materialisme, som denne fremstilling tager udgangspunkt i.

Den historiske materialisme

›Produktionsmåden‹ er grundbegrebet i den marxistiske historieteori, kaldet ›den historiske materialisme‹. Produktionsmådens fundament kaldes ›basis‹, som består af ›produktivkræfterne‹, dvs. teknologien og den fysiske organisering af arbejdet, og ›produktionsforholdene‹, hvilket er de ejendomsretlige regler for fordelingen af produktionsmidler og produkter.

Dynamikken i modellen, altså det, der undergraver én produktionsmåde og giver anledning til en ny, består i at produktivkræfterne udvikler sig autonomt (som en slags ›prime mover‹) og på et tidspunkt kommer i strid med produktionsforholdene, dvs. de gældende ejendomsforhold kan ikke længere styre teknologien; derfor revolutioneres produktionsforholdene, og en ny produktionsmåde opstår. Her skelner Marx mellem 5 grundtyper: Slavesamfund, feudalisme, kapitalisme, socialisme og kommunisme.

Nævnte »basis« bestemmer »overbygningen«, dvs. rammerne for politik og ideologi (ikke detaljerne). Denne prioritering af årsagssammenhænge afspejler den marxistiske erkendelsesteori, den »praktiske materialisme«, ifølge hvilken den materielle interesse bestemmer idéen (»erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral«, som Bertold Brecht digtede). Interessen bestemmer idéen, og de herskende interesser definerer de herskende idéer. Når den herskende klasse systematiserer idéerne, får vi en ideologi, hvis funktion er at tilsløre denne klasses materielle interesser ved at fremstille dem som almene, således at underklassen kan identificere sig med overklassens interesser.

Modsat overklassens historieskrivning, der lægger vægten på konger og krige, ser den historiske materialisme historien fra neden, i og med at vægten lægges på produktionen og de umiddelbare producenter.

I det følgende tager jeg udgangspunkt i den historiske materialisme som forklaringsmodel, men som vi skal se afviger den danske udvikling på flere punkter fra den mere firkantede fortolkning af denne teori.

Afviklingen af feudalismen

Den første forudsætning for den kapitalistiske produktionsmåde er naturligvis at den feudale produktionsmåde afvikles.⁴

Derfor må vi begynde undersøgelsen med landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet. De giver ikke kapitalisme, men de fjerner en kampesten fra vejen herimod. Vi spørger hvorfor systemet med fæste og hoveri blev afviklet, og vi ser på de umiddelbare virkninger af denne revolution.

Dernæst undersøger jeg udviklingen af kapitalismens positive forudsætninger frem til 1890, altså fremkomsten af frie arbejdere og pengeophobning op igennem 1800-tallet. Vi ser også på udviklingen af en yderligere forudsætning for kapitalismens, nemlig fremkomsten af en pengeøkonomi (markedsøkonomi); dette sidste element kunne alternativt have været præsenteret som et aspekt af pengeophobningen.

Revolutionen i landbruget

Omkring 1750 ejedes langt det meste af landets jord af godsejerne og Kongen; der var meget få selvejerbønder, og dermed var Danmark betydeligt mere feudaliseret end fx Norge.

Bønderne var fæstebønder, der til herremanden (evt. Kongen) ydede fæsteafgifter og hoveri (ulønnet tvangsarbejde), men i øvrigt havde en betydelig autonomi i landsbyfællesskaberne; man dyrkede jorden i fællesskab, traf beslutningerne i fællesskab og alle havde adgang til »fælled« eller »overdrevet«, hvor man kunne lade kvæget græsse og hente brænde. Landsbyfællesskaberne levede i en naturaløkonomi, mens godsejerne var afhængige af at sælge deres overskud på markedet, ofte til eksport. I Danmark var landbruget i krise i første halvdel af 1700-tallet, fordi priserne på landbrugsprodukter var faldende; godsejerne kom derved under økonomisk pres, og dette pres ytrede sig i øget hoveri og indførelse af Stavnsbåndet (1733).

Landbrugsrevolutionen i slutningen af 1700-tallet vedrørte både produktivkræfterne og produktionsforholdene.

Den *produktionsmæssige* side bestod i at landsbyfællesskaberne blev opbrudt, således at den enkeltes jord blev samlet og gården flyttedes fra landsbyen og ud til denne jord; tidligere lå gårde samlet i en landsby, og hver bonde ejede et utal af spredte jordstrimler, således at den gode og dårlige jord fordeltes retfærdigt.⁵ Men udskiftning og udflytning er produktionsomlægninger, som ikke i sig selv betyder at bonden ophører med at være fæster.

Overgangen fra fæster til selvberoende gårdejer, jordknap husmand eller jordløs landarbejder er den *ejendomsretlige del* af revolutionen; i perioden 1787-1807 blev omtrent 60% af alle bøndergårde selvejere (især i Jylland).⁶ De gode konjunkturer i denne tid gav mange bønder flere penge på lommen, således at de fik mulighed for at købe jorden, men betød også at denne blev dyrere. Købet blev finansieret af bøndernes opsparing, ved lån fra lokale og med statslige lånemidler, men især ved at godsejeren fik prioritet i ejendommen. Højere jordpriser betød højere prioritetsydelse. De betalinger kunne foreløbig klares, men da konjunkturerne vendte i 1820erne kom mange af de nye selvejere ud

i svære økonomiske problemer; overgangen fra fæste til selveje stoppede da næsten i et årti, og endnu i 1873 udgjorde fæstede landbrugsejendomme 14% af hartkornet, der er et mål for værdien af jorden.⁷

Hvorfor skiftede de danske produktionsforhold grundlæggende karakter i løbet af nogle få årtier? Det skal vi se på i resten af afsnittet.

Feudalismens krise

Efter 1750 vendte konjunkturerne som sagt, fordi priserne begyndte at stige;⁸ revolutionen blev altså ikke udløst af en økonomisk krise. Overhovedet er det overfladisk at ville forklare en produktionsmådes undergang med henvisning til de økonomiske konjunkturer. De kan give et stød, men ikke vælte systemet, hvis det ikke i forvejen er ustabil.

Faktisk lykkedes det op igennem 1700-tallet at øge produktionen betydeligt, fordi ødegårde forsvandt og husmandsbrug blev bemandet, således at »erhvervet blev i stand til at brødføde 40% flere landboere i 1783 end i 1720«.⁹ Men produktiviteten blev næppe forbedret, så den enkelte landbruger producerede det samme, mens der blev flere til at producere. Og som vi snart skal se, blev bondens manglende evne til at producere et tilfredsstillende overskud et stedse større problem for godsjerne.

For nogle årtier siden var der indenfor marxistisk historisk skrivning en spændende diskussion mellem Paul Sweezy og Maurice Dobb om disse emner.¹⁰

Sweezy lagde vægt på udefrakommende, destabiliserende faktorer, især handelskapitalen og den pengeøkonomi, som den gav anledning til. Denne forklaring på feudalismens undergang passer ikke på Danmark, hvor pengeøkonomiens udbredelse ikke var årsag til feudalismens fald, men en følge heraf. Det var nemlig landboreformerne, der gav et opsving i kommercialiseringen af den danske økonomi. Svend Aage Hansen vurderer at forud for reformerne (i 1783) udfoldede »næppe mere end halvdelen af erhvervslivet« sig »under en egentlig pengeøkonomi«, noget mindre i landbruget, hvor kun godssektoren var inddraget i markedsøkonomien.¹¹ Dette ændredes med landboreformerne,

fordi selvejerne måtte betale for deres nye ejendom med afdrag og renter i kontanter, ligesom hoveri og naturaltiende efterhånden afløstes af pengeydelse. Hertil kom bøndernes skattebetalinger, hvor korn blev erstattet med penge som betalingsmiddel. I Danmark er kommercialisering altså ikke en forudsætning for feudalismens afvikling, men det er klart at kapitalismen ikke kan udbredes uden.

I overensstemmelse med den historiske materialisme hævdede *Dobb*, at den kapitalistiske produktionsmåde først tog over, da feudalismen havde nået sin grænse for generering af et overskud. Denne forklaring passer bedre på det danske eksempel. Op igennem 1700-tallet havde godsejerne og statsmagten strammet grebet om bønderne. Der blev indført stavnsbånd og hoveriet blev øget, hvilket viser at godsejerne havde problemer med at skaffe det nødvendige overskud. Senere lokkede de gode konjunkturer til øget produktion, men det viste sig vanskeligt at realisere eftersom bønderne unddrog sig arbejdet, enten ved at flygte (trods stavnsbåndet) eller ved at udføre hoveriarbejdet mere modvilligt og dermed mere ineffektivt.¹²

Udbytningen under feudalismen synes at have nået en grænse. Derfor måtte denne produktionsmåde sprænges. Men den måde, det skete på, harmonerer faktisk dårligt med den klassiske historiske materialisme, ifølge hvilken en autonom udvikling i produktivkræfterne skulle nødvendiggøre og genere mere adækvate produktionsforhold. Vi ser i hvert fald ikke nogle produktivkræfter, der stormer frem, med ny teknologi og nye opfindelser, og som derved kommer i strid med produktionsforholdene. Selv om Enevælden (1660-1849) gjorde lidt for at forbedre landbrugsteknologien, er det først i slutningen af århundredet, altså efter revolutionen, at der virkelig sker nogle fremskridt. Og lader vi, som rimeligt er, begrebet »produktivkræfter« også omfatte den måde, hvorpå arbejdet organiseres, var der før landboreformerne heller ingen udvikling her.

Sagen er at produktivkræfter og produktionsforhold ændredes *samtidigt*. Arbejdets organisering revolutioneredes med udskiftningen og udflytningen, og ejendomsforholdene revolutioneredes med overgangen fra fæste til selveje. De to omvælt-

ninger understøtter hinanden, så man kunne lige så godt – eller dårligt – sige, at ændringen i produktionsforholdene forårsagede ændringen i produktivkræfterne.

Individuel og fælles produktion

Faktisk lykkedes det med landboreformerne at effektivisere produktionen betydeligt.

Der skete en fordobling af landbrugets produktion mellem 1770 og 1800, hvilket svarer til en vækst på op imod 2% pr. år.¹³ Det beroede givetvis på, at en del af det trælse, og derfor ineffektive, hoveriarbejde blev afløst af bondens arbejde for sig selv på egen jord; og videre at det komplicerede produktionsmønster i landsbyen, hvor man ofte skulle bevæge sig langt for at dyrke en strimmel jord, blev gjort mere rationelt i kraft af udflytningen.

Liberalismen var i disse år så småt ved at vinde indpas i den intellektuelle elite, dvs. de fremsynede godsejere (Adam Smith's ›Wealth of Nations‹ var udkommet i 1776 og blev hurtigt oversat). Det var selvfølgelig ikke liberale idéer, der var årsag til feudalismens afvikling, men de forsynede reformatorerne med argumenter. Liberale vil være tilbøjelige til at forklare den øgede produktivitet med individualiseringen af produktionsmønstret (udskiftning og udflytning) og styrkelsen af privatejendomsretten (selvejet i stedet for fæste).

Men er individuel produktion generelt mere effektiv end fælles? Det spørgsmål er uafklaret. Den liberale grundfortælling er her ›The Tragedy of the Commons‹, iflg. hvilken eksistensen af en fælled (overdrev) leder til overudnyttelse. Jeg har ikke set argumenter for, at det skulle have været tilfældet i anden halvdel af 1700-tallet, men det kan ikke udelukkes. Den liberale fortælling gør sig det imidlertid for let. Formentlig er ureguleret fællesejendom (fri adgang) ineffektivt, men alternativet hertil kan lige så vel være reguleret fællesejendom som privatisering. Spørgsmålet bliver dermed om planøkonomi eller markedsøkonomi er mest effektivt, og det er en anden snak. Men datidens politisk-økonomiske magtforhold var naturligvis ikke til en styrkelse og effektivisering af den fælles produktion.

Næste spørgsmål bliver om gårdejernes selveje er mere ef-

fektivt end fæste? Og om landarbejdernes og husmændenes lønarbejde er mere effektivt end hoveri? Det er der næppe tvivl om (omend North for nogle år siden mente at kunne påvise at slavearbejdet i Amerikas sydstaten var rimeligt produktiv). Frit arbejde, enten for sig selv eller for en arbejdsgiver, vil i gennemsnit være mere produktiv end en tvungen arbejdsindsats. Men det betyder ikke, at privat arbejde nødvendigvis er overlegent i forhold til egentligt socialt arbejde, altså en produktionsproces, hvor man arbejder i fællesskab, dermed umiddelbart for hinanden.

Imidlertid handler effektivitet ikke blot om produktion, men også om *velfærd*. Det kan udmærket tænkes at produktionen øges, men at det producerede fordeles mere skævt, således at de fleste tabte ved omvæltningen. Og det var præcis, hvad der skete.

Klassekampen

Landbrugsrevolutionen forstås bedst, hvis den ses i et klassekampsperspektiv, altså ved at inddrage de forskellige *interesser*, der var på spil.

Her kan vi starte med at spørge ›Quo Bone‹, dvs. hvem fik gavn af omvæltningerne? Svaret er at det fik den herskende klasse, nemlig *godsejerne*; i hvert fald i første omgang. Set fra den historiske materialismes vinkel er dette paradoksalt, eftersom denne teori tilsiger at afviklingen af en produktionsmåde betyder at den hidtidige herskende klasse udskiftes med en ny.

Derimod opførte staten sig som den historiske materialisme foreskriver, dvs. den udtrykte den herskende klasses interesser. Men denne klasse var delt. Frem til 1788 havde de reformvenlige, med Rewentlow i spidsen, overtaget, og de ønskede en ret bondevenlig linje såsom en regulering af det stadigt mere tyngende hoveriarbejde. Derefter kom et oprør fra reformmodstanderne. Disse godsejere indsamlede ligefrem underskrifter til en adresse til Kongen. Det blev de ganske vist straffet for, men de fik også Enevælden til at rette ind, således at politikken i de følgende år blev éntydigt godsejervenlig. Reformerne blev ikke sat i bero, hvilket nok også havde været umuligt, eftersom de var i fuld

gang på græsrodsniveau, men såvel hoveriet som tiendeafgiften blev fastlagt på et højt niveau.

Alt i alt blev godsejerne den klare vinder. De fik solgt fæstejorden til høje priser, hvilket i mange år gav dem en god indtægt i form af renter og afdrag fra de nye selvejere, og samtidig bevarede de i et vist omfang husmændenes gratis arbejdskraft (hoveriet) i mange år; det blev dog i stigende omfang afløst af en pengeafgift. Godsejerne fik dermed frigjort store kapitaler, der kunne bruges til investeringer i hovedgården eller som blev placeret i københavnske handelshuse.

Også en del af bønderne nød godt af revolutionen. Der var *gårdmændene*, der havde midler til at købe så megen jord, at de sammen med familie, karle og piger kunne klare sig selv. De var ikke nødt til at arbejde for andre og blev derfor éntydigt selvejere.¹⁴

En noget større del blev *husmænd*, der ejede så lidt jord at de var tvunget til at arbejde på godset eller for gårdmændene; de var en blanding af selvejere og lønarbejdere. I 1700 var der 3 gange så mange bøndergårde som husmandsbrug, men efter reformerne overhalede husene gårdene, idet der da var 60.000 huse, heraf 1/3 jordløse, overfor 50.000 gårde.¹⁵

Endelig blev den laveste del af landbefolkningen helt »fri« for deres produktionsgrundlag, da landsbyfællesskabet blev opløst ved udflytningen af gårdene fra landsbyen, arbejdsfællesskabet nedlagt og fællesejendommen (»fælleden«) privatiseret. De blev *landarbejdere*, altså lønarbejdere, men deres forhold til arbejdsgiveren var i begyndelsen ofte patriarkalsk, ligesom forholdet mellem svend/lærling og mester i byerne, så man kan ikke karakterisere dem som aldeles »frie« i Marx's forstand. Deres antal var dog stadig forholdsvis beskedent, anslået 15.000 til 16.000. Som vi skal se nedenfor vokser antallet af husmænd og landarbejdere betydeligt gennem 1800-tallet, mens antallet af gårdmænd stagnerer.

Revolutionen medførte således en klar *polarisering* på landet med godsejerne i toppen.

Flertallet på landet blev landarbejdere og husmænd, og dermed mere eller mindre skilt fra deres produktionsmidler; de

var tvunget til at søge lønarbejde. De blev til dels frie arbejdere, markeret ved Stavnsbåndets ophævelse i 1788, men modsat i England blev de på landet helt frem til 1880'erne, og unddrog dermed i mange år den egentlige kapitalisme en af sine betingelser.

Etableringen af en mellemklasse af gårdmænd peger imidlertid på en dansk undtagelse i forhold til fx England. Denne klasse er meget stabil i såvel omfang som økonomisk vægt helt frem til krisen i 1930'erne, altså i næsten 150 år. Først meget sent går den til grunde ved at blive splittet i agrokapitalister og lønarbejdere.

Alt i alt er det ikke mærkeligt, at det var godsejerne og de bønder, der havde penge på kistebunden, der gik forrest i revolutionen, mens de to andre grupper var mere modvillige og konservative.

Husmænd og landarbejdere måtte se deres vilkår forringet. De havde ikke længere et overdrev at støtte sig til, og de måtte se en tilværelse i landsbyfællesskabet, hvor der herskede en vis grad af lighed og frihed, erstattet med et liv som afhængige af andre.

For så vidt blev feudalismen afviklet, fordi overklassen og mellemklassen var politisk og økonomisk stærkere end den mere talrige underklasse. Hos Marx indebærer fundamentale revolutioner at den undertrykte klasse overtager magten fra den herskende klasse. I Danmark bestod revolutionen snarere i, at de økonomisk mest privilegerede konsoliderede og udvidede deres førerposition.

Det har været diskuteret om landbrugsrevolutionen kom fra oven eller fra neden, og om den var politisk eller økonomisk genereret.¹⁶

I Danmark har historieskrivningen traditionel ment, at omvæltningerne kom fra oven, fra Enevælden og oplyste godsejere; i det perspektiv er Stavnsbåndets ophævelse i 1788 milepælen. Det er da også rigtigt at der blev nedsat en landbokommission, der barslede med reformforslag, og at Kongen ud af pengesnød afhændede meget gods, gerne således at fæstere blev selvejere. Men initiativet til såvel udflytning som fæsteafløsning kom overvejende fra godsejere og bønder, for så vidt »fra neden«. Og

bortset fra episoden med Struense (1770-71), der søgte at lempe hoveriforpligtelserne, var der i hvert fald ikke tale om en politisk revolution.

Vi skal nu se på genereringen op igennem 1800-tallet af kapitalismens to forudsætninger, først den frie arbejder, dernæst pengeophobning.

Udviklingen af den frie arbejder

I 1800-tallet stagnerer antallet af gårdmænd, samtidig med at der bliver langt flere husmænd og landarbejdere.¹⁷

Indtil 1870 var vandringer fra land til by af ringe omfang, i 1860erne godt 37.000. Derefter tog det fart, således var tallet i 1870erne 96.000 og i 1880erne hele 155.000.¹⁸ Den grundlæggende årsag var en krise i landbruget, hvor kornsalgsperioden frem til 1875 blev afløst af den Store Depression, grundet billigt korn fra Amerika og Rusland. Men hertil kom at en stigende produktivitet overflødiggjorde landarbejdere.

Gårdejerne og godsejerne havde en interesse i at fastholde arbejdskraften på landet, hvortil kom at disse gruppers politiske repræsentation (henholdsvis Venstre og Højre) frygtede, at husmænd og landarbejdere skulle blive socialister ved at vandre til byerne. Der blev da også oprettet et betydeligt antal husmandsbrug frem til omkring 1875, bl.a. gennem udstykningsforeninger, men da krisen satte ind stagnerede antallet og dermed muligheden for på denne måde at opsuge overskudsbefolkningen. En mindre del udvandrede til Amerika, men de ringere løn- og arbejdsforhold på landet, sammenlignet med byerne, gav som nettoresultat at byproletariatet fra 1870 fik et stort tilskud. Kapitalismens ene betingelse – de frie arbejdere – begyndte at blive etableret.

Denne udvikling på landet følges i 1857 op af en tilsvarende proces i byerne.

Næringsloven fra dette år opløste laugene, dvs. de urbane fællesskaber der gennem århundreder havde reguleret håndværksproduktionen. Dermed forvandlede det patriarkalske forhold mellem mester og svend/lærling til et forhold mellem kapitalejer og lønarbejder, men det var en proces, der tog tid og først slog igennem i 1880erne og især i 1890erne.

I første omgang opstod en stor mellemklasse af håndværkere og småkøbmænd (detailister); de havde måske nogle få ansatte, men de var arbejdende selvejere. Med den frie konkurrence efter 1857 frygtede de at blive udkonkurreret, håndværkerne af den store industrielle kapital, småkøbmændene af grossister og stormagasiner. De var meget klassebevidste, og de organiserede sig i opposition til den store kapital (og de nye brugsforeninger) for at få revideret loven fra 1857; det var lige ved at lykkes. De var kritiske overfor priskonkurrence, og de ønskede begrænsning af tilgangen til fagene.¹⁹

Men faktisk klarede de sig ikke så dårligt som frygtet.

Selvstændige *detailhandlere* vrimlede frem, og vi fik et stort antal små butikker, også på landet, ofte som nøderhverv for fallerede landmænd eller håndværkere; disse småkøbmænd tog omsætning væk fra de store købmandshuse (Hvidt, 1990: 242ff).

Ifølge Hyltdoft klarede *håndværket* sig »nogenlunde« i årtierne frem til 1890, trods de dårlige konjunkturer efter 1875, men man kommer ikke udenom at det langsomt mistede omsætning til industrien, jf. Tabel 1.1.²⁰ Samtidig var der en tendens til at håndværkere solgte deres varer gennem grossister, altså underordnede disse.

Alt i alt kan vi konstatere en betydelig stabilitet hos denne mellemklasse (i marxistisk sprogbrug kaldet »småborgerskabet«). Det tyder på, at det kommende proletariat i overvejende grad blev rekrutteret af vandringerne fra land til by.

Så vidt skabelsen af den første forudsætning for den kapitalistiske produktionsmåde: den frie lønarbejder. Men hvad med den anden forudsætning, nemlig pengeophobning?

Pengeophobning

Vi har nu set på en negativ forudsætning for kapitalismen, nemlig at store befolkningsgrupper berøves deres tidligere eksistensgrundlag og må søge lykken som frie lønarbejdere.

Men kapitalismen har også, hvad man kan kalde en positiv forudsætning, nemlig at der opbygges kapital, som – under de rette betingelser – kan investeres i en industriel udvikling. »Pengeophobning« skal selvfølgelig ikke forstås sådan, at der

opbygges fonde, som så pludselig i 1890 investeres i fabrikker og maskiner og til ansættelse af lønarbejdere, hvorefter industrialiseringen kan starte. Der var tale om en gradvis proces, der blot får sit gennembrud i 1890.

I den ›florissante periode‹ fra 1755 til 1807 stortrivedes den danske *handelskapital*, fordi søfarten kunne leve højt på at Danmark var neutralt i tidens europæiske krige (Preussiske Syv-årskrig og Amerikanske Uafhængighedskrig, senere Revolutions- og Napoleonskrigene), indtil spillet væltede for Danmark i 1807, da England tog vores flåde. Dette var merkantilismens store periode, dvs. statsmagten står bag og styrer til dels handelskapitalen. Der blev tjent store formuer – også lidt fra udbytningen af vore få og små slavekolonier – men meget gik tabt ved katastrofen i 1814, hvor vi mister Norge og pengevæsenet bryder sammen, og i kriseårene frem til 1828.

Senere gav kornsalgsperioden frem til 1875 handelskapitalen (rederier og grossister) en stor fremgang, således voksede udenrigshandelen fra 30-40 mio kr omkring 1830 til 135 mio kr i 1860. Frem til midt i århundredet lagde deflationspolitikken – for at styrke kronens værdi – dog en dæmper på megen økonomisk aktivitet, men det er klart at liberaliseringen i 1857, og de efterfølgende toldnedsættelser, gav storhandelen et vældigt rygstød. Generelt var disse år ›fremfor nogen anden periode handelskapitalismens tidsalder, hvor storhandelens aktiviteter udfolder sig på alle tænkelige felter‹.²¹ Handelskapitalen bidrog således afgørende til pengephobningen.

Kapitalen stræber efter sin natur efter maksimalt afkast og kender derfor ikke til grænser. Industri, engros handel, transport og finans er sammenfiltret eller gennemtrænger hinanden. Det udelukker dog ikke at nogle sektorer er dominerende, eller at nogle kapitalgrupper er stærkere end andre. Meget tyder på, at *handelskapitalen* var den centrale kapitalform; i hvert fald var industrikapitalen svag, som vi så i begyndelsen af kapitlet.

Den større handel udøvedes traditionelt af de store handels-huse i København (fx Moses & Søn og Melchior og Suhr); de kaldte sig efterhånden ›grossererere‹ og organiserede sig tidligt i Grosserer-Societetet. I provinsens købstæder var der også egentlige

handelshuse, men hertil kom købmandsgårdene, der opkøbte bøndernes produkter og eksporterede nogle af dem; de varetog også detailhandel og bankforretninger og dominerede byrådene, så de var alsidige kapitalister.²² Efter 1870 forsvinder disse købmandsgårde gradvis, og detail- og engroshandel adskilles.

Også *finanskapitalen* fik en øget rolle. Tietgen stiftede Privatbanken allerede i 1857, og i begyndelsen af 1870erne etableredes Københavns Handelsbank samt Landmandsbanken (forløberen for Danske Bank) under Glückstadt. De får alle snart et vidtstrakt net af filialer over hele landet, og mange provinsbanker overtages reelt, selv om de formelt – af hensyn til lokale følelser – forbliver selvstændige.²³ Hen mod slutningen af perioden skubber Landmandsbanken Privatbanken i baggrunden, hvorved Glückstadt i 1890erne overtager Tietgen's lederrolle.

Tietgen's imperium illustrerer det komplicerede forhold mellem de forskellige kapitalformer.

I 1870erne etablerede han en række aktieselskaber, alle med relation til skibsfart, nemlig DFDS, Burmeister & Wain og Svitzers bjærgningsenterprise; han tog også initiativ til selskaber indenfor sporveje, telegraf og telefon. Senere kom De Danske Spritfabrikker til, og Tietgen ønskede også at sætte sig på det danske jernbanenet, der i starten var privat, men takket være Estrup kom det på offentlige hænder.

Det er indlysende at vi her har en meget stærk koncentration af kapitalmagt, faktisk kontrollerede Privatbanken 35% af landets aktiekapital (1886); vi skal nok frem til vore dages sammenfiltrering af Mærsk og Danske Bank for at finde en tilsvarende koncentration.

Dette betyder ikke at finanskapitalen dominerede, for de store københavnske handelshuse leverede det meste af Privatbankens kapital. Samtidig koncentrerede denne banks aktiviteter sig om handel/transport/kommunikation, snarere end industri (der kun udgjorde 25% af investeringerne).²⁴ Meget tyder dermed på at den ultimative magt lå hos handelskapitalen, og at perioden derfor bedst kan karakteriseres som handelskapitalistisk. Under alle omstændigheder var industrikapitalen stedse af sekundær betydning.

Også *godsejernes* overskud bidrog til kapitalophobningen.

Under landboreformerne tjente de meget på at sælge fæstegårdene til bønderne. Modsat i mange andre lande, forløb den danske proces efter alle frivillighedens regler; ingen drømte om at bryde privatejendommens regler ved at ekspropriere. 1814-28 var dårlige år, men så kommer kornsalgsperioden frem til 1875, hvor godsejerne kan eksportere deres korn til meget favorable priser. Der flyder nu betydelige beløb fra land til by. I 1840erne og 1850erne deltog godsejerkapitalen »jævnligt i finansieringen af industriforetagender under den begyndende industrialisering, ligesom den blev af væsentlig betydning ved en række bankstiftelser i 1850erne og de følgende årtier« (Hansen, I, 1972: 147).

Den store grundejendom spiller altså en stor rolle for den danske kapitalakkumulation i denne indledende fase af overgangen til kapitalisme; i den senere fase viger landbrugskapitalen til fordel for handelskapitalen som finansieringskilde for industrien.²⁵

Simpel vareproduktion: 100 års interregnum

Det danske landbrug var kun i meget begrænset grad kapitalistisk.

Godserne var ganske vist kapitalistiske. De producerede med ansatte landarbejdere og produktionen blev solgt – og ofte eksporteret – med henblik på en profit. Men godsernes betydning blev reduceret i den sidste del af perioden, fordi de som kornproducenter ramtes hårdt af krisen efter 1875, og fordi de fra 1880erne blev presset af andelsbevægelsen.²⁶

Godsejernes stilling i 1800-tallet var paradoksal. Landboreformerne betød at de mistede en række magtinstrumenter, især af retlig karakter, og at de kom til at sidde på en langt mindre del af jorden, fra 80% af hartkornet i 1750 til 10% efter reformerne.²⁷ For så vidt mistede de økonomisk vægt indenfor landbruget. Men samtidig betød salget til selvejet, at de erhvervede store kapitaler, hvilket satte dem i stand til at være førende på landet helt frem til 1870erne. Et andet paradoks var, at netop som godsernes økonomiske magt begyndte at vige, steg klassen til tops i det politiske liv med Højre-regeringer fra 1875 til 1901.

Gårdmændene kan ikke betragtes som kapitalister; de var arbejdende selvejere, på linje med byernes håndværkere. Gården betragtedes sjældent som et investeringsobjekt og handelsvare. Der var et begrænset antal ansatte landarbejdere, men der produceredes for at familien skulle kunne klare sig, dvs. det ultimative mål var brugsværdi, ikke bytteværdi (profit). Hertil kom at brugsforeninger og andelsbevægelse i slutningen af perioden indebar et klart ikke-kapitalistisk element i produktionsprocessen.

Gårdmændene genererede nok et overskud, især i slutningen af perioden, men dette overskud blev i høj grad i landbruget. Det gik ikke til byerne og den industrielle udvikling her. I stedet kanaliseredes pengene ind i sparekasser og kreditforeninger – der helt overvejende var landbofænomener – og tjente her til konsolidering og udbygning af det selvejende og andelsbaserede landbrug.²⁸ Alt dette ser vi nærmere på i næste kapitel.

Husmandsbrugene var naturligvis i endnu mindre grad kapitalistiske. De blev gerne oprettet med offentlig støtte. De havde ingen ansatte lønarbejdere, tværtimod var husmændene normalt selv landarbejdere. Husmændene var derfor en blanding af arbejdende selvejere og lønarbejdere.

Af disse grunde må landbruget i sin helhed betragtes som et ikke-kapitalistisk erhverv, især i slutningen af perioden, hvor godserne mister økonomisk vægt og gårdmændenes (og husmændenes) andelsbevægelse vinder frem. Trods det store antal lønarbejdere, og trods de mere kapitalistisk orienterede godser, lå tyngden hos selvejere, der opererede indenfor en pengebaseret markedsøkonomi, men ikke var underlagt et kapitalistisk diktum om profitmaksimering.

De knap hundrede år mellem landboreformerne og industrialiseringens gennembrud var hverken feudalisme eller kapitalisme, selv om der i begyndelse af perioden stadig var rester af fæstevæsen og hoveri og i slutningen stadig mere tydelige tegn på industrialisering.

Hvilken produktionsmåde var da den dominerende?

De hundrede år var en blandet landhandel, men jeg tror at

simpel vareproduktion er det svar, der kommer nærmest. Denne produktionsmåde er karakteriseret ved, at producenterne ejer deres egne produktionsmidler og derfor ikke behøver at sælge deres arbejde og ved, at de producerer for et marked. Producenten forbruger ikke selv deres produkter, dvs. der foreligger arbejdsdeling, og produkterne sælges som varer, dvs. vi har en pengeøkonomi.

Der er tale om *markedsøkonomi*, hvilket kan betragtes som den *fjerde forudsætning* for kapitalismen (ved siden af frie arbejdere, pengeophobning og industrialisering). Men simpel vareproduktion er ikke kapitalisme, eftersom producenterne nok ansætter et antal lønarbejdere, men ikke er drevet af profitmaksimering; deres mål er brugsværdi, at opretholde en passende levestandard, snarere end bytteværdi. Selvejerne sælger *for at købe*, mens kapitalisten køber (produktionsmidler og arbejde) *for at sælge*.

I marxistisk teori siges ofte, at en sådan produktionsmåde er en ren abstraktion, dvs. den har ikke eksisteret som historisk realitet. Hvorfor ikke? Fordi markedsøkonomiens konkurrence skaber vindere, der bliver kapitalister, og tabere, der er henvist til at sælge deres arbejdskraft. Simpel vareproduktion slår derfor om i kapitalisme.

Men den proces tager tid. Den fuldt udviklede markedsøkonomi indbegriber ganske rigtigt kapitalisme, men marxismen erkender også, at kapitalismen har en forberedelsesperiode, den oprindelige akkumulation. Og denne forberedelse må nødvendigvis indebære, at pengene begynder at gennemtrænge de økonomiske relationer, uden at kapitalen og dens profitmaksimering endnu er blevet dominerende.

Hvor lang denne periode har været, og dermed hvor markant den simple vareproduktion har været, har skiftet fra land til land.

I England blev de selvstændige bønder elimineret meget tidligt og landet fik ikke nogle reformer, der genskabte dem; samtidig slog industrialiseringen hurtigt igennem og udkonkurrerede håndværket.

I Danmark, derimod, afløstes feudalismen af et økonomisk

system, hvor selvejere på land og i by spillede en markant rolle i 1800-tallet. På landet stagnerede antallet af gårdmænd ganske vist, men deres økonomiske (og politiske) vægt aftog ikke, tværtimod øgedes den med andelsbevægelsen fra 1880erne; samtidig voksede husmandsstanden – der er delvise selvejere – betragteligt. I byerne holdt håndværkere og småkøbmænd nogenlunde skansen, både målt på beskæftigede og andel af BFI, men det må erkendes at deres økonomiske (og politiske magt) var begrænset, idet håndværkerne efter 1857 blev presset af den frie konkurrence og småkøbmændene af handelskapitalen.

Når det giver mening at karakterisere produktionsmåden som simpel vareproduktion, skyldes det at Danmark i 1800-tallet var et landbrugsland, hvilket fremgår af Tabel 1.2.

Tabel 1.2. Landbrugets vægt 1820-90

Landbruget	1820	1850	1870	1880	1890
Andel af landets samlede arbejdsstyrke	59%	54%	52%	50%	47%
Andel af BFI	45%	45%	50%	45%	38%

Kilde: Hansen, II, 1974: Tabel 1 og 3.

Det ses at landbrugets arbejdsstyrke kun langsomt mistede relativ betydning; i England oversteg bybefolkningen landbefolkningen i 1850, i Danmark først omkring 1880. Som vi har set er det først efter 1870, at vandrigen fra land til by tog fart. Nok så bemærkelsesværdigt er det, at landbrugets økonomiske vægt, målt på BFI, faktisk øgedes frem til 1870erne, takket være kornsalgsperioden; først derefter går det tilbage, men da hastigt, grundet den Store Depression 1876-1894 og opsvinget i byerne.

Landbrugets produktionsmåde er simpel vareproduktion, og frem til i hvert fald 1880 er landbrugets produktionsmåde, stort set, *landets* produktionsmåde. Det er landbrugets varer, der eksporteres, og dets produkter, der danner grundlag for megen byvirksomhed.

Den simple vareproduktion er ikke blot defineret negativt i forhold til kapitalismen, men også positivt, nemlig ved at indebære den markedsøkonomi, der er kapitalismens forudsætning.

Som nævnt ovenfor var kun omkring halvdelen af økonomien pengebaseret før landboreformerne, men disse gav anledning til en omfattende kommercialisering, fordi naturalyselser blev erstattet af pengeydelse og fordi de nye ejere skulle betale afdrag og renter i form af penge. Derimod kan man ikke sige, at datidens centrale produktionsfaktor, nemlig jorden, blev underlagt markedsøkonomien, med frit køb og salg. Overgangen fra fæste til selveje skete naturligvis ved køb og salg, men bortset herfra var der betydelige restriktioner. En pæn del af godserne, de såkaldte »majorater«, kunne ikke frit afhændes, fordi jorden af historiske årsager var båndlagt. Hertil kom at de færreste gårdmænd ville drømme om at sælge slægtsgården, og faktisk var der helt frem til omkring 1960 forbud mod sammenlægninger og samdrift.²⁹

Op igennem 1800-tallet udbredes pengeøkonomien i takt med at selvforsyningen på landet erstattes med indkøb af varer fra byernes håndværkere og handlende, hvilket både muliggøres og nødvendiggøres af at en stedse større del af landbrugets produktion sælges, ikke mindst til eksport (eksportkvoten vokser fra 15- 20% i 1820erne til knap 40% i sidste halvdel af 1870erne).³⁰

Hertil kom at infrastrukturen blev udbygget, med jernbane-drift, bedre veje og en større handelsflåde; de bedre transportmuligheder muliggjorde en større varehandel. Pengeøkonomien fik også bedre vilkår ved at landmændene efter ca. 1850 kunne placere deres overskud i sparekasser og låne i kreditforeninger.

Graden af økonomiens kommercialisering kan ikke måles præcist, men vi har et par indikatorer.

Den første er omfanget af handel og transport, for jo større vægt disse sektorer har, desto mere udbredt er arbejdsdelingen og pengeøkonomien. Tabel 1.3 viser deres procentuelle andel af BFI igennem 1800-tallet:

Tabel 1.3. Handel og transport 1820-90

% af BFI	1820	1850	1870	1880	1890
Varehandel	3,2%	6,3%	7,8%	9,9%	11,8%
Indenrigstransport	0,8%	1,0%	1,6%	2,3%	2,8%
Udenrigstransport	0,7%	0,7%	0,9%	1,2%	1,4%

Kilde: Hansen, II, 1974: Tabel 3.

Det ses at varehandelens relative vægt 3-4 dobles mellem 1820 og 1890. Det fortæller i en nøddeskal om markedskonomiens store opsving, især efter 1870. Andelen for transport er meget små, men også her ser vi en klart stigende tendens.

Husflidens omfang er omvendt en negativ indikator for markedskonomiens udbredelse op igennem 1800-tallet.³¹ Husflid betyder hjemmearbejde i landbruget, såsom brygning, slagting og vævning; det skal ikke forveksles med forlagssystemet, hvor arbejdet udføres for en udenforstående kapitalist. Nogle af disse produkter sælges, men meget forbruges i familien, og en sådan selvforsyning indgår naturligvis ikke i pengeøkonomien (i byerne kommer selvforsyning næppe på tale).

Under landbrugs krisen 1818-28, i kølvandet på statsbankerotten, begrænsede mange bønder deres indkøb af handelsvarer, således at selvforsyningsgraden øgedes. Husflidens omfang er i sagens natur – hvordan sammentælle ikke-prissatte produkter? – svær at vurdere. En af landets første statistikere, A.F. Bergsøe, skønnede i 1846, at det »tegnede sig for broderparten af landets samlede vareproduktion«, men Svend Aage Hansen sætter i dette år husflid til kun 12 mio kr, svarende til knap 4% af BFI!³² Disse voldsomt divergerende vurderinger er imidlertid mindre vigtige i forhold til den kendsgerning, at husfliden går meget tilbage efter 1840, især efter 1871.³³

En sidste indikator på pengeøkonomiens stigende betydning har vi i skattebetalingen på landet. Endnu i midten af 1850erne betalte sogneboerne over halvdelen af skatterne i naturalier (korn tørv, æg eller arbejde for kommunen); denne andel var faldet til 20% omkring 1870 og i slutningen af vor periode (1900) var denne naturalieøkonomi helt forsvundet.³⁴

En stedse større andel af landets produkter varegøres således; selvforsyningsgraden reduceres. Med Svend Aage Hansens ord:

Landbruget lægges med andre ord mere og mere an på at producere for markedet, både hjemlandets og de fremmede industrilandes, samtidig med at det slipper den ene hjemmeproduktion efter den anden og i stedet aftager håndværkets og industriens varer. Efterhånden udvikles der med andre ord en arbejdsdeling mellem land og by og navnlig mellem det danske landbrug og den udenlandske, specielt engelske industri» (Hansen, I, 1972: 138).

Alt i alt vil jeg altså mene, at den danske produktionsmåde mellem feudalismen og kapitalismen bedst kan karakteriseres som simpel vareproduktion, om end det tager sin tid for pengeøkonomien at slå igennem; markedsøkonomi, ja, kapitalisme, nej. Landbruget er det dominerende erhverv, og landbruget domineres af selvejet. Samtidig vejer håndværkerne og de mindre handlende tungt i byerne.

Men i sagens natur er dette system under stigende pres frem mod kapitalismens gennembrud i 1890erne. På landet øges polariseringen, idet et proletariat af lønmodtagere vokser frem, og i byerne bliver håndværkerne mere og mere presset af konkurrencen fra industrien. Hertil kommer at handelskapitalen får stedse mere indflydelse på økonomien.

Kritik af Scocozza

Scocozza's teori om den danske overgang fra feudalisme til kapitalisme er interessant i min sammenhæng, fordi han også bygger på den historiske materialisme, herunder især klassekampen som forklaring. Vi er også enige om, at den feudale produktionsmåde i slutningen af 1700-tallet havde nået en grænse for generering af et overskud.³⁵

Derudover er vi ret uenige. Scocozza mener at afviklingen af feudalismen umiddelbart betød etableringen af den kapitalistiske produktionsmåde på landet (»agrarkapitalisme«), så han afviser et interregnum på 100 år.

Den opfattelse kræver at der *forud for* feudalismens fald kan

påvises en oprindelig akkumulation, altså skabelse af frit lønarbejde og kapitalophobning. Der kan bestemt argumenteres for det sidste, for som vi har set tjente den danske handelsflåde store beløb takket være landets neutralitetspolitik, men stavnsbåndet forhindrede at der udvikledes en klasse af frie lønarbejdere; og langt de fleste bønder udførte tvangsarbejde (hoveri) for godsejeren.³⁶ Det er ulogisk, i hvert fald i en marxistisk sammenhæng, at hævde at produktionsmåden var feudalistisk og at der samtidig var et betydeligt antal frie lønarbejdere. Den frie lønarbejder var i stedet et *resultat* af feudalismens afvikling.

Det er Scocozza's opfattelse, at indtil industrialiseringen senere i 1800-tallet er økonomien domineret af »kapitalistisk godsdrift og simpel vareproduktion (gårdmandsbruget)«. Gårdmændene er altså ikke kapitalister (de bygger »kun beskedent ... på udbytning«), men »de er underlagt kapitalismens karakteristiske betingelser: varemarkedet og dermed konkurrencen og dermed igen akkumulationstvingen« (s. 209).³⁷ Så nok var der simpel vareproduktion, med arbejdende selvejere og et begrænset antal ansatte, men denne produktionsmåde var underordnet kapitalismen.

Var den? Det mener jeg ikke.

I 1835 ejede godserne kun 10% af hartkornet, overfor 83% til gårdmænd og husmænd, og godsernes andel faldt i takt med at resterne af fæstevæsenet blev afviklet.³⁸ Godserne kontrollerede ubetvivleligt store kapitaler, og de var dominerende i (korn)eksporten, men deres økonomiske vægt var begrænset og aftagende. Og gårdmændene var ikke drevet af profitmaksimering. De skulle have solgt deres varer til en rimelig pris, men man leder forgæves efter en evig og utrættelig stræben efter at akkumulere stedse mere kapital. Med Hobsbawm's ord: Hvor bønderne faktisk overtog jorden (og her nævner han udtrykkeligt Skandinavien)

*they did not automatically, as hoped for, turn into the enterprising class of small farmers. And this for the simple reason that while the peasantry wanted land, it rarely wanted a bourgeois agrarian economy.*³⁹

Så er der endelig spørgsmålet om, hvilken rolle klassekampen spillede. Her er Scocozza umisforståelig:

Godsejerne blev tvunget af bønderne til at gøre sådanne indrømmelser overfor selvsamme bønder, at selve den feudale grundstruktur begyndte at gå i opløsning. .. Det er således bøndernes klassekamp i alle dens varianter, som er den egentlige årsag til bondereformerne. (Scocozza, 1984: 205)

Reformerne er således udtryk for »bøndernes sejr over den feudale godsejerklasse« (s. 209).

Her må man allerførst spørge, hvordan godsejerne kan være kernen i den formodede agrarkapitalisme, når de netop er blevet besejret? Men agrarkapitalisme eller ej: Var landboreformerne udtryk for bøndernes succesfulde klassekamp mod godsejerne, de hidtidige udbyttede? Det mener jeg ikke, selv om reformerne på sigt ubetvivleligt flyttede kontrollen med jorden fra godsejerne til bønderne.

Initiativet til reformerne kom fra de mere velstående bønder, der kunne få et komfortabelt selveje, og de mere fremskridtsvenlige godsejere, der kunne tjene meget ved at sælge jorden til fæstebønderne; imod var de bønder, der ikke havde penge til at købe jord og som stod til at tabe ved landsbyfællesskabets opløsning, samt de reaktionære godsejere, der ikke kunne affinde sig med at opgive den direkte kontrol med bønderne.

Derfor er det forkert at se klassekampen som en simpel strid, hvor bønderne besejrede godsejerne. Der er snarere tale om at godsejerne (de fleste) indruller de mere velstående bønder i et nyt system, der var til fordel for begge parter. Altså et typisk classesamarbejde, snarere end klassekamp. Taberne blev så de fremtidige husmænd og landarbejdere.

Feudalismens afvikling i international belysning

Lad os dernæst belyse den danske proces ved at sammenligne med udlandet.

England udmærkede sig ved at selvejet var blevet afviklet meget tidligt, før 1700-tallet, og det kom aldrig igen. Der var ingen epokegørende reformer som i Danmark, endsige dramatiske

revolutioner som i Frankrig. Gennem en lang historisk proces var de umiddelbare producenter blevet berøvet ejerskabet til jorden ved at denne blev privatiseret gennem såkaldte »enclosures« (indhegninger).⁴⁰ I 1851 ejedes 4/7 af jorden af blot 4.000 proprietærer, som udlejede jorden til 250.000 forpagtere, som så igen ansatte 1.250.000 landarbejdere og tyende.⁴¹

Det er denne klassesæssige situation, vi finder beskrevet i Ricardo's grundmodel af kapitalismen fra 1817.⁴² Vi har tre klasser, jordejere, kapitalister (forpagtere) og lønarbejdere, hvor kapitalisterne lejer jorden fra jordejerne og ansætter lønarbejdere til at dyrke den. Dette er en typisk agrarkapitalistiske produktionsmåde, og faktisk spiller byerne og industrialiseringen en ringe rolle hos Ricardo.

Kontrasten til den danske udvikling er slående. Landboreformerne betød at langt det meste af jorden nu blev ejet af bønderne, ikke af hverken kapitalister eller godsejere. Derfor fik vi ikke agrarkapitalisme, men simpel vareproduktion. Og mens den engelske jord var frit omsættelig, var der som sagt betydelige juridiske og reelle restriktioner i 1800-tallets Danmark. Dette hængte en koncentration af ejerskabet til jorden og overhovedet den kapitalistiske udvikling; vort landbrug kunne slet ikke levere den kapital, som det engelske kunne.

Frankrig udgør en meget anderledes kontrast til Danmark. Her blev feudalismen ikke afskaffet gennem årtiers reformer, men ved et simpelt dekret fra Nationalforsamlingen i 1789. Men det var en feudalisme af en særlig, for ikke at sige særlig rodet type. Aristokratiet ejede kun 20% af jorden, hvortil kom kirkens 6%. Bønderne – 80% af befolkningen – var generelt frie (intet stavnsbånd) og de var ofte selvejere, men det betød ikke at deres vilkår var særlig gunstige; mange var jordløse eller ejede for lidt til at de kunne leve af det, og de blev udbyttet af en uendelighed af forskellige afgifter, fra fæsteafgifter over tiende til skatter. Revolutionens bortjagelse af aristokratiet betød at selvejet øgedes med anslået 50%.

Heroverfor var Danmark i 1780 et langt mere typisk feudalt samfund, idet selvejet kun dækkede et par procent af jorden; langt det meste var ejet af godsejere og – i mindre grad – Kongen.

Feudalisme, borgere og småborgere

I England opstod der aldrig en bondebevægelse eller et bondeparti, og i Frankrig var bønderne nærmest en reaktionær kraft, der holdt igen på »moderniseringen«, hvad enten det var kapitalismen eller arbejderbevægelsen; begge dele blev overvejende set som en trussel mod den traditionelle levevis.

I Danmark forvandlede bønderne i 1870'erne fra underdanig almue til en stolt klasse, der i partiet Venstre – og senere andelsbevægelsen – kæmpede imod datidens overklasse (godsejerne) og dens stat. Og mens den liberale ideologi i England og Frankrig var knyttet til byernes borgerskab, blev det i Danmark gårdmænd og husmænd, der holdt denne fane højt, efter at byernes nationalliberale bevægelse var blevet knust ved Dybbøls skanser. Her til lands blev liberalismen således landbefolkningens våben mod godsejernes konservative stat, som byernes borgerskab blev et vedhæng til.

Opgørene med feudalismen beskrives gerne som *borgerlige* revolutioner, eftersom borgerskabet bliver den herskende klasse i den efterfølgende, kapitalistiske produktionsmåde. Men heraf følger ikke, at feudalismen nødvendigvis bliver lagt i graven af et borgerskab. Feudalisme handler om et landbrugssamfund, hvor den objektive klassemodsatning går mellem jordejerne og bønderne (fæstere eller livegne). Så hvis feudalismen skulle afskaffet – gennem reform eller revolution – måtte det vel være ved at de umiddelbare producenter overtog jorden fra den tidligere herskende klasse? Dette er da også set i verden udenfor Europa, fx Kina efter den kommunistiske magtovertagelse i 1949.

I Europa, derimod, kniber det med bonderevolutioner. Her er det i stedet borgerlige revolutioner, der lægger feudalismen i graven, hvad enten det er den langsomme i England eller den bratte i Frankrig, hvor borgerskabet, i form af advokater osv., var den drivende kraft. Disse revolutioner peger frem mod kapitalismen, selv om specielt de franske revolutionære snarere er småborgere end kapitalister.

I Danmark, derimod, fik vi ikke en borgerlig – eller småborgerlig – revolution i slutningen af 1700-tallet; vi fik heller ikke bondeoprør, som Danmark ellers har en stolt tradition for, før og

efter Skipper Clement. I stedet afvikledes feudalismen fredeligt og gradvist af en koalition af fremsynede godsejere og de mere velstillede fæstere, under opsyn af kongemagten.

Byernes borgerskab var her i landet ret svagt. Statskuppet i 1660, da Enevælden blev indført, blev hjulpet på vej af borgerskabet, men derefter blev dette hurtigt marginaliseret. Den borgerlige – rettere: småborgerlige – revolution kom først i 1848, lang tid efter at feudalismen i det store og hele var afviklet. Enevælden blev afskaffet og vi fik et opgør med merkantilismens økonomiske statsstyring, samtidig med at loven om næringsfrihed i 1857 – lovet i forfatningen fra 1849 – banede vejen for en kapitalistisk udvikling. Men de revolutionære var ikke kapitalister, for der var simpelthen ikke megen kapitalisme og industrialisering i 1848.

Gryende demokrati – og reaktionen herimod

Den danske martsrevolution var unik, fordi den lykkedes, mens revolutionen i Frankrig, Tyskland, Østrig-Ungarn og Italien blev slået ned allerede i efteråret 1848. Den reaktionære bølge i Europa betød i Danmark et vist pres for at demokratiseringen ikke skulle gå for langt; men presset blev afværget og forfatningen fra 1849 blev efter tidens forhold meget demokratisk, fordi der var bred valgret til både Folketing og Landsting. I Danmark kom reaktionen først efter nederlaget i 1864, med den såkaldte 'gennemsete' grundlov fra 1866, hvor valgretten til Landstinget begrænsedes til de rige, mens den brede valgret til Folketinget bevaredes.

Samtidig må det understreges at vi i 1849 fik et *konstitutionelt monarki*, ikke et egentligt demokrati.

For det første – og det var det afgørende for magtfordelingen i samfundet – deltes magten mellem den folkevalgte rigsdag, der lovgav, og Kongen, der havde den udøvende magt. Dette var i overensstemmelse med liberale principper om magtfordeling og magtbalance, begrundet i at statsmagten dermed neutraliseres, således at der bliver større spillerum for private kræfter. Imidlertid er magtfordeling og magtbalance i grundlæggende modstrid med demokratiets princip om, at magten skal ligge udelt hos

folket, repræsenteres ved Folketingets flertal; denne magt skal ikke modereres af et andet, selvstændigt magtcentrum. »Ingen over og ingen ved siden af Folketinget«, som Hørup sagde. Dette princip vandt først i 1901, hvor vi fik parlamentarisme, således at regeringen blev underordnet flertallet i Folketinget; af veneration taler Grundloven stadig om magtens tredeling, men det er formalia.

For det andet var valgretten, dermed den politiske magt, ikke knyttet til den enkelte borger, men til husstanden og blev her udøvet af dennes overhoved, således at hverken kvinder eller tyende fik valgret (det fik de først frem til 1915); samfundets politiske grundenhed var altså familien, snarere end den enkelte.

Afviklingen af feudalismen svækkede på sigt godsejernes økonomiske magt, men rokkede ikke meget ved deres politiske magt. I 1848/49 blev de imidlertid marginaliseret politisk. Meget få fra denne klasse blev valgt til rigsdagen, så borgerskabet – de nationalliberale – blev politisk den dominerende klasse.

Godsejerne vendte imidlertid stærkt tilbage i 1866, hvor det liberale borgerskab, demoraliseret af nederlaget i 1864, gik i politisk opløsning; de to fraktioner indenfor den herskende klasse fusionerede nu under godsejernes ledelse. Danmark blev et overklassediktur, hvor den herskende klasse beherskede statsmagten og ignorerede Folketinget.

Dette er unægtelig en advarsel mod enhver firkantet fortolkning af den historiske materialisme: Godsejerne svækkes økonomisk op igennem 1800-tallet, mens det stedse mere kapitalistiske borgerskab styrkes, men dette afspejles ikke politisk, tværtimod.

Frem til omkring 1870 spillede underklassen og middelklassen en ringe rolle i den politiske udvikling. Den almindelige dansker var kongetro og overlod politik til dem, der havde forstand på de sager; i 1850erne lå stemmeprocenten omkring 25. Almindelige mennesker blev betragtet – og betragtede sig selv – som »almue«, dvs. alene objekt for politiske beslutninger. Det ændrede sig først, da Berg begyndte at organisere gårdmænd og husmænd i partiet Venstre og Hørup startede sin kulturelle ind-

sats for at give menigmand selvrespekt (især ved at undergrave respekten for overklassen).

Derfor var den danske underklasse – i by eller på land – ikke en revolutionær kraft i 1848. Igen var Danmark en europæisk undtagelse, for specielt i Frankrig var underklassen revolutionens forløber, hvilket forskrækkede borgerskabet så meget, at det allierede sig med de etablerede interesser for at afværge truslen fra folket (juni-opgøret i Paris). I Danmark var der ingen tilsvarende trussel. Bondevennerne var dannet nogle år før 1848, men de spillede en marginal rolle i begivenhederne, trods Tcherning's heroiske indsats. Martsrevolutionen forblev et internt opgør indenfor overklassen, mellem det gamle system domineret af godsejere og bureaukrater og det liberale og nærmest statsfjendtlige borgerskab. Det forklarer det fredelige forløb.

Det store spørgsmål er, hvorfor denne nye overklasse gav så stor indflydelse til folket? Svaret er formentlig at det var en fejl, begået i en revolutionær stemning. Fejlen blev korrigeret, da de nationalliberale opdagede at folket ikke automatisk bakkede op om dem; de blev nu principfaste anti-demokrater, overbevist om at landet skulle ledes af »de begavede, de rige og de formuende«, som deres førstemand, Orla Lehmann, sagde. Sådan blev det indtil 1901.

Noter

- 1 Olsen, 1962: 97ff, og Boje, 2014.
- 2 Hansen, I, 1972: 192ff.
- 3 Hansen, I, 1972: 286f; Hansen, II, 1974 appendiks; samt Busck, 1973: 7.

Hyltdoft argumenterer, at industrialiseringen forløb mere graduelt. Han taler om at de danske byer allerede fra 1840 havde et »kapitalistisk præg«, og han afviser såvel 1870'erne som 1890'erne som gennembrudsår; den danske industri havde allerede siden 1840 været inde i en »kraftig ekspansion« (Hyltdoft, 1999: 123, 125 159f og 237f). Hyltdoft (1994) støtter sig på en undersøgelse af N. B. Kristensen (1987), der argumenterer, at industriens BFI generelt lå på et højere niveau efter 1872 end Hansen's tabeller beskriver. Se også den omfattende diskussion i Historisk Tidsskrift om Hyltdoft's disputats om »Københavns Industrialisering, 1840-1914« (Thomsen, 1985, og Hyltdoft, 1987); overhovedet er artikler og anmeldelser i dette tidsskrift en vigtig kilde til 1800-tallets økonomiske historie.

Generelt gælder naturligvis, at der er betydelig usikkerhed om tallene, når man går langt tilbage i tiden, ligesom forskellige beregningsprincipper kan give forskellige resultater, men indtil videre er Hansen's tabeller de eneste vi har (for perioden 1896-1965 har Larsen, 2010, nyberegnete tal for landbrug og industri).

Det er rigtigt, at industrien gik kontinuerligt frem, bortset fra tilbageskridtet i

anden halvdel af 1870erne, men der er ikke uenighed om at erhvervet gik voldsomt frem i 1890erne, ej heller om at industrien længe var langt bagefter håndværket, og at paritet først blev opnået i slutningen af århundredet (om det så var i 1900 eller lidt før).

Et par andre indikatorer peger også på 1890erne som afgørende. Investeringerne tager et stort hop opad netop i 1895, og antallet af nyudklækkede ingeniører vokser fra 15-20 i begyndelsen af 1890erne til ca. 60 i 1900 (Hansen, I, 1992: 238f og 294).

- 4 Jeg anvender det marxistiske begreb om feudalisme, hvor forholdet mellem jordejer og fæster er i centrum. Andre definitioner lægger mere vægt på det politiske niveau, nemlig jordejerernes vassalforhold til kongemagten.
- 5 Se Løgstrup, 2015, der bl.a. giver en detaljeret fremstilling af, hvordan denne proces forløb på tre godser.
- 6 Hansen, I, 1972: 66.
- 7 Hyldtoft, 1999: 45f.
- 8 Feldbæk, 1990: 243ff og Feldbæk, 1993: 108ff.
- 9 Hansen, I, 1972: 55.
- 10 Hilton, 1980.
- 11 Hansen, I, 1972: 79.
- 12 Scocozza, 1984: 201ff.
- 13 Hansen, I, 1972: 79f.
- 14 Madsen 2007 og Olsen 1962.
- 15 Hansen, I, 1972: 67.
- 16 Feldbæk, 1988 og Feldbæk 1990: 255ff.
- 17 I 1860 var der 70.200 gårde og 139.300 huse, i 1885 73.000 gårde og 188.400 huse. I slutningen af 1700-tallet var 67% af landbefolkningen gårdmænd eller husmænd, et tal der i 1870 er faldet til 55%. Da antallet af tjenestefolk samtidig er faldet, må der være blevet langt flere landarbejdere, relativt set. Tilbagegangen for tjenestefolk bekræftes af, at der i 1787 levede 5 gange så mange af disse i en gårdmandsfamilie som i en daglejerfamilie, i 1870 kun 1½ gang så mange (Johansen, 1979: 102, og Engberg, 2011: 184). Engberg's bog er den nu klassiske fremstilling af perioden frem til år 1900 set fra underklassens synsvinkel.
- 18 Denne tendens bekræftes af, at antallet af landarbejdere vokser med 20.000 fra 1860 til 1870, med 10.000 fra 1870 til 1880, og derefter falder med 5.000 frem til 1890 (Hansen, I, 1972: 246, se også Hyldtoft, 1999: 145).
- 19 Trods navnet repræsenterede »Fællesforeningen for industri og håndværk« fra 1879 reelt håndværket; detalister var organiseret i et løst net af handelsstandsforeninger (der ofte også omfattede grossister). – Se den levende og detaljerede fremstilling hos Dybdahl, 1982: 173ff.
- 20 Hyldtoft, 1999: 67, 157ff. Dette er også vurderingen hos Hastrup, 1979. Desværre er denne bog vanskelig at benytte, fordi Hastrup lægger snittet mellem »industri« og hvad han kalder »håndværk og mindre industri« ved 20 ansatte, hvor øvrig statistik kræver 6 eller flere ansatte for at kvalificere som »industri«.
- 21 Hansen, I, 1972: 201f, jf. også ss.148 og 151; tilsvarende taler Hvidt, 1990: 107, om tiden efter 1857 som »en merkantil guldalder«. – Statistikken tillader at følge forholdet mellem de små (håndværk) og store (industri) indenfor fremstillingsvirksomhed efter 1855. Dette er desværre ikke muligt indenfor handel og transport, hvor Svend Aage Hansens tabeller i slutning af Hansen, II, 1974, kun opererer med de generelle kategorier »varehandel«, »udenrigsskibs fart« og »indenrigstransport«; af noten s. 310 fremgår at engros- og detailhandel er beregnet separat, men desværre er kun totalen anført i tabellerne. Til mit formål er forholdet mellem engros (der bidrager til handelskapitalen) og »detail« (der trues af proletarisering) centralt, men vurderingen heraf kan alene støtte sig på mere kvalitative beskrivelser.

- 22 Dybdahl, 1982: 57ff.
- 23 Olsen, 1962: 259.
- 24 Hansen, I, 1972: 198 og 232.
- 25 Hansen, I, 1972: 291.
- 26 Dybdahl, 1982: 92, Hansen, I, 1972: 146f. og Hyltdoft, 1999: 205.
- 27 Feldbæk, 1993: 111f og 164-166.
- 28 Hansen, I, 1972: 223.
- 29 I Polanyi's teori er den oprindelige markedsøkonomi begrænset af, at jord, penge og arbejdskraft ikke er handelsobjekter; først når disse ting kan sælges frit får vi kapitalisme (Polanyi, 1944).
- 30 Hansen, I, 1972: 137f og 205.
- 31 Om dette emne se Hyltdoft, 1999: 32f, 69 og 157, Hansen I, 1972: 110 og Hansen, II, 1974: Tabel 3.
- 32 Hyltdoft (1994) argumenterer, at Hansen groft undervurderer husflidens omfang.
- 33 Hyltdoft o.a. 1981: 71ff.
- 34 Hvidt, 1990: 157.
- 35 Scocozza, 1984; sidetallene i dette underafsnit refererer til denne artikel. Se også Scocozza, 1976.
- 36 Det er umuligt at få præcise tal for underklassen på landet, fx skelner en folketælling fra 1767 ikke mellem daglejere på land og i by. Svend Aage Hansen vurderer at husmænd og daglejere vokser »med overraskende fart« op igennem 1700-tallet. Men husmænd er til dels selvejere, altså ikke rene lønarbejder, og antallet af daglejere (og »indsiddere«) var begrænset til blot 15.000-16.000 selv *efter* landboreformerne, der øgede deres tal betydeligt; videre levede der i 1787 fem gange så mange i en gårdmandsfamilie som i en daglejerfamilie, hvilket også tyder på at sidstnævnte var af marginal betydning. Hansen, I, 1972: 67 og Johansen, 1979: 102. – Iflg. Johansen, 1979: 165, var antallet af gårdmænd stort set uforandret mellem 1787 og 1801, mens antallet af husmænd, håndværkere og daglejere i 26 landsogne øges med mere end 30%.
- 37 På dette grundlag mener Ole Hyltdoft (1999: 122), lige som Scocozza, at vi på landet får et »kapitalistisk præget samfund« i perioden 1840-70.
- 38 Feldbæk, 1993: 111f og 164-166. Det må understreges at hartkorn ikke måler areal, men udbyttet, altså angiver den umiddelbare økonomiske vægt.
- 39 Hobsbawm, 1962: 193.
- 40 Den engelske udvikling er fyldigt beskrevet i Marx, 1867: Kapitel 24 (om den oprindelige akkumulation).
- 41 Hobsbawm, 1962: 184f. Generelt bygger dette afsnit på Hobsbawm's bog.
- 42 Ricardo, 1817.

Kapitel 2

Økonomisk demokrati på landet

I slutningen af 1800-tallet sker der to ting.

I byerne får vi et industrielt gennembrud, hvilket betyder at kapitalen får greb om produktionen, således at det giver mening her at tale om en kapitalistisk produktionsmåde.

På landet breder andelsbevægelsen sig, hvilket styrker en anden produktionsmåde, nemlig den simple vareproduktion. Sammen med brugsforeninger, indkøbsforeninger for råstoffer, eksportforeninger og ikke mindst den finansielle overbygning i form af kreditforeninger og sparekasser betyder dette, at gårdmænd og husmænd skaber en semi-autonom økonomisk sfære, præget af demokrati og solidaritet. Dette kapitel bliver for så vidt et afbræk i fremstillingen af den danske kapitalisme.

Vi ser på baggrunden for denne selvforvaltningsbevægelse, de principper den bygger på, dens udbredelse og dermed vægt i den samlede økonomi og endelig dens afvikling. Kapitlet handler alene om samarbejdet i landbruget, fordi det bestemmer hele sektorens karakter; byernes socialdemokratisk dominerede Kooperation, brugsforeninger (HB) og andelsboligbevægelse indrages ikke, fordi de var perifere for produktionsmåden i byerne.

Selvforvaltningens baggrund og principper

Idéen var at en gruppe mennesker gik sammen om at løse en bestemt opgave, fx at oprette og drive et mejeri. De hæftede solidarisk for tab, og et overskud akkumuleredes ikke med henblik på ekspansion, men fordeltes til medlemmerne. Dette var det grundlæggende mønster, omend der var undtagelser.

Beslutningsprocessen var oftest *demokratisk*, idet alle havde lige indflydelse (én stemme pr. person); dette var således tilfældet i næsten alle andelsforeninger. Men der var undtagelser; i

nogle af de institutioner, der blev opbygget, især indenfor finans, herskede det beslutningsprincip, som vi kender fra *markedet*, altså indflydelse efter hvor mange penge man har (hvor stort indskud, man bidrager med). Man talte dengang om at stemme efter ›hoveder‹ eller efter ›høveder‹ (dvs. antal kvæg).¹

Foreningsdanmark byggede overvejende på ganske andre principper end kapitalismen, hvor opgaven er ubegrænset (at maksimere profitten), og hvor indflydelsen følger størrelsen af indskuddet (aktieposten).

Foreningerne var i sine principper og funktionsmåde et alternativ til kapitalismen. Hvis vi skal svinge os lidt op, kan vi sige at de var udtryk for folkets økonomiske selvforvaltning. Man var aktivt medlem, ikke passiv kunde.

I sin oprindelse havde andelsbevægelsen både et økonomisk og politisk formål.

Efter faldet i kornpriserne omkring 1880 var der en konkret økonomisk opgave, der skulle løses, nemlig at omforme landbruget til animalsk produktion, så det blev økonomisk holdbart. Selvejets traditionelle, rent individualistiske økonomiske form var ikke længere holdbar. Den økonomiske krise fremtvang en ny form for simpel vareproduktion, hvor man nok bevarede den individuelle ret til at bestemme produktionens omfang, men hvor man underlagde sig en pligt til at levere mælk til det fælles mejeri, selv om man måske i en periode kunne opnå en bedre pris andetsteds, og hvor det fælles produkt solgtes til samme pris. Det forudsatte en ensartet kvalitet, hvilket igen nødvendiggjorde at mejeriets inspektører checkede produktionen på gårdene, med mulighed for at ekskludere landmænd, der snød på vægten eller blandede vand i mælken. Alt i alt en betydelig begrænsning af den individuelle autonomi.

Før andelsproduktionen kom op at stå, forarbejdede bønderne selv mælken på deres gård, men det gav svingende og ofte dårlig kvalitet. Eller man solgte mælken til godsejerne eller til såkaldte ›fællesmejerier‹, der trods navnet var rent private virksomheder,² men begge dele gav dårligere priser, fordi det indebar en mellemmand, der skulle have en avance. Så når ren

individualisme ikke længere var mulig, var det trods alt bedre at slå sig sammen med ligeværdige, snarere end at blive afhængige af udefrakommende. Den økonomiske interesse kunne kun tilgodeses gennem uafhængighed at godsejerne og kapitalister.

Denne økonomiske uafhængighedskamp var indvævet i Venstres opgør med Højre, hvor andelsbevægelsen var for Venstre hvad fagbevægelsen og Kooperationen blev for Socialdemokratiet.

Andelsbevægelsen var økonomisk organisering fra neden af, og som nævnt valgte de fleste foreninger en demokratisk beslutningsproces, hvilket måske var inspireret af den politiske kamp, og i hvert fald kun var mulig fordi landmændene stort set producerede det samme og havde nogenlunde samme økonomiske status. Nok rangerede husmændene under gårdmændene, og de større gårdmænd var normalt de ledende i andelsforeningerne, men faktisk gav netop andelsbevægelsen et økonomisk rygstød til de forarmede husmænd. Dermed styrkede andelsbevægelsen selvejet på landet. Hertil kom at husmandsloven fra 1899, med senere udbygninger, gav økonomisk støtte til oprettelse af flere brug og forbedrede vilkår for de eksisterende.³

Mejeriernes indtjening blev fordelt i forhold til landmændenes omsætning, så der var ikke tale om økonomisk lighed; men dette fordelingsprincip indebærer jo også, at de ikke var kapitalistiske virksomheder, hvor det ikke er omfanget af økonomisk aktivitet, men af kapital (antal aktier), der bestemmer hvor meget deltagerne kan trække ud af virksomheden.

Etableringen af et mejeri krævede naturligvis kapital, og den blev fremskaffet i form af *andele*. Her kunne/ville nogle selvfølgelig indskyde mere end andre, men det gav ikke større indflydelse, og kapitalen blev forrentet med en nogenlunde fast, lav rente. Videre var andelsbeviserne normalt uomsmættelige (eller omsættelige til kurs 100), så man kunne ikke spekulere i denne »kapital«. Med Bager's ord skulle kapitalen være »tjener«, ikke »herre«.⁴

I øvrigt bestod landmændenes kapital først og fremmest af jorden og bygningerne. Dette var ikke fri kapital. Helt frem til omkring 1960 var det forbudt at nedlægge, sammenlægge eller samdrive gårde. En gårdmand kunne naturligvis investere i

jordforbedring, maskineri etc., men ikke i en udvidelse af jorden. Jordfordelingen var derfor ret statisk. Den eneste væsentlige undtagelse var at godser efter lensafløsningsloven i 1919 måtte afgive jord til nye husmandsbrug, hvilket reducerede graden af kapitalisme på landet.

Andelsvirksomheden havde kort sagt ikke profitmaksimering og kapitalakkumulation, dermed ubegrænset ekspansion, som målsætning. Foreningen var ikke kapitalistisk.

Skønt overvejende ikke-kapitalistisk var andelsbevægelsen naturligvis ikke socialistisk, med fælles planlægning af produktionen, omend der som sagt var fælles kontrol med produktionens kvalitet.

Men var den markedsbaseret? Umiddelbart ja, for mejerierne solgte jo produkterne på markedet, i indland eller udland, og det havde ingen tænkt sig at lave om på; og datidens Venstre havde liberalismen som sin erklærede ideologi. På den anden side inddebærer en forening samarbejde, altså det modsatte af konkurrence og for så vidt af markedsøkonomi.

Landmændene afsatte mælken til mejeriet til samme pris. De konkurrerede altså ikke indbyrdes i stil med byernes virksomheder, der kunne sænke prisen med henblik på at opnå en større markedsandel. På landet var den enes brød ikke den andens død. Og hvis nogle fandt en ny metode, blev den ikke patenteret, men tværtimod spredt til så mange som muligt:

Det er et karakteristisk træk ved det faglige organisationsarbejde indenfor landbruget, at nye iagttagelser, nye fodersammensætninger og nye metoder i det hele taget på ingen måde patenteres, men tværtimod spredes hurtigst muligt. Da den enkelte landmand ikke kan udvide produktionen væsentligt, føler han intet incitament til at konkurrere på prisen eller gennem isolerede kvalitetsfremstød. Følgelig er det i hans interesse, at også naboens produkt er af så høj kvalitet, at den samlede landbrugsproduktion kan afsættes på markederne til en så høj pris som muligt. Afsætningen kan derfor foregå i fællesskab, således at de danske landbrug i intimt samarbejde kan skabe et ensartet kvalitetspræg for hovedvarerne og optræde under ét på markederne (Milhøj, 1961: 232).

Landmændene indgik – i moderne sprogbrug – i en stor strategisk alliance, hvis formål var at styrke dem kollektivt overfor alle andre økonomiske aktører. Faktisk udskar man et selvberørende område af den danske økonomi, med mejerier, slagterier, sparekasser, forsikringsselskaber (Tryg) og kreditforeninger, som ikke konkurrerede indbyrdes. Andelshaverne var leveringspligtige (af mælk, flæsk etc.), og derfor kunne kun landmænd være andelshavere; ingen udenforstående kunne købe sig til indflydelse, dvs. andelsbevægelsen var lukket land for byernes storkapital.⁵ Ikke mærkeligt at private konkurrenter beklagede sig over unfair konkurrence og monopol: Fra deres vinkel var der tale om en gigantisk koncern.

Men moderationen af de rene, markedsøkonomiske principper gik faktisk videre.

Medlemskab af andelsforeninger var naturligvis frivilligt, men var man medlem indebar leveringspligten – og pligten til at aftage råvarer etc. fra en forening – en ret så betydelig indskrænkning af producentsuveræniteten og for så vidt selvejet. Som nævnt måtte de undergive sig fælles kvalitetskontrol, ligesom de var afskåret fra at sælge til eller købe fra andre aktører, som måske kunne tilbyde højere aftagerpriser eller lavere leveringspriser. Det var denne økonomiske solidaritet, der forhindrede undergravende konkurrence, og som dermed ophævede markedsøkonomiens principper for deres indbyrdes forhold.

Landbruget som en semi-autonom ikke-kapitalistisk sfære

Vi har nu set at landbruget var baseret på ikke-kapitalistiske principper (de kapitalistiske godser var blevet af marginal betydning, så dem kan vi se bort fra). Men det kunne jo tænkes at dets økonomiske omgivelser, trods principperne, reelt påtvang andelsbevægelsen en kapitalistisk logik, med profitmaksimering og ubegrænset ekspansion.

Det var imidlertid kun tilfældet i meget begrænset omfang. Andelsbevægelsen fik reel kontrol med hele landbrugssektoren, fordi den havde eller skabte et beskyttende lag, der i vid udstrækning var baseret på de samme principper. Der etableredes

andelseksportforeninger, der varetog en stor del af afsætningen til udlandet (især England), brugsforeninger, der stod for en del af det indenlandske detailsalg, og andelsforeninger til indkøb af landbrugets råstoffer; hertil kom en overbygning af sparekasser og kreditforeninger, der sørgede for at pengene blev i landbruget og her tjente til at finansiere hele bevægelsen.

Den økonomiske kæde fra finansiering, over input af råvarer, til produktion og afsætning udgjorde en helhed, der i vid udstrækning var lukket omkring sig selv. Man var ikke afhængig af byernes banker (finanskapitalen), af engrosvirksomheder (handelskapitalen) eller af private småkøbmænd; ikke mærkeligt at andelsbevægelsen mødte stor modstand, ikke mindst fra de købmænd, der mistede omsætning til brugsforeningerne. Den nærmeste parallel er de enorme japanske og sydkoreanske konglomerater (hhv. *keiretsu* og *chaebol*), der udgør – eller udgjorde – økonomiske kongeriger, med vertikal integration af produktions- og afsætningskæden og med hvad der i praksis var egne banker; parallellen kan trækkes videre, for ligesom disse selskaber havde tætte forbindelser til den politiske ledelse (især industriministeriet) havde andelsbevægelsen politisk opbakning fra Venstre, der i 1901 overtog regeringsmagten og nu sørgede for favørbehandling af landbruget (især gennem skattelovgivningen, hvor vægten skiftede fra jordskatter til indkomstskatter, og hvor andelsforeninger blev beskattet mere lempeligt end aktieselskaber).⁶

Alligevel var sektoren kun semi-autonom. Der eksisterede fortsat private slagterier, der dog hurtigt blev overhalet af andelslagterierne, samt private grovareselskaber; og da man ikke havde sin egen handelsflåde, var landbruget her afhængig af rederierne (handelskapitalen); endelig kunne andelsforeningerne selvfølgelig ikke diktere priserne, hverken i England eller i de danske byer. Andelsbevægelsen fungerede i en markedsøkonomi. Men selv i denne henseende var man ikke blot undergivet anonyme markeds kræfter, for landbruget var en så stor *spiller* at man mange steder var markedsførende, dvs. havde en meget stor indflydelse på priserne.⁷

Lad os nu betragte dette økonomiske kongerige nærmere.

Grundlaget var mejerierne og slagterierne, men der var meget andet.

Indkøb af råvarer og eksport

Fra århundredeskiftet etableredes indløbsforeninger på andelsgrundlag i Jylland, på Fyn og på øerne (i 1969 samlet i DLG – Dansk Landbrugs Grovvarereselskab). De varetog indkøb af foderstoffer, gødning, frø og kul.

Eksporten af smør blev oprindeligt varetaget af provinskøbmænd, men deres andel blev mindre og mindre, idet 20% (1914) af eksporten nu – under Lurmærket – blev samlet hos andelsbaserede smørekseportforeninger. I 1906 etableredes Danish Bacon Company, der varetog andelslagteriernes eksport, ligesom en ægekseportforening kom til verden.⁸

Disse initiativer var vigtige, fordi landbruget omkring 1910 afsatte knap halvdelen af produktionen til udlandet.⁹

Brugsforeningerne

Brugsforeningerne voksede frem i slutningen af 1800-tallet, i skarp konkurrence med de selvstændige småkøbmænd og senere den store kapital.

Den første brugsforening blev oprettet i 1866 i Thisted af pastor Hans Chr. Sonne. Han udtalte klart, at denne forening skulle indgå i markedsøkonomien, men ikke i den kapitalistiske profitmaksimering:

Der må findes andre Formål end det at skaffe et saa stort Udbytte som muligt; thi om det end selvfølgelig er glædeligt, at en Forening giver et godt Overskud, har det dog sine meget betænkelige Sider, naar dette bliver den eneste Higen og Tragten (Cit. fra Samvirke, marts 2016).

Det var foreninger af forbrugere, hvor idéen var at medlemmerne organiserede indkøb fra virksomheder og grossister, for på den måde at undgå fordyrende mellemlid; der blev også etableret et antal mindre fabrikker. Brugsforeningerne var en del af andelsbevægelsen og blev i 1896 organiseret i FDB, Forenede Danske Brugsforeninger, men de var klart et løsere samarbejde end den øvrige

andelsbevægelse. Man kunne gøre det fordelagtigt at handle i brugsen, men ikke forbyde medlemmerne at købe andetsteds.

Brugsforeningerne var forbrugernes økonomiske selvforvaltning. Som andre andelsforetagender var de opbygget demokratisk, og overskuddet gik til medlemmerne.

Sparekasserne

Heller ikke disse skulle indgå i kapitalismen. Således udtalete direktøren for Vrå Sparekasse:

Vrå Sparekasse skal tjene penge for at eksistere, men den eksisterer ikke for at tjene penge (cit. i Hansen, 2001: 303).

Klarere kan forskellen mellem markedsøkonomi og kapitalisme næppe formuleres.

Mens en bank skal tjene så mange penge som muligt, hvilket nødvendiggør at der tages risici, skulle en sparekasse *opbevare penge* så sikkert som muligt. En bank skal servicere erhvervslivet med udlån, mens en sparekasse henvendte sig til de jævne lag på landet. Profitmaksimering og kapitalakkumulation lå altså ikke i kortene, og faktisk forbød lovgivningen sparekasserne at drive egentlige bankforretninger, forstået som vekseldiskontering og handel med valuta og værdipapirer.¹⁰ På landet var det meste af almindelige menneskers opsparing således unddraget kapitalismen.

Historisk var sparekasserne en landbrugsorganisation på linje med andelsbevægelsen, og dermed med tætte bånd til Venstre; faktisk blev andelsmejeriernes anlæg i vidt omfang finansieret af sparekasserne.¹¹

En sparekasse var en *selvejende, non-profit institution*, dvs. den ejede sig selv, så ingen måtte få del i overskuddet, der i stedet gik til reservefonden og for så vidt til alle indskyderne.¹² Der skulle være minimum 25 »garanter«, der hver indskød et mindre beløb, der forrentedes med en fast, lav rente, således at der ikke var basis for spekulation, som ved et selskabs aktier. Disse garantanter hæftede for sparekassen, og de valgte bestyrelse og direktion. Her var princippet at man stemte i forhold til den indskud-

te garanti, dog således at der var loft over den enkelte garants stemmeantal; modsat andelsforeningerne var styringen altså ikke demokratisk, men modsat mange aktieselskaber (med A- og B aktier) blev de store indskydere ikke privilegeret, tværtimod. I praksis var bestyrelsen gerne selvsupplerende.

Oprindeligt blev indskuddene placeret i statsobligationer, senere blev nogle af dem udlånt, men med pant i fast ejendom, altså med stor sikkerhed. Udlånene gik som sagt især til landbruget. Desuden bidrog sparekasserne til at finansiere lokaldemokratiet (kommunerne). Investering i aktier krævede tilladelse fra Sparekassetilsynet og var af ubetydeligt omfang.

Kreditforeningerne

Den gamle kreditforening var en forening af låntagere, hvis formål var at skaffe billige ejendoms lån i kraft af en solidarisk hæftelse, dermed meget lille risiko for långiver; et evt. overskud gik til en reservefond, eller blev udloddet til medlemmerne (i andre foreninger, fx omkring vandværker, brugtes overskuddet til at sænke prisen for medlemmerne). Beslutningsprocessen var demokratisk som i andelsforeningerne.¹³ Forudsætningen for denne ligestilling var at låntagerne var ret homogene, med nogenlunde samme risiko.

Foreningen som sådan udlånte ikke, men formidlede blot lån. Den vurderede ejendommen og tilstillede, mod pant i ejendommen, derefter ejeren så og så mange obligationer, som den derefter måtte sælge på markedet.¹⁴

Kreditforeningerne spillede en stor rolle for finansieringen af landbruget, fx var der en kreditforening specielt for husmænd. Men de fleste var lokale og man gik ikke på »strandhugst« hos hinanden, dvs. man konkurrerede ikke indbyrdes, men var solidariske.

Gensidige forsikringselskaber

Om disse skal blot kort nævnes, at de bestod af en kreds af mennesker, der ønskede den pågældende type forsikring. Det var typisk landmænd, der forsikrede deres husdyr.

De hæftede solidarisk, og delte overskud eller underskud.

Selvstyreøkonomiens omfang

Tabel 2.1 viser at andelsbevægelsen voksede kraftigt i de 34 år mellem 1880 og 1914; efter 1914 og ind i 30'erne var der stadig vækst, men nu mere moderat.¹⁵

Tabel 2.1. Andelsbevægelsens udvikling 1880-1914

Antal	Andelsmejerier	Andelsslagterier	Brugsforeninger
1880	-	-	119
1890	679	10	395
1900	942	26	827
1914	1168	41	1470

Kilde: Busck, 1973: 68.

I 1914 stod landbruget for 32% af landets bruttofaktorindkomst, og omkring dette tidspunkt håndterede andelsforeningerne 84% af al mælk (1909), 80% af svineslagtningerne (1913) og 20% af smøreksperten (1914); næsten alle gårdmænd og husmænd leverede deres produkter til andelsforeninger. *Det betyder, med et slag på tasken, at i 1914 var 25% af landets økonomi overvejende styret gennem økonomisk selvforvaltning.*

Ser vi på andelsbevægelsens finansielle overbygning havde sparekasserne i 1914 et indlån på 910 mio kr, hvortil kommer kreditforeningernes restgæld på 1.682 mio; dette skal sammenholdes med at bankerne havde et indskud på 957 mio. Den finansielle sektor var således overvejende foreningsbaseret, mens den egentlige, profitmaksimerende finanskapital var af mindre betydning.¹⁶

Endnu omkring 1950 bidrog landbruget med 17% til landets BFI og det var stadig helt domineret af andelsforeninger, mens sparekasser, kreditforeninger og gensidige forsikringselskaber stod for knap 60% af den samlede balance i finanssektoren.¹⁷

Selvstyreøkonomiens afvikling

Højkonjunktoren frem til 1914 kommer ikke mindst landbruget til gavn, faktisk øger erhvervet sin andel af BFI marginalt, fra 31% i 1904 til 32% i 1914. Derefter går det voldsomt ned ad bakke,

til 23% i 1922, men bemærkelsesværdigt fastholdes denne vægt gennem 20erne.¹⁸ Generelt giver det sig selv at landbrugets semi-autonome, selvstyrende kongerige mister vægt i den samlede økonomi i takt med landbrugets tilbagegang.

På det finansielle område forsinkes tilbagegangen imidlertid i denne periode. En god indikator for det kvantitative forhold mellem simpel vareproduktion på landet og kapitalisme i byerne er måske styrkeforholdet mellem sparekasser og banker. Omkring 1900 er indskuddene i sparekasser betydeligt større end i bankerne, men derefter vinder sidstnævnte frem og har i 1913 taget føringen. Imidlertid var den store bankkrise efter 1. Verdenskrig et lammende slag for finanskapitalen; folk flygtede til de mere sikre sparekasser, der nu overhalede bankerne og konsoliderede deres førerposition op igennem 20erne.

Verdenskrisen i 30erne gik især ud over landbruget, hvis andel af BFI falder til 18½% i 1939, og efter krigen, især efter 1960, er det gået stadig tilbage, således at erhvervet i dag blot står for et par procent af BFI. Samtidig er andelsforeningernes andel af omsætningen i Danmark nu (2014) nede på knap 4% (overfor aktieselskabernes 72%), mens antallet af andelshavere er faldet fra hundredtusinder til nogle få tusinde.¹⁹

Denne minimering af landbrugets betydning, som vi kender fra alle kapitalistiske lande, har været uundgåelig, især fordi fødevarer spiller en stadig mindre rolle i budgettet, efterhånden som befolkningen er blevet rigere.

Men indenfor dette stadig mindre område har selvstyreøkonomien også undergået en forvandling. Eller rettere afvikling, fordi den simple vareproduktion er gået under ved at blive integreret i den kapitalistiske produktionsmåde. Overordnet er dette vel uundgåeligt, på samme måde som marginaliseringen af byernes »småborgerskab«, altså selvstændige håndværkere og småkøbmænd.

Lad os nu betragte de forskellige dele af andelsbevægelsen.

Mejerier og slagterier

I dag er andelsbevægelsen sammenfattet i Arla (mejeriprodukter) og Danish Crown (kød), med en markedsandel på over 90%

indenfor hver deres område. De er blevet multinationale selskaber, der agerer på præcis samme måde som andre selskaber, med opkøb og fusioner; det éntydige ejerforhold (danske landmænd) og det éntydige formål (afsætte danske produkter) erstattes »af et multinationalt ejerforhold og et formål, der ikke alene relaterer sig til danske landbrugere.«²⁰ Andelsforeningernes samarbejde mellem de mange er afløst af den interne koncern-koordinering, græsrodsdemokrati af topstyring. I dag hedder de da også *andelsselskaber*.

Man kan skelne mellem to elementer i den proces, der har ledt til dette resultat.

1) De mange små mejerier og slagterier blev nedlagt eller opløst i større organisatoriske enheder. Grunden var at smådrift ikke længere var konkurrencedygtig, og effekten var at de lokale landmænd reelt mistede indflydelse. Mange vred hænderne og anråbte om at lokaldemokratiet blev erstattet af et mere centraliseret, landsomfattende demokrati:

Det kan lyde paradoksalt først at sige til andelsforeningernes medlemmer ude i de lokale kredse: nu må I være aktive og konstruktive og fremadstræbende og gøre en indsats for at sætte fart i strukturrationaliseringen .. Når I så med stor indsats af tid og kraft og ord har fjernet det, hvorpå denne folkestyrede samarbejdsøkonomi hidtil har hvilet, så kan I gå i gang med en kraftig indsats for at bygge et nyt demokratisk apparat, som den nye folkestyrede samarbejdsøkonomi med de langt større enheder kan hvile på (Redaktør Clemens Pedersen i Andelsbladet i 1965, cit. efter Andersen, 1966: 155f).

2) Arla og Danish Crown har begge bibeholdt den demokratiske beslutningsstruktur, med lige valgret for de få tusinde ejere (medlemmer). Imidlertid har den stadigt stigende forskel mellem de få meget store og de mange små producenter ført til et pres for at gøre op med princippet om »én person, én stemme«.²¹ Samtidig er den solidariske hæftelse blandt medlemmerne opgivet, idet selskaberne opererer med begrænset ansvar (Amba), og datterselskaberne i udlandet er regelrette aktieselskaber. I datterselskaberne går overskuddet til aktionærerne, i modersel-

skaberne til andelshaverne. Det kan være svært at se den store betydning af denne forskel.

Hvor megen reel magt de 7.600 andelshavere i Arla har i forhold til ledelsen, skal jeg ikke kunne sige. Det er måske heller ikke så vigtigt, for konkurrencen tvinger disse selskaber til udadtil at optræde præcis som et hvilket som helst andet selskab; hvis de vil klare sig, må de profitmaksimere. Der er ikke råd til at honorere ældre idéer, der ikke var slet så kommercielle. Økonomisk selvforvaltning må forudsætte en vis autonomi mht. at fastlægge målene for virksomheden, ellers kan det være ligegyldigt.

Brugsforeningerne

I dag er der ikke meget tilbage af de oprindelige idéer.

Nu kan enhver købe ind i en brugs, uden at være medlem. Dette skyldes naturligvis ønsket om at få flest mulig kunder, men det har betydet at foreningspræget er næsten forsvundet. Idéen om at en bestemt kreds går sammen om at løse en opgave, er blevet udhullet af ønsket om at tjene penge. FDB har – som den øvrige andelsbevægelse – fastholdt sin demokratiske struktur, med lige valget til landsledelse og bestyrelse, men er samtidig blevet en del af et stort aktieselskab (Coop), der konkurrerer med især Dansk Supermarked. Dette betyder at profitmaksimering nødvendigvis må være den overordnede målsætning; hvad demokratiske forsamlinger vedtager kan kun være nuanceringer heraf.

Sparekasserne

Mens sparekasserne endnu i 1950 havde 47% af udlånene, var denne andel i 1975 faldet til 30%; højkonjunkturen fra 1958 til 1973 gav bankerne store indtjeningsmuligheder, som de konservative (eller ikke-kapitalistiske) sparekasser var udelukket fra.²² Nogle sparekasser søgte gennem fusion og stordrift at klare problemerne (SDS og Bikuben, der tilsammen havde 30% af sparekasseindlånene), men hvad var pointen, når den lokale forankring forsvandt?

Noget måtte gøres, men hvad? Man kunne selvfølgelig – i

princippet – sikre lige vilkår ved at gøre bankerne til sparekasser, altså forbyde spekulation og forpligte dem til blot at modtage indlån og udlåne disse sikkert.

I stedet tillod man, i 1974, sparekasserne at udføre bankforretninger (handel med værdipapirer etc.), altså at fungere som de facto banker. Det betød at sparekasserne de næste 10-15 år stabiliserede deres markedsandel. Det betød også, at det nu næsten gav sig selv at sparekasserne skulle have lov til at organisere sig som aktieselskaber; det skete i 1989, i øvrigt efter at »Fællesbanken for Sparekasser«, der siden 1946 havde forsynet sparekasserne med likviditet, i 1987 blev overtaget af forsikrings-selskabet Hafnia, der i disse år var en murbrækker for liberaliseringen af finanskapitalen. I 1990 fusionerede SDS, Andelsbanken og Privatbanken og dannede Unibank, senere Nordea.

Der eksisterer stadig nogle små sparekasser, men de fleste er blevet selskaber og dermed i realiteten banker. Dødsannoncen kom i form af at Danmarks Statistik holdt op med at sondre mellem banker og sparekasser. Det samme gælder i øvrigt sondringen mellem den gensidige, foreningsbaserede forsikring og forsikrings-selskaber; førstnævntes andel af markedet for livsforsikringer var da faldet fra 19% i 1962 til 2,5% i 1994.²³

Kreditforeningerne

Gennem mange år var der 12 kredit- og 6 hypotekforeninger. En lov i 1970 ophævede de geografiske grænser, hvorefter de 12 kreditforeninger blev sammensluttet til kun 3. Som ved brugsforeningerne forsvandt den lokale, demokratiske indflydelse. Derudover skærpede loven reguleringen. Kredit- og hypotekforeninger kunne nu kun oprettes ved lov, og det bestemtes, hvilken slags lån de måtte formidle på hvilke betingelser. Konkurrence og fri kapitalbevægelighed blev forhindret.

Det offentlige havde således hånd i hanke med en meget stor del af den danske kredit. Det betød at de politiske myndigheder i vid udstrækning bestemte omfanget af kredit i landet, hvilket var og er nødvendigt for at føre en effektiv pengepolitik; det betød også at det offentlige havde et stort ord at skulle have sagt om, hvad der skulle lånes til (by eller land? erhverv eller for-

brug?). Heri ligger også at kreditforeningernes autonomi kunne ligge på et meget lille sted.

Efter ønske fra kreditforeningerne selv (de ville have samme frihed som bankerne) og efter krav fra EU (det Indre Marked) blev de – ligesom sparekasserne – omformet til aktieselskaber i 1989. Realkredit blev, som den øvrige finansielle sektor, liberaliseret; således kunne disse selskaber nu danne datterselskaber, der beskæftigede sig med fx bankforretninger eller forsikring, eller de kunne selv blive datterselskab i en finansiell koncern. Styringsmæssigt har realkredit således bevæget sig fra demokratiske foreninger over statsregulerede virksomheder til frie kapitalistiske selskaber; magten er flyttet fra folket til staten og derfra til kapitalen. Nykredit har fastholdt foreningsstrukturen, i hvert fald formelt, men er nu (2016) gået på børsen og er dermed éntydigt blevet en del af finanskapitalen.

Generelt kan vi skelne mellem to typer af kræfter, som har undergravet selvstyreøkonomien: De udefrakommende og de indefrakommende.

De *udefrakommende kræfter* er blevet stadig mægtigere, i takt med at landbruget er gået tilbage i forhold til den omgivende kapitalistisk dominerede økonomi.

Andelsbevægelsen skal have solgt sit mælk og kød på markedet. Oprindeligt havde man stor kontrol med dette marked, var markedsførende, men efterhånden som kapitalismen satte sig igennem op gennem 1900-tallet, blev det nødvendigt at tilpasse sig, altså blive profitorienterede virksomheder, der maksimerer indtjeningen og minimerer omkostningerne. En virksomhed, der trækkes med andre, mere begrænsede målsætninger, vil i det lange løb tabe i konkurrencen, fordi den vil have færre midler til markedsføring og investeringer, og fordi de højere omkostninger vil betyde højere, altså mindre konkurrencedygtige priser. På eksportmarkedet vil den tabe til konkurrenter fra fx New Zealand og på hjemmemarkedet til private virksomheder indenfor råvareforsyning etc., ligesom sparekasserne vil miste markedsandele til bankerne, så længe de har den ene arm bundet på ryggen.

Landbrugets relative autonomi smuldrer i takt med at erhvervet mister vægt i den samlede økonomi. Man må tilpasse sig de herskende spilleregler.²⁴

Lad os nu se på den *indefrakommende kræfter*.

Andelssamarbejdet forudsætter, at den økonomiske fællesinteresse overtrumfer de individuelle interesser. Eller rettere: At den enkeltes interesser kun kan virkeliggøres sammen med de andre, ikke i konkurrence med de andre.

Oftestilles det op på den måde, at andelsbevægelsen har en økonomisk forretningsside og en mere idealistisk foreningsside, hvor det så gælder om at finde den rette balance. Bevægelsens tilbagegang forklares så med at de kontante økonomiske interesser har fortrængt de høje principper.²⁵ Imidlertid er det fælles ikke en idealistisk overbygning på økonomien, men selve kernen i selvstyreøkonomien. På samme måde som solidaritet ikke (kun) er en værdi i arbejderbevægelsen, men allerførst en eksistensbetingelse. Den enkelte arbejder er fortabt overfor arbejdsgiveren, så hvis han/hun vil varetage sine personlige økonomiske interesser må han/hun stå sammen med de andre arbejdere i forhandlingerne om løn- og arbejdsvilkår.

Forudsætningen for landmændenes fællesøkonomi var at de var ret ens, økonomisk set. De producerede stort set det samme, og var der forskelle i kvalitet sørgede kontrol for at denne blev udjævnet; der var forskelle i levestandard mellem gårdmænd og husmænd, men altså ikke større end at de kunne være under samme tag. Dette var det materielle grundlag for den fælles interesse i et mejeri eller slagteri, der varetog alles salg. Hvis nogle havde været klart mere produktive end andre, ville de have haft en interesse i at selv sælge deres billigere og bedre mælk, i stedet for at trækkes med de ineffektive.

Heri ligger at det solidariske økonomiske system måtte gå til grunde efterhånden som landmændene blev mere heterogene. Der udbydes i dag langt flere produkter, i mange forskellige kvaliteter, således at det enkelte landbrug er blevet mere specialiseret, og landmændene er blevet opdelt i store industri-lignende virksomheder (fx grisefarme), der er uskelnelige fra kapitalistiske virksomheder, og de små landbrug, hvoraf mange

af varetages på deltidbasis, nærmest som en fritidsaktivitet. De økonomiske interesser er blevet mere differentierede, hvilket har undergravet solidariteten (den samme mekanisme ligger bag svækkelsen af fagforeningerne).

Hertil kommer at udviklingen af produktivkræfterne, for nu at tale historisk materialistisk, gjorde de sognebaserede mejerier ineffektive. Stordrift blev nødvendig, hvis omkostningerne skulle ned, og det skulle de med den skærpede konkurrence med den kapitalistiske sektor. Derfor kom der store centrale mejerier og slagterier, som i anden omgang fusionerede til endnu større enheder (Arla og Danish Crown). Denne koncentration hang også sammen med, at efterhånden som transportomkostningerne faldt blev det muligt for de små mejerier at kaste sig ud i konkurrence med nabomejerierne.²⁶

Den tidligere tætte kontakt mellem den individuelle og fælles økonomi blev brudt; det lokale økonomiske demokrati eroderede, og kunne ikke – trods den formelle bevarelse af andelsformen – erstattes af et effektivt større, repræsentativt demokrati. Det skyldtes at sådanne store selskaber var tvunget til at fokusere på konkurrencens våben nr. 1, nemlig profitten. Det umuliggjorde reelt demokrati, der jo forudsætter reelle valgmuligheder.

Den tredje faktor i udviklingen var *staten*, og dens rolle har været tvetydig.

Som vi har set, støttede den oprindelige Venstre-dominerede statsmagt andelsbevægelsen, men i 30'erne svækkedes Venstre så meget, at man kun i begrænset omfang var i stand til at hjælpe det kriseramte landbrug, og efter krigen løsnedes forbindelsen til landbruget, i takt med at dette gik tilbage og Venstre måtte søge nye vælgergrupper.

Hertil kom at partiet bevægede sig mod højre og det meste af tiden allierede sig med de Konservative. Fra 1929 lå den politiske magt det meste af tiden hos Socialdemokratiet, der ikke havde nogen speciel forpligtelse overfor andelsbevægelsen, hvis liberale, markedsbaserede ideologi var på kant med socialistisk planøkonomi. Arbejderbevægelsen og andelsbevægelsen havde på papiret en fællesnævner i det økonomiske demokrati, med

front mod kapitalen, men Venstres højredrejning og opslutning omkring arbejdsgiversynspunkter umuliggjorde en alliance.

Den socialdemokratiske statsmagt havde andre interesser. Den beskyttede kreditforeningerne ved i praksis at udelukke konkurrence, men den kastrerede dem samtidigt gennem en meget stram regulering af udlåns- og rentevilkår. Her blev foreningsøkonomien ikke afmonteret af kapitalen, men af staten.

Men samtidig må det gælde, at en foreningsbaseret, ikke-kapitalistisk økonomi kun har en chance, så længe staten har kontrol med kapitalen, altså forhindrer at profitmaksimeringen kan udfolde sig uhæmmet.

I begyndelsen af 1980erne sejrede nyliberalismen, hvis kerne er frihed for kapitalen til at bevæge sig hvor den vil og investere i hvad den vil. Det blev dødsstødet for den selvstyrende, demokratiske økonomi, fordi den nu for alvor var tvunget til at tilpasse sig de kapitalistiske spilleregler. Som nævnt blev andelsforeninger, kreditforeninger og sparekasser (aktie)selskaber.²⁷

Kritik af en marxistisk analyse

Marxister har været ret uinteresserede i andelsbevægelsen. De har ikke set nogen perspektiver i denne type økonomiske fællesskaber, eftersom foreningerne var et landligt fænomen, der politisk var knyttet til partiet Venstre og dermed (efter 1905) en del af »fronten« mod arbejderbevægelsen, og også fordi de var en overbygning på det landlige selveje og dermed – som »småborgerskab« – dømt til undergang (det sidste viste sig rigtigt). I en enkelt fremstilling er hele andelsbevægelsen endog blevet afskrevet som blot den landlige del af kapitalen.²⁸

Der er imidlertid en undtagelse, nemlig den grundige analyse i »Klassestrukturen i Danmark 1870-1920« fra 1973, skrevet af Steen Busck, Jens Christensen og Asger Jepsen.

I hovedtræk stemmer analysen overens med den, der kan findes i dette og det forrige kapitel. Perioden er en overgangsperiode mellem feudalisme og kapitalisme. Vi har de kapitalistiske godser, men i øvrigt kan man »næppe« tale om egentlige »kapita-

listiske produktionsforhold« hverken før eller efter 1870. Frem til 1920 indgik bønderne og andre »småborgere«

i markedsøkonomien som vareproducenter uden egentlig at etablere et lønarbejde, dvs. uden i større udstrækning at fungere på grundlag af den kapitalistiske produktionsmådes udbytningsforhold, idet småborgeren selv gerne indgik som hovedkraft i produktionen.

/I gårdmandsbruget/ deltog ejeren og hans familie selv i arbejdet, og hovedparten af dette blev udført af fast tyende, karle og piger, der modtog en stor del af deres løn i naturalier, og som havde kost og logi og i det hele taget levede deres liv inden for gårdens patriarkalske ramme (Busck o.a. 1973: 17f og 39).

Bortset fra at jeg synes det er skævt at kalde en klasse på landet for »småborgere«, eftersom begrebet »borger« traditionelt er knyttet til byerne, er jeg ganske enig.

Forfatterne diskuterer nu andelsbevægelsen, der gør det muligt for bønderne at gøre sig fri af »storkapitalen« (s. 51). Men samtidig beskrives disse selvejere som »småkapitalister«, der i andelsbevægelsen fremstår som en »samlet storkapital«,

der var fuldt ud integreret i den internationale og nationale markedsøkonomi, samtidig med at der kun i mindre udstrækning var tale om egentlige kapitalistiske produktionsforhold i landbruget. /Man begyndte/ at kunne tale om bourgeoisilignende forhold, ikke for den enkelte bondes vedkommende, men omkring den ledelse, hvori andelsbevægelsens organisatorisk hierarki toppede (Busck o.a., 1973: 51f).

Analysen er således klar: Gårdmændene er ikke kapitalister (så det er noget selvmodsigende at kalde dem »småkapitalister«, jf. ovenfor), men de bliver det indirekte gennem integration i den kapitalistiske omverden, en integration der er personificeret i andelsbevægelsens top, især andelsudvalget fra 1899.

Jeg finder ingen tegn på en sådan selvstændiggørelse af ledelsen i andelsbevægelsen før 1920. Det afgørende er imidlertid, at andelsbevægelsen ved at etablere et næsten-monopol sikrede sig en relativ autonomi i forhold til den økonomiske omverden. For-

fatterne nævner selv, at »markedet for flere varers vedkommende efterhånden blev monopoliseret«; der blev etableret brugsforeninger, eksportforeninger, og indkøbsforeninger (s. 67). Det giver en stor prissættende magt, og derfor er man nok afhængig af, men ikke udleveret til storkapitalen.

Landbruget er ikke (endnu) integreret i kapitalismen. Der er et råderum for den simple vareproduktion.

Var kapitalismen nødvendig?

De gamle landsbyfællesskaber blev opløst med landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet, men denne individualiseringsproces blev imødegået 100 år senere af en ny tendens i retning af fællesskaber. Var denne mellemfase nødvendig? Hvorfor blev landsbyfællesskaberne ikke kernen i en demokratiseret økonomi på landet? Som måske kunne have forhindret en proletarisering af en stor del af landbefolkningen og dermed unddraget kapitalismen dens første forudsætning, nemlig en fri arbejdskraft?

I slutningen af 1800-tallet dukkede dette spørgsmål op i Rusland. Livegenskabet var blevet afskaffet i 1861, men landsbyfællesskabet – kaldet Mir – eksisterede stadig. Kunne dette fællesskab danne basis for socialismen, således at landet kunne overspringe den kapitalistiske »fase«? Dette spørgsmål stillede Vera Zasulich i et brev til Marx i 1881;²⁹ baggrunden var at de russiske revolutionære på dette tidspunkt overvejende var Narodniker, der søgte at mobilisere bønderne til et oprør mod zarismen. Marx var, ukarakteristisk, i tvivl. Han skrev og kasserede fire kladder til et svar, for den historiske materialisme måtte tilsige, at man ikke kunne springe over den kapitalistiske produktionsmåde, men på den anden side havde socialismen lange udsigter i Rusland, hvis landet først skulle industrialiseres, således at der kunne vokse et byproletariat op. I sit endelige svar skrev Marx, at hans fase-teori kun er gyldig for Vesteuropa, og at socialismen *kunne* bygge på Mir'en, forudsat at dennes udefrakommende fjender kunne neutraliseres. Faktisk led Narodnikerne nederlag, fordi bønderne ikke var modtagelig for deres propaganda, men strategiens essens – at springe kapitalismen over – blev bolsjevi-

kernes politik, efter at den markedsorienterede NEP-politik blev opgivet i midten af 1920'erne. Stalins tvangskollektiviseringer viste prisen, som en sådan politik kunne have, under de givne vilkår.

Narodnikerne kom til kort, fordi en lille byelite ikke kunne lave revolution på andres vegne, og fordi de undervurderede landbefolkningens almuekultur, der nok oplevede undertrykkelsen og udbytningen fra godsejerne, men blev holdt i skak af ærefrygten overfor Zaren, deres »lille far«. En virkelig omvæltning kan kun skabes af dem, den vedrører, her bønderne. I Danmark kom der i slutningen af 1700-tallet en omvæltning, men ikke i bøndernes indstilling. De var mestendels konservative, kongetro og vrangvillige overfor det nye. Som vi så i forrige kapitel kom omvæltningen overvejende fra »progressive« godsejere, med de mere velstående bønder (»kulakkerne«) som alliancepartnere. Resultatet blev derefter, nemlig at husmændene og de jordløse landarbejdere tabte, mens gårdmændene og godsejerne vandt. De første mistede som fri arbejdskraft sikkerheden i fællesskabet, gårdmændene fik et rentabelt, privat brug og godsejerne fik givtige prioriteter.

Nok var de danske bønder mere homogene end bønderne i det øvrige Europa, for så vidt som kun en ganske lille del før reformerne var selvejere, men alligevel var deres interesser tilstrækkeligt modsætningsfulde til at udelukke en omdannelse af landsbyfællesskaberne til magtfulde demokratiske økonomiske enheder. Faktisk skærpedes polariseringen *indenfor* landsbyfællesskaberne i årene op til reformerne, så bønderne stod ikke som en samlet front overfor godsejernes udbytning. Havde det været tilfældet, kunne de måske have sat betingelserne for en omvæltning, især ved at afskaffe fæstesystemet ved at ekspropriere jorden. Dette var der tendenser til i Frankrig i 1789, og i Rusland deserterede soldaterne i 1917/18 for at komme hjem og deltage i overtagelsen af jorden. I Danmark var der ikke en tilsvarende revolutionær situation. Ingen satte spørgsmålstejn ved godsejernes private ejendomsret til jorden, altså at bønderne skulle købe jorden, og også efter 1849 insisterede godsejerne og de nationalliberale politikere på, at afskaffelsen af de sidste

rester af fæstesystemet skulle ske på frivillig, kontraktbaseret vis.

Den landlige fællesskabsøkonomi måtte vente 100 år.

Sammenfatning

Rygraden i den landlige selvstyreøkonomi var gårdmændene og husmændene. Det var dem, der var medlemmer af andelsforeningerne og brugsforeningerne, og som indsatte deres penge i sparekasserne; og kreditforeningerne udlånte især til befolkningen på landet.

Disse foreninger var lokalt eller regionalt baseret, hvilket gav mulighed for nærdemokrati; denne mulighed blev realiseret i andelsbevægelsen, mens beslutningsprocessen var mere blandet i de andre foreninger. Det ændrer imidlertid ikke ved, at der var tale om en fællesskabsbaseret økonomisk selvforvaltning, der fungerede som et alternativ til kapitalistisk styring (gerne identificeret med ›byerne‹).

Disse landmænd var selvejere, hvor producenten både var arbejder og ejer af produktionsmidlerne. Landbrugets tilbagegang (og udkonkurreringen af byernes småborgerskab af håndværkere og småkøbmænd) har betydet en udfasning af selvejet som betydende faktor i dansk økonomi. I 1901 udgjorde de selvstændige 40% af den erhvervsaktive befolkning; denne andel faldt i 1921 til 34½% og i 1960 til 24% og er i dag (2013) blot 7½%.³⁰ Arbejde og kapital er blevet splittet, dvs. det nære og direkte forhold mellem producenten og hans/hendes produktionsmidler eksisterer knap nok længere. Det moderne landbrug er for det meste en kapitalejet virksomhed med ansatte lønarbejdere.

Dermed er forudsætningen for simpel vareproduktion bortfaldet. Fra en demokratisk vinkel er det frie og – nogenlunde – lige økonomiske fællesskab tillokkende. Men denne type økonomisk selvforvaltning var baseret på selveje og måtte derfor gå i graven med dette.

Noter

- 1 Se Lundkvist, 2004, for en nærmere diskussion af denne modsætning mellem demokratiets og markedets princip.
- 2 Bager, 1992: 146.

- 3 Ingemann 2007, Olsen, 1962: 57 og Dybdahl, 1982: 101ff.
- 4 Bager, 1992: 81 og 213.
- 5 Brixtofte, 1984: 119.
- 6 Denne forskelsbehandling kunne begrundes i, at foreningerne opererede med solidarisk hæftelse, mens statsmagten privilegerede selskaberne med retten til begrænset ansvar, hvorfor en særlig beskatning kunne ses som retfærdig. De store virksomheder og de Konservative var uenige og så det som konkurrenceforvriddning, men havde ikke politisk styrke til at ændre dette.
- 7 Bager, 1992: 189.
- 8 Dybdahl 1982: 98.
- 9 Hyltoft, 1999: 143.
- 10 Milhøj, 1965: 289f; Pedersen, 2009: 258f.
- 11 Olsen, 1962: 57.
- 12 Hansen, 2001: 165.
- 13 Møller/Nielsen, 1997: 105 og 118. I et par foreninger samt i de senere tilkomne hypotekforeninger, der tog sig af de mere risikable lån, havde långiverne, dvs. obligationsejerne, dog også stemmeret.
- 14 Milhøj, 1961: 468f, og Milhøj, 1965: 295ff.
- 15 Bager, 1992: 142.
- 16 Ingemann, 2005: 10f om andelsbevægelsen. Hansen 1968: 355 om det finansielle.
- 17 Statistisk Årbog, 1949 og 1950.
- 18 Hansen, I, 1972: 305 og Hansen, II, 1974: 80.
- 19 Hansen/Henriksen, 1980: 147, smlgn. Hyltoft, 1999: 264. – Andelene af omsætningen er taget fra Tabel 8.1.
- 20 Ingemann, 2005: 25.
- 21 Ingemann, 2005: 39.
- 22 Hansen, 2001: 17ff.
- 23 St.Å. 1965 og 1996. Der måles på præmiebetalingerne og ses bort fra den offentlige Statsanstalten.
- 24 Bager, 1992: 272-284, beskriver denne proces i detaljer.
- 25 Bager, 1992.
- 26 Bager, 1992: 190f.
- 27 Ved den store skattereform i 1987 (i forbindelse med »Kartoffelkuren») blev foreninger skattepligtige, på linie med selskaber, idet dog den rene foreningsaktivitet næsten ikke beskattes; andelsforeningerne betaler en ubetydelig skat af omsætningen med medlemmer, og andre foreninger – og fonde – fritages for beskatning af ikke-kommerciel aktivitet (fx fondsuddelinger), jf. Larsen/Pedersen, 2005: 167ff. Denne omlægning afspejler, at alle disse foreninger langt hen ad vejen var blevet usknelige fra selskaber, og derfor – og for så vidt – ikke kunne gøre krav på skattefrihed. To år senere – i 1989 – blev kreditforeningerne og de fleste sparekasser aktieselskaber, hvilket for deres vedkommende eliminerede problemet med at skelne mellem den rent kommercielle og den foreningsbaserede aktivitet.
- 28 Braskhøj o.a. 1976.
- 29 Marx/Engels, 1972; Rubel, 1968: 155f. – Vera Zasulich (1849-1919) forøvede i 1878 et attentat mod Petrograds brutale guvernør, Trepov (han overlevede). Sensationelt blev hun frikendt ved retssagen og flygtede derefter til Svejts, hvor hun arbejdede sammen med bl.a. Lenin; senere tilsluttede hun sig mensjeverkerne.
- 30 Se tabellerne 4.4 og 9.2.

Kapitel 3

Stækket kapitalisme 1901 til 1957

I dette kapitel ser vi på kapitalens udvikling, i det næste på klassekampen; først pengene, så menneskene, om man vil.

Vor periode starter i 1901, hvor den industrielle kapitalisme er brudt igennem og det parlamentariske demokrati er indført.

Der er tre grunde til at afslutte perioden i 1957. Indtil slutningen af 50erne er den økonomiske vækst, dermed også kapitalismens udvikling, af moderat omfang; det går langsomt. Først derefter buldrer den højkonjunktur, der varer frem til 1973. Videre er det i slutningen af 50erne at landbrugets nedtur for alvor tager fart; Danmark ophører med at være et landbrugsland, og med det danske landbrugs overvejende ikke-kapitalistiske karakter betyder dette i sig selv en relativ styrkelse af kapitalen. Endelig markerer vedtagelsen af folkepensionen i 1957 begyndelsen til en grundlæggende ændring i den danske kapitalismes karakter, idet velfærdsstaten og med den en stor offentlig sektor vokser frem, således at en betydelig del af økonomien unddrages direkte kapitalistisk styring; velfærdsstatens årtier bliver emnet i Kapitel 5.

Jeg begynder med en bred fremstilling af de forskellige faser i kapitalismens udvikling, efterfulgt af en kort diskussion af, hvad »kapital« overhovedet er. Dernæst vil jeg søge at bestemme, hvor meget kapitalen »fylder« i forhold til den samlede økonomi (målt ved BFI) gennem vor periode. Videre inddrages de udenrigsøkonomiske og politiske rammer for udviklingen. Endelig undersøges kapitalismens strukturforandringer frem til slut-50erne; vi ser på finanskapitalens vigende vægt og aktieselskabernes øgede betydning, samt tendenserne til større kapitalkoncentrationen. Statistisk appendiks indeholder kilder og bemærkninger til kapitlets tabeller.

Tabel 3.1 er basis for fremstillingen. Den fortæller om udviklingen i erhvervsstrukturen mellem 1901 og 57: *Relativ tilbagegang for landbruget og relativ fremgang for industrien og det offentlige.*

Tabel 3.1. Erhvervsudviklingen 1901-1957, procent af BFI

Procenter	1901	1914	1922	1925	1929	1935	1939	1948	1957
Landbrug m.v.	31½	32	23½	24½	23	18	18½	21	17½
Håndværk	10	7½	7	5½	8	9½	9½	8½	8½
Bygge og anlæg	5	3	3	3	4½	5	4½	5½	6½
Industri	10	10	10½	11½	11	14½	15½	19	18½
Varehandel	14	15	18	19½	18	17	17½	16	14
Privat transport	4	5	7	5	7	5	7	6½	7
Finans	2½	4	2½	2	2½	2	2½	2½	2½
Bolig-benyttelse	7½	7	6	6½	7½	8½	8	4½	5
Det offentlige	9	10½	14	12½	12	13	12½	13½	15½
Øvrige	6½	5	8½	10	5½	7½	4½	3	5
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Kapitalismens faser 1901-57

1901-14: Stagnation efter gennembruddet i 1890erne.

Dette er gode år for landbruget, faktisk kan vi se af Tabel 3.1, at erhvervet øger sin relative vægt marginalt. Omstillingen til animalsk produktion og opbygningen af andelsbevægelsen bærer nu frugt, stærkt støttet af gode udenlandske konjunkturer. Hertil kommer de landbrugsvenlige Venstre-regeringer; specielt omlægges skatten i 1903 fra hartkorn til indkomstskatter; det favoriserer landbruget, hvilket også er tilfældet med toldloven fra 1908.

Industrien kunne ikke fastholde accelerationen fra 1890erne, men presser alligevel håndværket i denne fase. Industrien producerer overvejende (90%) til hjemmemarkedet, og nyder derfor ikke på samme måde som landbruget godt af de gode internationale konjunkturer.

Liberalismen sidder i højsædet. Det gælder internationalt,

hvor fri bevægelighed for varer og kapital, indenfor guldfodens rammer, præger billedet. Det gælder også Danmark, hvor Venstre som nævnt sidder ved roret det meste af tiden. Erhvervslivet kan stort set gøre, hvad det vil. Der er ingen lovgivning til at regulere aktieselskaber, der netop i disse år skyder frem. Bankerne kan uhindret spekulere på især boligmarkedet (hvilket resulterer i en dyb, men kortvarig krise i 1908). Og i fravær af kapitalregulerende lovgivning får vi mange monopoler, karteller og andre konkurrencebegrænsende tiltag; virksomhedsstørrelsen indenfor industrien vokser.¹

Denne udvikling peger hen på et paradoks i liberal økonomisk tænkning. Grundværdien er maksimal økonomisk frihed, altså minimal statsregulering. Det betyder at de store fisk spiser de små; de store virksomheder er frie til at slå sig sammen, til skade for de små, der udkonkurreres, og for forbrugerne, der må betale monopolpriser. Men efterhånden som økonomien monopoliseres er det selve konkurrencen, der udkonkurreres. Og her kommer dilemmaet, for i flg. liberalismen er det netop den frie konkurrence, der er ryggraden i økonomisk frihed og i økonomisk effektivitet.

Det har op igennem århundredet givet en vis ambivalens hos Venstre overfor monopollovgivning, en ambivalens der dog sjældent er faldet ud til fordel for gennem lovgivning at sikre konkurrencen. Som vi senere skal se, har liberal økonomisk tænkning i vore dage opnået hegemoni, men vel at mærke i den variant, der favoriserer store virksomheder på bekostning af konkurrencen.

1914-22: Statsregulering, spekulationskapitalisme og nedtur

Disse år må inddeles i tre faser. Først krigsårene 1914-18, så højkonjunktoren 1918-20 og endelig den såkaldte fredskrise 1921-22.

Krigsudbruddet i 1914 var naturligvis en stor udfordring for den danske økonomi. Kunne man stadig afsætte landbrugsvarer til England, og kunne man stadig få kul og andre råvarer fra Tyskland? Det krævede intrikate forhandlinger med de to lande, men det lykkedes stort set, indtil den uindskrænkede u-båds krig i 1917 hæmmede udenrigshandelen betydeligt.²

Under alle omstændigheder nødvendiggjorde den vanskelige situation, at økonomien blev reguleret, således at de knappe ressourcer fra udlandet blev fordelt på en sådan måde at både landbrug og industri kunne køre videre i et rimeligt omfang. Videre betød vareknapheden inflation, som søgtes dæmpet gennem et system af maksimalpriser og produktionsreguleringer. For at varetage disse opgaver blev der ved krigens start nedsat en Overordentlig Kommission, som blev ledet af den radikale indenrigsminister Ove Rode og i øvrigt bestod af repræsentanter for erhvervslivet, især landbrug og industri.

Det betød at førkrigstidens liberale økonomiske system midlertidigt blev erstattet af en *statsreguleret korporativisme*, dvs. økonomien blev styret af staten i samarbejde – og konflikt – med erhvervslivets organisationer (der selv ofte havde modstridende interesser).

Konflikterne udspillede sig især med landbruget. Dette erhverv nød godt af den stigende efterspørgsel fra udlandet og den øgede knaphed indenlands, hvilket tilsammen tenderede mod at presse priserne på landbrugsvarer op. Den tendens søgte kommissionen at modvirke, hvilket ikke var populært i landbruget. Erhvervets indtægter voksede betydeligt mere end andre befolkningsgrupper. Det samme gjaldt redere og andre handelskapitalister, der profiterede af de stigende fragtrater.

Industrien fik stort set de nødvendige forsyninger, og man slap for den udenlandske konkurrence. Det store opsving kom dog først under den internationale højkonjunktur lige efter krigen (1918-20), da hele Europa blev frit til at øge efterspørgslen.

De usædvanlige forhold gav store indtjeningsmuligheder for de initiativrige, herunder de såkaldte »gullashbaroner«, der leverede konserves til skyttegravenes soldater. Overhovedet blomstrede spekulationskapitalismen som aldrig før; på børsen fordobledes kurserne under krigen. Især forventedes det, at der efter krigen ville åbne sig et stort marked i Rusland, så Plum-koncernen og andre opbyggede store varelagre. Også ØK under H. N. Andersen og Sibirisk Kompagni under Hjerl-Hansen var aktive, og generelt steg handelsselskabernes aktiekapital fra 110 mio kr. i 1914 til 360 mio i 1919.

Også industrikapitalen nød godt af de gode efterkrigskonjunkturer. Max Ballin etablerede i 1918 en læder- og skotøjstrust, og i provinsen blev der anlagt mange mindre skibsværfter. Indekset for industriproduktion steg fra 83 i 1918 til 137 i 1920, altså med mere end 50%.

Det meste af denne hektiske aktivitet blev orkestreret af finanskapitalen, med Landmandsbanken (under Emil Glückstadt) i centrum. Kapitalkoncentrationen i de forudgående år havde givet den store kapital en stærkt øget magt, ikke mindst på det politiske niveau. H.N. Andersen havde stor indflydelse på Kongen, bl. a. i forbindelse med Påskekrisen 1920, hvor han anbefalede at afskedige Zahle, og han fungerede i flere år som uofficiel udenrigsminister; i 1922 lykkedes det ham at få udenrigsminister Harald Scavenius erstattet med en ØK-mand (Chr. Cold), fordi førstnævnte favoriserede Glückstadt på bekostning af Andersen. Samme Glückstadt repræsenterede i øvrigt Danmark på flere udenlandske konferencer. Alt i alt var storkapital og dansk »storpolitik« vokset sammen på en måde, der minder om amerikanske tilstande.

I efteråret 1920 blev Danmark ramt af den internationale »fredskrise«, der betød at det nævnte industriindeks faldt til 105 i 1921.

Krisen skyldtes flere forhold. De europæiske lande begyndte atter at eksportere, og dermed var det slut med den danske hjemmeindustri beskyttede tilværelse. Samtidig havde det udenlandske boom resulteret i overproduktion og dermed faldende priser og forringede afsætningsmuligheder for dansk eksport.

Korthuset faldt nu sammen; engrospriserne halveredes og aktiekurserne styrteddykkede. Mest dramatisk gik det ud over handelskapitalen, hvor kompagnierne havde satset på at det bolsjevikiske styre blev en parentes; de investeringer måtte nu afskrives. ØK klarede sig, men for Plum-koncernen blev det en katastrofe, at det russiske marked ikke materialiserede sig.

Også industrieventyret viste sig at have »bygget på sand«, som Hansen og Henriksen skriver. Provinsskibsværfterne måtte nedlægges og Ballins skotøjskoncern gik fallit. Antallet af indu-

striarbejdere faldt dramatisk fra 170.000 i 1921 til knap 130.000 i 1922. Det meste af al denne spekulation var blevet finansieret af Landmandsbanken, som derfor nu sad tilbage med aben. Banken gik reelt fallit, men blev i flere omgange reddet af staten, dvs. skatteyderne.³

Da røgen i 1922 havde lagt sig, var Danmark et meget forandret land. Som det fremgår af Tabel 3.1. var landbrugets vægt i økonomien blevet voldsomt reduceret, fra 32% til 23-24% af BFI, trods den gode indtjening i krigens år. Industriens andel var stort set uforandret (10-11%). Under og især lige efter krigen havde andelen været højere, hele 15% i 1920, men det meste blev barberet bort af fredskrisen.

Den danske kapitalisme skiftede karakter to gange i perioden 1914-22.

Under krigen blev markedskapitalismen som nævnt erstattet af en statsreguleret korporativisme, hvor erhvervene kom under stram styring. Videre blev der i 1917 omsider lovgivet om aktieselskaberne, således at de blev regnskabspligtige, ligesom bankerne og børsen blev reguleret; men disse tiltag viste sig at være alt for svage, og efter at have vaklet modsatte Venstre sig Socialdemokraternes og de Radikales forslag om en monopollovgivning.

Da den Overordentlige Kommission under pres fra især landbruget blev afviklet i 1919, fik kapitalismen frit løb, så den spekulation, der allerede eksisterede under krigen (»gullashbaronerne«), nu kunne eksplodere i et sandt orgie. Kapitalismen bevægede sig således fra det ene yderpunkt til det andet, indtil det hele brast under fredskrisen.

1922-29: Fastfrosne strukturer

Mens 20'erne var »roaring« i USA, var Europa præget af stagnation, arbejdsløshed og prisfald. Således også i Danmark.

Produktionen steg ganske vist betydeligt efter 1922, både indenfor landbrug (70% for animalske produkter) og industri (50%), men indtjeningen blev ramt af prisfald, især forårsaget af datidens deflationspolitik. For landbruget betød den styrkede kronekurs at den valuta, der blev indtjent fra eksporten, omveksledes til stadig færre kroner. Og i industrien (hvor eksporten stadig

var af underordnet betydning) var problemet at omkostningerne – løn og råstoffer – faldt mindre end priserne på færdigvarerne.

Ligesom før krigen kom liberalismen i højsædet. Der var Venstre-regeringer det meste af 20'erne, først Neergaard 1920-24, så Madsen-Mygdahl 1927-29. 1924-26 var der et socialdemokratisk intermezzo, men det kom der ikke meget ud, dels fordi de Radikale vaklede noget i støtten, og dels fordi Danmark i denne periode levede under et noget begrænset demokrati, idet de borgerlige kontrollerede Landstinget og dermed havde vetomagt. Resultatet var, at når de borgerlige havde flertal i Folketinget kunne de gennemføre deres politik; når SD og RV havde flertal begrænsedes magten ofte til det negative, nemlig at forhindre borgerlig politik.

Spekulationskapitalismens storhed og fald fik sine konsekvenser. Sammenbruddet for bankvæsenet satte sig sine spor; før og især lige efter krigen havde bankerne overhalet sparekasserne, men i 20'erne tog disse atter føringen.⁴ Det skyldtes naturligvis befolkningens mistillid til bankvæsenet. Samtidig blev bankerne, kloge af skade, yderst tilbageholdende med at udlåne til industri og handel. Dette lagde en kraftig dæmper på den økonomiske vækst, og i 1926/27 var der egentlig økonomisk krise (deflationskrisen) med høj arbejdsløshed, men derefter bedredes vilkårene hurtigt.

Nettoresultatet var at industriens andel af BFI stagnerede, lige som før 1914, jf. Tabel 3.1, mens landbruget fastholdt sin andel. Strukturerne i dansk økonomi var således bemærkelsesværdigt fastfrosne i dette årti.

1929-39: Verdenskrise og kapitalistisk opsving

Krakket på Wall Street i oktober 1929 betød at efterspørgslen i USA og snart i resten af verden reduceredes, hvilket resulterede i faldende priser. Da prisfaldet først omfattede landbrugets råvarer, som vi importerede, var dette til fordel for den danske økonomi, der faktisk havde det udmærket i et par år efter krakket.

Men i 1931 ramte krisen Danmark med fuld styrke, da landbrugets afsætningspriser også begyndte at falde. Det generelle problem var, at USA nu trak sine penge ud af Tyskland og der-

med eksporterede depressionen til Europa. Det internationale kapitalmarked brød sammen, så Danmark kunne ikke låne for at finansiere det underskud, som den faldende landbrugseksport medførte; samtidig erstattedes frihandelen med bilaterale aftaler med især England og Tyskland. Dette gik især ud over landbruget, der nu oplevede en eksistenskrise. Hvis vi noget nonchalant ser bort fra den store arbejdsløshed, klarede industrien sig rimeligt. Resultatet blev, som det ses af Tabel 3.1, at mens landbrugets andel af BFI faldt fra 23% til 18%, øgedes industriens vægt fra godt 11% til 15%. Dermed fik den kapitalistiske produktionsmåde et kraftigt skub fremad.

Det var der to grunde til.

For det første betød den kraftige reduktion i det internationale økonomiske samkvem, at den udenlandske konkurrence faldt bort; dansk industri sigtede endnu på hjemmemarkedet, så derfor skadede det ikke så meget, at eksportmulighederne også svækkedes. I internationale krisetider er relativ selvforsyning en stor fordel.

For det andet holdt den nyetablerede Valutacentral hånden under industrien. Det voldsomme fald i landbrugseksporten inderbar at den udenlandske valuta, der var til rådighed for import af råstoffer og andet til industrien, blev meget knap. Den måtte rationeres, og som under 1. Verdenskrig blev denne opgave varetaget af fagforeningerne og erhvervsorganisationerne, men her var arbejderbevægelsens repræsentanter nu styrket væsentligt. Det var et effektivt system, men det betød også at de etablerede virksomheder fik fortrinsstilling, således at det var småt med fornyelser. Den danske kapitalisme blev lidt konservativ og gammeldags. Alt i alt var den statslige korporativisme tilbage, efter 20'ernes ultra-liberalisme.

Også håndværket gik lidt frem, fra 8% i 1929 til knap 10% i 1939. Det hang sammen med at småproduktion i 30'erne blev et tilflugtserhverv, og at industrien snarere end at udkonkurrere håndværket trak det op med reparationsopgaver og andre hjælpefunktioner.

30'ernes klassekampe, og dermed krisepolitikken, behandles i næste kapitel.

1940-50: Besættelsestiden og de første efterkrigsår

Den kraftige regulering af økonomien fortsatte i dette årti, blot skiftede Valutacentralen navn til Direktoratet for Vareforsyning.

Men vilkårene var naturligvis ganske anderledes. Eksporten til England faldt helt bort, men til gengæld aftog Tyskland nu ubegrænsede mængder af landbrugsvarer til særdeles gunstige priser. Som under 1. Verdenskrig tjente landbruget mange penge, men da regningen ikke blev betalt af tyskerne, men af en konto i Nationalbanken, var det i realiteten skatteyderne, der måtte undgælde.

Samarbejdspolitikken under besættelsen betød, at der var grønt lys for direkte og indirekte arbejde for besættelsesmagten. De pågældende virksomheder, senere kaldt »værnemagere«, byggede bl. a. de store fæstningsanlæg langs Jyllands vestkyst. Mangelen på energi gav også store indtægter til de virksomheder, der udgravede tørv og brunkul. Der var således et vist opsving for hvad man kan kalde industriel spekulation.

Vareknapheden indebar at de erhvervsgrupper, der havde fine indkomster, ikke kunne effektuere deres efterspørgsel. Der opstod pengerigelighed, som efter krigen søgtes neutraliseret gennem en formuestigningsafgift, kaldet engangsskatten, ligesom en pengeombytning betød at værnemagere og andre mistede illegalt tjente formuer. Ingen skulle tjene på krigen, var det politiske budskab; spekulationen skulle luges ud af den danske kapitalisme.

Efter krigen og frem til 1950 blev hele reguleringssystemet langsomt afviklet. Samtidig omlagde landbruget eksporten til England, men måtte her acceptere betydeligt lavere priser; erhvervets profittering på besættelsen betød, at der ikke var politisk opbakning til at gøre noget ved dette indkomsttab.

Især grundet forsyningsproblemer var industriproduktionen i 1945 reduceret med ikke mindre end 26% i forhold til 1938-niveauet, og samtidig var produktiviteten faldet betydeligt. Men derefter og frem til 1953 øgedes produktionen betydeligt. Det skyldtes ikke mindst at erhvervet nu i stigende omfang begyndte at eksportere, hvilket der netop i efterkrigstiden var gode muligheder for. Tyskland lå stadig i ruiner og kunne ikke selv producere, og generelt var der i Europa en betydelig overefterspørgsel,

efter krigens knaphedsøkonomi. Industrien gik også i dette årti stærkt frem, fra 15% af BFI i 1939 til 19% i 1948.

1950-57: Stagnation

I denne fase øgedes industrialiseringen, men den økonomiske vækst var betydeligt langsommere end i det øvrige Vesteuropa. Landbruget havde gode år frem til 1953, bl.a. takket være den øgede efterspørgsel under Korea-krigen, men fik derefter afsætningsproblemer, fordi de europæiske lande i stigende grad beskyttede deres eget landbrug, især efter dannelsen af EF i 1956.

Den hæmmede industrielle udvikling beroede dybest set på, at erhvervet var blevet noget gammeldags i sammenligning med det øvrige Vesteuropa, hvis produktionsapparat var blevet mere (Tyskland) eller mindre smadret under krigen, og som derfor måtte opbygge mere moderne industrier.

Hertil kom at Danmark løb ind i betalingsbalanceproblemer, hver gang regeringerne forsøgte sig med en mere ekspansiv politik. En sådan politik øger jo importen, og når landbrugets eksport var presset og industriens ikke var tilstrækkeligt konkurrencedygtig, gav det problemer, som tvang regeringerne til at slå bremserne i. Denne zigzag kurs kaldtes stop-go politikken.

Socialdemokraterne ønskede at bruge Marshall-hjælpen til industriel fornyelse, men det ville Venstre, som sammen med de Konservative sad på regeringsmagten 1950-53, ikke være med til. Og man kunne eller turde ikke låne i udlandet for at dække underskuddet på betalingsbalancen og finansiere et industrielt opsving.⁵

Som det ses af Tabel 3.1. fortsatte forskydningen fra landbrug til industri frem til 1957, hvor industrien nu omsider var blevet størst. Simpel vareproduktion går tilbage, snart også ved at centraliseringen af mejerier etc langsomt eroderer andelstanken og giver mere plads til profitmotivet.

Den danske kapitalismens historie i disse 56 år efterlader ikke megen tvivl om, at kapitalens principper gennemtrænger økonomien i højere grad i 1957 end i 1901. Det ikke-kapitalistiske landbrug går tilbage, den kapitalistiske industri frem. Men min hypotese vil også være, at det går meget langsomt.

Kan vi måle kapitalismens udbredelse mere præcist? Den første betingelse for at denne opgave kan løses, er naturligvis at vi véd, hvad der skal måles, altså hvad kapital er.

Hvad er kapital?

Kapital er penge, der gives ud med henblik på at erhverve et overskud, nemlig rente, profit eller kapitalgevinst (fx en stigning i værdien af et aktiv). Den bestemmelse dækker såvel handelskapital, industriel kapital som finansiel kapital.

Heri ligger at de penge, man bruger til at købe forbrugsgoder, ikke er kapital; formålet er her ikke flere penge, men konkret nytte. Ej heller er der tale om kapital, hvis en arbejdende selvejer såsom en gårdmand eller håndværker køber en spade til brug i virksomheden; det umiddelbare formål er nok at sænke omkostningerne/øge indtjeningen, men denne producent befinder sig indenfor den simple vareproduktion, hvor det ultimative mål ikke er profit, men at klare sig, altså opretholde en rimelig levestandard. I Indledningen blev forskellen – modsætningen – mellem simpel vareproduktion (ren markedsøkonomi) og kapitalisme forklaret ud fra de to formler, $V_1 - P - V_2$ og $P - V - P'$, hvor hhv. nyttemaksimering og profitmaksimering er formålet. Sidstnævnte formel dækker alle kapitalformer, fx også handelskapital, hvor profitten opnås ved at købe varer billigt og sælge dem dyrt; ved den produktive – producerende – kapital er de varer, der købes, arbejde (Marx: arbejdskraft) og produktionsmidler. I øvrigt er al økonomisk teori enig i, at profitmaksimering er kapitalens definerende træk.

Uenigheden vedrører ›hvor profitten kommer fra?‹

Marx reducerer den til merarbejde (merværdi), dvs. profitten genereres i produktionen; handelsprofit og finansiel profit (typisk rente) ses som fraktioner af denne merværdi. I næste kapitel kritiseres merværditeorien, men det umiddelbare problem er, at selv hvis teorien kan forklare kapitalismens profitformer, kan den ikke forklare profitten i før-kapitalistiske produktionsmåder, hvor fx handelskapitalens profit oplagt udspringer af udvekslingen (handelen), ikke af produktionen. Derfor er Marx's kapitalbegreb ikke generelt eller universalhistorisk.

Ikke-marxistisk (›borgerlig‹) økonomisk teori, startende med Böhm-Bawerk, har lagt vægt på at kapital kommer fra opsparing, og derefter spurgt, hvorfor man sparer op snarere end forbruger? Det gør man for i stedet at forbruge i fremtiden. Men udskydelse af forbrug er et pinefuldt afkald, og profitten – der muliggør større forbrug i fremtiden – er kompensation for dette afkald (at vi har en sådan ›tidspræference‹, hvor vi foretrækker en sofa i dag frem for om 1 år, er aldrig blevet demonstreret). Profitmaksimering er således efter denne opfattelse blot et middel for brugsværdimaksimering; i sidste instans er kapitalen en tjener for nyttemaksimering.

Alternativt har neoklassisk teori set profitten som udsprunget af kapitalens produktivitet, nærmere bestemt som lig med kapitalens marginalprodukt (dvs. hvad den sidst indsatte kapitalenhed kan producere). Den teori blev vist at være inkonsistent i den såkaldte ›kapitalkontrovers‹ i 1960erne og 70erne.⁶

Det er ikke således, at alle virksomheder til alle tider har profitmaksimeret. Enhver rationel virksomhed søger naturligvis at minimere omkostningerne og maksimere salgsprisen for at få et så stort overskud som muligt. Men hvorfor geninvestere overskuddet i stedet for at omsætte det til forbrug? Hvorfor den evige kapitalakkumulation, hvor man aldrig kan sætte sig ned og nyde frugterne af ens økonomiske aktivitet? Hvorfor ikke slå sig til ro med en produktion, der kører på samme niveau (en stationær økonomi)? Fra et nyttemaksimerende menneskes synspunkt er denne evige udsættelse af forbruget irrationel. Forklaringen er at der er en over-individuel social mekanisme, der påtvinger virksomheden denne adfærd. Dette er konkurrencen med de andre virksomheder, for hvis hundrede virksomheder konkurrerer på et givet marked og blot én af dem vælger at reinvestere overskuddet i stedet for at omsætte det i forbrug, så vil denne virksomhed udkonkurrere de andre; den vil have flere og bedre maskiner end de andre, den kan bruge flere penge på marketing, innovation osv. Hansen tænker måske, at ›nok er nok‹, og ønsker at stille sig tilfreds med en konstant omsætning og et konstant overskud. Men hvis Hansen og Petersen begge har et årligt overskud på 100.000 kroner, og Hansen bruger dem på at

omlægge haven, mens Petersen investerer pengene i virksomheden, bliver Hansen ad åre udkonkurreret og går fallit. Kunderne går til Petersen, der investerer i mere effektive maskiner og derfor kan sænke priserne.

Profitmaksimering udspringer altså ikke af ambitioner, grådighed etc., men er en for virksomheden nødvendig stræben. Heri ligger også at profitmaksimering forudsætter almen konkurrence, eller mere præcist: At almen konkurrence nødvendigvis må lede til kapitalakkumulation, altså at almen markedsøkonomi må slå om i kapitalisme.

Det er let at se, at det simple bytte ($V_1 - V_2$) må udvikle sig til pengeformidlet udveksling ($V_1 - P - V_2$), for uden et alment ækvi-valent som penge, som alle altid efterspørger, bliver det højst usikkert, om jeg kan finde en person, der har en vare V_2 som jeg ønsker, samtidig med at vedkommende ønsker min vare V_1 ; dette er problemet med »behovenes dobbelte sammenfald«. Men hvorfor udvikler almen markedsøkonomi ($V_1 - P - V_2$) sig til kapitalisme ($P - V - P'$)? Fordi – som sagt – almen konkurrence tvinger til profitmaksimering.⁷

Dette abstrakte spørgsmål er af stor politisk vigtighed, for hvis markedsøkonomi *nødvendigvis* slår om i kapitalisme, bliver det på sigt illusorisk at arbejde for en »socialistisk«, dvs. kapitalismefri, markedsøkonomi. Heri ligger ikke nødvendigvis, at en kapitalismefri økonomi kræver en afskaffelse af markedet, blot at konkurrencen begrænses til at udfolde sig indenfor strikte rammer.

Kapitalens vægt i Danmarks økonomi 1901-1957

Hvordan operationaliseres dette kapitalbegreb, hvor profitmaksimering står i centrum, så vi kan få en idé om udviklingen i kapitalens vægt i den danske økonomi i vor periode?

Den umiddelbare metode er måske at opregne værdien af realkapitalen (bygninger, redskaber, maskiner etc.) på forskellige tidspunkter og sætte dette i relation til BFI, så vi fx kan beregne at kapitalen i 1901 oversteg BFI med 25%, i 1957 med 75%. Men det går ikke, eftersom kapitalen ikke er en ting, men en social relation;⁸ om en græsslåmaskine er kapital eller ej, kan ikke ses på maskinen, lige så lidt som en springers styrke i skak kan afgøres

ved af studere dens fysiske egenskaber. Man kunne også se på udviklingen i kapitalindkomsternes andel af den samlede indkomst; dette ville være et godt mål, men her er der simpelthen ikke tal for vor periode.

Min metode vil være at undersøge, hvor meget klart kapitalistiske erhverv fylder i den danske økonomi gennem perioden. Dette kan imidlertid kun være udgangspunktet, dvs. sådanne resultater må kvalificeres med andre betragtninger.

I hvilken udstrækning har erhverv, der er domineret af profitmaksimering, vundet frem på bekostning af erhverv, der i højere grad er præget af simpel vareproduktion? Det kræver en vurdering af graden af kapitalisme indenfor de forskellige erhverv i Tabel 3.1.

Landbruget er stadig baseret på selveje (gårdmænd og husmænd) og dermed ikke-kapitalistisk. Det ses at erhvervets relative tilbagegang kommer i tre hug, under 1. Verdenskrig og de første år herefter, i første halvdel af 30'erne og efter 1948; derimod bevarer landbruget sin position i årene før 1914, i 20'erne og går endda frem under besættelsen og de første efterkrigsår.

Industrien er klart domineret af profitmaksimering, mens håndværk og bygge/anlæg overvejende lyder principperne i simpel vareproduktion. Industriens andel er forbløffende stabil – eller stagnerende – frem til 1929 (10-11%), men i 30'erne og frem til 1948 går erhvervet kraftigt frem, nemlig til ca. 19%. Bemærk imidlertid også den meget afdæmpede udvikling fra 1948 til 1957. Det er som om kapitalen stadig drukner i mere gammeldags produktionsmåder.

Håndværket er mindre virksomheder, med 5 eller færre ansatte (er der flere er det industri), således at det kapitalistiske præg er svagt. Den arbejdende ejer stræber efter at få et udkomme for sig og familien. Det ses at erhvervet går tilbage før 1. Verdenskrig og i begyndelsen af 20'erne, men derefter klarer sig forbløffende godt. I vor periode bliver erhvervet ikke udkonkurreret af den store kapital. Man skulle måske have forventet en negativ sammenhæng mellem håndværkets og industriens vægt, men det er ikke tilfældet: Håndværkets tilbagegang før 1914 giver ikke fremgang for industrien, og i 30'erne går begge erhverv frem.

Erhvervene synes at komplettere hinanden snarere end at konkurrere, hvilket skyldes at håndværket i vid udstrækning yder hjælpfunktioner til industrien.

Byggeri og anlæg var i denne periode klart håndværkspræget (selvstændige murere, malere, tømrere etc.);⁹ de store entreprenørvirksomheder hører en senere tid til. Erhvervet er meget præget af konjunkturerne og den skiftende boligpolitik, så dets vægt har været meget svingende. Anlægsudgifter finansieres ofte af det offentlige, men arbejdet udføres overvejende af private; derfor er anlæg ikke rubriceret under den offentlige sektor, idet dog anslået 10% af aktiviteten indenfor bygge og anlæg foregår på offentlige arbejdspladser og derfor henføres til det offentlige i Tabel 3.1.¹⁰

Varehandel og privat transport er vanskelige at have med at gøre, fordi de begge indeholder både kapitalistiske og ikke-kapitalistiske dele. Varehandel deles op i de store engros handler og agenturer på den ene side, og detailhandelens mange småbutikker på den anden; engros handel, agenturer og rederier må formodes at være styret af profitmaksimering, så jeg regner dem til den kapitalistiske del af den danske økonomi.¹¹ Privat transport består overvejende af et utal af små vognmandsforretninger og af et mindre antal meget store rederier.¹²

Indenfor den *finansielle sektor* er banker og til dels forsikring kapitalistiske, mens sparekasser og kreditforeninger ikke er det. Den kapitalistiske andel har i de fleste år ligget mellem 33% og 40%, hvilket jeg tager højde for i Tabel 3.2. For hele sektoren gælder, at den gennem perioden har stået for en meget lille og meget stabil andel af BFI, bortset fra årene omkring 1. Verdenskrig (hvor den megen spekulation i øvrigt øgede andelen til 5% i 1920).

Bidraget til BFI fra *boligbenyttelse* er værdien ved at bebo en lejlighed eller et hus. Dette er huslejen. Denne foreligger direkte ved beboelse af udlejningsejendomme, mens »huslejen« ved beboelse af eget hus skønnes ud fra huslejen for en tilsvarende bolig. Udlejeren sælger en serviceydelse, mens man må forestille sig at beboeren i eget hus både udbyder og forbruger denne ydelse. Dette kan forekomme lidt akavet, men det er klart at godet ved at bo et sted må indgå i BFI på linie med andre tjenesteydelser. Andelen falder betydeligt i efterkrigstiden, hvilket

hænger sammen med den betydelige offentlige huslejestøtte. Mennesker, der ejer deres bolig, samt lejere i almenlystige boliger er ikke drevet af profitmotivet, mens *privat udlejning af boliger* er klart kapitalistisk (ofte af spekulativ karakter). Det er svært at vurdere, hvor stor en andel af boligbenyttelsens bidrag til BFI denne private udlejning står for; for 1960erne kan andelen anslås til 1/3, men dengang betød almenlystige boliger langt mere. I den aktuelle periode sætter jeg andelen til 50%.

Den *offentlige sektor* er naturligvis ikke profitmaksimerende. Den store post er her offentlige ydelser, dvs. især sundhed og uddannelse. Hertil kommer centrale dele af samfundets infrastruktur, nemlig offentlige værker (vand, gas og el), der overvejende drives af kommunerne, samt telefon, post, telegram og radio; også jernbaner, sporveje og rutebiler er overvejende offentlige. Disse virksomheder sælger deres ydelser og er derfor en del af markedøkonomien, men udbuddet af ydelser er under demokratisk kontrol.¹³ Det ses af Tabel 3.1, at efter en betydelig stigning frem til 1922, har sektorens bidrag til BFI været ret konstant, dog med en mindre fremgang i 50erne. Generelt vil jeg sige, at detaljerne i denne afgrænsning af den offentlige sektor kan diskuteres. Men min interesse er ikke denne sektors niveau, men *udviklingstendensen* 1901-57, og her er det afgørende alene at kriterierne for afgrænsningen er konstant gennem perioden. Og det er de.

På baggrund af disse vurderinger kan vi nu, i Tabel 3.2, bestemme kapitalismens fremskridt i vor periode.

Tabel 3.2. Den kapitalistiske økonomis andel af BFI 1901-57

Procenter	1901	1914	1925	1935	1948	1957
Industri	10	10	11½	14½	19	18½
En gros og agenturer	7½	8	10½	8	8½	8
Rederier	2	2	2½	2	2	3½
Finans-kapitalen	½	1½	1	½	1	1
Privat bolig-udlejning	4	3½	3	4	2	2½
I alt	24	25	28½	29	32½	33½

Tabel 3.2. tillader nogle konklusioner:

- 1) at kapitalismen i vor periode har oplevet en relativ fremgang på 10 procentpoint, ligeligt fordelt på 1901-1925/35 og 1935-1957.
- 2) at kapitalismen fra før 1. Verdenskrig til slutningen af 50'erne er avanceret fra at udgøre en fjerdedel til en tredjedel af dansk økonomi, målt på BFI.
- 3) at fremgangen næsten alene skyldes industrien, og
- 4) at udviklingen har stået næsten stille fra 1948 til 1957.

Sammenholdt med Tabel 3.1. ses, at kapitalens øgede vægt først og fremmest er sket på bekostning af landbruget, mens væksten i den offentlige sektors bidrag til BFI mellem 1901 og 1957 har modereret den kapitalistiske fremgang.

Vor interesse er at bestemme, i hvilken udstrækning den danske økonomi er præget af profitmaksimering i perioden 1901 til 1957. Her kan ovenstående inddeling af erhvervene i kapitalistiske og ikke-kapitalistiske kun være den første tilgang.

Der er en vis usikkerhed involveret i denne analyse, fordi de ikke-kapitalistiske erhverv kan indeholde kapitalistiske virksomheder (godser, større hoteller, supermarkeder), mens omvendt nogle industrivirksomheder kan være håndværksprægede.

Det store problem ved tilgangen ovenfor er, at erhvervene ikke kan ses som isolerede størrelser.

Med undtagelse af den offentlige sektor indgår de i en markedsøkonomi, hvor de køber og sælger af hinanden, og derfor påvirker sektorerne hinanden. Landbruget køber maskiner fra industrien og forbrugsgoder fra detailhandlere i byerne, ligesom de via andelsforetagender afsætter deres varer i ind- og udland. Dermed kommer landbrugerne i konkurrence med andre aktører, og jo mere udbredt konkurrencen – dermed markedsøkonomien – er, jo mere tvinges landbrugerne og deres sammenslutninger til at profitmaksimere. Gårdmænd må ikke akkumulere jord (deres primære produktionsfaktor), men indenlandsk og udenlandsk konkurrence tvinger dem til at investere i ny realkapital (høstmaskiner, traktorer etc.).¹⁴ Hvor meget dette ydre pres formår at demontere den simple vareproduktion kan altid disku-

teres; min vurdering er (se forrige kapitel) at det ikke er meget frem til begyndelsen af efterkrigstiden.

Ser vi på håndværket er det tilsvarende givet, at erhvervet i betydelig udstrækning formedes af den kapitalistiske industri; på nogle områder var der direkte konkurrence, og hertil kom at grene af håndværket i stigende udstrækning blev hjælpevirksomheder for industrien, dvs. forsynede den med produkter, foretog reparationer etc., hvorved dele af erhvervet blev undergivet direkte kapitalistisk indflydelse. Tilsvarende gennemtvang industrien og engros handelen ofte et »bruttoprissystem«, der lagde loft over udsalgspriserne, således at flere produkter kunne sælges, men med lavere avancer for detailisterne. Det er umuligt at sætte tal på denne påvirkning, men den øges givetvis op igennem århundredet.

Kapitalistiske virksomheder vil, hvis frie, altid dominere og tvinge de ikke-kapitalistiske virksomheder til at tilpasse sig. I en markedsøkonomi med virkelig fri konkurrence vil selvejere (»småborgere«) tabe, fordi de også er arbejdende og derfor kun halv-kapitalister. De vil gerne have overskud, men dette overskud kastes ikke ubeskåret ind i kapitalakkumulation, så i konkurrencen har de den ene arm bundet på ryggen. Derfor må selvejerne gå til grunde – eller blive kapitalister. Som vi skal se i næste kapitel (Tabel 4.4) gik selvejet da også relativt tilbage.

Alt i alt betyder denne kapitalistiske påvirkning af i sig selv ikke-kapitalistiske erhverv, at Tabel 3.2 underdriver kapitalismens vækst 1901-57. Ikke desto mindre er den kapitalistiske andel af økonomien vokset beskedent, målt på erhvervsstrukturen. Hvorfor har kapitalen i vor periode ikke opslugt hele den danske økonomi? Fordi dens frihed blev indskrænket, dels af udlandet, dels af politikken.

Den danske kapital internationale afmagt

At kapitalen generelt tenderer mod at vinde over selvejerne, indebærer ikke nødvendigvis at den *danske* kapital sejrer. Med fri international konkurrence risikerer den at tabe til større nationer med mere udviklede kapitalistiske strukturer.

Frem til slutningen af 50'erne var dansk industri et hjemmemarkedserhverv. Eksporten var begrænset og blev langt overgået

af landbrugseksporten. Man var ikke konkurrencedygtig på de internationale markeder, dels fordi vor industrialisering var begyndt senere end i Tyskland og England og derfor havde haft mindre tid til at udvikle sig, dels simpelthen fordi Danmark var et lille land. Erhvervet var i permanent fare for at blive udkonkurreret af udlandet.

Vilkårene skiftede naturligvis med konjunkturerne.

Før 1914 var der stort set fri international konkurrence, hvilket faldt sammen med at industrien stagnerede (som andel af BFI). Sammenlignet med andre lande var det danske toldniveau ret lavt.

Under 1. Verdenskrig beskyttede den megen regulering mod udenlandsk konkurrence, og lige efter krigen var specielt det tyske produktionsapparat så svækket, at det ikke udgjorde nogen fare for dansk produktion. Det ændrede sig efter 1920, hvor den danske produktion af specielt sko og tekstiler blev truet af billige udenlandske varer. Industrien (og de Konservative) krævede toldbeskyttelse, men den liberale Venstre-regering bøjede sig kun i meget ringe grad. Dette er en del af forklaring på industriens stagnation i 20'erne.

Som nævnt ovenfor levede industrien en beskyttet tilværelse under 30'ernes verdenskrise og besættelsen; erhvervet gik da også meget frem i denne periode, men omkostningen var at mange virksomheder forblev ret små og uproduktive. I 50'erne liberaliseredes den europæiske økonomi gradvist, dvs. industrien fik mere udenlandsk konkurrence, herunder fra det tyske ›Wirtschaftswunder‹. Igen var dette en af grundene til at erhvervet stagnerede frem til 1957.¹⁵

Sammenfattende kunne dansk industri dårligt konkurrere med udlandet i vor periode. Derfor var erhvervet presset, når der blev åbnet for konkurrencen, og havde fremgang, når der blev lukket. Frihandel er til skade for den svage, også på det internationale niveau.¹⁶

Politiske grænser for kapitalen

Hertil kom, at den herskende politik satte snævre grænser for udfoldelsen af kapitalkræfterne. Forudsætningen for at den ka-

pitalistiske produktionsmåde kan udkonkurrere simpel vareproduktion er naturligvis, at der hersker fri konkurrence. Men på en lang række områder blev kapitalismen hæmmet af offentlige indgreb. Statsmagten beskyttede på flere måder den simple vareproduktion mod den kapitalistiske trussel.

En detailhandler måtte kun have én forretning i en by, hvilket effektivt sikrede at de forblev indenfor den simple vareproduktion. Gårdmænd måtte ikke akkumulere jord, idet der frem til omkring 1960 var forbud mod sammenlægninger og samdrift. Denne regulering blev mere indgribende op igennem vor periode.

Samtidig var den overordnede tendens, at reguleringen af kapitalen blev strammet. Før 1914 kunne det store erhvervsliv stort set gøre som det ville (som i dag), men under 1. Verdenskrig blev det lagt i lænker med maksimalpriser og mange andre indgreb, om end det selv – i den Overordentlige Kommission – var med til at udforme denne erhvervspolitik; samtidig kom der en lov, der gav en vis regulering af bankerne.

Den politiske diskussion om aktieselskabsloven fra 1917 er interessant, fordi den bragte principperne bag organiseringen af den danske økonomi i spil.

Erhvervslivet og det Konservative Folkeparti var i udgangspunktet ikke overraskende modstander af regulering, men skulle der være regulering skulle andelsforeninger også være omfattet; de var jo en konkurrent til industrien. Venstre var splittet. Deres liberale grundholdning tilsagde at økonomien skulle være i fred for offentlig indgriben.¹⁷ Især andelsforeningerne. Mens aktieselskaber, der alene var funderet på penge, måtte tåle offentlig regulering, burde demokratiske foreninger undtages, hvilket de da også blev. Socialdemokratiet var tilhænger af regulering, men var i øvrigt tilhænger af selskabsformen, for ved at samle kapitalen i større enheder ville vejen være banet for dens socialisering. Mente partiet, som syntes at have glemmt at socialisering vanskeliggøres, når kapitalen styrkes.

Det finansielle sammenbrud efter krigen svækkede bankerne og den industri, som de finansierede, men kapitalen var ret fri i de liberale zoner. De offentlige indgreb i den finansielle sektor

tog overvejende form af offentlig støtte til fallerede store banker, og under Madsen-Mygdal sattes en offensiv ind overfor arbejderbevægelsen, hvilket også hjalp kapitalen.

1930erne blev det store vendepunkt. Industrien – dermed kapitalen – gik kraftigt frem, men samtidig blev dens frihed indskrænket. Det skete umiddelbart gennem Valutacentralen og monopolloven fra 1937, men også ved at staten trådte til og regulerede arbejdsmarkedet, ofte til skade for arbejdsgivernes interesser; således forhindrede Kanslergadeforliget en lønreduktion, og anden lovgivning reducerede arbejdstiden (mere ferie og forbud mod overarbejde).

Under 2. Verdenskrig og i de første efterkrigsår fik vi atter et system med maksimalpriser og rationering, der dog afvikledes i slutningen af 40erne; samtidig trådte staten ind og regulerede boligsektoren massivt. Nationalbanken havde stor magt over erhvervslivet, fordi den afgjorde hvor meget den ville udlåne til banker og sparekasser (modsat i dag, hvor alle kan låne frit i udlandet) og til hvilken rente (diskontoen). Hertil kom at finansielle institutioner ikke måtte være supermarkeder, med alle produkter på hylderne (som i dag); sparekasser måtte ikke drive bankforretninger, og banker, realkredit og forsikring skulle begrænse sig til deres særlige felt. Specielt for bankerne gjaldt det, at det ikke var tilladt at eje aktiemajoriteten i en anden bank eller være repræsenteret i dens bestyrelse. Finanskapitalen var ikke fri til at ekspandere ubegrænset.

Heller ikke i udenrigsøkonomien havde kapitalen frit slag, tværtimod. Ind- og udførsel af kapital udover 2.000 kr krævede Nationalbankens godkendelse, og der var pligt til at hjemtage (omveksle) indtjent udenlandsk valuta, dvs. denne kunne ikke bruges frit.¹⁸ Udenrigshandlen var også undergivet restriktioner, først kvantitative importbegrænsninger, senere ret høje toldsatser.

Offentlig regulering begrænser kapitalens suverænitet, men dens effekt er i øvrigt af tvetydig karakter.

Nogle gange gribes der ind for at hjælpe og beskytte kapitalen. Det er tilfældet med told og andre importbegrænsninger, ligesom Valutacentralens rationering af den knappe udenland-

ske valuta bl. a. tog sigte på at sikre industrien forsyning med råvarer; man kunne også nævne de forskellige erhvervsstøtteordninger.

Andre gange reguleres der for at beskytte befolkningen og ikke-kapitalistiske erhverv mod kapitalen. Konkret kan nævnes maksimalpriser, indgreb i overenskomstforhandlinger til fordel for arbejderne, restriktioner for den finansielle sektor og monopollovgivning. Overordnet er den progressive indkomstbeskatning (fra 1903) og diverse afgifter og former for kapitalbeskatning ret beset indgreb i den private ejendomsret. De, der har mest af dette gode, må bøde mest, mens de, der har mindst, nyder gavn af disse betalinger fra den private til den offentlige sektor, således at indkomstoverførsler (pensioner, dagpenge etc.) samt offentligt forbrug (uddannelse, sundhed etc.) kan finansieres. Selve eksistensen af en offentlig, ikke-kapitalistisk sektor, udgør naturligvis en grænse for kapitalen; offentlig uddannelse og sundhed berøver den forretningsmuligheder.

I 30'erne får det offentlige en langt større vægt i økonomien. I tabel 3.1 så vi, at dens bidrag til BFI frem til 50'erne var konstant 12-13%, men dette udtrykker kun det offentlige *forbrug* (sundhed, uddannelse etc.) samt offentlige værker, jernbaner etc. Herudover omfatter de offentlige *udgifter* også de sociale udgifter, dvs. overførselsudgifter såsom dagpenge og pensioner, og da disse voksede kraftigt i 30'erne med krisen og Steinckes socialreform, steg de samlede offentlige udgifter i dette tiår fra 13½ til 17½% af BFI. Hertil kom at staten øgede sin udlånsvirksomhed fra 13½ mio kr i 1929/30 til 72 mio kr. i 1939/40; disse midler anvendtes bl. a. indenfor boligsektoren. Videre etableredes en erhvervsfond og en kommunal lånefond, samtidig med at store offentlige midler gik til at sanere landbrugets gæld.¹⁹

De offentlige indgreb holdt hånden under kapitalen – og satte grænser for dens frihed. Staten styrkede kapitalen, men omformede den samtidig i statskapitalistisk retning, nærmere bestemt til en demokratisk kontrolleret kapitalisme. Det sidste var, om man vil, den pris som kapitalen måtte betale for at overleve og trives.

Periodens lovgivning var resultat af brydninger mellem gård-

mændenes, arbejdsgivernes og arbejdernes interesser, altså klassekampen som den udspillede på det økonomiske og politiske felt. Tendensen var at gårdmændene gik tilbage antalsmæssigt i forhold til arbejderne, hvilket afspejlede i at den politiske magt skiftede fra Venstre til Socialdemokratiet. Fri markedsøkonomi veg for en mere planlagt og reguleret kapitalisme; nok får liberalismen en opblomstring i 20erne, men i 30erne bryder den sammen, og selv om maksimalpriser og rationering afvikles efter 1950, øges den offentlige regulering af bolig- og finanssektoren.

Hidtil har vi i dette kapitel fokuseret på kapitalens – begrænsede – vægt indenfor den samlede økonomi. I resten af kapitlet ser vi på kapitalens interne struktur.

Strukturforandringer i kapitalismen

Traditionelt skelner man mellem finanskapital (tidligere kaldt »rentekapital«), handelskapital og industriel kapital; dette er generelt den kronologiske rækkefølge, også i Danmark hvor handelskapitalen var dominerende fra den »florissante periode« i slutningen af 1700-tallet og frem til industrialiseringens gennembrud i 1890erne.

Howdan er forholdet mellem de tre kapitalformer i perioden 1901 til 1957? Tabel 3.2 giver det foreløbige svar: Kapitalismens fremgang er industrikapitalismens fremgang, mens såvel handelskapitalen som den finansielle kapital stod i stampe. Helt efter bogen, kan man sige.

Finanskapitalen

Imidlertid fanger bidraget til den økonomiske vækst (BFI) kun en del af kapitalens magt.

Dette gælder især for finanskapitalen, der gennem sine aktiviteter, afspejlet i *driftsregnskabet*, kun har bidraget med omkring 1%. For så vidt skulle man tro, at dens indflydelse på dansk økonomi kun var en brøkdel af fx håndværkets, og det er selvfølgelig ikke tilfældet. Vi må også se på *kapitalregnskabet*, der beretter om den kapital som sektoren råder over og dermed – især gennem udlånspolitikken – på afgørende vis kan bestemme det danske

erhvervslivs struktur og udvikling.²⁰ Det kan håndværket ikke, fordi det råder over langt mindre kapital i forhold til de årlige aktiviteter.

Lad os først betragte udviklingen i hele den finansielle sektor, altså både den mere og den mindre kapitalistiske del. Tabel 3.3 meddeler den procentuelle fordeling af balancen på de forskellige institutioner.

Tabel 3.3. Balancen i den finansielle sektor 1901-57, procenter

Procenter	1901	1914	1925	1935	1948	1957
Banker	25,2	33,5	35,8	26,4	33,2	35,7
Sparekasser	29,1	20,7	22,4	21,8	23,8	21,0
Realkredit (restgæld)	42,5	42,5	38,0	45,2	33,4	32,6
Livs-forsikring	3,3	3,3	3,8	6,6	9,6	10,7
I alt	100	100	100	100	100	100

Tabel 3.3 beskriver forskydningerne indenfor den finansielle sektor.

Det ses at bankerne overhaler sparekasserne op til 1914, men går betydeligt tilbage, stadig relativt set, i 30erne grundet efterdønningerne af bankkrisen omkring 1920. Bankernes vigende vægt gavner kreditforeningerne, vel fordi mange investorer tyr til de ret sikre obligationer i krisetider. Fra 1914 og frem til 1957 ligger sparekasserne konstant på lidt over 20%. Det ses også at de fire »spilleres« relative vægt har været ret uforandret efter krigen, bortset fra at bankerne har taget nogen få markedsdele fra sparekasserne. Bemærk endelig at livsforsikring, der frem til 30erne var uden megen betydning, nu bliver en rimeligt vigtig faktor, med omkring 10% af markedet.

Hvilken vægt havde a) hele den finansielle sektor i den samlede økonomi, b) finanskapitalen indenfor den finansielle sektor, og c) finanskapitalen indenfor den samlede økonomi? Ved besvarelsen af spørgsmål a) og c) bruges BFI som benchmark, således at vi får angivet vægten i forhold til realøkonomien. Tabel 3.4 besvarer de tre spørgsmål.

Tabel 3.4. Den finansielle sektors og finanskapitalens vægt i realøkonomien 1901-57, målt på balancen

År	1901	1914	1925	1935	1948	1957
Den finansielle sektors vægt i forhold til realøkonomien (balance/BFI)	133%	179%	149%	179%	125%	100%
Finanskapitalens andel af den finansielle sektor	27%	36%	39%	31%	40%	44%
Finanskapitalens vægt i forhold til realøkonomien (balance/BFI)	38%	64%	58%	56%	50%	44%

Tabel 3.4 viser, at der efter 1935 er en klar tendens til at finanssektoren vægter mindre i den samlede økonomi.

Imidlertid er min interesse finanskapitalen, altså den kapitalistiske del af den finansielle sektor, idet kriteriet som altid er om den uhæmmede profitmaksimering er i højsædet. Banker er klart kapitalistiske, mens kun en del (stigende fra 2/3 til 3/4 i vor periode) af livsforsikring er aktieselskaber. Sparekasser er i vor periode ikke-kapitalistiske, idet de blot opbevarer kundernes penge. Det samme gælder realkredit, der er foreningsbaserede og i øvrigt stramt reguleret af det offentlige. Når livsforsikrernes aktieselskabsdel lægges til bankernes balance fås disse andele for finanskapitalens vægt i den finansielle sektor.

Det ses at denne vægt har været stigende, bortset fra tilbagefaldet i 30erne. Bag denne udvikling ligger periodens dramatiske bankhistorie. Efter de »vilde år« frem til 1920 – faktisk var den kapitalistiske andel af sektoren hele 56% i 1920 – hæmmede bankkrisen finanskapitalen, som dog var kommet ovenpå igen allerede i 1925. I 30erne blev bankernes almene indflydelse på den øvrige økonomi svækket af politiske indgreb, specielt bankloven fra 1930, der forbød en bank at være repræsenteret i en anden banks eller et andet selskabs bestyrelse. På den måde blev finanskapitalen inddæmmet, givetvis under indtryk af krisen i begyndelsen af 20erne, hvor bankfallitter trak industri- og handelsvirksomheder med ned. Efter krigen kom bankvæsenet ind i en mere rolig vækstperiode.

Den sidste række i Tabel 3.4 viser nettoresultatet af de to ten-

denser (den finansielle sektors vægt og finanskapitalens vægt indenfor denne sektor). Det ses at *finanskapitalens vægt i realøkonomien har været kontinuerligt aftagende siden 1914*.

Det måske lidt overraskende resultat er således, at den finansielle sektor blev klart mere kapitalistisk efter 1935, men den samlede sektors svækkelse betød at finanskapitalen fik generelt mindre vægt i økonomien. Graden af finansialisering – for at bruge en moderne betegnelse – var klart aftagende efter 1935 (før da var tendenserne mere ambivalente).

Som vi skal se i Kapitel 8 er finanskapitalen sidenhen stormet frem: hvor dens balance i 1957 svarede til mindre end 50% af BFI, er vi i dag oppe på mere 700%. Det er interessant at konstatere, at finansialiseringen ikke er øget kontinuert siden 1901, tværtimod; efter at have kendt bedre dage, var finanskapitalen presset i bund i slutningen af 1950erne.

Aktieselskaber

Efter et par falske starter (jf. Kapitel 1) brød selskabsformen igennem i 1890erne og havde en gylden periode ›under højkapitalismen‹ – som Svends Aage Hansen kalder disse år – frem til 1914.²¹ Hvor selskabsformen – som kapitalismen generelt – tidligere især havde været populær indenfor finans, handel og transport, blev industrien nu også omfattet.

Det særlige ved et aktieselskab er det begrænsede ansvar, dvs. at man højst kan miste den indskudte aktiekapital; ved en fallit må kreditorerne bære resten af tabet. Dette i modsætning til enkeltmandsvirksomheder og interessentselskaber, hvor én eller flere ejere fuldt ud må bære alle tab, altså principielt må aflevere den sidste skjorte, om nødvendigt; disse selskaber blev da også alternativt betegnet som ›ansvarlige selskaber‹ – med den implikation at aktieselskaber er ›uansvarlige‹.

Selskabsformen er altså et stort privilegium, som staten og domstolene i sin tid bevilgede. Historisk krævedes der derfor gerne en modydelse i form af at tilgodese offentlige formål, og videre var der ofte restriktioner på selskabernes låneoptagelse, eje af jord og endog på profitten. I takt med at kapitalens indflydelse på den amerikanske og engelske regering voksede,

bortfaldt disse betingelser. Her var Danmark faktisk foran i udviklingen. Før loven i 1917 krævedes ingen tilladelse, og mens »interessenterne« i 1700-tallet hæftede personligt og solidarisk blev denne kutyme omstødt med en dom fra 1827.²² Det var nu i stedet selskabet som sådan – altså det anonyme selskab – der var ansvarligt, hvilket betyder at når aktieværdien er tabt og selskabets reserver udtømt, er det kreditorerne der må undgælde. I praksis har det ofte været staten – skatteejerne – der måtte betale.

På denne baggrund må man spørge, hvorfor alle danske virksomheder ikke blev omdannet til selskaber? Det var der faktisk også en tendens til før 1917, hvor en aktieselskabslov ud over regnskabspligt indførte minimumskrav til størrelsen af aktiekapitalen (5.000 kr), hvilket ryddede lidt op og reducerede antallet af selskaber. Fra nu af var de små afskåret fra privilegiet. Derudover var der nogle større virksomheder, fx Mærsk indtil for få år siden, der ikke brød sig om regnskabspligten, fordi offentligheden så kunne snage i virksomheden.

Når selskabsformen først sent blev dominerende må det nok forklares med, at de fleste danske virksomheder var små og derfor ikke kvalificerede og ikke kunne overkomme regnskabsbesværet (transaktionsomkostningerne). Dertil kommer naturligvis at en oprindelig ejer bliver afhængig af andre aktionærer og endda løber risikoen for helt at miste kontrollen; denne risiko er søgt imødegået ved at etablere en fondsstruktur, ved at indføre præferenceaktier (hvis ejere ikke har stemmeret, men til gengæld lokkes til med en forlods andel af overskuddet) eller gennem afstemningsregler, der privilegerer de store aktionærer (herunder måske den oprindelige ejer). Endelig må det fremhæves at der i 1903 blev indført selskabsbeskatning. Denne kan ses som selskabernes modydelse for deres privilegium, en modydelse, som altså ikke forelå før dette tidspunkt. Faktisk er det jo logisk at selskabet som sådan må betale skat, når det er anerkendt som juridisk subjekt med egne aktiver og indkomst; til tider er det blevet hævdet at der er tale om dobbeltbeskatning, idet ejerne både betaler personlig indkomstskat og selskabsskat, men det argument (for afskaffelse af selskabsskatten) er altså uholdbart.

Eksistensen af selskabsskat er måske den væsentligste årsag til at alle virksomheder ikke blev omformet til selskaber.²³

Frem til 1950erne er enkeltmandsvirksomheder, hvor en enkelt ejer bærer hele risikoen, dominerende og går endog lidt frem i mellemkrigstiden, mens aktieselskaberne står i stampe, jf. Tabel 3.5. Det ses at forskydningen fra enkeltmandsvirksomheder til aktieselskaber tager fart efter 2. Verdenskrig, men der er stadig lang vej til den aktuelle situation, hvor sidstnævnte står for langt det meste af den økonomiske aktivitet. Ved slutningen af vor periode er selskabsformen dominerende indenfor industri og engros handel, og den er også fremtrædende indenfor finans (banker og forsikringsselskaber) og rederier, mens andelen hos bygge- og anlægsvirksomhed og detailhandel er meget beskednen.

Tabel 3.5. Personel i enkeltmandsvirksomheder og aktieselskaber 1925-58. Hele økonomien (industri, håndværk, bygge/anlæg, værker og handel)

Procent af samlet personel	1925	1935	1948	1958
Enkeltmands-virksomheder	59	62	55	47
Aktieselskaber	23	23	27	36

I øvrigt er det karakteristisk at egenkapitalen på denne tid udgjorde hele 28% af passiverne; den fordelte sig med 4/10 til aktiekapitalen og 6/10 på reserver. Det muliggjorde en betydelig selvfinansiering, altså finansiering ud af overskuddet. Banklån spillede en mindre rolle, hvilket illustrerer den ovenfor omtalte relative adskillelse mellem finansiel og produktiv kapital.²⁴

Kapitalens koncentration

Kapitalens styrke afhænger af, i hvor høj grad den er koncentreret. Magt svækkes ved at spredes og styrkes ved at samles.

Under den tidligere *konkurrencekapitalisme* svækkedes kapitalen ved at være spredt på en lang række virksomheder; deres indbyrdes konkurrence neutraliserede kapitalmagten. Dette har alle dage – eller i hvert fald tidligere – været det centrale liberale

argument for at kapitalismen ikke er tyrannisk, men tværtimod kastrerer den økonomiske magt i samfundet; derfor har den ikke behov for en ydre, politisk disciplinering.

Imidlertid bryder en virksomhed sig ikke om at der er konkurrenter, den vil meget hellere være ene på markedet, således at den selv kan fastlægge prisen. Eller den vil søge at samarbejde – det modsatte af konkurrence – med andre for at etablere oligopolier eller karteller, der kan bestemme priser og andre vilkår. Ofte vil stordrift og samarbejde øge produktiviteten, hvilket tenderer mod at give lavere priser; denne tendens står da overfor magten til at hæve priserne. Resultatet er under alle omstændigheder en koncentration af den økonomiske magt.

Denne proces i retning af øget kapitalkoncentration forudsætter fri konkurrence, men resulterer i sin modsætning, altså ophævelsen af konkurrencen. Derfor har liberale en indbygget ambivalent holdning til konkurrence, hvor tendensen – som illustreret af Venstre's holdning til monopollovgivning – er at de foretrækker kapitalen for markedet.

Den store virksomhed har en interesse i et reguleret marked, vel at mærke reguleret af den selv, og ikke af det offentlige, i hvilket tilfælde der vil være en risiko for at forbruger- og lønmodtagerinteresser gøres gældende. Det betyder dog ikke, at den i alle tilfælde vil være modstander af politiske indgreb. I krisetider, hvor kapitalen simpelthen ikke evner at regulere økonomien, har den brug for staten; det var mest oplagt i 30'erne. Også i mere normale tider er det en fordel for det store erhvervsliv, at staten aktiverer sin funktion som understøtter af den kapitalistiske produktionsmåde, gennem gode afskrivningsregler, en effektiv infrastruktur og meget mere.

»Højkapitalismen« frem til 1914, hvor der var meget få offentlige indgreb i erhvervslivet, var præget af en lang række fusioner og overtagelser, fx øgede de tre største banker (i hele vor periode drejer det sig om Landmandsbanken, Handelsbanken og Privatbanken) deres andel af bankernes balance fra 12% i 1901 til 50% i 1914.²⁵ Desuden florerede karteller og andre konkurrencebegrænsende foranstaltninger, hvilket også øgede kapitalens indflydelse. Denne tendens fortsatte under krigen og i de første år derefter.

ter, fordi kapitalen nu – som også beskrevet ovenfor – opnåede betydelig politisk indflydelse:

Det er åbenbart, at de danske kapitalinteressers greb omkring det politiske liv som helhed strammedes under krigen og ikke mindre i de nærmeste år derefter. Koncentrationsprocessen i erhvervslivet havde før krigen taget nogle vældige skridt fremad, og den kapitalekspansion, som krigen skabte, øgede yderligere storfinansens opfattelse af egen styrke og prestige, en vurdering, som underbyggedes af, at meget få lovmæssige bånd begrænsede dens aktiviteter, og ved at statsmagten under krigstidens reguleringer og handelsforhandlinger i væsentlig grad støttede sig til de store finansielle foretagenders ledere. I de nærmeste efterkrigsår, inden krisen og Landmandsbankkrakket havde pillet glorien af stormagnaterne, talte man ligefrem om »Det tredje Ting«, som udtryk for den indflydelse, som storfinansens øvede på politisk administration og presse (Hansen og Henriksen, 1984: 66).

Den politiske indflydelse rakte bl.a. til at få frikøbt Landmandsbanken og andre banker af det offentlige,²⁶ mens krisen lugede ud i de mindre banker, således at de tre største i 1925 stod for 60% af alle bankers balance i 1925, mod – som sagt – 50% i 1914.

Tendensen i denne periode er oplagt, men derefter er det vanskeligere at udtale sig med sikkerhed. Der var ikke pligt til at fortælle om fusioner og overtagelser, så oplysningerne herom er af anekdotisk karakter. Vi kan dog bruge et par indikatorer for at få et indtryk af udviklingen.

1) Som vi så ovenfor svækkedes bankerne generelt i 30erne, og i 1935 var nævnte koncentrationsmål faldet tilbage til 50%; dette afspejler at »Det tredje Ting« mistede indflydelse, og at den kraftige regulering i 30erne generelt beskyttede den mindre kapital.²⁷

2) En anden indikator er udviklingen i forholdet mellem små og store virksomheder, målt på antal ansatte. Tynder det ud i små virksomheder? Koncentreres arbejdsstyrken hos de store? Tabel 3.6 illustrerer.

Tabel 3.6. Fordelingen af arbejdere på virksomhedsstørrelser 1897-1948. Industri og håndværk

Procenter	1897	1914	1925	1935	1948
5 eller derunder	33	29	28	26	21
6 til 99	48	44	42	43	47
100 eller derover	20	27	30	31	32
I alt	101	100	100	100	100

Tabel 3.6 viser, at på det lange stræk får de små virksomheder mindre, de store større økonomisk vægt. Denne tendens er klarest i de liberale år før 1914. Bemærk også den strukturelle tilstand i 20erne og 30erne, hvilket bekræftes af at aktieselskaber, der i gennemsnit er omkring 30 gange så store som enkeltmandsvirksomheder, har en konstant andel af økonomien frem til 1935 (Tabel 3.5).²⁸

Om tendensen i tiden efter 1945 vurderer Hansen og Henriksen, at der i løbet af 50erne og 60erne indtraf »en ret væsentlig kapitalkoncentration«. De anfører videre at andelen af ansatte i mindre virksomheder med 6-9 ansatte faldt, mens der »næppe« var en koncentration omkring de store med mere end 100 ansatte. Men andelen af ansatte i sidstnævnte virksomheder voksede faktisk betydeligt, nemlig fra 25% i 1935 til 40% i 1958 (samlet personel indenfor industri og håndværk).²⁹

Hvad ligger bag denne udvikling i kapitalkoncentrationen?

Bortset fra i krigs- og krisetider var den politiske regulering af marked og kapital meget begrænset, sammenlignet med andre lande.³⁰ Først i 1937 får SD og RV gennemtruffet en lidt mere indgribende monopollovgivning, men den bliver ikke implementeret før 2. Verdenskrig sætter en helt ny dagsorden. Og selv denne lov begrænser sig stort set til at kræve at konkurrencebegrænsende aftaler anmeldes til myndighederne, hvorefter disse kan give pålæg. Men det sker sjældent, hverken før eller efter. Virksomheder kan overtage hinanden og fusionere frit, og den eneste begrænsning synes at være forbud mod bruttopriser (se ovenfor), et forbud der kan dispenseres fra. Der var kort sagt frit spil, stort set. I 50erne etableres en Trustkommis-

sion, der kortlægger karteller og andet samarbejde, men kommissionen opløses og monopolloven fra 1955 indebærer ingen stramning.

Den politiske vilje manglede. Venstre var ikke interesseret, og hos de Konservative havde industrifløjten under Alexander Foss vundet opgøret lige efter 1. Verdenskrig med Asger Karstensen; det betød at mellemstanden af håndværkere og mindre handlende ikke fik en politisk repræsentation i deres modstand mod storkapitalen.³¹ SD ønskede som nævnt ikke at forhindre aktieselskaber og store virksomheder, eftersom de formentes at etablere betingelserne for socialistisk planøkonomi. Partiet ville godt have regulering af arbejdsmarkedet, ofte til fordel for arbejderne og til ulempe for kapitalen, og lidt kontrol med de for brugerne (arbejderne) skadelige monopolpriser var heller ikke af vejen, men man opfattede det som reaktionært og umarxistisk at bekæmpe kapitalkoncentration.

I de liberale perioder, dvs. før 1914, i 1920erne og til dels i 50erne, styrkedes kapitalkoncentrationen. Men udviklingen gik ikke langt i vor periode, hvor erhvervslivet – modsat i fx Sverige – stadig var præget af mange små og mellemstore virksomheder.

Sammenfatning

Undersøgelsen i dette kapitel tyder på, at kapitalismen gik ret langsomt frem i perioden 1901 til 1957, paradoksalt nok mest i krigs- og krisetider (1. verdenskrig, 30erne og besættelsen og de første år derefter).

Eller det er måske ikke så paradoksalt, for netop i sådanne tider har staten følt sig tvunget til at støtte kapitalen med en kærlig, dog også meget fast hånd. I mere almindelige år har politikken været mere liberal, men når kapitalen således var fri, viste den sig svag og uodynamisk.

Denne svaghed kan til dels forklares med den udenlandske konkurrence, som netop bortfaldt i krigs- og krisetider. En anden forklaring er, at selv i liberale perioder var der trods alt politisk regulering (det gælder dog ikke før 1914), og i disse tider virkede de overvejende hæmmende; det gælder stopklodserne for kapitalakkumulation i landbruget og det gælder først og

fremmest den finansielle regulering efter forskrækkelsen efter 1. Verdenskrig.

Dette billede må dog nuanceres, når vi ser på indikatorerne for kapitalkoncentration. Både målt på aktieselskabernes vægt og på virksomhedernes størrelsesfordeling skrider koncentrationen rask frem før 1914 (hvor de kapitalistiske brancher ellers stagnerer), mens der intet sker i 30'erne (hvor industrien får betydeligt større vægt); det sidste indikerer at den korporative stat især støttede den mindre kapital. I perioden efter 1948, hvor kapitalens vægt stort set er uforandret, vinder aktieselskaberne frem, ligesom de store virksomheder bliver mere dominerende.

Der synes således at være en tendens til at kapitalismen vinder frem i unormale tider, takket være bortfald af udenlandsk konkurrence og politisk hjælp, mens kapitalkoncentrationen da står i stampe. Omvendt i normale tider, hvor kapitalens vægt er uforandret, hvilket kompenseres – kan man sige – med øget koncentration.

Statistisk appendiks

Til Tabel 3.1.

Kilde: Beregnet ud fra Hansen, 1974: Appendiks, Tabel 3.

I kategorien ›landbrug‹ er inkluderet skovbrug, gartneri og fiskeri. ›Øvrige‹ er hoteller, restauranter, biografer og teatre, der trods enkelte større virksomheder, helt er præget af smådrift, samt liberale erhverv og husgerning, der naturligvis er ikke-kapitalistiske.

Det offentliges vægt kan beregnes, fordi Hansen udspecificerer offentlige ydelser, offentlige værker, samt telefon, post, telegram og radio. Problemet er offentlig transport, der hos Hansen ikke er udskilt fra privat transport. Imidlertid er der tal for offentlig transport (DSB) for 1925 og 1935, hvor den bidrog knap 2% til BFI. Jeg har lagt disse 2% til det offentlige i alle år; bidraget er fratrukket transport, som derfor er omdefinert til ›privat transport‹.

Til Tabel 3.2.

Kilde: Erhvervstællingerne for 1925, 1935, 1948 og 1958; Hansen, 1974: Appendiks Tabel 3.

Til Tabel 3.3.

De absolutte tal bag tabellen fremgår af:

Tabel 3A. Balancen i finansielle institutioner 1901-57 (absolutte tal):

Balance, mio kr	1901	1914	1925	1935	1948	1957
Banker	477	1.519	3.295	3.020	7.310	11.700
Sparekasser	550	937	2.060	2.490	5.250	6.880
Realkredit (restgæld)	803	1.925	3.497	5.180	7.350	10.690
Livsforsikring	62 (A/S 41)	148 (A/S 98)	353 (A/S 248)	760 (A/S 560)	2.120 (A/S 1.570)	3.500 (A/S 2.670)
I alt mio kr.	1.892	4.529	9.205	11.450	22.410	32.770

Kilde: Statistisk Årbog, diverse årgange; Johansen, 1985; A/S betyder aktieselskaber.

Bemærkninger:

1) Skadesforsikring er udeladt, da der her ikke er tal for balancen. Livsforsikring inkluderer aktieselskaber og gensidige foreninger; Statsanstalten for livsforsikring, genforsikring og udenlandske selskaber er udeladt. I øvrigt er de væsentligste dele af den finansielle sektor inkluderet.

2) For realkredit er restgælden ved året slutning benyttet, da der ikke er tal for aktiverne i hele perioden; ud fra tallene i 1957 er restgælden ca. 5% mindre end aktiverne.

3) Sparekassernes aktiver betegnedes i ældre tid som »Samtlige midler ved årets slutning«.

4) I 1901 er der ikke tal for livsforsikrings balance; jeg har sat andelen til det samme som i 1914, altså 3,3%. I 1901 er tallene for bankernes aktiver og realkreditens restgæld hentet fra Johansen, 1985: 263ff.

Til Tabel 3.4.

De absolutte tal bag tabellens anden række fremgår af:

Tabel 3B. Balance i finansielle sektor og BFI (absolutte tal):

Mio kr.	1901	1914	1925	1935	1948	1957
Balance	1.830	4.529	9.205	11.450	22.030	32.800
BFI	1.372	2.529	6.153	6.380	17.662	32.668
Andel	133%	179%	149%	179%	125%	100%

Kilde: BFI er fra Hansen, 1974, bilagstabel 3.

Til Tabel 3.5.

Kilde: Erhvervstællingerne 1925, 1935, 1948 og 1958.

Vi må nøjes med antallet af personel som indikator, da der ikke er tal for omsætningens fordeling på de forskellige ejerformer.

De øvrige ejerformer er ikke medtaget i tabellen, da de er af mindre betydning. Det drejer sig om andelsvirksomheder, interessentselskaber (»ansvarlige selskaber«), hvor der er fuld og solidarisk hæftelse mellem ejerne, samt kommanditselskaber, der er en blandingsform af interessent- og aktieselskaber. Tallene omfatter også kommunale og statslige virksomheder; de burde egentlig udskilles, da min interesse er den kapitalistiske del af økonomien, men da de udgør mindre end 4% af totalen (målt i personel) er det ikke skønnet umagen værd. Handel omfatter engros, detail og hoteller/restauranter.

Til Tabel 3.6.

Kilde: Olsen, 1962: 173 (Tabel 1b).

Noter

- 1 Hyltoft, 1999: 255ff.; Hansen, 1972, I: 286ff.
- 2 Hansen og Henriksen, 1984, I: 6off.
- 3 Mørch, 1986, er den klassiske fremstilling af Landmandsbankens sammenbrud.
- 4 Jf. Tabel 8 i Hansen og Henriksen, 1984; I: 147; se også Erling Olsen i Dansk Pengehistorie, II, 1968: 70, hvor det af Tabel 3.8 fremgår at mens indlån i bankerne i 1918-20 var 2-3 gange så store som i sparekasserne, var der i 1926 fuldstændig paritet.
- 5 Pedersen, 2009; Hansen og Henriksen, 1984, II: 119.
- 6 Interesserede kan finde en diskussion af disse emner i Lundkvist, 2004: Bind II.
- 7 Standardøkonomisk teori har været uinteresseret i dette spørgsmål, men Marx kæmpede over hundreder af sider med problemet i Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie (forarbejdet til Das Kapital). Inspireret af hegeliansk dialektik søgte han

- svaret i pengeformen, der angiveligt indbegriber en evig tendens til at stræbe ud over begrænsningen til en bestemt sum (Marx, 1858). I *Das Kapital* opgav Marx at løse problemet, for her dumper kapitalen ($P - V - P'$) ned fra himlen i Kapitel 4 (Marx, 1867). Nærmere i Lundkvist, 2004, Bind II: Kapitel 21.
- 8 Den store borgerlige kapitalteoretiker, Böhm-Bawerk, prøvede et sted at gøre dette. Han vikledede sig ind i dobbeltregning ved til realkapitalen at tilføje penge, selv om disse i en vis udstrækning repræsenterer realkapital (Böhm-Bawerk, 1889: 70).
 - 9 Johansen, 1985: 61; Milhøj, 1961: 381f.
 - 10 Der er kun oplysninger fra en senere periode, nemlig 1973 og 1982, hvor hhv. 8.8% og 13,5% af personellet indenfor bygge og anlæg var beskæftiget med offentlig virksomhed (Statistisk Tiårsoversigt 1982 og 89). Med et heroisk overslag antages at denne andel svarer til bidraget til BFI, og at en andel på godt 10% gælder i hele perioden 1901-57; dette er mere retvisende end ikke at foretage en korrektion.
 - 11 Gennemsnitsstørrelsen, målt på omsætning, i fx 1935 var 0,60 mio for engros virksomheder, 1,48 mio for agenturer og 0,04 mio for detailhandelen. I slutningen af perioden etableres der nogle supermarkeder, men disse er uden betydning for det samlede billede. I øvrigt står de foreningsbaserede brugsforeninger for omkring 10% af omsætningen.

Det er vanskeligt, at udskille bidraget fra engros (og agenturer) til BFI fra varehandelens bidrag (denne tæller jo også detail). De eneste tal er fra Erhvervstællingerne fire år (1925, 1935, 1948 og 1958), og de angiver omsætningen, ikke BFI. Udgangspunktet for min beregning er at sætte BFI-andelen lig med omsætningsandelen, dog med en korrektion. Det viser sig nemlig at i 1973, hvor der er direkte tal for engros' BFI, udgjorde engros 57,4% af varehandelens BFI, mens engros' andel af varehandelens omsætning var 66%; BFI-andelen var altså mindre end omsætningsandelen. Jeg antager nu at dette forhold også var gældende generelt i perioden 1901-57; fx i 1957 var engros' andel af vareomsætningen 63%, hvilket så svarer til en andel af varehandelens BFI på 55% ($63 \times 57,4/66 = 55$).

For 1901 og 1914 er der ingen tal for engros, hverken omsætning eller BFI; jeg antager her at engros' andel af varehandelens BFI er den samme som i 1925, eftersom der ikke er nogle specielle grunde til at antage at forholdet var væsentligt større eller mindre før krigen.

- 12 Indenfor transport var den gennemsnitlige omsætning 0,06 mio for vognmandsforretningerne og 4,45 mio for rederierne (1957); sidstnævntes vækstbidrag sættes lig med udenrigsskibsfartens bidrag til BFI, hvilke er angivet i Hansen 1974, Tabel 3. I kategorien »transport« er der endvidere jernbaner, rutebiler og sporveje, der helt overvejende er statslige eller kommunale.
- 13 Se Statistisk Appendix, til Tabel 3.1.
- 14 Det frigør dem så på den anden side fra fremmed arbejdskraft, hvilket gør dem mindre kapitalistiske i Marx's forstand.
- 15 Hertil kom at dansk industri – sammenlignet med udlandet – havde en meget lav vækst i arbejdsproduktivitet i 1950erne, så det kan ikke undre at mange virksomheder måtte nedlægges, og at den danske industris andel af det danske marked viste en faldende tendens i 1950erne (Lundgård Andersen, 1999: 78f). På den anden side voksede eksportens andel af industriproduktionen fra 10% i 1950 til knap 20% i 1957. Jf. Hansen, II, 1974: 145f.

Der er ingen tvivl om, at 1957/58 markerer et brud: 1950-58 vokser industriens bidrag til BFI med 2,6% p.a., fra 1958-66 med hele 7,8%. Ikke desto mindre argumenterer Lundgård Andersen for at dansk industri også før 1958 var »dynamisk«, og tilslutter sig dermed Jan Pedersens opfattelse, nemlig at periodens virkelige skel indtræder et par år ind i besættelsen, med lavvækst før og højvækst efter (Pedersen, 2009: 64ff).

Sammenlign også Asmussen, 2004, der sætter debatten om 1950ernes økonomi-

- miske udvikling ind i en politisk sammenhæng, idet stagnationen forklares med at Socialdemokratiet indtil Trekantregeringen i 1957 ikke havde magt til at gennemføre en mere aktiv og keynesiansk inspireret industripolitik.
- 16 Liberal økonomisk teori har siden Ricardo og hans teori om komparative fordele argumenteret, at frihandel er til fordel for alle parter, også de svage. Den historiske erfaring viser snarere det modsatte. Da USA og Tyskland i slutningen af 1800-tallet overhalede England skete det bag høje toldmure, og det samme var tilfældet efter 2. Verdenskrig for Korea og Japan. Nærmere i Lundkvist, 2009; Bairoch, 1993; Chang 2003; Chang 2007.
- 17 Michelsen, 1991: 267ff. – I diskussionerne omkring den skærpede 1930-lov havde Venstre bevæget sig i retning af en »utvetydig, pengeøkonomisk strategi. Partiet udtalte sig aldrig siden til fordel for statslige kontrolmyndigheder ...« (s.289).
- 18 Milhøj, II, 1965: 263ff. Her skal det bemærkes at Nationalbanken i 50erne til dels var underlagt regeringen. Indtil 1936 var Nationalbanken et privat aktieselskab, der også varetog aktionærinteresser, men med loven fra 1936 blev banken en selvejende institution, hvor staten fik stor indflydelse, fordi den er den største kunde, fordi den vælger 10 af repræsentantskabets 25 medlemmer (de resterende 15 repræsenterer »erhvervslivet«), fordi regeringen udnævner formanden for direktionen og fordi økonomiministeren fører tilsyn med banken; diskontoen kunne kun ændres efter »forhandling« med både økonomi- og finansministeren.
- 19 Hansen, II, 1974: 76ff.
- 20 Driftsregnskabet opregner indtægter og udgifter for et år, mens kapitalregnskabet angiver aktiver og passiver på et bestemt tidspunkt, normalt d. 31/12. Aktiverne er beholdningen af værdipapirer og tilgodehavender (udlån), mens passiverne er optagne lån og andre forpligtelser samt egenkapitalen, der især består af aktiekapitalen og reserver fra årets overskud. Når egenkapitalen betragtes som et passiv, skyldes det at sagen ses fra selskabets, ikke ejernes (aktionærernes) vinkel, og sidstnævnte har – på linie med kreditorerne – et krav på selskabet som sådan. Værdien af egenkapitalen beregnes på en sådan måde, at aktiver pr. definition bliver lig med passiver (derfor »balancen«).
- 21 Hansen, I, 1972: 296ff.
- 22 Michelsen, 1991: 186ff. Nærmere om selskabsformen og dens historie i Lundkvist, 2004: Bind II, Kapitel 32.
- 23 Når der tages højde for inflation (og deflation) var der en reel stigning i aktiekapitalen 1916-31, fald 1931-47 og mindre stigning 1950-57 (Michelsen, 1991: 249).
- Michelsen har undersøgt tre mulige forklaringer på udviklingen i antallet af selskaber og den samlede aktiekapital.
- 1) Er der positiv korrelation med den økonomiske vækst? Den hypotese kan afkræftes. Nok går selskaberne tilbage i 30erne, samtidig med den økonomiske krise, men i de generelt gode år fra 1908-14 og 1947-50 øges aktiekapitalen ikke.
 - 2) Indebærer en skærpelse af selskabslovgivningen en afmattet udvikling for selskaberne? Den hypotese holder heller ikke. Loven fra 1917 ryddede som sagt lidt op, men snart dannes der atter mange selskaber. Den skærpede lov i 1930 (minimum hæves til 10.000 kr og der kom krav om en reservefond) efterfulgtes nok af en negativ selskabsudvikling, men det henfører Michelsen til krisen.
 - 3) Endelig spørger Michelsen om selskabsbeskatningen har nogen betydning? Her finder han at selskabsskatten fra 1903 faktisk hæmmede selskaberne, selv om skatten var lav og proportional. I 1915 blev skatten gjort progressiv ligesom indkomsterkatten, men samtidig begunstigedes virksomhederne skattemæssigt på anden vis. Denne model blev fastholdt gennem hele vor periode og derfor opstår spørgsmålet om effekten af *skatteændringer* ikke. Men at selskabsskat som sådan begrænser overgang til selskabsformen er givet. I øvrigt blev selskabsskatten i 1962 atter gjort proportional; skatteprocenten blev 44 med halvt skattefradrag.

Konklusionen er kort sagt at det er svært at knytte udviklingen af selskaberne til en bestemt faktor.

Se også Boje, 1997: 23ff., om aktieselskabernes fremvækst i Danmark.

- 24 Milhøj, II, 1965: 327ff.
- 25 Beregnet ud fra tal i Statistisk Årbog 1902 og 1915. – Om kapitalkoncentrationen frem til 1914 se i øvrigt Hansen, I, 1972: 296ff.
- 26 Generelt mistede aktionæerne deres penge, mens almindelige bankkunder blev holdt skadesløse; at krakkene også kostede Nationalbanken og staten – skatteyderne – mange penge er givet, men præcist hvor meget er svært at sige (Pedersen, 2009: 264).
- 27 Procenten faldt til 48 i 1948 og steg til 53 i 1958 (Kilde: Statistisk Årbog, 1927, 1937, 1949 og 1959). – I 2007 havde de tre største finansielle koncerner (Danske Bank, Nykredit og Nordea) 52% af balancesummen, men krisen reducerede dette tal til 45,5% i 2014, jf. Tabel 8.8.
- 28 Dog vurderer Hansen og Henriksen (1984, I: 300), at erhvervslivet i 20ere tog nogle tydelige skridt i retning af monopolisering. Se også s. 160, hvor det siges at der i slutningen af 20erne var et spring i nationale og internationale karteller. Så billedet er ikke entydigt.
- 29 Hansen og Henriksen, 1984, II: 142. – I erhvervstællingen for 1958 kan man finde andelen af ansatte i de helt store virksomheder (over 100 ansatte), men afgrænsningen for de små skiftede fra 5 eller mindre til 4 eller mindre, således at sammenligning med tidligere undersøgelser på dette punkt er omgæret af en vis usikkerhed.
- 30 Pedersen, 2009: 221ff, og Boje, 1997: 66ff. Milhøj, 1961: 380ff redegør udførligt for konkurrencesituationen i slutningen af 1950erne.
- 31 Fink, 2000.

Kapitel 4

Klassekampens tidsalder 1901 til 1957

Om begrebet klasse

Man taler om »klasser« indenfor folkeskolen, planteverdenen og mange andre steder. Her betyder det »inndeling«, eller »klassificering«, og det er da også den betydning, de fleste kan blive enige om. Således også indenfor samfundsvidenskaberne.

En hensigtsmæssig inddeling afhænger af, hvad man er interesseret i. Gælder det kønsmæssig ulighed er det således indlysende at de to kategorier, eller klasser, må være mænd og kvinder. Hvis man mere generelt er interesseret i økonomiske forskelligheder, er den umiddelbare løsning at inddele befolkningen i grupper fra den fattigste til den rigeste tiendedel. Eller man kan udregne en Gini-koefficient, således at økonomisk ulighed til forskellige tider eller blandt forskellige samfund kan sammenlignes. Dette kan være hensigtsmæssigt, men det er klart at dette er ren beskrivelse, dvs. inddelingen er ikke baseret på en bestemt teori om samfundet og en forklaring af uligheden er ikke indbegrebet.

Denne bog handler om dansk kapitalisme og dette kapitel om de forskellige befolkningsgruppers position i forhold til denne kapitalisme. Min interesse ved opdelingen af befolkningen er således klar: Har en gruppe fælles interesser med kapitalen, modsatte interesser eller måske noget helt tredje?

Klasser er altså, i denne fremstilling, defineret ud fra interesserne. Dermed er det et objektive begreb, uafhængigt af hvordan klassens medlemmer opfatter sagen og handler politisk-fagligt. Ofte afspejles fælles interesser i en følelse af indbyrdes solidaritet, der leder til fælles handling. Men sådan behøver det ikke at være. Det mest oplagte eksempel i Danmark er landarbejderne,

der udgjorde en stor gruppe frem til 2. Verdenskrig. De stod overfor gårdmændene som deres arbejdsgivere, men udviklede ikke en fælles bevidsthed og kampform, før de forsvandt til byerne og indgik i disses arbejderklasse.

Dermed adskiller denne fremstillings klassebegreb sig fra det, der kan findes i marxistiske fremstillinger som Busck o.a.(1973), Braskhøj o.a. (1976) og Goul Andersen (1979), der alle supplerer de objektive kriterier med den organisatoriske styrke, som en praktiseret solidaritet medfører. Rübner Hansen (2014) argumenterer tilsvarende for, at en klasse allerførst konstitueres gennem dens organisering. Den analytiske ulempe ved denne begrebsdannelse er, at man ikke meningsfuldt kan spørge om relationen mellem klassen og dens organisering, når sidstnævnte meddefinerer førstnævnte.

Her bruger jeg altså ordet klasse på en anden måde, hvor klassebevidsthed – vigtig som den er – kommer i anden række. Noget andet er at politiske kampe, eller mangel på samme, kan ændre de objektive interesser. Man kan fx tænke på indførelse af ejerlejligheder og den generelle favorisering af ejerboliger tilbage i 60erne: det betød at mange arbejdere fik nye, mere konservative interesser i forhold til den tidligere lønmodtager, der var uden ejendom og formue.

Jeg skelner altså mellem, hvad der konstituerer en klasse, og hvad der giver den styrke (eller svaghed).

Marx inddelte befolkningen i tre hovedklasser, nemlig jordejerne, borgerskabet/kapitalisterne, og arbejderne; hertil kom småborgerskabet, der er en mellemform.

Klasserne er umiddelbart karakteriseret ved deres indkomstform. Jordejerne modtager jordrente, kapitalisterne profit (og andre kapitalindkomster såsom rente og kapitalgevinster), arbejderne får løn og småborgerskabets indkomst er både afkast til kapital og arbejde; denne sidste klasse ejer nemlig produktionsmidlerne samtidig med at de arbejder, men bemærk at eftersom de arbejder for sig selv tager afkastet fra arbejdet ikke form af løn.

Denne tredeling af klassesamfundet var naturlig i 1800-tallet, hvor jordejerne var en distinkt og magtfuld gruppe, der ofte

stod i modsætningen til byernes industrikapitalister. I vore dage regnes jordejendom og besiddelse af andre former for naturressourcer som kapitalformer, og afkastet – jordrenten eller mere generelt »rent« (et engelsk ord, som der ikke er en god dansk oversættelse af) – som en særlig form for kapitalafkast, karakteriseret ved at ressourcen ikke kan reproduceres og derfor er en slags monopolgevinst; i moderne dansk statistik inddeles indkomster således i lønindkomst og kapitalindkomst (hertil kommer de rent politisk bestemte overførselsindkomster).

Når Marx arbejdede med netop denne inddeling var det baseret på en antagelse om, at vi dermed fik tre (eller fire) grupper, hvis medlemmer økonomisk set lignede hinanden så meget indbyrdes, at de stort set havde samme interesser og derfor tenderede mod at handle ensartet. Selvfølgelig kan der være heterogenitet og modsætninger indenfor disse grupper, fx mellem handelskapital og industrikapital eller mellem faglærte og ufaglærte, men en klasse var homogen set i relation til de andre klasser. Marx's klasseteori indbegreb derfor en teori om, hvordan samfundet (kapitalismen) fungerede, altså hvilke dynamikker og økonomisk-politiske kampe, der var afgørende. Denne inddeling var altså mere end blot en beskrivelse.

Marx's teori er baseret på den historiske materialisme, hvor den økonomiske interesse – kort fortalt – er den afgørende drivkraft, mens idéer og politik er afledte fænomener; og som nævnt i Indledningen er denne teori igen baseret på den praktiske materialisme. Da den subjektive bevidsthed er sekundær i forhold til den objektive interesse, er oplevelsen af klassetilhørsforhold (»Klasse für uns«) afledt i forhold til klassen som sådan (»Klasse an sich«).

Hvis man ikke deler denne opfattelse, får man et andet klassebegreb. Således tillagde Weber økonomien og »status« samme vægt, mens forfatterne bag »Klassekamp fra oven« udover indkomsten lader uddannelsesniveaet være afgørende for den klasse-mæssige placering.¹

Bemærk også at det er blevet almindeligt at tænke samfundsforhold ved at tegne et diagram med to akser, én der angiver økonomisk placering, en anden der tager højde for folks forskel-

lige ›værdier‹. Marxismen ser dette som filosofisk ›idealisme‹, fordi ›overbygningen‹ dermed sidestilles med den økonomiske ›basis‹. Den lader i stedet status, uddannelse og værdier, der vel kan sammenfattes under betegnelsen ›kultur‹, være afledt af den økonomisk definerede placering i samfundet. Her følger jeg altså Marx.

Vi ser nu nærmere på arbejderklassen.

Arbejderklassen og arbejdskraftens værdi

Arbejderklassen er umiddelbart bestemt som de mennesker, hvis indkomst består af løn, der er betaling for salg af arbejde (Marx: arbejdskraft). Som sådan er arbejderklassen identisk med lønarbejderne.

Men Marx går videre, eller rettere: dybere.²

Her skal man være opmærksom på at han generelt skelner mellem et fænomens fremtrædelsesform og dets væsen. *Fremtrædelsesformen* er det, vi umiddelbart kan observere. *Væsenet* er de skjulte forhold, der frembringer sådanne fremtrædelsesformer. I Marx's politiske økonomi gælder fx at arbejdsværdien, målt i arbejdstid, er væsenet, mens bytteværdien (fx ét bord for 5 stole) er fremtrædelsesformen.

Også lønnen er en fremtrædelsesform, og bag den gemmer sig hos Marx *arbejdskraftens værdi*. Da værdi i henhold til arbejdsværdilæren er den tid, det tager at fremstille noget, må arbejdskraftens værdi være den arbejdstid som det tager at fremstille selve arbejdskraften. Det ser ud som om arbejderens betales for fx 8 timers leveret arbejde, men i virkeligheden betales han for at kunne reproducere sin arbejdskraft eller arbejdsevne. Dette kan, iflg. Marx, reduceres til den tid, som det tager at fremstille arbejderens livsmidler (mad, tøj etc.), fx 6 timer. I dette eksempel får kapitalisten et overskud, en merværdi, på 2 timer, for han får 8 timers arbejde, men betaler kun for 6 timer. Arbejderens udbyttes. Dette forhold mellem arbejde og kapital er kernen i Marx's økonomiske teori.

Den arbejderklasse, der umiddelbart er bestemt gennem lønformen, er altså til sit væsen bestemt som mennesker, der sælger deres arbejdskraft til kapitalisten. Og det er de tvunget til at

gøre, fordi de er berøvet produktionsmidlerne og derfor ikke selv kan fremstille deres livsmidler. Placeringen i produktionsmåden, overfor kapitalejeren, bestemmer arbejderklassen. Holder man fast i fremtrædelsesformen afhænger lønnen af arbejdsindsatsen, og »klasse« bliver en distributionskategori, dvs. den vedrører den mere eller mindre ulige fordeling af indkomsterne; dette er ikke forkert, men overfladisk, for denne distribution er genereret af modsætningerne i produktionen.

Denne teori om lønarbejdet er nødvendig, hvis arbejdsværdilæren skal fastholdes. For hvis lønnen er betaling for selve arbejdet, tvinger denne lære os til at spørge, hvor lang tid det tager at arbejde 8 timer? Altså et tomt spørgsmål. Hvis arbejdet er målestok for værdi, kan arbejdet ikke selv have værdi, ligesom det er absurd at spørge, hvor lang en meterstok er. Ricardo og andre tilhængere af arbejdsværdilæren rodede sig ud i disse logiske vanskeligheder, men Marx undgår dem altså med sin teori om, at det til sit væsen er selve arbejdskraften, ikke arbejdet, der sælges.

Desværre er teorien uholdbar. Man kan kun sælge sin arbejdskraft, selve evnen til at arbejde, ved at sælge sig selv, dvs. blive slave, men kapitalismen adskiller sig netop fra slavesamfundet (og det feudale samfund) ved at den umiddelbare producent er fri, altså har juridisk ejerskab til sin arbejdskraft. Hertil kommer at teorien leder til absurditeter, for for at reproducere arbejdskraften er ikke blot livsmidlerne nødvendige. Også den tid, det tager at koge og spise kartoflerne, ja, den tid der går til søvn, er nødvendig for at holde arbejderen i live; hvis arbejderen betales for alt det, er det snarere ham, der udbytter kapitalisten, end omvendt. Dette er logiske indvendinger, men også empirisk har teorien vist sig uholdbar, eftersom reallønnen i de vestlige kapitalistiske lande klart er steget til langt over hvad der er nødvendigt af mad, tøj og husly for at holde arbejderen i live, altså reproducere ham og dermed hans arbejdskraft.

Derfor falder Marx's teori om arbejdskraftens værdi, og med den hele arbejdsværdilæren (i hvert fald indenfor en økonomi med lønarbejde, altså kapitalismen).³

Ved at opgive merværditeorien slipper man også for en række

af de (pseudo)problemer, som marxister får med bestemmelsen af arbejderklassen. Hvis et medlem af denne skal *producere* merværdi, falder de lønarbejdere, der alene beskæftiger sig med *realiseringen* af denne, udenfor; det drejer sig især om kontorpersonale og andre servicearbejdere, der arbejder med salget af varerne (◊cirkulationsarbejdere◊); det kan også diskuteres om transportarbejdere er en del af arbejderklassen, eftersom de ikke *producerer* varer, men blot flytter dem omkring.⁴ Det politisk centrale i alt dette er, at servicearbejdere (funktionærer) gennem mange år har vundet frem i forhold til traditionelle arbejdere, så hvis de ikke er en del af arbejderklassen har arbejderbevægelsen et problem.⁵

Den gode nyhed er at merværditeorien er unødvendig for at vise at arbejderen udbyttes, altså at kapitalismen er uretfærdig. Mens lønnen – mener jeg – er betaling for et arbejde, en faktisk indsats, ligger der pr. definition ikke en aktivitet bag kapitalindkomsten; hvis kapitalisten så meget som bevæger en lillefinger, er han som sådan ikke kapitalist, men arbejder. Kapitalindkomster tilflyder ejeren alene i kraft af ejerskabet. Kun lønnen er betaling for blod, sved og tårer. Derfor er kapitalindkomster fra drag fra noget, som alene arbejderen har skabt, altså udtryk for udbytning af arbejderen. Der kan være mere eller mindre gode kompensationsgrunde for disse indkomster, typisk at kapital beror på opsparing, og opsparing er for det første samfundsnødvendigt og repræsenterer for det andet et smertefuldt forbrugsafkald. Men det er noget andet, der ikke kommer udenom at kapitalindkomster er arbejdsfrie indkomster og sådanne er ifølge næsten al etik, specielt den kristne, illegitime.

Teorien om lønnen som arbejdskraftens værdi er også unødvendig for at vise, at der er et væsen bag arbejdslønnen, altså forhold, der nødvendiggør lønarbejdet. Dette er ganske enkelt den kapitalistiske produktionsmåde. Denne er betinget af forholdet mellem en arbejder, der ikke har produktionsmidler og derfor er tvunget til at sælge sit arbejde, og en kapitalist, der køber det med henblik på at generere profit. Marx har altså ret i, at vi ved bestemmelsen af arbejderklassen må bag om lønformen.

At se på størrelsen og karakteren af befolkningens indkom-

ster kan give mange nyttige oplysninger, specielt om graden af ulighed i samfundet. Men ulighed kan skyldes mange ting, og ofte finder vi fx småborgere i bunden af indkomsthierarkiet. Folk kan have samme indkomst og dog have helt forskellige funktioner i den kapitalistiske produktionsmåde. Dette gælder også indenfor kategorien »lønarbejdere«, hvor vi i Kapitel 6 skal se, at offentligt ansatte ikke står overfor en profitmaksimerende arbejdsgiver.

Som tidligere sagt er de interessante grupper eller klasser dem, der har en fælles interesse og derfor formentlig – men ikke sikkert – i solidaritet vil handle ens.

Koncentration styrker, spredning svækker. For lønarbejderne gælder, at de står svagt, hvis de er spredte på mange arbejdspladser og virksomheder. Og de står svagt, hvis de er ukoordinerede, for arbejdsgiveren vil altid vinde en konfrontation med den individuelle arbejder; alene er arbejderen magtesløs, deraf organiseringen i fagforeninger. Den nødvendige solidaritet har to aspekter, et positivt og negativt, nemlig hhv. sammenholdet med kollegaerne, og bekæmpelsen af dem, der unddrager sig dette fællesskab (gule fagforeninger, strejkebrydere). Derfor må arbejderbevægelsen vende sig mod individuel økonomisk frihed.

Samarbejde forener og styrker, konkurrence splitter og svækker. Den sandhed gælder både arbejder- og arbejdsgiverside. Som vi skal se i Kapitel 11 er konkurrencen blandt lønmodtagerne, ikke mindst på det internationale plan, skærpet i de senere år, mens konkurrencen er svækket og samarbejdet styrket blandt selskaberne.

I klasseanalysen må vi tage udgangspunkt i den kapitalistiske produktionsmåde med dens modstilling mellem lønarbejdere, der har en fælles interesse i en god løn og gode arbejdsvilkår, og arbejdsgiveren/kapitalisten, der har maksimal profit som overordnet målsætning. Sidstnævnte må være interesseret i lave omkostninger, dermed lav løn, stort arbejdsudbud (så der er noget at vælge imellem og så konkurrencen blandt arbejderne kan trykke lønnen), ikke for dyre arbejdsmiljøvilkår og først og fremmest en fastholden af retten til at bestemme over arbejdet (at »lede og fordele arbejdet«, som det hedder i arbejdsmarkedets hovedaftale)

Hvis analysen afslører at store grupper har modsatte interesser af kapitalen, da er dennes skæbne i fare; omvendt er udsigten til en ikke-kapitalistisk fremtid lille, hvis tilstrækkelig mange overvejende har fælles interesser med kapitalen.

Dette vedrører de objektive interesser. Min påstand er at disse er trumf, uden at jeg dermed hævder et ét-til-ét forhold mellem interesser og værdier, herunder politiske præferencer, men interesserne sætter rammerne for idéerne. I den forstand bestemmer ›klassen an sich‹ ›klassen für uns‹. Så hvis arbejderklassen ikke i gennemsnit og på langt sigt har en anti-kapitalistiske holdning, så skyldes det ikke, at den er dum og trænger til genopdragelse, eller at kapitalen styrer bevidsthedsdannelsen. Det må skyldes, at den rene, marx'ske arbejderklasse ikke er der. Dette er den eneste måde at tænke på, hvis man anvender Marx's praktiske materialisme på arbejderbevægelsen selv.

Historisk har marxister imidlertid været tilbøjelige til at forklare reformistiske afvigelser fra socialismen i bevidsthed og politisk praksis idealistisk (i filosofisk forstand), typisk at arbejderlederne har begået forræderi. Her er Lenin faktisk en undtagelse, med hans tese om at reformismen skyldes at et arbejderaristokrati sikredes bedre vilkår takket være overskud fra den imperialistiske udbytning af kolonierne; tesen kan være rigtig eller forkert, men pointen er at det var et forsøg på en materialistisk forklaring.⁶

›Follow the money‹ var det råd kilden ›deep throat‹ gave de to journalister, der jagede sandheden om Watergate-skandalen. Alment: Følg interessen og vi finder sandheden.

Klasserne i Danmark

Når klasserne på denne måde bestemmes ud fra placeringen i den kapitalistiske produktionsmåde, får vi flg. klasser:

Arbejderklassen. Dennes medlemmer står overfor en profitmaksimerende kapitalist, oftest repræsenteret af en ansat direktør, der fungerer som arbejdsgiver. Alle medlemmer af denne klasse er lønarbejdere, men en lønarbejder er ikke nødvendigvis medlem af arbejderklassen, så lønarbejde er en nødvendig, men ikke tilstrækkelig betingelse for at tilhøre arbejderklassen.

Lønarbejdere udenfor arbejderklassen. Der er nemlig også lønarbejdere, der ikke står overfor en kapitalejer. Det gælder *husassistenter*, *tyende* etc.; de aflønnes ikke af en kapitalist med henblik på at opnå profit, men af en arbejdsgiver, der sigter mod konkret nytte, fx at få gjort rent i privatboligen. Det gælder også *offentligt ansatte*, der aflønnes af stat og kommuner, i sidste instans af skatteborgerne; denne gruppe diskuteres nærmere i Kapitel 6. Begge grupper kan have løn- og arbejdsvilkår, der er uskelnelige fra andre arbejdere, fx. kan en offentligt ansat kontorassistent have præcis det samme fysiske arbejde og samme løn som en privatansat, men deres placering i den kapitalistiske produktionsmåde er vidt forskellig.

Kapitalistklassen, også kaldet »borgerskabet«. Dens særkende er at den ejer kapital, gerne i form af penge/værdipapirer eller fysiske produktionsmidler, og får sin indkomst herfra.

Selvstændige er arbejdende selvejere. Her skelner man mellem gårdmænd og husmænd på landet, hvis kapital består af jorden samt redskaber etc., og håndværkere og småkøbmænd i byerne. I marxistisk terminologi kaldes disse grupper »småborgere«, men det er akavet at opfatte landmænd som en slags borgere, eftersom dette historisk er en by-kategori; derfor foretrækker jeg i det følgende som oftest statistikkens betegnelse, altså »selvstændige«. Mange af dem er arbejdsgivere, der ansætter lønarbejdere, men en lille interview-undersøgelse fra 1978 tydede på at 60% af landmændene og 30% af byernes selvstændige på det tidspunkt kun brugte egen arbejdskraft; ingen landmænd havde mere end 5 ansatte, mens 24% i byerne havde.⁷ Langt de fleste selvstændige har små virksomheder, således at arbejdsgiver-identiteten er af mindre betydning. De hører hjemme i den simple vareproduktion; kun de store arbejdsgivere, hvor man så sætter grænsen i form af antal ansatte, hører til det kapitalistiske borgerskab.

Mange fremstillinger opererer herudover med et »mellemlag«, der stort set er identisk med funktionærer, typisk kontorpersonale; på engelsk kaldes de »white-collar« for at adskille dem fra »rigtige« arbejdere (»blue-collar«). Men hvis de arbejder for en kapitalist er de fuldgyldige medlemmer af arbejderklassen.

Arbejder de derimod for det offentlige, står de ikke overfor en kapitalist og indgår derfor ikke i arbejderklassen. Funktionærer spillede især en rolle indenfor handel, transport og det offentlige (hvor de fleste var tjenestemænd). Dette var datidens service-erhverv, mens der var relativt få funktionærer indenfor industri og håndværk.⁸

Selve betegnelsen ›mellemlag‹ antyder imidlertid, at vi her har at gøre med en særlig klasse, der befinder sig et eller andet sted mellem de øvrige klasser; det er en ›ny middelklasse‹, til forskel fra den gamle, småborgerlige middelklasse. Dette er da også den marxistiske opfattelse, jf. de undersøgelser af klasseforskydningerne i forrige århundrede, som inddrages nedenfor. Men også ikke-marxistiske fremstillinger opererede, ligesom folketællingerne og anden statistik, med ›funktionærer‹ som forskellige fra ›arbejdere‹; i vore dage er funktionærkategorien imidlertid stort set afskaffet i danske statistik.

Alle fortalere for at funktionærer er en særlig gruppe (eller klasse) hæfter sig ved at arbejdere, men ikke funktionærer, udfører manuelt arbejde; dette er således kriteriet hos Goul Andersen.⁹ Hertil kommer at funktionærer typisk er tættere på arbejdsgiveren, både socialt og fysisk, så de kan være tilbøjelige til at identificere sig med arbejdsgiverens interesser.¹⁰

Disse egenskaber kan bestemt gøre det interessant at se på funktionærer for sig, men de er irrelevante for deres stilling i produktionsmåden. Hvis de er ansat af en profitmaksimerende arbejdsgiver, tilhører de arbejderklassen.

Jeg vil konkludere, at set fra kapitalismens vinkel er der fem klasser, nemlig:

- 1) *Arbejderklassen*, hvis medlemmer er ansat af en kapitalist, og hvis indkomst antager form af løn; 2) *Husassistenter* etc., der er lønarbejdere, men ikke ansat med henblik på at skabe profit;
- 3) *Offentligt ansatte lønarbejdere*, der ikke indgår i kapitalismen;
- 4) *Borgerskabet*, der lever af kapitalindkomster;
- 5) *Selvtændige*, hvis indkomst kommer både fra deres kapital og arbejde.

Dette er de klasser, der er økonomisk aktive, de tre første på arbejdsmarkedet. Hertil kommer de marginaliserede, der tidli-

gere udgjordes af kriminelle, prostituerede, fattiggårdslemmer etc.; i dag drejer det sig om kontanthjælpsmodtagere, invalidepensionister samt langtidsledige, der er faldet ud af systemet (af Marx sammenfattet som ›lumpenproletariatet‹).

Det er klart at den enkelte kan have en fod indenfor i flere klasser, fx selvstændige der har noget lønarbejde som bibekæftigelse, arbejdere der også har indkomst som selvstændige eller kapitalejere, eller ›borgere‹ der også har lønindkomster. Statistikken henfører i så tilfælde den pågældende til vedkommendes hovedbeskæftigelse.

Klasseforskydninger 1901 til 1957

En empirisk undersøgelse af klasseforholdene må tage *udgangspunkt* i de kategorier, som statistikken – især folketællinger og erhvervstællinger – anvender.¹¹ Dette materiale skal så ›oversættes‹ til den klasseinddeling, som jeg opererer med.

Statistikken inddeler den erhvervsaktive befolkning efter erhverv og efter stilling. Den erhvervsmæssige opdeling, der påkalder sig mest interesse, er grovsorteringen i *landbrug og byerhverv*. Det skyldes at dette i visse henseender var to adskilte økonomier, der udviste meget forskellige udviklingstendenser, samt at interesse modsætningen mellem land og by spillede en stor politisk rolle. Videre opereres der med 3 grundlæggende stillingskategorier, nemlig *arbejdere, mellemlag/funktionærer og selvstændige*.

Langt den grundigste og mest detaljerede analyse af det statistiske materiale findes hos Goul Andersen (1979); det er derfor denne fremstilling, som Tabel 4.1 tager udgangspunkt i. Han har foretaget en række korrigeringer for at sikre sammenlignelighed over tid. Desuden har han omplaceret nogle faggrupper, især mellem arbejdere og funktionærer, således at hans skillelinie – manuelt versus ikke-manuelt arbejde – opretholdes.

Jeg har ændret Goul Andersens betegnelse ›arbejderklasse‹ til ›manuelle arbejdere‹ (for det er det, han mener) og hans ›mellemlag‹ til ›funktionærer‹. ›Selvstændige‹ er som nævnt gårdmænd og husmænd på landet og håndværkere og småkøbmænd i byerne. ›Husarbejdere‹ er tyende og husassistenter samt medhjælpende ægtefæller/sønner/døtre.

Den egentlige overklasse, borgerskabet, optræder ikke med egen kategori i statistikken; de fleste er inkluderet blandt »selvstændige«, og de anslås at udgøre 2-3% af de erhvervsaktive. Desuden er der nogle passive finanskapitalister (i datiden kaldet »rentiers«, populært »kuponklippere«), der står uden for arbejdsstyrken; under alle omstændigheder er borgerskabet antalsmæssigt en meget lille gruppe, hvis betydning i stedet måles i størrelsen af den kapital, de repræsenterer.

Tabel 4.1. Klassefordeling 1901-1960, procentvis andel af arbejdsstyrken

Procenter	1901	1911	1921	1930	1940	1950	1960
Manuelle arbejdere	37,6	38,8	40,1	40,2	43,2	44,4	45,0
-land	12,8	12,1	10,7	9,8	8,5	6,7	4,5
-by	24,8	26,8	29,4	30,4	34,6	37,7	40,5
Funktionærer	8,9	10,9	15,2	16,1	18,9	22,7	28,0
Selvstændige	29,1	27,9	25,2	23,6	22,5	22,6	21,0
-land	14,2	14,5	12,7	11,8	10,8	10,0	9,1
-by	14,9	13,4	12,5	11,8	11,7	12,6	12,0
Husarbejdere	24,4	22,3	19,4	20,2	15,4	10,2	6,0
I alt	100	100	100	100	100	100	100

Det store billede fra Tabel 4.1 er:

- 1) at andelen af manuelle arbejdere stiger moderat, mest i 30erne, fordi fremgangen i byerne mere end opvejer faldet i landarbejdere,
- 2) at andelen af funktionærer stiger meget kraftigt, især efter krigen; i mellemkrigstiden er stigningen moderat,
- 3) at andelen af selvstændige falder kontinuert, især på landet; i byerne har »småborgerskabet« stort set holdt skansen siden 1921; alt i alt kommer manuelle arbejdere plus funktionærer således til at veje tungere i forhold til de selvstændige gennem vor periode,
- 4) at husarbejderne udgør mellem en fjerdedel og en femtedel af arbejdsstyrken frem til 1930, men derefter hurtigt falder i betydning; dette forhold betyder i sig selv, at andelen for de øvrige kategorier øges efter 1930.¹²

Da husarbejderne langt op i århundredet er en meget vægtig

gruppe, er en omhyggelig kategorisering vigtig. Goul Andersen opdeler dem i tre underkategorier, nemlig:

a) *Huslige reventuarbejdere*, altså husassistenter etc., dvs. hvad der i gamle dage kaldtes tyende. De modtager en løn, oftest blandet med naturalier i form af frit logi og mad, og er i den forstand lønarbejdere. Men de arbejder ikke for en kapitalist med henblik på at skabe en profit; de arbejder for en familie med henblik på at øge dennes velbefindende, og de betales ud af denne families indkomst (›revenu‹). Goul Andersen betragter dem derfor med rette som udenfor de øvrige klasser.

b) *Familielønarbejdere* i landbruget ›dvs. sønner og døtre af selvstændige erhvervsdrivende, som hjælper med i forældrenes bedrift‹.¹³ Det er mig uklart, hvorfor Goul Andersen kalder dem ›lønarbejdere‹, eftersom deres indkomst næppe tager form af løn. Han skriver videre at der er ›klart tale om et småborgerligt lag‹, men alligevel regner han også denne gruppe for at stå udenfor de traditionelle klasser. Det er jeg uenig i, så i tabellen nedenfor er de henregnet til selvstændige (småborgere).

c) *Familiereventuarbejdere*. Hermed menes medhjælpende ægtefæller, fx konen der hjælper til i butikken eller passer telefon og regnskab for sin håndværkermænd. Igen placerer Goul Andersen disse mennesker udenfor de traditionelle klasser, idet de ses som irrelevante for klassekampen; måske, men at grupper er ret passive på denne front, kan ikke være kriterium for deres klasse-mæssige placering. Derfor vil jeg igen mene, at de klart hører under de selvstændige.¹⁴

Til orientering anføres udviklingen for disse grupper i Tabel 4.2, idet jeg betegner ›huslige reventuarbejdere‹ som *huslige lønarbejdere* og har slået ›familielønarbejdere‹ og ›familiereventuarbejdere‹ sammen under betegnelsen *medhjælpende familiemedlemmer* (›familiearbejder‹ ville være upræcist, fordi de qua selvstændige deltager i familiens kapitalindkomst).

Tabel 4.2. Husarbejdernes procentvise andel af arbejdsstyrken 1901-1960

Procenter	1901	1911	1921	1930	1940	1950	1960
Husarbejdere	24,4	22,3	19,4	20,2	15,4	10,2	6,0
- heraf huslige lønarbejdere	13,4	12,5	10,1	10,7	8,2	5,5	3,2
- heraf medhjælpende familiemedlemmer	11,0	9,8	9,3	9,5	7,2	4,7	2,8

I overensstemmelse med overvejelserne ovenfor er de huslige lønarbejdere udskilt i en særlig kategori i Tabel 4.3, mens medhjælpende familiemedlemmer er indplaceret blandt de selvstændige (det er ikke muligt at opdele dem på by og land).

Desuden er manuelle arbejdere og funktionærer slået sammen i én kategori, arbejderklassen, da arbejdets fysiske art efter min opfattelse er irrelevant for klassetilhørsforholdet.

Tabel 4.3. Klassefordelingen 1901-1960, før udskillelse af offentligt ansatte

Procentvis andel af arbejdsstyrken	1901	1911	1921	1930	1940	1950	1960
Arbejderklassen (inkl. funktionærer)	46,5	49,7	55,3	56,3	62,1	67,1	73,0
Selvstændige (inkl. medhjælpende familie)	40,1	37,7	34,5	33,0	29,8	27,3	23,8
Huslige lønarbejdere	13,4	12,5	10,1	10,7	8,2	5,5	3,2
I alt	100	100	100	100	100	100	100

Den nye inddeling indebærer en langt større vækst i arbejderklassen, når det hastigt voksende antal funktionærer inkluderes. Videre ligger niveauet for de selvstændige højere end i Tabel 4.1, når medhjælpende familiemedlemmer medregnes, men det ses også at nedgangen for denne gruppe nu bliver mere udtalt, især efter 1930.

Vi må foretage en sidste korrektion af tabellerne ovenfor.

Den består i at udskille de *offentligt ansatte* fra arbejderklassen, hvorved denne kategori får færre medlemmer, jf. Tabel 4.4. Denne revision er nødvendig, eftersom offentligt ansatte lige så lidt som husassistenter er relateret til kapitalen.

Tablet 4.4. Klassefordelingen 1901-1960, efter udskillelse af offentligt ansatte

Procentvis andel af arbejdsstyrken	1901	1911	1921	1930	1940	1950	1960
Arbejderklassen (ekskl. off. ansatte)	39,9	42,1	48,3	49,8	53,7	55,8	58,6
Selvstændige	40,1	37,7	34,5	33,0	29,8	27,3	23,8
Huslige lønarbejdere	13,4	12,5	10,1	10,7	8,2	5,5	3,2
Offentligt ansatte	6,6	7,6	7,0	6,5	8,4	11,3	14,4
I alt	100	100	100	100	100	100	100

De overordnede konklusioner bliver dermed:

Frem til 2. Verdenskrig udgør de offentligt ansatte en ret stabil andel af arbejdsstyrken, nemlig 6-8%, men derefter er der en klart stigende tendens.

Dette indebærer, at tendensen for arbejderklassen (nu altså den egentlige arbejderklasse) til og med 1940 er den samme som vi så i Tabel 4.3, men at stigningerne herefter modereres af, at de offentligt ansatte udgør en stadigt større andel af arbejdsstyrken.

De selvstændige mister omvendt vægt, hvilket ses klarest af Tabellerne 4.3 og 4.4, hvor medhjælpende familiemedlemmer er inkluderet; Marx fik ret i at småborgerskabet bliver udkonkurreret og oftest må søge ind i arbejderklassen. I 1901 var der paritet mellem arbejderklassen og de selvstændige, i 1960 var forholdet 2½:1.

Endelig ses, at huslige lønarbejdere næsten udraderes.

Årsager til klasseforskydningerne

De to væsentligste faktorer bag disse udviklingstendenser er formentlig udviklingen i teknologien (»produktivkræfterne«) og den hermed sammenhængende velstandsstigning.

Danmark (og de andre kapitalistiske lande) blev meget rigere gennem disse 60 år. Det medførte at madvarer fyldte mindre i budgettet. Derfor gik landbruget og landbefolkningen tilbage i forhold til den øvrige befolkning. Samtidig indebar indførelse af flere maskiner, at landarbejderne efterhånden blev overflødige. Det var også den teknologiske udvikling, der muliggjorde at husarbejdet aftog drastisk i betydning.

Produktiviteten øgedes naturligvis også i byerhvervene, men det gav anledning til en så betydelig ekspansion, at flere arbejdere kunne beskæftiges.

I øvrigt følger de klassemæssige forskydninger naturligvis nøje de ændringer i de økonomiske strukturer, som vi diskuterede i forrige kapitel.

Før 1. Verdenskrig var der stor stabilitet i klasseforholdene, især fordi de gunstige vilkår for landbruget sikrede såvel gårdmænd/husmænd som landarbejdere. Landarbejdere gik lidt tilbage, mens selvstændige landmænd gik lidt frem, i hvert fald til 1911 (Tabel 4.1).

Efter den store nedgang for landbruget i de urolige og kriseprægede år omkring 1. Verdenskrig var 1920'erne atter præget af stor strukturel stabilitet; de klassemæssige forskydninger var minimale.

I 30'erne var der stor fremgang for den samlede arbejderklasse, både manuelt arbejdende og funktionærer; det skal her huskes at de mange arbejdsløse indgår i arbejdsstyrken og derfor tæller som en del af denne klasse. Fremgangen skete imidlertid ikke på bekostning af byernes småborgere (hvis vi ser bort fra medhjælpende familiemedlemmer); det forklares gerne med at en lille butik eller håndværksvirksomhed tjente som nøderhverv, ofte for landboere, som blev ramt af krisen. En sammenligning af selvstændige i Tabel 4.1 og 4.2 viser, at nedgangen for denne gruppe overvejende skyldtes færre medhjælpende familiemedlemmer; dette beroede formentlig på at krisetiderne, ikke mindst i landbruget, tvang dem til at søge arbejde uden for hjemmet. Videre ses, at huslige lønarbejdere tabte terræn; færre havde råd til denne luksus under krisen, så de tidligere husassistenter måtte finde en plads på kontoret eller ved samlebåndet. Den store nedgang i alt ›husarbejde‹ indebærer, at produktionsmåden blev betydeligt mindre ›hjemlig‹. Flere fik et fjernere forhold til deres arbejdsplads. Den patriarkalske og/eller familiebaseerede produktion blev afløst af en produktion styret af en fjern arbejdsgiver.

Efter 2. Verdenskrig gik de selvstændige atter meget tilbage, men det ses at dette igen overvejende skyldtes at færre familiemed-

lemmer hjælp til. Den samlede arbejderklasse gik frem, men nu næsten udelukkende takket være funktionærerne.

Klassekampene i vor periode var domineret af to modsætninger, nemlig kampen mellem land og by, i skikkelse af gårdmændene og byarbejderne, og kampen i byerne mellem arbejdere og arbejdsgivere. Anderledes udtrykt, måtte den urbane arbejderklasse kæmpe på to fronter, i to meget forskelligartede opgør.

Gårdmænd versus byarbejdere

Disse to klasser var givetvis de stærkeste i det danske samfund i vor periode. Det skyldes i første række at de begge var særdeles velorganiserede, økonomisk og politisk. Gårdmændene havde andelsbevægelsen og Landbrugsrådet, der var en nøje parallel til LO; den politiske overbygning var Venstre (V), der i næsten hele perioden var et éntydigt klasseparti. Byarbejderne havde fagforeningerne og Socialdemokratiet (SD), der indtil slutningen af 20'erne var et klasseparti, derefter et folkeparti, fordi man nu – med held – begyndte at appellere bredere, især til mindre selvstændige i byerne.

Det epokegørende skift i klassealliancerne

Oprindeligt samlede Venstre gårdmænd og husmænd.¹⁵ Denne landlige alliance var frem til 1905 allieret med byarbejderne, idet der var valgsamarbejde mellem V og SD.

Baggrunden for disse alliancer var at gårdmænd, husmænd og byarbejdere frem til begyndelsen af 1900-tallet havde et fælles mål om demokrati og samtidig i et vist omfang kunne være enige om at stå op imod den store kapital. Det gav en fælles modstander i Højre, der modsatte sig demokrati, og samtidig repræsenterede godsejerne og arbejdsgiverne, altså den landlige og urbane kapital; jeg erindrer om (Kapitel 2), at andelsbevægelsen til dels blev født af en afvisning af, at byernes »pengemænd« skulle have indflydelse på landbrugernes forhold.

Disse alliancer blev brudt op ved at det Radikale Venstre (RV) i 1905 blev smidt ud af Venstre og trak en stor del af husmændene

med; det reducerede V til et mere rent gårdmandsparti. Samtidig ophørte valgsamarbejdet med SD.

Grunden var at den fælles – derfor samlende – modstander, altså Højre, blev besejret politisk med indførelsen af demokrati i 1901. Desuden blev godsejerne efterhånden marginaliseret økonomisk; deres økonomiske vægt svandt ind, kulminerende med lensafløsningsloven i 1919, der fordelte godsejerjord til husmænd.¹⁶ Venstre havde ikke længere brug for SD til at kæmpe for demokrati og imod godsejerne, nu da begge kampe var vundet.

Alligevel må man spørge, hvorfor arbejdere og landmænd ikke kunne holde sammen i et fælles projekt om demokratisering af økonomien. Andelsbevægelsen organiserede jo en landlig økonomi, baseret på demokratisk markedsøkonomi, og med snævre grænser for kapitalistisk akkumulation; Danmark skulle fastholdes som landbrugsland, baseret på små og mellemstore brug (husmænd og gårdmænd), og derfor var der i perioden stort set forbud mod sammenlægninger og opsplittings; her – ved fri akkumulation af jord, altså erhvervets vigtigste produktionsfaktor – gik for Venstre grænsen for den frie markedsøkonomi. Faktisk lykkedes det også at undgå kapitalistisk stordrift.¹⁷ Byarbejderne ønskede tilsvarende økonomisk selvstyre, ved at befri sig fra kapitalen.

Således udtrykt var forskellen i målsætninger af begrænset omfang. Men gårdmænd var ideologisk liberale (når vi ser bort fra den lovgivning, der søgte at fastfryse landbrugets struktur), mens arbejderne var socialister. De første ville økonomisk selvorganisering fra bunden, uden statsindblanding, de sidste ville regulering gennem den demokratiske stat.

Forskellene mellem gårdmænd og byarbejdere viste sig større end fællesnævneren. Der var en uoverstigelig modsætning mellem andelsbevægelsen, der var baseret på privat ejendomsret til produktionsmidlerne, med liberalismen som ideologisk overbygning, og arbejderbevægelsen, der satsede på fællesejendom, organiseret af staten i en planøkonomi.¹⁸ En egentlig bonde-arbejder alliance – kendt fra mange andre lande – var et fata morgana. I provisorieårene gik samfundets hovedmodsatning mellem land og by, repræsenteret ved Venstre og Højre; efter 1905 og i resten

af vor periode defineres samfundskampene i stedet af modsætningen mellem underklassen (byarbejderne og husmændene) og over- og mellemklassen (arbejdsgiverne og gårdmændene).

Den ideologiske modsætning skærpedes frem til 2. verdenskrig. Helt tilbage til Alberti's tid havde der været en stærk strømning af virulent anti-socialisme i Venstre, og under den oppisende situation under Påskekrisen i 1920 havde Venstrehøvdingen I.C. Christensen talt for at man skulle »tage stødet nu«, dvs. forsøge at knuse arbejderbevægelsen. Det blev ikke til noget, men 20ernes Venstreregeringer var meget liberale og fjendtlige overfor statsintervention. Under 30ernes krise, der kastede landbruget ud i en eksistenskamp, brød denne liberalisme sammen, og med Kanslergade-forliget i 1933 fik man omsider et (koldt) kompromis mellem arbejder og bonde, mens de mere kompromisløse landbrugsinteresser gik i fascistisk retning (L.S. og Bondepartiet).

Den indirekte klassekamp mellem gårdmænd og byarbejdere

Modsat striden mellem byarbejdere og arbejdsgiverne, var kampen mellem gårdmænd og byarbejdere en særegen *indirekte klassekamp*. De to klasser levede jo i hver sin økonomiske sfære og kunne derfor ikke støde sammen direkte. Men de havde til dels forskellige økonomiske interesser, hvilket manifesterede sig på det politiske niveau.

Arbejdernes overordnede interesse var naturligvis en god realløn, mens gårdmændene ønskede en god indtjening. Hvorfor og hvordan stødte disse interesser sammen i vor periodes forskellige faser? Det ser vi nu på.

Frem til 1914 var der højkonjunktur og landbruget, dermed gårdmændene, klarede sig godt; de internationale landbrugspriser gik i vejret, og erhvervet kunne nu høste frugterne af andelsorganiseringen og omlægningen til animalsk produktion. Gårdmændene holdt skansen antalsmæssigt, mens den urbane arbejderklasse gik lidt frem. Det almene billede er at styrkeforholdet ikke ændredes meget. Da både landbrugets indtjening og byarbejdernes realløn steg pænt, var der ikke basis for de store økonomiske modsætninger. De to klasser levede rimeligt komfortabelt side om side.

1. *Verdenskrig og de første par år herefter* vendte op ned på meget. Landbrugsproduktionen faldt, og det faldende udbud gav stigende priser, således at landbrugets indtjening øgedes betydeligt. Men inflation undergravede arbejdernes købekraft, så reallønnen faldt frem til 1919 (se Tabel 4.7); det beroede også på at en femårig overenskomst, der blev indgået lige før krigen, låste nominallønningerne fast. Der forelå således en oplagt interessemodsatning mellem de to klasser. Regeringen søgte at reparere på denne omfordeling fra arbejdere til gårdmænd gennem en omfattende regulering, i form af rationering, maksimalpriser og direkte produktionsstyring (således at landbrugets dispositionsret over afgrøderne begrænsedes).¹⁹

Selv om landbruget gik tilbage i disse dramatiske år (Tabel 3.1), stod Venstre styrket efter kontrarevolutionen i kølvandet på Påskekrisen. Politisk var arbejderbevægelsen svækket efter den økonomiske fredskrise i 1921-22.

Venstre dannede regering i det meste af *1920erne*, og under ledelse af Madsen-Myrdal førte partiet en klar klassepolitik til fordel for landbruget. Politikken var liberalistisk, idet man afviste offentlig regulering, specielt told; her harmonerede ideologien med interessen, idet landbruget gerne ville have billige udenlandske råstoffer, samtidig med at man frygtede at dansk told ville medføre udenlandsk gengældelse mod den danske landbrugseksport. Danmark levede af landbruget, og derfor var det en national interesse at sikre dette erhverv de bedste vilkår. Den herskende politiske filosofi var at byerhvervenes, dermed arbejderklassens, interesser måtte komme i anden række.

Indenlandsk betød dette en politik, der sigtede mod at reducere landbrugets omkostninger. Erhvervets forsyninger fra byerne såsom landbrugsmaskiner og andre industrivarer skulle være billige; derfor ønskede Venstre lavere lønninger og lavere avancer. Det gav naturligvis en modsætning til arbejderklassen, men også til arbejdsgiverne. Arbejdsgivernes interesser var repræsenteret af det Konservative Folkeparti (KF), men de kom stort set ingen vegne med Venstre; derfor var KF henvist til at støtte Venstre i kampen mod arbejdernes interesser. Modsætningen mellem by- og landerhverv kom således ikke til fuld udfoldelse, men

blev opløst i en modsætning mellem arbejderklassen på den ene side (allieret med husmændene), og gårdmænd og arbejdsgivere på den anden.

Ønsket om at reducere landbrugets omkostninger kom også til udtryk i Venstres nedskæringspolitik, mest markant under Madsen-Mygdal's regering 1926-29. Offentlige udgifter indebærer højere skatter, og dem var gårdmændene ikke interesseret i at betale. Landbruget kunne stå på egne ben, og det måtte byerne også lære. »Nedad med produktionsomkostningerne, nedad med levefoden og nedad med kravene til andre, men opad med kravene til os selv,« som Madsen-Mygdal sagde. Specielt strammede regeringen vilkårene for de arbejdsløse, hvilket Stauning tolkede som et forsøg på at trykke lønnen; dette var blevet udtrykkeligt sagt af A. P. Møller: »Vi må bort fra understøttelserne, så lediggangen kan komme til at trykke direkte på lønnen.«²⁰ Venstre's kamp mod arbejderbevægelsen kulminerede med den såkaldte ›tugthuslov‹ fra 1929, som bestemte at ›kollektive aftaler, som på uberettiget måde begrænsede den enkeltes frie adgang til erhverv og arbejde, ikke kunne håndhæves ved domstolene, og der indførtes straf for at forsøge at tvinge arbejdere ind i fagforeninger. Selv om loven ikke blev implementeret viser den, hvor hårdt de liberale principper om økonomisk frihed stod overfor socialistiske principper om solidaritet.

Mens landbrugets andel af BFI var stabilt 23% gennem 20erne, faldt denne andel til 18% i 1930erne (jf. Tabel 3.1). På det klasse-mæssige plan er tilbagegangen vanskeligere at aflæse af Tabel 4.1 (meget gemmer sig givetvis i den store nedgang for husarbejde). Gårdmændene blev hvor de var, men mange landarbejdere og megen hushjælp blev fyret og søgte til byerne; arbejdsstyrken på landet faldt med 30.000, og gårdmændene måtte øge deres egen arbejdsindsats.

Verdenskrisen og den stigende protektionisme ramte det eksportafhængige landbrug med fuld styrke, modsat byerhvervene, der ikke var afhængig af eksport, og som faktisk nød godt af at megen udenlandsk konkurrence faldt bort. Mange landmænd gik fallit eller måtte skære levestandarden ned for at honorere lånene; det hang sammen med at prioritetsgælden var steget fra

30% af ejendomsværdien omkring 1920 til til 50% i 1929 og 69% i 1932. Priser og indkomster faldt, men afdrag og renter var i faste priser. Det skabte megen vrede og krav om politiske indgreb for at sænke renten og lette byrden; dette blev også forsøgt, men uden den store effekt. Her viste en ny interesse modsætning sig, nemlig mellem landmændene som debitorer og kreditforeningerne – eller rettere obligationsejerne – som kreditorer. Obligationsejerne var finansielle kapitalister, og her kunne man på papiret have forestillet sig en fælles anti-kapitalistisk front mellem arbejder og bonde, men der var for meget ondt blod mellem klasserne til at dette kunne blive en realitet, omend Stauning luftede muligheden.

Krisen splittede i realiteten gårdmændene, idet ca. halvdelen en overgang var medlem af det halvfascistiske L.S. (Landbrugernes Sammenslutning). Venstre måtte fuldstændig opgive de liberale principper. I 1932 accepterede partiet den Valutacentral, der kom til at regulere udenrigshandelen, og i 1933 indgik det Kanslergadeforliget med regeringen. Det gav arbejderne en fastholdelse af reallønnen samt arbejdsløshedsbekæmpende initiativer, de marginaliserede en socialreform og landbruget en 12%'s depreciering af kronen, udsættelse af tvangsauktioner og forskellige indgreb, der hævdede landbrugets priser ved at begrænse produktionen. En lavere kroneværdi fremmer den danske landbrugseksport ved at gøre disse varer billigere, om end den også betyder at landbruget får færre kroner for en given mængde bacon til England (i zoerne, da eksporten var rimeligt sikker, ønskede landbruget derfor en dyr dansk krone). I princippet skaber depreciering inflation, hvilket udhuler arbejderens købekraft, men denne interesse modsætning mellem arbejder og bonde var næppe relevant i zoerne, hvor problemet var det omvendte, nemlig deflation.

For første gang kom det i zoerne til et klassekompromis, et virkeligt samarbejde mellem arbejderklasse og gårdmænd. Men det blev et samarbejde på arbejderklassens betingelser. Denne klasse vejede nu langt tungere end gårdmændene, der var stærkt svækket både økonomisk og politisk (Venstre gik meget tilbage ved valgene i 1932 og 1935).

Besættelsestiden 1940-45 vendte styrkeforholdet mellem de to klasser på hovedet. Ligesom under 1. Verdenskrig blev det nu gyldne år for landbruget, især takket være leverancerne til Tyskland til særdeles fordelagtige priser. I 1940 krævede Venstre en beskæring af reallønnen og et opgør med arbejdsløshedssvindelen og misbruget af den sociale lovgivning.⁴²¹

I efterkrigstiden faldt landbrugets andel af arbejdsstyrken, men antallet af gårdmænd (og husmænd) var stadig nogenlunde stabilt. Det europæiske marked blev oversvømmet af billige landbrugsvarer og samtidig etableredes EF's protektionistiske marked; som modtræk blev Danmark i 1960 medlem af EFTA, men frihandlen blandt disse lande (de syv) omfattede ikke landbrugsvarer. Lige som i 30erne kunne det danske landbrug ikke klare sig selv og måtte håbe at det politiske system kunne forhandle sig til rimelige europæiske markedsvilkår. På dette tidspunkt var gårdmændene blevet insignifikante i forhold til arbejderklassen, så modsætningen mellem de to klasser blev af perifer betydning. Tilbagegangen for gårdmændene efter 1960 betød, at Venstre af nød måtte ophøre med at være et éntydigt klasseparti.

De to klassers relative styrke

Denne styrke er bestemt af 3 forhold:

For det første klassernes størrelse, som vises i tabellen nedenfor.

Tabel 4.5. Antal gårdmænd og byarbejdere 1911-1960

	1911	1921	1930	1940	1950	1960
Gårdmænd	69.800	68.500	95.250	100.200	101.400	103.750
Byarbejdere	327.000	429.000	514.000	644.000	729.000	827.000

Det ses at der er langt flere byarbejdere end gårdmænd, i 1911 4-5 og i 1960 8 gange så mange. Det ses også at 1920erne var gode år for gårdmændene; forholdsmæssigt vokser deres antal endog mere end byarbejdernes. I 30erne øges antallet af gårdmænd faktisk marginalt, men falder nu og i de følgende årtier håbløst bagefter byarbejderne; efter 1940 og frem til 1960 stagnerer gårdmandsklassen.

På sin vis giver det sig selv, at gårdmændene måtte tabe til byarbejderne. Da landets jord er af begrænset omfang, og da opsplitning er uøkonomisk (og i øvrigt stort set forbudt), er der grænser for hvor mange gårdmænd, der er plads til (men der kom betydeligt flere husmænd grundet udstykningen af herregårdsjord).

For det andet klassernes *organisationsgrad*, men den har i perioden været uforandret høj for begge parter. Med to forbehold, nemlig først at byarbejderens organisering langsomt blev forbedret, især fordi funktionærerne kom med, og dernæst at gårdmændene i 30'erne svækkedes af intern splid (L.S. problemet).

For det tredje erhvervenes *økonomiske betydning for landet*. I 1928 stod landbruget for knap 80% af eksporten, så hvad der var godt for landbruget, var godt for Danmark. Det glemte Venstre ikke at fortælle, og denne kendsgerning gav et betydeligt gennemslag for gårdmandsinteresserne. I 1960 var denne eksportandel faldet til knap 50%, hvilket naturligvis svækkede klassen.²²

De to klassers relative indkomstudvikling

Indkomstudviklingen afspejler klassernes relative styrke, men er også et resultat af de økonomiske konjunkturer. Tabel 4.6 viser udviklingen i dette relative indkomstforhold.

Tabel 4.6. Årsindkomst for gårdmænd og arbejdere, 1920erne til 1950erne. Nominelle beløb

Kroner	1920erne	1930erne	1939	1944	1948/49	1952/53	1957/58
Gårdmænd	3.297	2.114	2.766	5.874	9.344	13.067	11.766
Arbejdere	3.407	3.344	2.372	3.743	8.109	10.640	13.776

Det ses at gårdmænd og arbejdere havde næsten samme levestandard i 1920erne, men da de dårligt lønnede landarbejdere er inkluderet i »arbejdere«, vil byarbejdere givetvis have haft en noget højere indkomst end gårdmænd; på den anden side var prisniveauet højere i byerne end på landet. Dette indkomstforhold mellem de to klasser i årtiet må forklares ved det uforandrede styrkeforhold mellem klasserne i denne periode, og ved de relativt stabile kon-

junkturer, med begrænset arbejdsløshed og gode afsætningsmuligheder for landbruget.

Med deres jord og produktionsmidler fremstår gårdmændene nok i den almindelige bevidsthed som en halvkapitalistisk mellemklasse, mens byarbejderne associeres med proletarer. Men kendsgeringen er altså, at når vi ser bort fra arbejdernes risiko for arbejdsløshed og det indtægtstab, der følger deraf, så var de mere velstående end gårdmændene frem til besættelsesårene og igen i slutningen af 50erne. Gårdmændenes enorme indkomsttab i 30erne, sammenholdt med den stabile indkomst for byarbejderne, skyldtes først og fremmest at krisen gik ud over landbrugseksporten, mens byerhvervene nu beskyttedes mod udenlandsk konkurrence. Men udviklingen skyldtes også at gårdmændene nu klart blev overhalet af byarbejderne i antal, og derfor ikke havde styrke til at gennemtrumfe en politik, der for alvor beskyttede erhvervet.

Den midterste sektion af tabellen illustrerer, hvordan landbruget tjente kassen på besættelsen. Den sidste sektion viser at mindre gårdmænd endnu i 1948/49 tjente lidt mere end faglærte arbejdere, og at denne forskel øgedes i de for landbruget gode år frem til 1953. Men derefter vender bøtten dramatisk. Landbruget synker ned i en dyb og vedvarende afsætningskrise.

Efter 1960 bliver landbruget hurtigt et ret ubetydeligt erhverv, så derfor inddrages det ikke i de følgende kapitler. Jeg indskrænker mig her til et kort post scriptum.

Landbrugets krise i slutningen af 50erne fik to effekter. For det første besluttede politikerne sig til at redde landbruget, der trods alt stadig indtjente halvdelen af eksportkronerne. Fra 1958 indførtes et omfattende system af støtteordninger (efter 1972 i EU regi); i slutningen af 60erne udgjorde denne støtte 1/3 af erhvervets nettofaktorindkomst. Gårdmændene var ikke længere det materielle grundlag for dansk liberalisme, snarere tværtimod. For det andet liberaliseredes reglerne for samdrift og sammenlægninger fra 1962. Det gav naturligvis større og mere økonomiske enheder og dermed færre brug. Udviklingen mod et kapitalakkumulerende landbrug var indledt.²³

I 2014 er der blot 38.000 bedrifter tilbage, og i 2015 var erhver-

vets andel af bruttoværditilvæksten (stort set lig med BFI) reduceret til 1% og landbrugseksporten faldet til 18% af den samlede eksport. Det traditionelle familiebrug er afløst af deltidslandbrugere og store, rent kapitalistiske farme. Simpel vareproduktion findes stort set ikke længere på landet.²⁴

Arbejdere versus arbejdsgivere

Vi begynder afsnittet med Tabel 4.7, der i få tal sammenfatter tendenserne i klassekampen, der på sin side var afhængig af konjunkturudviklingen; tabel 4A i appendikset anfører tal for alle årene samt gennemsnit for hvert årti.

Tabel 4.7. Realløn og arbejdsløshed, udvalgte år mellem 1914 og 1957

	Realløn (1914=100)	Arbejdsløshedsprocent
1914	100	10
1916	86	5
1917	85	10
1918	95	18
1920	148	6
1921	156	20
1922	142	19
1923	132	13
1927	145	22
1929	149	16
1930	140	14
1932	149	32
1937	132	22
1939	139	18
1940	138	24
1942	131	15
1944	146	8
1945	160	13
1950	199	9
1957	233	10

Efter storkonflikten i 1899, der nærmest endte med nederlag for arbejderklassen, indgik parterne – eller modstanderne – Septemberforliget, der regulerede deres forhold.

Arbejdsgiverne anerkendte fagbevægelsen og dens organisationer som forhandlingspartnere. Samtidig anerkendte arbejderne arbejdsgivernes ret til at lede og fordele arbejdet. Den økonomiske kamp for bedre vilkår skulle fremtidigt foregå indenfor kapitalismens rammer, så kampen for socialisme blev flyttet til det politiske niveau. Her var SD's strategi til gengæld mere radikal, idet partiet kun ville indgå i en regering, hvis det fik absolut flertal i Folketinget. Den strategi blev dog opgivet, da Stauning indgik i den radikale Zahle-regering under 1. Verdenskrig.

Frem til 1914 steg reallønnen, men svagere end i 1890erne. Det afspejler til dels, at det med Septemberforliget var slut med spontane (vilde) strejker, der i 1890erne havde vist sig ret så effektive til at opnå resultater.

Under 1. Verdenskrig faldt reallønnen betydeligt, som forklaret ovenfor. Selv om landet havde en radikal regering med socialdemokratisk støtte, var den økonomiske udvikling altså til skade for arbejderklassen. Eller rettere sagt for den beskæftigede del, for industriens beskyttede tilværelse samt den givtige eksport til især Tyskland indebar at arbejdsløsheden faldt, indtil den uindskrænkede u-bådskrig i 1917 gav forsyningsproblemer; da skød procenten i vejret til mere end 18% i 1918.²⁵

Årene 1918-22 blev nok de mest dramatiske i den danske klassekamps historie.

Under højkonjunkturen 1918-20 faldt arbejdsløsheden igen, nu til 6%, mens reallønnen skød op fra indeks 95 til ikke mindre end indeks 148, altså en stigning på over 50% på blot to år. Det kan ikke forklares med de gode konjunkturer, men beroede på et vældigt opsving i klassekampen, vel at mærke med arbejderklassen som den stærkeste part. Baggrunden var naturligvis den russiske revolution i oktober 1917 og revolutionsforsøgene i de flg. år i Tyskland og Ungarn, og mere generelt at krigens meningsløse blodbad havde delegitimeret de herskende klasser. I Danmark styrkedes syndikalismen, der ikke anerkendte aftalen fra 1899, og det kom til mange spontane arbejdskampe, som havde den

største del af æren for at det gamle krav om en 8 timers arbejdsdag blev indfriet.

Presset fra venstre radikaliserede SD, der under Påskekrisen i foråret 1920 tvang Kongen og de borgerlige partier til at respektere demokratiet (parlamentarismen) ved at true med generalstrejke. Denne krise handlede om grænsedragningen i Sønderjylland, men også om faglige forhold. Arbejdsgiverne krævede lønedsættelser og varslede lockout af 100.000 arbejdere, men resultatet blev i stedet at arbejdernes side fik indført pristalsregulering af lønnen,²⁶ og det siger noget om magtforholdene at arbejdsgiverne blev tvunget til at love at forhandle om økonomisk demokrati (bedriftråd), hvilket der dog ikke kom noget ud af.²⁷

Krisen blev løst, da Kongen bøjede sig, afskedigede sin kup-regering og indvilligede i et forretningsministerium, der skulle udskrive valg. Valget medførte imidlertid et stort skred mod højre, fordi RV nu blev reduceret fra et parti mere eller mindre i samme vægtsklasse som V, SD og KF til det småparti, vi kender i dag. Resultatet blev Venstre-regeringen Neergaard, støttet af KF. Også internationalt skiftede stemningen i kontrarevolutionær retning, efter at revolutionerne i Tyskland og Ungarn var blevet slået ned.

Samtidig ramte den europæiske fredskrise 1920-22 Danmark, som de forrige års vilde spekulationer havde gjort særlig sårbar. Arbejdsløsheden steg til 20% og reallønnen faldt.

1920'erne (efter 1922) gav en langsom fremgang i reallønnen, dog uden at det høje niveau fra 1920/21 blev nået; arbejdsløsheden faldt, men under deflationskrisen i 1926/27 skød den op til mere end 20%, for derefter igen at falde.

De liberale Venstre-regeringer var naturligvis tilhængere af frihandel, hvilket som nævnt i dette tiår harmonerede med gårdmandsklassens interesser.

KF ønskede told for at beskytte industrien, der var hårdt presset af udenlandsk konkurrence, men det krav kunne de stort set ikke komme igennem med hos regeringen. SD's holdning til told var tvetydig. På den ene side ønskede partiet beskyttelse for at fremme beskæftigelsen, og for så vidt havde kapital og arbejderklasse her en fællesinteresse; der var da også røster hos

både KF og SD, der talte for en fælles byfront mod landbrugsinteresserne, men det blev ikke til noget. På den anden side ville told betyde dyrere varer for arbejderklassen og dermed en mindre realløn. SD's to økonomiske mål, nemlig god realløn og høj beskæftigelse, var i konflikt med hinanden., og her valgte partiet at prioritere reallønnen.

I 1914 havde Danmark forladt guldfoden, og inflationen betød at kronen faldt betydeligt i værdi. I 20erne var der bred enighed om at vende tilbage til den trygge verden før krigen, herunder til den »ærlige krone«; i 1926/27 lykkedes det da også at føre kronens værdi i pari, dvs. genoprette dens værdi. Kronen styrkes ved at reducere priserne, altså føre deflationspolitik. Det kan gøres gennem en stram pengepolitik, hvor pengemængden begrænses og/eller renten holdes på et højt niveau, eller gennem en restriktiv finanspolitik, hvor der trækkes efterspørgsel ud af økonomien ved at skære ned på de offentlige udgifter. Da Nationalbanken var ret svag i perioden, gennemførtes »tilpasningen« især med finanspolitiske midler.

SD var enig i denne makropolitik, omend man vendte sig mod den konkrete udformning, hvor Venstre især lod nedskæringerne ramme de sociale udgifter, herunder støtten til arbejdsløse. Men politikken gav under alle omstændigheder en stærkt stigende arbejdsløshed, som nævnt over 20% i 1926 og 27. SD's generelle tilslutning til en stram finanspolitik kan derfor undre. Den egentlige årsag er vel at partiet – som i told-spørgsmålet – overvejende prioriterede de beskæftiges levevilkår over beskæftigelsen; deflation gav arbejdsløshed, men også lavere priser, derfor – alt andet lige – højere realløn. Denne prioritering afspejler, at de arbejdsløse stod svagt indenfor såvel parti som fagbevægelse.

Men politikken hang også sammen med SD's opfattelse af de økonomiske sammenhænge. Kampen for en stærk krone styrkede tilliden til landets økonomi, hvilket blev set som en forudsætning for økonomiske fremgang; dette argument for nedskæringspolitik er velkendt fra vore dage. Og kampen for et balanceret budget, hvor udgifterne ikke oversteg indtægterne, blev tilsvarende opfattet som det selvindlysende grundlag for ansvarlig økonomisk politik; igen: som i dag. Alle befandt sig i en før-keynesiansk ver-

den, hvor logikken og moralen i husholdningernes økonomi blev umiddelbart overført på den nationale økonomi.

Dette kom også til udtryk i vurderingen af reallønnens effekt på beskæftigelsen. Den ortodokse økonomiske teori ræsonnerede, at øget løn betyder højere omkostninger for virksomhederne, hvilket gør det mindre tillokkende at ansætte flere. Dette har alle dage været arbejdsgivernes økonomiske teori: Hvis arbejderne vil have mere i løn, skader de deres arbejdsløse kammerater. Om man vil: Hvad der er godt for arbejdsgiverne, er godt for samfundsøkonomien.

Derimod er den keynesianske økonomiske teori i overensstemmelse med arbejderklassens interesser, for den siger, at højere løn giver større efterspørgsel i samfundet, således at virksomhederne kan afsætte mere og derfor vil hyre flere. Her er de beskæftigedes og de arbejdsløses interesser ikke i modsætning til hinanden, tværtimod hjælper de beskæftigede deres arbejdsløse kollegaer ved at kræve mere i løn. Hvad der er godt for arbejderne, er godt for samfundsøkonomien. Der er naturligvis også en kausal relation den anden vej, fra arbejdsløshed til løn, eftersom lav arbejdsløshed mindsker udbuddet af arbejdet og dermed hæver dets pris; også på denne led er der fælles interesser mellem arbejdsløse og beskæftigede.

Denne sammenhæng mellem teori og interesser er indlysende, men løser jo ikke spørgsmålet om, hvilken teori der faktisk er rigtig. Det vil føre alt for vidt at diskutere dette spørgsmål i denne bog, men det er givet at der i hvert fald er to forudsætninger for at den keynesianske mekanisme kan aktiveres. For det første skal den øgede efterspørgsel grundet højere løn rette sig mod dansk-producerede varer; det var langt hen ad vejen tilfældet i mellemkrigstiden.²⁸ For det andet skal der være ledige med de rette kvalifikationer, men det var næppe et problem i datiden, hvor en masse jobs kunne besættes af ufaglærte.

SD var på papiret et marxistisk parti, men Marx havde ikke meget at sige om økonomisk politik; marxismen var et ideologisk våben, ikke en handlingsanvisning til en for arbejderne gunstig økonomisk politik. Denne måtte derfor opfindes, men det gjorde man ikke; derfor faldt partiet tilbage til de gældende

økonomiske sandheder, så det kunne ved overenskomstforhandlinger være svært at imødegå arbejdsgivernes argumenter for lønreduktioner. Det er opsigtsvækkende, at den socialdemokratiske finansminister Bramsnæs i sine erindringer frejdigt kunne erklære, at han af hjertet var liberalist.²⁹ Dette gælder makroøkonomisk politik, men i den overordnede, strukturelle politik var mellemkrigstidens socialdemokrater stadig tilhænger af planøkonomi, således Stauning: »Liberalismens tid er forbi, og kræfternes frie spil anerkendes ikke. Vi lever under kontrolleret og reguleret kapitalisme«.³⁰

Fraværet af en sammenhængende socialistisk økonomisk politik svækkede naturligvis arbejderklassen i dens kamp med kapitalen. Teorien er lillebror i forhold til interesserne, så SD's opslutning om deflationspolitikken må som nævnt grundlæggende tages som udtryk for, at de beskæftigedes interesser vejede tungest. At denne interessevaretagelse ikke var særlig effektiv – som nævnt forbedredes reallønnen meget langsomt – er en anden sag.

Overhovedet gav dette »reaktionens årti«, som Hansen og Henriksen kalder 20erne, trange tider for arbejdsløse, som især under Madsen-Mygdal fik reduceret deres ydelser og strammet deres vilkår. Også andre marginaliserede fik deres kår forringet. Generelt er det umuligt at overse ligheden med dagens Danmark: En nedskæringspolitik, der især går ud over de svageste, og en økonomisk teori der afspejler arbejdsgivernes interesser.

Den generelle deflationspolitik for at styrke kronens værdi lagde et voldsomt pres på arbejderbevægelsen, der blev markant svækket i forhold til kapitalen. Presset udløste interne spændinger, grænsende til splittelse. Ved overenskomstforhandlingerne i 1925 krævede arbejdsgiverne lønreduktioner på op til 10%. De Samvirkende Fagforbund, som LO hed dengang, varslede strejke, men gik med til et ikke særlig favorabelt kompromis efter pres fra Stauning, der på dette tidspunkt var statsminister; han frygtede at en konflikt ville svække eksporten og dermed lede til valutatab. Men Arbejdsmændenes Forbund under Lyngsie sagde nej og indledte en strejke. Det fik de ikke meget ud af, men resultatet blev at arbejdsmændene meldte sig ud af de Samvirkende Fagforbund, således at fagbevægelsen et par år var splittet.

Samtidig kom det frem, at Stauning havde forberedt et lovindgreb, hvis konflikten var fortsat. Det signalerede at arbejderklassens interesser, som udtrykt af fagbevægelsen, måtte underordne sig landets interesser, som opfattet af SD. SD var dermed ændret fra et klasseparti til et folkeparti, om end det først var i 30erne, med Danmark for Folket osv., at forvandlingen blev officiel.

30-ernes krise ramte naturligvis arbejderklassen hårdt, om end ikke så hårdt som landbruget.

Arbejdsløsheden steg til omkring 30% i 1932 og 1933, og samtidig faldt reallønnen frem til 1937; i resten af 30erne lå arbejdsløsheden omkring 20%, mens reallønnen rettede sig sidst i årtiet, da verdenskrisen begyndte at klinge af, især takket være oprustningen.

Som nævnt etableredes kapitalkontrol med oprettelsen af Valutacentralen. De borgerlige partier så dette som en nødløsning, og snart arbejdede de for at den blev nedlagt.

SD betragtede derimod Valutacentralen på samme måde som 1. Verdenskrigs Overordentlige Kommission, nemlig som noget, der pegede fremad mod socialismen. Verdenskrisen havde vist at markedet ikke kunne regulere sig selv, således som de økonomiske lærebøger ellers forklarede. Den kaotiske kapitalisme måtte derfor inddæmmes og på sigt erstattes af planøkonomi. Her var Stauning ikke bleg for at henvise til at planøkonomien i såvel Hitlers Tyskland som Stalins Rusland havde afskaffet arbejdsløsheden.³¹ Og som vi så i forrige kapitel ønskede SD nok at kontrollere monopoler og aktieselskaber, men ikke at opløse disse formodede kimformer for fremtidens planøkonomi.

For SD kom socialisme til at betyde statsstyring eller – om man vil – demokratisk regulering. Den gamle idé om arbejderklassens overtagelse af produktionsmidlerne var ikke længere aktuel; den idé stammede fra en tid, hvor staten var kapitalens stat og derfor uanvendelig i kampen. Dette skift i den socialdemokratiske ideologi afspejlede partiets udvikling fra et arbejderparti, der snævert varetog denne klasses interesser, til et folkeparti, der varetog hele samfundets interesser (bortset fra nogle få udbyttere). Og folkets interesser kommer til udtryk i en stat, hvor flertallet bestemmer. Denne ændring i den socialdemokratiske teori og praksis blev voldsomt kritiseret af kommunisterne

(og af senere marxistiske historieskrivere) som revisionisme, hvilket da også ubetvivleligt var tilfældet i forhold til klassisk marxisme.

Dette betød at den egentlige, uhæmmede klassekamp på arbejdspladserne blev noget, der forstyrrede samfundsinteressen. Derfor inddæmmede regeringen den faglige kamp ved direkte og indirekte indgreb i overenskomstforhandlingerne. Der var tilløb hertil i 20erne (jf. den dramatiske situation i 1925), men i 30erne blev politikken sat i system. Ved Kanslergadeforliget i 1933 dekretedes uændret forlængelse af overenskomsterne, hvilket denne gang var til fordel for arbejderne (med faldende priser havde arbejdsgiverne krævet lønreduktioner). Forligsmandsloven fra 1934 gjorde det vanskeligere for arbejderne at forkaste et mæglingforslag, dels ved at forligsmanden kunne sammenkæde afstemningerne, således at et enkelt forbund ikke kunne sige nej og erklære strejke, dels ved at kompetente forsamlinger fik mere at skulle have sagt i forhold til urafstemninger. Det interne demokrati i fagbevægelsen blev for så vidt svækket. Dertil kom at regeringen greb direkte ind i 1934, 1936 og 1937 ved at fastsætte arbejdsvilkårene ved lov eller ved tvungen voldgift. Noget af det specielle ved den »danske model« siges jo at være, at arbejdsmarkedets parter selv aftaler løn og arbejdsvilkår; det har generelt ikke været tilfældet siden 1933, men myten fastholdes, måske af hensyn til fagbevægelsens selvagtelse.

Jeg har beskrevet kampen mellem gårdmænd og byarbejdere som en indirekte klassekamp, fordi parterne ikke stod direkte overfor hinanden og derfor mest mødtes på det politiske plan. Det samme var i 1930erne faktisk tilfældet ved klassekampen mellem arbejdere og arbejdsgivere. Nok forhandlede de overenskomster, men de to parter havde ikke det sidste ord. I sidste instans var det flertallet i Folketinget, der bestemte. Reguleringen af den økonomiske magt var blevet forskubbet til det politiske plan, hvilket gjorde valgene langt mere betydningsfulde.

Var denne udvikling så til fordel for arbejderne? Det er umuligt at sige, eftersom et svar ville forudsætte at vi kunne sammenligne med det alternative scenarium, hvor de to parter agerede i en fri strid. Arbejdsløsheden var høj og reallønnen

faldt, men havde det været værre for arbejderne uden politiske indgreb? Her må det huskes at en dyb krise med et stort overudbud af arbejde i sig selv svækker arbejderklassen ved at lægge et tungt pres på lønnen.

Vi har set at SD i 20erne prioriterede de beskæftigede over de arbejdsløse. Hvordan var situationen i 30erne? Her må det først siges, at efter keynesiansk tankegang er der i krisetider ingen modsætning mellem de to hensyn, for høj løn betyder øget købekraft i samfundet og derfor mindre arbejdsløshed; hertil kommer at lavere arbejdsløshed som nævnt reducerer arbejdsudbuddet og dermed dæmper presset på lønningerne.

Socialdemokraterne var helt bevidst om vigtigheden af at mindske arbejdsudbuddet. I 1937 blev pensionsalderen nedsat fra 65 til 60 år, således at de ældre slap for ofte hårdt arbejde, som så kunne udføres af yngre arbejdsløse; ved samme lejlighed blev overarbejde forbudt. Året efter vedtoges en ferielov, der udvidede ferieperioden betydeligt ved at lovfæste en ferieret på 12 dage årligt for alle lønmodtagere.³² Formålet med disse initiativer var dobbelt, dels ønskede man at begrænse de beskæftigedes arbejde, således at der blev plads til de arbejdsløse, dels ville man gøre de beskæftigedes arbejdsliv mindre stressende. Det gjaldt altså om at slå to fluer med ét smæk ved, på planøkonomisk vis, at fordele arbejdet. Som bekendt er den aktuelle krisepolitik præcis den modsatte: arbejdsudbuddet skal øges, mens de beskæftigede skal presses til at yde mere.

Regeringen søgte også at bekæmpe arbejdsløsheden, især blandt unge, ved at iværksætte forskellige offentlige arbejder, fx Lillebæltsbroen. Tankegangen var den simple, at når kapitalen ikke kunne skaffe arbejdspladser, måtte det offentlige træde til (i dag fyrer man tværtimod offentligt ansatte). Desuden fremmedes det sociale boligbyggeri; dette blev bygget af private, men med offentlig kontrol som »betaling« for støtten.

Men i øvrigt var krisepolitikken ikke præget af en keynesiansk tankegang om, at det under en krise gjaldt om at øge efterspørgslen i økonomien ved at øge de offentlige udgifter (flere offentlige investeringer, øget offentligt forbrug til skoler, hospitaler etc., stigende overførselsindtægter).³³ De danske so-

cialdemokrater var, ligesom Roosevelt i USA, ideologisk bundne af den ortodokse teori om vigtigheden af balancerede offentlige budgetter, og større offentlige udgifter betyder jo offentligt underskud. Derfor var der ikke mange penge til en ekspansiv finanspolitik, og nettoresultatet var da også at denne finanspolitik var neutral (svagt kontraktiv i kommunerne, svagt ekspansiv for statens vedkommende).³⁴

Her må det dog tilføjes, at det offentlige den gang fyldte langt mindre i den samlede økonomi end i dag, hvorfor en stigning i de offentlige udgifter på fx 10% ville have haft en langt ringere makroøkonomisk effekt. Det, der virkelig kunne have banket den samfundsmæssige efterspørgsel i vejret, ville have været en mærkbar stigning i reallønnen, men det pressede SD ikke på for at få, trods den ultimative politiske kontrol med overenskomstforhandlingerne.

Generelt vil jeg vurdere, at SD i 30erne gjorde mere for de arbejdsløse end for de beskæftigede, altså vendte 20ernes prioritering på hovedet. Reallønnen fik som nævnt lov til at falde betydeligt, mens der trods alt var mange initiativer til at fremme beskæftigelsen. Hertil kom at der gennemførtes store forbedringer for de arbejdsløse. I 1931, da krisen var under opsejling, opbrugte flere og flere deres ret til dagpenge. Det blev imødegået af midlertidig hjælp til arbejdsløse, senere udvidet til også at omfatte ikke-forsikrede; i 1933 oprettedes fortsættelseskasser, med betydelig statslig støtte. Videre øgedes den gennemsnitlige understøttelsesperiode fra 115 dage til 181 dage. Og endelig forhøjedes dagpengene med 15% i 1936, hvor Folketinget også vedtog at lempe dagpengebetingelserne, således at man nu var berettiget til ydelser, hvis man havde arbejdet 6 måneder indenfor de sidste to år (tidligere var kravet 10 måneder).

På alle punkter fører man som bekendt i dag præcis den modsatte politik overfor de arbejdsløse; det hænger sammen med at hvor man i dag betragter arbejdsløshed som et individuelt problem, der kan kureres med øgede positive og negative incitamenter, så man i 30erne arbejdsløshed som et socialt problem, frembragt af kapitalismens manglende evne til at få økonomien til at hænge sammen.

Under besættelsen faldt reallønnen lidt i de første par år. I 1940 ønskede Venstre nominelle lønreduktioner; resultatet af forhandlingerne blev et lønstop, men da pristalsreguleringen samtidig ophævedes indebar krigsinflationen et fald i reallønnen. Videre blev der oprettet et Arbejds- og Forligsnævn, der fastsatte lønningerne ved tvungen voldgift, og som stort set forbød strejker. Mere fuldstændigt end i 30erne blev klassekampen således suspenderet, men reguleringen var nu mindre fordelagtig for arbejderklassen.

Arbejdsløsheden steg betydeligt i 1940, hvilket blev imødegået med en »arbejdsfordelingslov«, der var baseret på samme filosofi som initiativerne i 30erne; gennem frivillige aftaler mellem virksomheder og fagforbund fik 20.000 arbejdsløse arbejde ved at beskæftigede arbejdede mindre (med delvis kompensation for den tabte arbejdsfortjeneste). Loven var gældende frem til 1946. Takket være denne lov, men vel især fordi krigen indebar mange og nye arbejdsopgaver, faldt arbejdsløsheden voldsomt, helt ned til 8% i 1944. Men samtidig strammede regeringen, især på krav fra Venstre, vilkårene for de arbejdsløse, der bl.a. blev tvunget til at arbejde for den tyske krigsindustri (vægning medførte tab af dagpenge).³⁵

Fra 1943 øgedes arbejderklassens kampkraft, opmuntret af den lave arbejdsløshed og af krigsudviklingen. Der kom flere og flere strejker, dels politisk, dels økonomisk begrundet, og reallønnen begyndte at stige; især sejren i Folkestrejken i 1944 gav arbejderne fornyet tiltro til sig selv. Denne offensiv fortsatte med flere strejkebølger i de første efterkrigsår.

Hele udviklingen minder slående om situationen under og lige efter 1. Verdenskrig: Lønfald i de første år, derefter og frem til 1921 lønstigninger. Der var tale om en generel og skarp venstredrejning, hvor SD i 1945 lancerede et nyt program, Fremtidens Danmark, der plæderede for en decideret planøkonomi; selv de borgerlige partier talte om at staten skulle føre konjunkturpolitik for at modvirke arbejdsløshed. Baggrunden var naturligvis kommunisternes nyvundne styrke. Det var i realiteten den Røde Hær, der havde nedkæmpet nazismen, og kommunisterne havde udgjort ryggraden i såvel den danske som den øvrige euro-

pæiske modstandskamp; ved valget i 1945 fik DKP da også 12,5% af stemmerne. Det var »pay-back time« for arbejderne.

Perioden fra 1947 til 1957 var rolige år, bortset fra storkonflikten i 1956, som den socialdemokratiske regering stoppede, til stor vrede for arbejderne.

Den kommunistiske trussel mod SD blegnede hastigt, efter at DKP var blevet halveret ved valget i 1947, og efter at indledning af den Kolde Krig omtrent samtidigt gav vind i sejlene for en kraftig anti-kommunistisk bølge. Krigstidens rationeringer blev afskaffet, hvilket var et skridt i liberal retning, og SD lagde de planøkonomiske tanker på hylden. For så vidt fik vi, som efter 1. Verdenskrig, en kontrarevolutionær fase.

Alligevel var alt ikke ved gamle. Keynes' teorier vandt indpas hos SD, og der var generel enighed om, at samfundet havde en pligt til at imødegå arbejdsløshed gennem konjunkturpolitik, omend en Keynesiansk politik havde svært ved at slå igennem grundet problemerne med betalingsbalancen frem til 1957. Arbejdsløsheden blev ikke afskaffet, men var dog med omkring 10% kun halvt så høj som i 30'erne. Reallønnen steg støt og roligt – mere end de gennemsnitlige indkomster – og især i begyndelsen af 50'erne var der pæne stigninger, takket være Marshall-hjælpen og højkonjunkturen under Koreakrigen (1950-53).

Den statslige styring af arbejdsmarkedet løsnedes noget. Det førte ikke til en opblussen af klassekampen, men til at samarbejdet mellem arbejdere og arbejdsgivere udbyggedes; arbejderne accepterede produktivitetsfremmende rationaliseringer, der i sig selv betyder mindre behov for arbejde, men fik til gengæld bedre økonomisk kompensation ved sygdom, 3 ugers sommerferie, bedre regler om opsigelsesvarsel og nedsættelse af arbejdstiden i fag med en arbejdstid over 48 timer.

Sammenfatning

Økonomisk set drejer klassekampen sig om fordelingen af nettoproduktet mellem arbejde og kapital, altså mellem løn og profit. Lønkvoten er et mål for resultatet af denne klassekamp, idet den udtrykker arbejdernes andel af nettoproduktet (kapitalisternes andel er profitkvoten), men det er et meget groft mål, eftersom

både flere arbejdere (øget beskæftigelse) og højere realløn for hver enkelt vil øge kvoten (nærmere i Kapitel 9). Da antallet af beskæftigede vokser gennem hele periode, må vi som udgangspunkt forvente en voksende lønkvote.

I årene frem til 1914 voksede reallønnen lidt mindre end produktiviteten og dermed nettoproduktet. Derfor faldt lønkvoten lidt.³⁶ I øvrigt er der kun direkte tal for lønkvoten efter 1925.³⁷ Generelt er reallønnen et resultat af dels produktiviteten (kagens størrelse), dels lønkvoten (kagens fordeling), men i denne periode skyldes de kraftige udsving i reallønnen givetvis skift i lønkvoten.

Under 30ernes verdenskrise faldt lønkvoten. Det kan ikke undre. Den store arbejdsløshed svækkede arbejdernes forhandlingsposition og regeringens politik tilstræbte løntilbageholdenhed.

Under besættelsen faldt lønkvoten frem til 1944. Derefter ser vi et meget stort hop i 1946, hvilket afspejler den intensiverede klassekamp i disse år. Igen i begyndelsen af 50erne får vi en stigning til et højere niveau. Her skal man dog være opmærksom på, at den almene lønkvote kan vokse, fordi arbejderne generelt får en større andel, eller fordi økonomiens struktur skifter fra brancher med lav til brancher med høj lønkvote (hvilket der kan korrigeres for i den såkaldte »standardberegning« af lønkvoten), og netop i 50erne viser den standardberegnete lønkvote sig at være konstant. Stigningen i den ordinære lønkvote afspejler altså ikke automatisk en succesfuld klassekamp.³⁸

Gennem hele perioden vokser arbejderklassen, både absolut og relativt, men efter 1940 er det især takket være fremgangen for privatansatte funktionærer.

Andelen af selvstændige falder, især på landet (husmænd og gårdejere), mens byernes selvstændige (håndværkere og småkøbmænd) nogenlunde holder skansen efter 1921. Andelen af offentligt ansatte fordobles, mens huslige lønarbejdere (husassistenter) næsten udryddes som kategori.

De to centrale klassekampe var mellem byarbejdere og gårdmænd og mellem byarbejdere og arbejdsgivere. Den første var en indirekte kamp, idet interesse modsætningerne især kom til ud-

tryk på det politiske plan, i rivaliseringen mellem SD og Venstre; i 1930erne og igen efter 1952/53 trak arbejderne det længste strå, mens gårdmændene profiterede af 1. Verdensskrig og besættelsestiden. Kampen mellem byarbejderen og arbejdsgiverne bølgede frem og tilbage. Før 1914 høstede arbejdsgiverne broderparten af produktivitetsfremgangen; i de første år af verdenskrigen blev reallønnen trykket i bund, derefter gav et næsten revolutionært opsving meget store lønstigninger, som derefter til dels blev rullet tilbage under fredskrisen og den tilhørende kontrarevolution. I 30erne pressede den store arbejdsløshed lønnen og denne tendens fortsatte i de første år af besættelsen. Derefter vendte bøtten og i efterkrigstiden steg reallønnen stedse.

Arbejdsløsheden bestemtes af de økonomiske konjunkturer og af den økonomiske politik. Deflationspolitikken i 20erne, der blev støttet af SD, gav betydelig arbejdsløshed, men i slutningen af 20erne og begyndelsen af 30erne lettedes situationen. Da verdenskrigen ramte Danmark skød arbejdsløsheden naturligvis i vejret, men nu blev den modvirket af Stauning-regeringens arbejdsfordelingspolitik. Under besættelsen havde arbejdsløsheden en faldende tendens, men frem til 1957 lå den ret højt (omkring 10%), fordi Danmark ikke kom med i det Vesteuropæiske opsving.

Statistisk appendiks

Til Tabel 4.1, 4.2 og 4.3.

Kilde: Goul Andersen, 1979: 100.

Til Tabel 4.4.

Denne udskillelse af de offentlige ansatte er langt fra enkel, teknisk set.

Jeg har taget udgangspunkt i Goul Andersens tal for offentlige ansatte i 1940, 1950 og 1960, jf. Goul Andersen, 1979: 116, hvor det opregnes hvilke, der tælles med, og hvilke ikke; disse tal relateres så til tallene for den samlede arbejdsstyrke s. 99. Kriteriet er at deres lønninger afholdes af det offentlige og at der ikke produceres med »profitskabelse for øje«. De store poster er statslig og kommunal administration, offentlig transport og kommu-

nikation (jernbaner, post og telegraf), uddannelse og sundhed; 80% af ansatte ved jernbanerne anslås at være offentligt ansatte. Jeg har – modsat Goul Andersen – medtaget ansatte ved offentlige værker (oplyst i folketællingerne for 1940, 1950 og 1960 og for tidligere år i erhvervstællingen fra 1935, hvor jeg har måttet interpolere mellem de her oplyste årstal).

Goul Andersen anfører ikke tal for offentligt ansatte før 1940, hvilket skyldes at statistikken her ikke tillader en opdeling på arbejdere og funktionærer indenfor det offentlige. Denne opdeling er vigtig i hans sammenhæng, men ikke i min, og faktisk kan der i de forskellige udgaver af Statistisk Årbog findes samlede tal for offentligt ansatte for 1921 og 1930; disse tal (hhv. Statistisk Årbog 1930, Tabel 12, og Statistisk Årbog 1940, Tabel 13) er baseret på en sammentælling af de kategorier, som Goul Andersen regner for offentlige.

Tallene for 1901 og 1911 er beregnet ud fra hhv. Statistisk Årbog 1911, Tabel 33, og Statistisk Årbog 1921, Tabel 32. Offentligt ansatte findes under kategorien ›immateriel produktion‹ (med udelukkelse af ›litterær virksomhed‹); her findes de store poster som administration, uddannelse og sundhed. Desværre kan offentligt ansatte indenfor ›transport og trafikvirksomhed‹ ikke adskilles fra de privatansatte; i 1921 udgjorde de 63% af offentligt ansatte i ›immateriel produktion‹, og med et slag på tasken har jeg antaget det samme forhold i 1901 og 1911, altså lagt 63% oveni tallene for ›immateriel produktion‹.

Til Tabel 4.5.

Kilder: Om gårdmænd, se Statistisk Årbog 1910, tabel 33; St. Å. 1920, tabel 33; St. Å. 1930, tabel 12; St. Å. 1935, tabel 11; St. Å. 1946, tabel 12; St. Å. 1960, tabel 13; St. Å. 1965, tabel 19. Om byarbejdere, se Goul Andersen, 1979: 99 (tabel 3.4, der giver de absolute tal, mens tabel 4.1 ovenfor gav de relative).

I 1921 blev Sønderjylland en del af Danmark; denne landsdel bidrog med 5.000 gårdmænd; trækkes dette tal fra, ses det at der reelt har været et betydeligt fald i antal af gårdmænd 1911-21, i overensstemmelse med landbrugets tilbagegang i perioden.

Til Tabel 4.6.

Kilder: Hansen og Henriksen, 1984, I: 177, 189, 317 og 361, samt Hansen og Henriksen, 1984, II: 31 og 170. Her kan findes oplysninger om, hvordan gårdmændenes indkomster beregnes.

Tabellen skal læses med forsigtighed. Dens tre sektioner, adskilt med to lodrette streger, er ikke umiddelbart sammenlignelige, fordi der er tale om lidt forskellige opgørelsesprincipper. Frem til 1944 står ›gårdmænd‹ for ejere af fra 10 til 100 ha, derefter for ejere af 20-30 ha. ›Arbejdere‹ inkluderer frem til 1944 landarbejdere, efter 1948/49 betyder ›arbejdere‹ faglærte (by) arbejdere. Derfor skal man hæfte sig ved udviklingen indenfor de tre perioder (sektioner). Da der er tale om nominalbeløb er der ikke taget højde for prisændringer, så udviklingen over tid siger ikke meget om udviklingen i realindkomstens udvikling for de to klasser; kun deres relative forhold belyses.

Til Tabel 4.7.

Kilde: Olsen, 1962: 212 og 214.

Reallønnen er for håndværk og industri. Arbejdsløsheden gælder medlemmer af arbejdsløshedskasserne.

Tabel 4A. Realløn og arbejdsløshedsprocent, alle årene mellem 1914 og 1957

	Realløn (1914=100)	Arbejdsløshedsprocent
1914	100	10
1915	88	8
1916	86	5
1917	85	10
1918	95	18
1919	137	11
1920	148	6
1921	156	20
1922	142	19
Gnsn. 1914-22	115	12

	Realløn (1914=100)	Arbejdsløshedsprocent
1923	132	13
1924	133	11
1925	143	15
1926	147	21
1927	145	22
1928	146	18
1929	149	16
Gnsn. 1923-29	142	16,5

	Realløn (1914=100)	Arbejdsløshedsprocent
1930	140	14
1931	149	18
1932	149	32
1933	144	29
1934	140	22
1935	137	20
1936	134	19
1937	132	22
1938	137	21
1939	139	18
Gnsn. 1930-39	140	21,5

	Realløn (1914 = 100)	Arbejdsløshedsprocent
1940	138	24
1941	130	18
1942	131	15
1943	138	11
1944	146	8
1945	160	13
Gnsn. 1940-45	140,5	15

	Realløn (1914= 100)	Arbejdsløshedsprocent
1946	171	9
1947	182	9
1948	193	9
1949	197	10

1950	199	9
1951	197	10
1952	206	12
1953	213	9
1954	221	8
1955	221	10
1956	226	11
1957	233	10
Gnsn. 1946-57	205	9,5

Noter

- 1 Olsen, Lars o.a. 2014: 91.
- 2 Man finder ingen systematisk udarbejdet klasse teori hos Marx. Han starter på en sådan – må vi formode – i Kapitel 22 af Das Kapital, Bind 3, men manuskriptet (redigeret af Engels) brydes af efter én side, hvor klasserne blot er bestemt efter reneformen (indkomstformen). Marx's videre teori om arbejderklassen må baseres på, hvordan han bruger begrebet i sine tekster, især Das Kapital, Bind 1, Kapitel 4, om det almene forhold mellem kapital og arbejde.
- 3 Nærmere om denne Marx-kritik – og forsøg på at omgå problemet – i Lundkvist, 2004, Bind II: Kapitel 22. – Engels foreslog at arbejdskraften ikke sælges, men blot udlejes; men at udleje arbejdskraften er *identisk* med at sælge dens ydelse, dvs. arbejdet, på samme måde som udleje af et fjernsyn i et år er identisk med at sælge ét års fjernsynsydelse. Så Engels løser slaveproblemet – blot for at bekræfte at det er arbejdet, ikke arbejdskraften, der købes og sælges.

Min kritik af arbejdsværdilæren som sådan kan findes i Lundkvist, 1981: Kapitel 9.

- 4 Mens kontorpersonale (white collars) ofte er tæt på arbejdsgiveren og derfor på afstand af rigtig arbejdere, gælder dette ikke chauffører etc.; her giver merværditeorien en utroværdig klassificering. Sådanne (selvskabte) problemer er til tider søgt løst ved at betragte transport som produktionens 'finishing touch', eller ved at sige at det er arbejdskollektivets og ikke den enkelte arbejders funktioner, der er afgørende. Se også Goul Andersen, 1979: 27ff, for en kort diskussion af den marxistiske afgrænsning af arbejderklassen.

Helt generelt betragter Marx ikke service-arbejde som produktivt.

Produktivt arbejde bestemmes i udgangspunktet som merværdiskabende arbejde, for det relevante kriterium er, hvad der er produktivt for kapitalen (Marx, 1861-63a: 122ff); ud fra den betragtning er industri- og servicearbejdets konkrete forskellighed ligegyldig.

Men for at et arbejde overhovedet skaber værdi, endsige merværdi, skal det materialiseres i en *vare*, for kun som sådan kan værdien akkumuleres og dermed øge kapitalen; og servicearbejde forbruges samtidig med at det ydes, dvs. det resulterer ikke i et fysisk produkt, en vare, der *derefter* forbruges, jf. »Når arbejdet sælges for at forbruges som *brugsværdi*, som *teneste* ... er arbejdet ikke produktivt arbejde og lønarbejderen ingen produktiv arbejder« (Marx, 1961-63b: 66f; smlgn. også s. 74 om akkumulation, og Marx, 1861-63a: 143, hvor det umisforståeligt hedder, at »produktivt arbejde er sådant, der producerer *varer*, *uproduktivt arbejde* sådant, der producerer personlige tjenester«). I Sovjetunionen drog man heraf den konsekvens, at tjenesteydel-

ser ikke blev indregnet i nationalproduktet, hvilket skabte store problemer med at sammenligne med de kapitalistiske landes BNP.

Det skal dog også med, at Marx andre steder betragter servicearbejde som merværdiskabende, fx når en sangerinde arbejder for et kapitalistisk drevet teater (Marx, 1961-63b: 70).

- Denne ambivalens (eller forvirring) bunder i en ambivalens mellem en social og naturalistisk bestemmelse af (arbejds)værdien og det abstrakte arbejde, der ligger bag denne. På den ene side er værdien rent social og indeholder »ikke ét atom naturstof, ligesom det abstrakte arbejde er abstrakt, netop fordi al konkretthed er bortabstraheret. På den anden side er værdi »materialiseret« arbejde og abstrakt arbejde fysiologisk aktivitet, således at én times intensivt arbejde tæller mere end én times mindre intensivt arbejde; dette harmonerer med, at kapitalismens elementarpartikel – varen – hos Marx er fysisk eller tingslig (Marx, 1867: 49, jf. min kritik i Lundkvist 1981: 203ff).
- 5 Nogle servicearbejdere er selvstændige, fx frisører, og derfor småborgere. Her er problemet for marxistisk økonomisk teori, at der ikke kan påberåbes et fundamentalt salg af arbejdskraft bag det umiddelbare salg af arbejdsydelsen (en klipning); så her slår Ricardo's problem klart igennem, nemlig at salg af arbejde som sådan invaliderer arbejdsværdilæren.
 - 6 Det er en kendsgerning, at den engelske arbejderbevægelse aldrig tog et opgør med imperialismen, altså aldrig solidariserede sig med de fattige i hvad der senere kaldtes den Tredje Verden; om det skyldes at dens ledere var »bestukket« af imperialistiske profitter, kan diskuteres.
 - 7 Goul Andersen, 1979: 111f.
 - 8 I 1940 udgjorde funktionærerne således godt 47% af arbejdsstyrken indenfor handel og transport, men kun knap 10% indenfor industri og håndværk (beregnet ud fra Tabel 20 i Hansen/Henriksen, I, 1984: 336).
 - 9 Goul Andersen, 1979: 65. Bogens hovedsigte er at analysere mellemlagenes politiske præferencer. Forfatteren gør i øvrigt opmærksom på, at Socialdemokratiet af indlysende årsager greb funktionærer som arbejdere, altså en del af bevægelsen.
 - 10 Dette karakteristikon ved funktionærerne fremhæves i en anden marxistisk analyse, nemlig Braskhøj o.a., 1976: 18f, hvor det også lidt opgivende hedder at disse mellem-lag er en »brokkasse, hvor man placerer dem, der ikke kan puttes ind andre steder.«
 - 11 Folketællinger blev afholdt i 1901, 1911, 1916, 1921, 1930, 1940, 1950, 1960, 1965 og 1970; desuden var der erhvervstællinger i 1925, 1935, 1948 og 1958. Dette righoldige materiale indeholder nogle udfordringer, først og fremmest Goul Andersen og deres indhold skifter gennem tiden; det må der korrigeres for, for at sikre at tallene for de forskellige år er sammenlignelige. Min grundlæggende periode er 1901-57, fordi folkepensionen i sidstnævnte år markerer skift til velfærdskapitalisme, og fordi højkonjunktoren nu starter. Men det statistiske materiale medfører at 1960 er slutåret for klasseforskudningerne.
 - 12 Hansen og Henriksen, I, 1984: 51 (tabel 3) og 336 (tabel 20), samt Hansen og Henriksen, II, 1984: 201, har andre absolutte tal og andele end Goul Andersen, især grundet en anden kategorisering af husarbejdere. Men tendensen er den samme: Stadig nedgang i de selvstændiges andel; for manuelle arbejdere mindre stigning i andelen til 1919, stagnation i andelen i 20erne, vækst i 30erne og stagnation derefter; funktionærernes andel vokser gennem hele perioden. Ejendommeligt nok henviser Hansen og Henriksen ikke til Goul Andersen, som på sin side ikke refererer til Busck o.a., 1976.
 - 13 Goul Andersen, 1979: 71.
 - 14 I tabellerne ses bort fra husmødre (der ikke skal sammenblandes med medhjælpende hustruer). Ligesom husassistenter er dette en befolkningsgruppe, der stort set ikke længere eksisterer, men fx i 1940 var 24% af voksne kvinder husmødre (Statistisk Årbog 1950, Tabel 13). Det rimelige i at ignorere disse kvinder i analysen kan bestemt

- diskuteres, men det er klart at de falder udenfor kategorierne (løn)arbejdere, funktionærer og selvstændige.
- 15 Hertil kom byernes intellektuelle, med Hørup i spidsen. De var vigtige politisk og kulturelt, men var antalsmæssigt en lille gruppe.
Som nævnt spillede den talstærke gruppe af landarbejderne næsten ingen rolle; deres svaghed beroede på deres ringe grad af organisering – endnu i slutningen af 30'erne var kun 10% organiseret – hvilket igen skyldtes at de var geografisk spredt, at mange havde ambitioner om at blive selvstændige, og at endnu flere mentalt var på vej til byerne (Hansen og Henriksen, 1984, I: 194).
 - 16 Loven var inspireret af georgismen, der ønskede en inddragelse af samfundsskabte værdistigninger på jorden; georgismen stod på dette tidspunkt stærkt i RV (og SD havde oprindeligt ønsket en decideret socialisering af al jord).
Statshusmandsbrug var vel ikke socialisme, men neutraliserede dog markedets indflydelse på jordpriserne og dermed på husmændenes livsvilkår. Det er derfor forståeligt at de liberale Venstre-regeringer i 20'erne modarbejdede idéen, men generelt holdt lovgivningen helt frem til 50'erne hånden under husmændene (hvorefter denne klasse stort set forsvandt fra landets overflade i løbet af få år).
 - 17 Andelen af større brug over 30 hektar forblev stort set uændret fra 1919 til 1960, jf. Pedersen, 1960: 121 (tabel 6.1).
 - 18 Den umiddelbare parallel til andelsbevægelsen var kooperationen, med dens mere direkte form for økonomisk demokrati (virksomhederne var aktieselskaber, hvor fagbevægelsen ejede aktierne), men kooperationens omsætning udgjorde blot 10% af andelsforeningernes. Tanken var, på markedsøkonomiens vilkår, at etablere en produktion, der var lidt billigere og behandlede de ansatte lidt bedre end markedsnormen, og målet var på sigt at etablere en levedygtig konkurrent til de kapitalistiske virksomheder. Når kooperationen aldrig slog igennem – og i dag er en skygge af sig selv – skyldes det dels, at det er svært at konkurrere med éntydigt profitmaksimerende virksomheder, dels at den aldrig fik helhjertet politisk støtte fra SD; oprindeligt var partiet meget i tvivl om dette var vejen frem for socialismen og først i 1908 fik den det blå stempel.
 - 19 Hansen, 1974, II: 9ff. Det følgende bygger på denne bog samt på Hansen og Henriksen, 1984, I.
 - 20 Hansen og Henriksen, I, 1984: 245.
 - 21 Udtalelse fra Venstre's gruppe, citeret fra Hansen og Henriksen, 1984, II: 49.
 - 22 Se hhv. Statistisk Årbog, 1930, Tabel 112, og Statistisk Årbog, 1961, Tabel 112.
 - 23 Hansen og Henriksen, 1984; II: 166ff.
 - 24 Statistisk Årbog, 2016: Tabellerne 261 og 348, samt s. 352.
 - 25 Hansen og Henriksen, 1984, I: 43 og 177.
 - 26 Dette var en fordel for arbejderne, så længe der var inflation, men pristalsreguleringen ramte dem som en boomerang i de efterfølgende år, der var præget af deflation.
 - 27 Kaarsted, 1968, er den klassiske fremstilling af Påskekrisen.
 - 28 Men denne forudsætning er ikke opfyldt i dag, hvor en stor del af vores forbrug tilfredsstilles af importerede varer; en effektiv keynesianske politik kræver derfor europæisk og/eller global koordinering. En sådan koordinering så vi faktisk i den succesrige krisepolitik i 2009/10, hvor de økonomiske stormagter fra USA over EU til Kina med keynesianske midler fik rettet op på den økonomiske vækst og reduceret arbejdsløsheden. I 2011 vendte EU tilbage til den velkendte nedskæringspolitik, med de velkendte resultater (Lundkvist, 2013: 50ff). Alternativt kan man målrette den øgede efterspørgsel til den offentlige sektor, fordi indslaget af import er minimalt for offentlige udgifter.
 - 29 Bramsnæs, 1965: 135.
 - 30 Citeret i Grelle, 2008: 328.

- 31 Grelle, 2008: 326f. – I en kongresudtalelse fra 1939 hedder det om planøkonomi: »Når de store lande – England, Tyskland og Frankrig og flere – således efterlignede hvad det kommunistiske Rusland forud havde iværksat, var der ingen grund til at tro at dette skete for en kort tid, og derfor er handelens og landbrugets forsøg på her i landet at gøre modstand imod det nye verdenssystem en tåbelighed« (s. 416).
- 32 Hansen og Henriksen, 1984, II: 337f og 389f. Derimod blev fagbevægelsens krav om en 40 timers arbejdsuge ikke imødekommet.
- 33 Keynes' hovedværk, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, udkom i 1933, men lignende tanker var allerede da i omløb bl.a. i Sverige.
- 34 Hansen og Henriksen, 1984, II: 386f.
- 35 Arbejdernes økonomiske vilkår under besættelsen har været meget diskuteret, jf. den grundige diskussion i Hansen og Henriksen, 1984, II: 30ff og 41ff. Frem til 1944 steg deres indkomster mindre end for landmænd, håndværksmestre og handlende, altså selvstændige erhvervsdrivende, men mere end for funktionærer, tjenestemænd og pensionister, hvis løn og indkomst kun vanskeligt kunne øges.
- 36 Hyldtoft, 1999: 283.
- 37 Tallene for lønkvoten, defineret som lønsummens andel af nettofaktorindkomsten, findes for 1926-58 hos Olsen, 1962: 213; jeg ser på byerhvervene og ser altså bort fra landbruget.
- 38 Jf. Hansen og Henriksen, 1984, II: 205f.

Kapitel 5

Velfærdskapitalisme 1957 til 1982

Periodiseringen afspejler interessen, i dette tilfælde udviklingen i den danske kapitalismes struktur. Og her er 1957 og 1982 milepæle.

Jeg har tidligere argumenteret for perioden 1901 til 1957. I 1901 bryder kapitalismen igennem ved at få kontrol med byerhvervenes produktionsproces, men der er stadig store områder af den danske økonomi, der er behersket af simpel vareproduktion, og disse områder har frem til 1957 en forbløffende modstandskraft; således står den kapitalistiske industri i stampe i den første halve snes år efter krigen.

I 1957/58 sker der to ting. For det første kommer den internationale højkonjunktur til Danmark; væksten tager fat, men kapitalismen hænger – som vi skal se – fast i trædemøllen indtil 1970/73. For det andet markerer den vedtagne folkepension indledningen til en meget kraftig vækst i den offentlige sektor, hvilket giver kapitalen og dens princip om profitmaksimering et magtfuldt modspil.

Denne modsigelsesfulde strukturudvikling kan passende kaldes ›velfærdskapitalisme‹. Klassemæssigt ytrer den sig ved at antallet af offentligt ansatte eksploderer og når en tredjedel af arbejdsstyrken i 1982, mens den arbejderklasse, der står overfor en kapitalistisk arbejdsgiver, går tilbage; det giver anledning til nogle nye modsætninger blandt lønmodtagerne, hvilket vi ser nærmere på i næste kapitel.

Perioden afsluttes i 1982. Velfærdsstaten når da sit højdepunkt, både målt på den offentlige sektors andel af økonomien (BFI), og på de offentligt ansattes befolkningsmæssige vægt; at landet stander i våde, med stort underskud på betalingsbalancen, høj inflation og stor arbejdsløshed, er en anden sag. I årene

derefter stagnerer velfærdsstaten på dette niveau, samtidig med at den nyliberale offensiv, markeret ved Poul Schlütter's overtagelse af regeringsmagten, sætter ind, hvilket har til følge at kapitalen frisættes (dereguleres) og den offentlige sektors udhules indefra gennem kommercialisering og anden imitering af den kapitalistiske sektor.

I øvrigt må årene fra 1957 til 1982 opdeles i to, klart afgrænsede underperiode, idet 1973 markerer skellet mellem højkonjunktur og lavkonjunktur (oliekrisen), samtidig med at 1973 var det år, hvor jordskredsvalget satte en ny politisk dagsorden ved at bringe modstanden mod skatte- og velfærdsstaten frem i det åbne.

Efter et kort resumé af den politisk-økonomiske udvikling i perioden bliver opgaven i dette kapitel at undersøge, hvorledes styrkeforholdet mellem tre sektorer har udviklet sig: Den kapitalistiske sektor, den offentlige sektor og den del af økonomien, der er markedsorienteret, men ikke kapitalistisk domineret. Den første sektor er styret af profitmaksimering, den anden af demokratiet (Folketinget), og den sidste af producenternes ønske om konkret nytte (brugsværdi, snarere end bytteværdi/profit).

I næste kapitel ser vi nærmere på klassekampens vilkår i vor periode.

Den politisk-økonomiske udvikling

Tabel 5.1 beretter nogle hovedtræk i den økonomiske udvikling i vor periode. Perioden er opdelt i tre nogenlunde lige lange underperioder, hvor de to første dækker højkonjunktoren og den sidste kriseårene; den dramatiske nedgang efter 1973 fremgår tydeligt.

Tabel 5.1. BFI, ledighed og realløn 1957-82

Procenter	Årlig realvækst i BFI	Gnsn. arbejdsløshedsprocent	Årlig vækst i realløn
1957-64	5,1	5,5	4,6
1965-73	4,4	3,2	5,5
1974-82	1,9	10,4	1,4

Det ses af Tabel 5.1, at efter stagnationen i de forudgående år tog væksten fart i 1957. Arbejdsløsheden faldt snart fra niveauet på omkring 10% i 50erne til noget, der lignede fuld beskæftigelse, og samtidig fik vi en betydelig vækst i reallønnen. Denne højkonjunktur fortsatte frem til oliekrisen, der i Danmark slår igennem i løbet af 1974.¹

Den offentlige sektor undergik en vældig udvikling, med udbygning af børneinstitutioner, hospitaler, ældrepleje og uddannelsesinstitutioner. Den universelle velfærdstat fik sit gennembrud med folkepensionen fra 1957, og i 1973 afskaffedes sygekasserne, der var baseret på forsikringsprincippet, til fordel for gratis (skattefinansieret) sundhedspleje. Samme år udvidedes dagpengesystemet til at omfatte flere grupper og satserne øgedes.

Som vi skal se betød krisen ikke et stop for udbygningen af den offentlige sektor, snarere tværtimod, fordi den herskende politik så denne sektor som et bolværk mod krisen. Der førtes overvejende ekspansiv finanspolitik, og mens det private forbrug årligt kun voksede med 0,8% efter krisen, steg det offentlige forbrug med 3,8%; og mens de private investeringer faldt med en tredjedel, fastholdtes et højt niveau for de offentlige investeringer.

Den store stigning i ledigheden søgtes imødegået med støtte til boligbyggeri og likviditetsstøtte til virksomheder, og der blev gjort en særlig indsats for at få unge i arbejde. Samtidig satsede man, som i 30erne, på at bekæmpe ledigheden gennem en deling af det forhåndenværende arbejde. Efter den anden oliekrise i 1980 (udløst af den islamistiske revolution i Iran) blev ferien forlænget fra 4 til 5 uger, og før da søgte man at begrænse overarbejdet, og først og fremmest indførtes efterlønnen i 1979, således at unge kunne overtage arbejde fra de ældre og nedslidte, hvilket havde en umiddelbar positiv effekt på beskæftigelsen.

Til trods herfor voksede arbejdsløsheden kraftigt og det samme gjorde inflationen, således at vi fik »stagflation«, dvs. både stor arbejdsløshed og høj inflation. Samtidig blev den ekspansive politik finansieret af udenlandske lån, der mod slutningen af perioden blev stedse større og dyrere; i 1982 beslaglagde rentebetalingerne ikke mindre end 55% af statens indtægter.

Socialdemokratiet dominerede politikken gennem hele periode, bortset fra VKR-regeringen 1968-71 og Venstre-regeringen i et års tid efter valget i 1973. Glistrup-oprøret mod offentligt bureaukrati og skattebidrag rystede det politiske system, men det satte altså ikke en stopper for udbygningen af den offentlige sektor. Jordskredsvalget svækkede alle de traditionelle politiske partier, men SD genvandt efter et par år de arbejdervælgere, der i 1973 havde valgt Fremskridtspartiet. Dette parti blev dermed i overvejende grad udtryk for et småborgerligt oprør. Venstre-fløjen, der oplevede stort momentum efter ungdoms- og studenteroprøret i 1968, formåede ikke at kapitalisere på den økonomiske krise. Det blev den højreorienterede kritik af velfærdsstaten, snarere end den venstreorienterede kritik af kapitalismen, der kom til at dominere, og som da også lidt efter lidt satte sig igennem under de borgerlige regeringer fra 1982 og frem.

Men alt i alt betød velfærds-kapitalismens epoke, at kapitalismen blev inddæmmet og den demokratiske styring af økonomien styrket. Sundhed og uddannelse blev trukket ud af kapitalismens domæne, og da den traditionelle hjemlige omsorg for børn og ældre stort set ophørte, blev den omfattet af fællesskabet snarere end underlagt markedsmekanismen. Samtidig ændrede kapitalismen imidlertid karakter, idet selskabskapitalismen nu begyndte at vinde frem.

Forholdet mellem de tre sektorer

I første omgang søger jeg en kvantitativ bestemmelse af forholdet, ved at beregne den vægt som den kapitalistiske, den offentlige og den på simpel vareproduktion baserede sektor har, som altid målt ved bidrag til BFI. Opgaven falder i to dele, eftersom vi først bestemmer den offentlige og kapitalistiske sektors vægt, hvorefter residualen stort set er den simple vareproduktions område.

Den offentlige sektor

I Indledningen redegjorde jeg for min afgrænsning af den offentlige sektor. Kort fortalt er hovedkriteriet, at den økonomiske aktivitet er underlagt demokratisk kontrol. Kerneområdet er serviceydelser (eller tjenester), især uddannelse, sundhed, bør-

ne- og ældreforsorg samt administration; hertil kommer offentlige investeringer (anlægsarbejder), samt de offentlige selskaber indenfor trafik, telekommunikation og energi. Alle disse aktiviteter blev da også talt med i Kapitel 3.

Indkomstoverførsler såsom pensioner, dagpenge og kontanthjælp, men også renteudgifter, er naturligvis offentlige udgifter, men de inddrages ikke. Modsat produktion af service og investeringsgoder bidrager de ikke til den årlige produktionsværdi (BFI), idet de kun omfordeler; desuden er mange af disse udgifter meget konjunkturbestemte og er derfor af mindre interesse ved en analyse, hvor fokus ligger på den langsigtede, strukturelle tendens. Havde min interesse i stedet været det offentliges budgetproblemer, måtte indkomstoverførslerne inddrages på lige fod med andre udgifter.

Tabel 5.2: Den offentlige sektors bidrag til BFI 1957-82

	1957	1965	1973	1982
BFI, mia kr.	32,7	68,3	158,9	397,4
Procent af BFI:				
<i>Offentlige tjenester</i>	9,4	12,5	19,2	24,6
<i>Offentlige virksomheder</i>	6,3	6,8	6,5	6,0
- Offentlige værker	1,9	1,8	1,6	1,7
- Jernbaner, sporveje, rutebiler	2,0	2,0	2,0	2,0
- Postvæsen og telekommunikation	1,7	2,1	2,0	1,5
- Offentlig andel af bygge/anlæg	0,7	0,9	0,9	0,8
<i>Produktive offentlig sektor, i alt</i>	15,7	19,3	25,7	30,6
Indkomstoverførsler, procent af BFI	7,6	12,7	13,6	21,2

Det ses af Tabel 5.2, at vægten af den produktive offentlige sektor (den del, der bidrager til BFI) er blevet fordoblet på disse 25 år, fra godt 15% til godt 30%. Det ses også at denne stigning alene skyldes væksten i offentlige tjenester, altså især undervisning og sundhed, idet offentlige virksomheder (værker, transport, post og tele) har ligget konstant på 6-7% af BFI.

Endelig bemærkes det, at indkomstoverførslerne er øget endnu mere end de offentlige tjenester, idet de er næsten tre-doblet

(relativt til BFI); det skyldes især udbygningen af pensionssystemet og – efter 1973 – den økonomiske krise, der naturligvis gav meget store udgifter til dagpenge. BFI-andelen tjener her kun som »benchmark«.

Den samlede – produktive og uproduktive – offentlige sektor øgedes således fra knap en fjerdedel til godt halvdelen af BFI. Det harmonerer med at skattebidraget voksede til omkring 50%.

Den kapitalistiske sektor 1957-73: Brancher

Vi har nu bestemt det offentlige bidrag til BFI.

Resten er naturligvis det private bidrag, kapitalistisk og ikke-kapitalistisk. I Tabel 5.3 er denne private del specificeret frem til 1973, idet vi husker at offentlige værker, elektronisk infrastruktur (post, telefon etc.), fysisk infrastruktur (jernbaner og busser) samt den offentlige andel af bygge/anlæg er trukket ud og overført til den offentlige sektor.

Som nævnt er 1973 et skæbneår, økonomisk og politisk, så derfor deles vor periode op i to underperioder: 1957-73 og 1973-82. Faktisk er denne opdeling også nødvendiggjort af, at det statistiske materiale ændrer karakter efter 1973, således at den hidtidige metode for at bestemme graden af kapitalisme, nemlig den branchebaserede vægtning af de kapitalistiske versus de ikke-kapitalistiske brancher, simpelthen ikke kan anvendes for perioden 1973-82.² Efter 1973 må der derfor tages andre instrumenter i brug for at måle graden af kapitalistisk udvikling, jf. næste afsnit. Derimod synes kriterierne for afgrænsning af den offentlige sektor nogenlunde uforandrede, hvorfor Tabel 5.1 kunne føre denne sektor frem til 1982.

Tabel 5.3 fortæller om brancheudviklingen 1957-73.

Tabel 5.3. Branchernes bidrag til BFI 1957-73

Procenter af BFI	1957	1965	1973
Landbrug m.v.	17,3	11,1	8,0
Håndværk	8,5	9,3	8,4
Industri	18,6	19,9	18,6
Bygge og anlæg	6,4	8,1	8,6
Varehandel	14,2	14,5	13,0
Privat transport	7,1	5,5	5,4
Finans	2,5	2,7	3,4
Boligbenyttelse	5,0	4,9	5,6
Offentlige sektor	15,7	19,3	25,7
Øvrige	4,8	4,7	3,3
	100	100	100

Udover landbrugets drastiske tilbagegang og den offentlige sektors eksplosionsagtige vækst er det mest bemærkelsesværdige, at både håndværk og industri står bomstille i deres relative vækst, en stabilitet – eller stagnation – der faktisk går tilbage til 1948, jf. Tabel 3.1. Men da bygge og anlæg går frem med godt 2%, oplever ›fremstillingsvirksomhed‹ (håndværk plus industri plus bygge/anlæg) en tilsvarende vækst.

Vi forventer vel at overgangen til ›servicesamfundet‹ begynder at slå igennem i denne periode, men det kan ikke aflæses af tabellen for den private service's vedkommende; tværtimod mister både varehandel og privat transport vægt. Men det er en statistisk illusion, for som nævnt i noten gemmer megen service sig nu i fremstillingskategorierne. Havde vi set på den nye kategorisering for 1973 har varehandel plus privat transport 20,8%, altså stort set det samme som i 1957, men hertil kommer de nye kategorier forretnings- og husholdningsservice på i alt 6%.³

Næste opgave er at udskille den egentlig kapitalistiske del af den private sektor, jf. Tabel 5.4. I overensstemmelse med metoden i Kapitel 3 er dette industri, engros handel, rederier, finanskapitalen og boligudlejning.

Tabel 5.4. Den kapitalistiske økonomis andel af BFI 1957-73

Procent af BFI	1957	1965	1973
Industri	18,6	19,9	18,6
Engros og agenturer	7,8	7,3	7,5
Rederier	3,7	2,1	2,1
Finanskapitalen	1,1	1,1	1,3
Boligudlejning	1,7	1,6	1,9
I alt (afrundet)	33	32	31½

Disse tal er bemærkelsesværdige.

Det ses, måske overraskende, at det kapitalistiske indslag i økonomien faktisk gik tilbage i de første 16 år af den velfærdskapitalistiske periode, trods en decideret højkonjunktur. Industrien blev frisat i slutningen af 50'erne, med bedre mulighed for eksport og udenlandsk finansiering, men det gav ikke erhvervet en større vægt. Anderledes udtrykt, gik væksten i den offentlige sektor ikke blot ud over traditionelle erhverv som landbrug, men også den kapitalistiske økonomis kerneområde. Den demokratiske sektor vandt frem, mest på bekostning af de sektorer, der er præget af simpel vareproduktion, men det gik også lidt ud over kapitalismen.

Den kapitalistiske sektor 1958-82: Ejertyper

Som sagt må vi nu metodisk tage en dyb indånding.

Hvordan kan vi få et indblik i kapitalismens udvikling, når vi ikke længere kan benytte brancheopdelingen? Her træffer det sig så heldigt, at netop som denne metode svigter, træder statistiken til med et andet instrument. Fra og med 1970 kan vi nemlig følge *ejerforholdene*, både for hele økonomien og for de enkelte brancher, først og fremmest størrelsesforholdet mellem de små enkeltmandsfirmaer og de store aktieselskaber. Desuden giver Erhvervstællingen fra 1958 disse oplysninger for 1958. Det betyder, at selv om fokus i dette afsnit er på perioden 1973-82 – fordi det er her, vi ellers er på bar bund – så kan vi faktisk som bonus følge udviklingen i ejerforhold tilbage til 1958.⁴

Tabel 5.5. Ejerforhold i dansk økonomi 1958-82: Andel af privat omsætning

Procentuel andel af privat omsætning	1958	1970	1973	1982	Gnsn. omsætning i 1982 (mio kr)
Enkeltmandsfirmaer	36,3	35,6	30,6	20,4	0,6
Aktieselskaber	46,8	44,7	51,2	50,3	25,8
Anpartsselskaber	-	-	-	8,9	2,5
Ansvarlige selskaber	7,8	6,6	6,0	6,4	2,2
Andelsforeninger	9,2	13,1	12,2	14,0	34,7
I alt	100	100	100	100	

Bemærk at vi i Tabel 5.5 ser på andele af *omsætningen*, ikke som tidligere andele af BFI. Det umuliggør en direkte sammenligning med resultaterne fra den branchebaserede metode.

Det ses at aktieselskaber er mere end 40 gange så store som enkeltmandsfirmaer og godt 10 gange så store som ansvarlige selskaber (interessentskaber og kommanditselskaber) og anpartsselskaber. Disse sidste er aktieselskaber med et reduceret krav til aktiekapitalens størrelse; muligheden herfor blev indført ved lov i 1972.

Vi kan konstatere at enkeltmandsfirmaer er gået meget kraftigt tilbage, nemlig med ikke mindre end 16 procentpoint; da næsten alle landbrugsbedrifter (87,4% i 1982) er enkeltmandsfirmaer, afspejler denne udvikling i høj grad landbrugets mindre vægt i økonomien. Denne tilbagegang modsvares næsten af en tilsvarende fremgang for aktieselskaber plus anpartsselskaber. Vi ser også at 1970 – præcist halvvejs gennem perioden – er et skæbneår, for indtil da er ejerstrukturen meget stabil.

Mit kriterium for en kapitalistisk virksomhed er, at profitmaksimering er i højsædet. Dette er oplagt tilfældet ved aktieselskaber, men det må også antages at gælde for anpartsselskaber og ansvarlige selskaber. Derimod gælder dette ikke for enkeltmandsfirmaer, for de er generelt så små, at ejerens bestræbelser for at sikre et udkomme må veje tungt; de tilhører derfor snarere den simple vareproduktion. Det udelukker ikke at nogle meget store firmaer har fravalgt aktieselskabsformen til fordel for andre ejerformer, herunder enkeltmandsfirmaer.

Andelsforeningernes store størrelse vidner om, at fusionen af små mejerier etc. til store enheder virkeliggøres frem mod 1982; de er stadig en overbygning på et landbrug præget af simpel vareproduktion, men det kan argumenteres at denne overbygning har selvstændiggjort sig og løsrevet sig fra sit demokratiske grundlag og er blevet en del af den kapitalistiske produktionsmåde. Under alle omstændigheder synes andelsforeningerne i 1982 at være usammenlignelige med andelsforeningerne i 1950erne, så derfor udelukker jeg dem fra ligningen i det følgende.

Herefter udgøres den kapitalistiske sektor af aktieselskaber, anpartsselskaber og ansvarlige selskaber, mens enkeltmandsfirmaer regnes under simpel vareproduktion. Den nye ejerbaserede metode giver et *eksakt* mål for den produktive selskabskapitalismes udvikling siden 1958 (finans er ikke med) og et *godt* mål for den produktive kapitalismens udvikling siden 1958; vi er på langt sikrere grund end ved den gamle, branchebaserede metode. Tabel 5.6 sammenfatter:

Tabel 5.6. Simpel vareproduktion og kapitalisme 1958-82

Procenter af omsætningen	1958	1970	1973	1982
Simpel vareproduktion	36½	35½	30½	20½
Kapitalistisk sektor	54½	51½	57	65½

Som sagt synes 1970 at være et skelsættende år. Før da bevarer den simple vareproduktion sin betydning, mens den kapitalistiske sektor – overraskende – går marginalt tilbage.

Ser vi på vor første underperiode, 1957-73, viste den branchebaserede metode i Tabel 5.4 en marginal tilbagegang for kapitalismen (fra 33 til 31½%), mens ejertype-metoden viser en marginal fremgang (fra 54½ til 57%); betegnelsen *stagnation* dækker vel begge resultater.

For den anden underperiode, 1973-82, og altså allerede fra 1970, viser ejertype-metoden et stort skift fra simpel vareproduktion til kapitalisme.

Det ville have været ønskeligt med en direkte, kvantitativ sammenligning med den tredje sektor, nemlig den offentlige,

men dette er ikke muligt, fordi der ikke er tal for det offentlige andel af omsætningen eller for de forskellige ejendomsstypers andel af BFI. Vi må indskrænke os til at sige, at indtil 1973 øges den offentlige sektors vægt med næsten to tredjedele (fra 15,7% til 25,7% af BFI), mens den kapitalistiske sektor stagnerer og sektoren for simpel vareproduktion går tilbage; efter 1973 øges den offentlige sektors vægt mere moderat, nemlig med en femtedel (fra 25,7 til 30,6% af BFI), samtidig med at den kapitalistiske sektor får noget mere vægt og den simple vareproduktion falder tilbage. Så meget, men heller ikke mere, kan tallene bære.

Finanskapitalen

Tabel 5.7 angiver de relative tal for de forskellige institutioner; A/S betyder aktieselskaber.⁵

Tabel 5.7. Balancen i den finansielle sektor 1957-73

Balance, procenter	1957	1973	1982
Banker	32,6	32,0	31,8
Sparekasser	19,2	10,9	10,8
Realkredit	31,2	48,3	46,9
Forsikring (liv og skade)	17,0 (A/S 12,8)	8,9 (A/S 7,0)	10,4 (A/S 8,5)
I alt	100	100	100

Vi kan konstatere at bankernes andel ligger meget konstant på næsten en tredjedel af sektoren, mens realkrediten er øget voldsomt på bekostning af sparekasser og forsikring.

I Kapitel 3 (Tabel 3.4) så vi at den finansielle sektor kom til at vægte stedse mindre fra 1935 til 57, samtidig med at den kapitalistiske del heraf i samme periode kom til at fylde stedse mere; nettoresultatet blev at finanskapitalen kontinuerligt mistede økonomiske vægt, faktisk gennem hele perioden fra 1914 til 57. Tabel 5.8 følger udviklingen mellem 1957 og 82.

Tabel 5.8. Den finansielle sektors og finanskapitalens vægt i realøkonomien 1901-57, målt på balancen

År	1957	1973	1982
Den finansielle sektors vægt i forhold til realøkonomien (balance/BFI)	110%	165%	197%
Finanskapitalens andel af den finansielle sektor	45½%	39%	40½%
Finanskapitalens vægt i forhold til realøkonomien (balance/BFI)	50%	64%	79%

Tabel 5.8 viser, hvordan den *finansielle sektor* efter et historisk lavpunkt i 1957 frem mod 1982 får stadig større betydning i den samlede økonomi (målt ved BFI).

Den kapitalistiske del af den finansielle sektor, altså *finanskapitalen*, består af bankerne samt aktieselskabernes del af forsikring; denne andel falder frem til 1973 og er derefter ret stabil. Nettoresultatet af de to tendenser er at finanskapitalens vægt i realøkonomien vokser gennem hele perioden.

Økonomiens af-finansialisering fra 1914 kommer til en afslutning i 1957; højkonjunktoren derefter indleder den finansialisering, der kommer til fuld udfoldelse i den nyliberale periode.

Har brancherne ændret sig?

Som i Kapitel 3 er det nødvendigt at diskutere om brancherne har skiftet identitet, nu mellem 1957 og 73 (hvor vi ophører med den branchebaserede metode). Er fx ›industri‹ anno 1957 et andet ›dyr‹ end ›industri‹ anno 1973? Hvis ja, må sammenligningen kvalificeres med nogle forbehold. Det afgørende i vor sammenhæng er naturligvis om brancherne er blevet mere eller mindre kapitalistisk prægede. Min hovedindikator vil her være forholdet mellem enkeltmandsvirksomheder og aktieselskaber indenfor de enkelte brancher.

Til hjælp for disse vurderinger kan Tabel 5.9 være behjælpelig. Aktieselskabernes (A/S) andel af omsætningen markerer graden af kapitalisme.

Tabel 5.9. Udviklingen i ejertyper indenfor brancherne 1958-73

Procent af omsætningen	1958		1973	
	Enkeltmandsv.	A/S	Enkeltmandsv.	A/S
Fremstilling	19	53	14	64
Bygge/anlæg	61	22½	43	44½
Engros	22	54½	16½	62½
Detail	67½	15½	50½	25½
Landbrug	-	-	90½	0

Lad os først se på *landbruget*.

Endnu i 1973 var over 90% af landbrugene enkeltmandsvirksomheder. Dog betød liberaliseringerne i 1962 og 71 om samdrift og sammenlægninger, at der blev betydeligt færre små brug og flere store brug; husmænd forsvandt stort set ud af billedet. Antallet af medhjælpere svandt ind og mange landmænd blev lønarbejdere på deltidsbasis. Den store støtte til landbruget indebar samtidig, at erhvervet blev helt afhængig af det offentlige.⁶ Andelsforeningerne ændrede stedse karakter frem mod nutiden, fra at være en foreningsbaseret overbygning til at selvstændiggøre sig som store virksomheder, der indgår i den kapitalistiske økonomi på lige fod med aktieselskaber (i dag kalder statistikken dem ikke »foreninger«, men »selskaber«). Spørgsmålet er hvor langt denne proces var nået i 1973? Det er svært at danne sig et overblik herover,⁷ men de store fusioner blandt mejerier og slagterier kommer først efter 1973. Opbruddet er begyndt, men det går stadig langsomt. Alt i alt er landbrugets placering i produktionsmåden frem mod 1973 i et vadested: vi har endnu ikke kapitalisme, men den gamle simple vareproduktion er ved at krakelere.

Fremstilling (her: industri plus håndværk) bliver mere kapitalistisk orienteret, med fremgang for aktieselskaberne og en vis udlugning af enkeltmandsvirksomheder, selv om håndværket bevarer sin position (Tabel 5.3). I samme retning trækker det, at industrivirksomhederne blive større, idet de i 1972 i gennemsnit havde 45 ansatte, mod 41 i 1958.⁸

Lad os dernæst se på *bygge/anlæg*. Fra at være en branche helt

på linje med håndværket, med mange små virksomheder, har aktieselskaberne i 1973 overhalet enkeltmandsvirksomhederne. Det kan tilføjes at i 1973 har entreprenørvirksomhederne, der har omkring 3 gange så stor gennemsnitlig omsætning som de øvrige, 36% af branchens omsætning.⁹

Tabellen bekræfter at *engros* er domineret af aktieselskaber, og at denne dominans bliver mere udtalt i perioden. Indenfor *detail* er enkeltmandsvirksomheder stadig dominerende, men en omvæltning med supermarkeder, lavprisvarehuse og butikskæder er i gang. I 1973 er supermarkeder vokset fra næsten ingenting til at stå for ca. 1/3 af dagligvareomsætningen. Mellem 1962 og 1973 øgede butikskæderne deres markedsandel fra 16% til 46%.¹⁰ Butikkerne er stadig formelt selvstændige, men i praksis er de ved at blive små hjul i store kapitalistiske koncerner.

Indenfor *finans* (ikke med i Tabel 5.9) er der ikke de store strukturændringer frem til 1973, idet dog de 12 kreditforeninger mod slutningen af perioden (1970) sammenfattes til 3 store; det svækker foreningspræget. Loven, der i praksis gør sparekasser til banker, kommer først i 1974.

Alt i alt betyder disse sociale karakterændringer i de forskellige brancher, at den kapitalistiske udvikling fra 1957 til 1973 har været noget kraftigere end tallene i Tabel 5.3 og 5.4 indikerer. Samtidig er indslaget af simpel vareproduktion blevet svagere end det fremgår af de tidligere afsnit, hvilket især skyldes udviklingen indenfor bygge/anlæg og detailhandel.

Endelig er det interessant at bemærke, at de noterede tendenser mellem 1958 og 73 accelererer frem mod 1982.¹¹ Mens enkeltmandsvirksomhedernes vægt falder med 5 procentpoint på de femten år fra 1958 til 1973 indenfor fremstilling, er der på de ti år fra 1973 til 1982 et fald på 8 procentpoint (til 6%). Ved bygge/anlæg er der et fald til knap 30%, der dermed klart overhales af aktieselskabernes nu 45%. Indenfor engros udslettes enkeltmandsvirksomheder næsten (godt 6%) og indenfor detail er der et yderligere fald til godt 38%. Derimod holder landbrugsstrukturen med godt 87% enkeltmandsvirksomheder.

Årsager til udviklingen

Vi kommer nu til spørgsmålet om, *hvorfor* vi fik disse udviklingstendenser? Hvilke årsager ligger bag?

Udbygningen af den *offentlige sektor* var klart betinget af den højkonjunktur, der satte ind i slutningen af 50erne.

Vækstraterne skød op, og den øgede aktivitet krævede en større arbejdsstyrke. Dette behov blev tilfredsstillet af de store årgange født omkring 1946, men især af kvindernes massive indtog på arbejdsmarkedet; husmoderen blev forvandlet til lønmodtager. Dette krævede en udbygning af børneinstitutionerne og af ældreplejen, således at kvinderne kunne fritages for denne hjemlige omsorg. Videre skulle den øgede arbejdskraft være sund og kvalificeret, hvilket nødvendiggjorde en udbygning af sundheds- og uddannelsessystemet.

Men hvorfor blev alle disse opgaver løst offentligt og ikke privat? Hvorfor ikke profitdrevne børneinstitutioner, sygehuse og uddannelser? Dette var et politisk valg, og her var det afgørende, at SD stod stærkt og var regeringsbærende i næsten hele perioden. Bag politikken ligger styrkeforholdet mellem klasserne, hvor arbejderklassen stod stærkt, illustreret ved de store real-lønssstigninger frem til 1974 (jf. Tabel 5.1); arbejdsgiverne og kapitalinteresserne var den svage part i klassekampen, mens Venstres bagland i landbruget stedse gik tilbage. Samtidig lykkedes det SD at få betydelig opslutning blandt funktionærene (alt dette vender vi tilbage til i næste kapitel). Opbygningen af en stor offentlig sektor var overvejende et socialdemokratisk projekt; vilkårene for lønmodtagerne blev forbedret, fx med et udbygget dagpengesystem, og den universelle velfærdsstat grundlægges med folkepensionen.

Alt dette krævede øget beskatning, kulminerende med et skattebidrag omkring 50% i 1982, således at halvdelen af rigdommen nu blev fælles. Dette var kun muligt, fordi den økonomiske vækst var stor nok til også at øge den private rigdom (den disponible indkomst, dvs. indkomst efter skat) indtil krisen.

I 1973 fik vi ganske vist det dramatiske Clistrup-oprør, men det stoppede ikke opbygningen af den offentlige sektor. Da krisen satte ind efter 1973 kunne man måske have forventet en

offentlig nedskæringspolitik, som efter krisen i 2008, med et argument om, at der ikke længere var råd til samme velfærdsniveau. Men i 70erne var de ledende politikere og økonomer Keynesianere, så man førte overvejende en ekspansiv finanspolitik for at stimulere efterspørgslen; offentligt forbrug og offentlige investeringer blev øget, samtidig med at udgifterne til dagpenge naturligvis skød i vejret. Før 1973 var der råd til udvide den offentlige sektor, efter var der ikke råd til at lade være.

Vi kommer nu til udviklingen i den *private sektor*.

Ser vi bort fra at dens relative betydning må reduceres i takt med udbygningen af den offentlige sektor, klarede den sig naturligvis generelt godt under højkonjunkturen, men blev voldsomt ramt af krisen. Den økonomiske vækst halveres, fordi den udenlandsk efterspørgsel faldt bort, fordi omkostningerne i form af energipriser og renter steg kraftigt, og fordi de fortsatte reallønsstigninger pressede profitten og dermed vanskeliggjorde investeringerne, der som nævnt faldt med en tredjedel i perioden 1973-81. Omsætningen i industrien faldt med 15% frem mod 1975 og i 1977 var der 60.000 færre ansatte end i 1973.¹²

Sammenfatning

Kapitalismens udvikling i vor periode er paradoksal. Under den buldrende højkonjunktur frem til 1973 stagnerer den, mens den øger sin vægt i økonomien i kriseårene derefter (ligesom kapitalismen oplevede et opsving under 30ernes krise).

Perioden præges naturligvis af den revolutionerende vækst i den *offentlige sektor*, både før og efter krisen i 1973, med det resultat at den produktive del af denne sektor voksede fra godt 15% til godt 30% af BFI, mens sektoren i sin helhed, altså inklusiv indkomstoverførsler, øgede sin vægt fra knap 1/4 til godt halvdelen af BFI.

Det betyder at den *private del* af den danske økonomi skrumpede fra knap 85% til knap 70% af BFI. Hvordan fordelte denne relative tilbagegang sig på den produktive kapitalistiske sektor og den sektor, der er præget af simpel vareproduktion? Det har vist sig at både efter branche og ejerforhold stagnerede den *kapitalistiske sektor* frem til 1970/73; mere optimistisk udtrykt fastholdt

sektoren sin vægt trods den store tilbagegang for den private sektor i sin helhed. Det indebærer nødvendigvis at den residuale del af den danske økonomi, *simpel vareproduktion*, har måttet bære tilbagegangen; landbruget gik tilbage og mange små købmænd bukkede under.

Strukturen i den private økonomi ændres i kapitalistisk retning, med fremgang for aktieselskaber (og anpartsselskaber) og tilbagegang for enkeltmandsvirksomheder. Specielt efter krisen er der kun råd til strikt profitmaksimering. Men bemærk at det nu er de lidt mindre aktieselskaber, nemlig anpartsselskaberne, der opfanger hele tilbagegangen for enkeltmandsvirksomhederne. Krisen har en rensende effekt, som Schumpeter sagde; de små er de svage, så de er de første til at bukke under eller omforme sig i kapitalistisk retning. Anderledes udtrykt tenderer kapitalen mod at udkonkurrere småborgerskabet. Efter 1973 var der således fremgang for både den offentlige og den kapitalistiske sektor, mens den rene, ikke-kapitalistiske del af markedsökonomien syntes på vej ud af historien. Demokratisk og profitbaseret styring af økonomien kom til at stå stedse klarere overfor hinanden.

Endelig fandt vi at den *finansielle sektor* – efter lavpunktet i 1957 – får betydeligt større vægt i forhold til realøkonomien, først og fremmest grundet opsvinget i boligbyggeri (parcelhuse). Denne opgave varetages af kreditforeningerne og kommer derfor ikke *finanskapitalen* til gode; når den alligevel kan øge sin vægt i den samlede økonomi lidt skyldes det, at den vinder markedsandele fra sparekasserne.

Statistisk appendiks

Til Tabel 5.1.

Tabellen er baseret på Tabel 5A:

Tabel 5A. Arbejdsløshed samt årlig realvækst i BFI og løn 1957-82

Procenter	Realvækst i BFI	Vækst i realløn	Arbejdsløshed (procent)
1957	5,4	-	9,8
1958	2,3	4,1	9,2
1959	6,1	6,2	5,9
1960	6,5	5,0	4,2
1961	5,6	7,3	3,3
1962	5,6	4,3	3,0
1963	0,4	1,9	4,2
1964	8,8	3,2	2,4
Gnsn. 1957-64	5,1	4,6	5,5
1965	5,0	3,9	2,0
1966	2,2	5,7	2,3
1967	4,1	2,4	2,7
1968	4,5	3,6	5,0
1969	8,2	8,5	3,9
1970	2,6	5,4	2,9
1971	4,0	9,5	3,7
1972	5,4	5,0	3,6
1973	3,8	5,5	2,4
Gnsn. 1965-73	4,4	5,5	3,2
1974	0,7	4,6	2,1
1975	-1,8	8,5	5,1
1976	5,4	2,5	5,3
1977	2,4	-1,3	6,4
1978	2,0	0,2	7,3
1979	4,4	1,7	6,1
1980	1,0	-1,0	7,0
1981	-0,4	-2,9	9,2
1982	3,2	0,3	9,8
Gnsn. 1974-82 (Anker)	1,9	1,4	6,5

Kilde: St.TO 1965, 1974, 1983 og 1989.

BFI-vækst er beregnet i faste priser (1955, 1975 og 1980 priser).

Til og med 1973 opgøres ledigheden i procent af forsikrede

(medlemmer af arbejdsløshedskasser), fra og med 1974 af den samlede arbejdsstyrke, hvilket giver et lavere niveau.

Væksten i realløn er beregnet ved fra timefortjenesten i industri, håndværk m.v. at fratække inflationen, forstået som stigningen i forbrugerpriserne; timefortjenesten inkluderer tillæg, herunder dyrtidsportioner.

Til Tabel 5.2.

Kilde: St.TO 1964: 9 (for 1957); St.TO 1970: 76 (1965); St.TO 1978: 88 (1973); St.TO 1992: 109 (1982).

Jernbaner, sporveje og rutebiler et sat til 2%, jf. Kapitel 3. Offentlig andel af bygge/anlæg: Se St.TO 1982, hvor den offentlige andel af de beskæftigede indenfor branchen i 1973 er anført, hvorefter jeg antager at denne andel svarer til bidraget til BFI; procenterne for 1957 og 1965 er anslåede herudfra.

Den lodrette streg mellem 1965 og 73 markerer at der er databrud i 1970, hvor man skiftede til under det offentlige at indtage formelt private institutioner, hvis de »hovedsageligt« var offentligt finansierede, såkaldte »quasi-offentlige institutioner«, se St.TO 1978: 88; desuden skiftedes periode. Det kan anslås at dette har hævet offentlige tjenester med omkring 2% af BFI; der var et hop fra 14,9% i både 1968 og 1969 til 17,2% i 1970. Denne ompostering kan diskuteres, for offentlig finansiering giver ikke den samme kontrol som offentligt ejerskab, så det kan argumenteres at den offentlige sektor efter 1970 er overvurderet med omkring 2%, men det er vanskeligt eller umuligt at fastholde nationalregnskabets gamle principper.

Som tidligere nævnt gælder overordnet, at der produceres statistik efter, hvad opdragsgiveren, dvs. det offentlige, har brug for; således har staten brug for penge, og derfor har statistikken over import (told) og indkomster (skat) historisk været meget fremtrædende. For perioden i dette kapitel ytrer denne interesse sig i, at statistikken især katalogiserer det offentliges indtægter og udgifter, således at der kan være styr på statsfinanserne.

Først i efterkrigstiden opstår der en interesse for at belyse den offentlige sektors effekt på hele økonomien, i forbindelse med at keynesiansk finanspolitik bliver et politisk-økonomisk instru-

ment; først da, altså efter 1945, opstilles der er nationalregnskab, og det er her vi finder materialet om den offentlige sektors bidrag til BFI. For den tidligere periode måtte Sv. Aage Hansen og andre selv sammenstykke oplysninger fra mange kilder for at beregne nationalregnskabet, især BFI og dets fordeling på brancher.

Det er især dette nationalregnskab, jeg benytter mig af, dels for at sikre sammenlignelighed gennem hele århundredet, dels fordi bidraget fra offentlige værker og telekommunikation etc. er medtaget (som nævnt i Kapitel 3 er der et problem med offentlig transport), og endelig fordi det er her de øvrige branchers bidrag til BFI er registreret, således at der sikres sammenlignelighed mellem den offentlige og private sektor.

Det skal bemærkes, at andre forfattere har opgjort den offentlige sektors relative størrelse anderledes. I min opgørelse i Tabel 5.2 er den (produktive) offentlige sektor bestemt som »offentlige tjenester« plus »offentlige selskaber«.

Danmarks Statistik betragter i dag offentlige selskaber som en del af den offentlige sektor, men det gjorde man ikke i den aktuelle periode, med henvisning til at der her produceres markedsmessige ydelser, dvs. produkterne sælges til privat forbrug, jf. TO1980: 141. Dette kriterium er ikke afgørende i min sammenhæng, hvor kriteriet er demokratisk kontrol med udbuddet. Ved at udelukke offentlige selskaber sænkes den offentlige andel af BFI med godt 5 procentpoint.

Til gengæld lægges det *offentlige forbrug* ofte til grund, og det er betydeligt højere end »offentlige tjenester«, fordi »forbrug af rå- og hjælpestoffer« er inkluderet. Men hvis man er interesseret i *værditilvæksten*, altså bidraget til BFI, snarere end i de offentlige udgifter, skal disse rå- og hjælpestoffer fratrækkes, på samme måde som i andre erhverv, jf. St.TO1989: 132. I fx 1982 var »offentligt forbrug« 33% af BFI, overfor »offentlige tjenester« på knap 25% (jf. Tabel 5.2). Hertil kommer at disse fremstillinger adderer offentlige investeringer (i 1982 3,3% af BFI) til nævnte offentlige forbrug for at få en samlet vægt for sektoren på 36,3%; i min opgørelse er produktion af investeringsgoder inkluderet i offentlige tjenester. Overfor disse 36,3% giver min tilgang, baseret på bidrag til BFI, 30,6% i 1982, inkl. offentlige virksomheders bidrag.

Til Tabel 5.3.

Kilde: Procenterne for 1957 er (lidt præciseret) fra Tabel 3.1, for 1965 og 1973 fra St.TO 1976.

›Øvrige‹ omfatter råstofudvinding, hoteller og restauranter, privat undervisning og sundhedsvæsen, forlystelser m.v. Bemærk at den offentlige andel er fratrukket BFI for bygge/anlæg.

Til Tabel 5.4.

For engros og agenturer er der direkte tal for bidrag til BFI i 1966 og 73 i St.Å.1979: 458; jeg antager at 1965 er som 66; tallet for 1957 er fra Tabel 3.2. De kapitalistiske rederiers bidrag sættes som i Kapitel 3 lig med udenrigstransportens bidrag til BFI.

Tabel 5.3 angiver det samlede bidrag til BFI fra boligbenyttelse og finans. Hvor stor var den kapitalistiske andel?

Boligbenyttelsen er den samlede ›lejeværdi‹. Ved ejerboliger antages ejeren af ›betale‹ denne lejeværdi til sig selv, mens lejeren ved udlejede lejligheder betaler til en almennyttig forening, til kommunen eller til en privat udlejer. Kun sidstnævnte lejeværdi er en del af det kapitalistiske kredsløb. I 1965 og 1970 var knap 1/3 af samtlige lejligheder (inkl. ejerboliger) udlejet til private, og jeg antager at denne andel svarer til andelen af værdien af boligbenyttelse (i 1965 32% og i 1970 30%, jvf. Folke- og bolig-tællingen 1965, C. Bolig- og husstandsundersøgelse, Tabel 1 og 13, og Folke- og bolig-tællingen 1970. C.2. Boligen, pp. 48ff.).

Finanskapitalens bidrag til BFI er beregnet ud fra bankers og aktieforsikringsselskabernes andel af finanssektorens samlede aktiver, jf. Tabel 5.8; som i Kapitel 3 antager jeg at den bidrager med samme andel til BFI.

Til Tabel 5.5.

Kilde: St.Å. 1985; for 1958 bruges Erhvervstællingen 1958.

St.Å. opererer med kategorien ›Andet‹, der overvejende består af statslige og kommunale selskaber (jf. erhvervstællingerne i 1935 og 48, hvor ›Andet‹ især består af uspecificerede offentlige selskaber); da vi er interesseret i den private økonomi, er ›Andet‹ udeladt og de øvrige andele forøget tilsvarende.

Den finansielle sektor er ikke med i opgørelserne over ejerfor-

hold. Statistikken er videre kun baseret på momsregistrerede virksomheder.

Til Tabel 5.7.

De absolutte tal bag tabellen fremgår af:

Tabel 5B. Finansielle institutioners balance 1957-82 (absolutte tal):

Balance, mia kr.	1957	1973	1982
Banker	11,7	85,6	274
Sparekasser	6,9	29,1	93
Realkredit	11,2	129,2	403
Forsikring (liv og skade)	6,1 (A/S 4,6)	23,7 (A/S 18,8)	89 (A/S 73)
I alt mia. kr.	35,9	267,6	859

Kilde: For 1957 St. Å. 1958 og 59. For 1973 St. Å. 1975 og 76. For 1982 St. Å. 1984 og 85.

Livsforsikring er excl. Statsanstalten, genforsikring og udenlandske selskaber. A/S refererer til aktieselskabernes beløb (resten er foreningsbaserede gensidige selskaber).

Procenterne for 1957 afviger lidt fra Tabel 3.3, fordi skadesforsikring nu er inkluderet under forsikring. Desuden refererer realkredit nu til den egentlige balance (aktiver), hvor der i Tabel 3.3 brugtes restgælden, der er lidt mindre end aktiverne. Pensionskasser etc. er udeladt.

Til Tabel 5.8.

De absolutte tal bag tabellen fremgår af:

Tabel 5C. Finansielle sektors og finanskapitalens balance 1957-82:

Mia kr.	1957	1973	1982
BFI	32,7	162,7	437,0
Finansielle sektors balance	35,9	267,6	859
Finanskapitalens balance	16,3	104,4	347

Kilde: BFI fra Hansen, 1974 (1957) og St. B. NAHL2 (1973 og 1982); i øvrigt samme kilder som i Tabel 5B.

Som sagt afviger tallene for 1957 lidt fra dem, der er anført for Tabel 3.3. Derfor bliver procenterne for 1957 forskellige fra Tabel 3.4.

Til Tabel 5.9.

Kilde: Erhvervstællingen 1958 og St.Å.1976: Tabel 112.

Noter

- 1 Oplysningerne i dette afsnit er især taget fra Hansen og Henriksen, 1984, II. Se videre Kolstrup, 2014, for en detaljeret fremstilling af udviklingen af den danske velfærdsstat.
- 2 Omkring 1970 ændres statistikken, idet brancheinddelingen nu tilpasses internationale standarder; dog føres den gamle inddeling frem til 1973. Ændringen indebærer for det første at det tidligere skel mellem håndværk og industri bortfalder, så vi ikke længere på denne måde kan skelne mellem de små og store indenfor fremstilling; for det andet betyder servicesektorens fremvækst (også privat service) på bekostning af varefremstilling at nogle nye brancher introduceres, især forretningsservice og husholdningsservice, og de kan ikke statistisk opdeles i små og store; og for det tredje ændres grænserne for brancherne, især på den måde at der flyttes aktivitet fra det tidligere håndværk samt transport til handel og anden service. Omkalfatringens omfang fremgår af, at efter den gamle opgørelse udgør håndværk plus industri 27% af BFI i 1973, efter den nye kun knap 21%, fordi disse erhverv er ›renset‹ for servicefunktioner (sammenlign opgørelserne for 1973 i St.TO 1976 og St.TO 1982).
- 3 Se St.TO 1982. – Christoffersen, 1999: 32, vurderer at privat service ›udviklede sig kun svagt‹ efter 1960. Det er formentlig en undervurdering.
- 4 Tabel 3.8 følger kun udviklingen for personellets fordeling på de forskellige ejertyper fra 1925 til 1958; før 1958 er der ikke omsætningstal for ejertyperne.
- 5 Udover de nævnte omfatter den finansielle sektor Kreditforeningen for kommuner, Statsanstalten for livsforsikring og Kongeriget Danmarks Hypotekbank, der alle er offentlige og i 1982 havde aktiver på i alt 50 mia; hertil kommer, lidt uden for nummer, Nationalbanken med 123 mia; pensionskasser havde knap 40 mia og ›Andre obligationsudstedende institutioner‹ 21 mia. Heroverfor havde de traditionelle, private institutioner totale aktiver på 859 mia, så de dominerer klart den danske finansielle sektor.
- 6 Andelen af små brug op til 10 ha faldt fra 47% i 1959 til knap 35% i 1973 (knap 30% i 1982), jf. St.Å.1960 og St.TO 1980. Samtidig blev antallet af landbrug reduceret kraftigt, jf. Hansen, 1974: 169ff.
- 7 Sammenligning Kapitel 2 og Bager, 1992: 272ff.
- 8 Men tendensen er ikke klar, for ser vi på virksomhedernes fordeling efter størrelse viser det sig, at der mellem 1965 og 1976 faktisk bliver flere små og færre store virksomheder. Johansen, 1991: 75, og St.TO 1989: 11. – Efter 1972 falder det gennemsnitlige antal ansatte fra 45 til 38, ligesom tendensen til flere små og færre store virksomheder bliver kraftigere.
- 9 St.Å.76: 118.
- 10 Hansen og Henriksen, 1984, II: 143ff.
- 11 St.Å.1985: 297.
- 12 Hansen og Henriksen, 1984, II: 264f og 389.

Kapitel 6

Arbejderklassen og de offentligt ansatte 1957 til 1982

I forrige kapitel betragtede vi perioden fra kapitalens vinkel.

I dette kapitel ser vi på de klasse-mæssige forskydninger. Fordoblingen af den offentlige sektor, relativt set, var den store revolution. De offentligt ansatte vandt frem til at omfatte en tredjedel af arbejdsstyrken, mens arbejderklassen gik lidt tilbage og de selvstændige blev næsten halveret. Det gamle samfund var under afvikling.

Vi skal se på de politikker og idéer, der udvikledes på denne baggrund. Arbejderbevægelsen og Socialdemokratiet var fortsat dominerende, så det er deres strategier der er mest interessante. Gennem hele perioden er opbygningen af velfærdsstaten det store projekt; det lykkedes, trods Glistrup-oprøret i 1973 og trods krisen efter 1973. Hertil kom planerne om Økonomisk Demokrati (ØD) i 70'erne; de mislykkedes. Hvad skyldtes denne succes og denne fiasko?

De to velfærdsstrategier

Arbejderbevægelsens umiddelbare mål var at sikre en løn, så arbejderen kunne klare dagen og vejen for sig selv og familien. Mad på bordet, tøj på kroppen og tag over hovedet. At tilvejebringe disse ting var fagbevægelsens første opgave. I anden omgang kom opgaven at sikre arbejderen ved sygdom, alderdom og arbejdsløshed, altså i situationer, hvor den almindelige lønindkomst svigtede. Historisk har der her været to strategier.

Så længe det offentlige, dvs. alle skatteydere, ikke bidrog, var arbejderne henvist til at kæmpe sig til en løn, der tillod dem at overleve i disse situationer uden lønindkomst. Man sikrede sig gennem klassesolidaritet, typisk gensidige forsikringsordninger

såsom arbejdsløshedskasser. Disse ting måtte betales ud af den eneste indkomst, man havde, nemlig lønnen.

Denne strategi var naturligvis nødvendig, så længe staten ikke i nævneværdig grad holdt hånden under dem, der midlertidigt eller permanent var udenfor arbejdsstyrken. Arbejderklassen var henvist til sig selv – og til fagbevægelsens klassekamp med kapitaljerne for en højere løn. Staten kendtes først og fremmest som en tvangsstat (»knæk sablen« var en klassisk parole), som en fremmed og undertrykkende magt, og de skatter, der finansierede denne magt, ikke mindst de indirekte skatter, blev set som udbytning (»vi flås af skattens skarpe klo«, som det hedder i Internationale). Socialdemokratiet var dengang et éntydigt klasseparti.

Den anden strategi for at sikre overleven, når den daglige løn svigtede, var velfærdsstaten, hvor det offentlige tager ansvar for den enkelte i tilfælde af sygdom, arbejdsløshed eller alderdom. Det begyndte så småt i 1890erne, med Højre-regeringernes reformer, og fik mere momentum i takt med at Socialdemokratiet voksede sig stærkere, ikke mindst på kommunalt niveau (»kommunesocialisme«).

Denne begyndende velfærdsstat var højst kontroversiel.

Efter klassisk liberal opfattelse har den enkelte det fulde ansvar for sit eget liv, også den økonomiske del heraf. Det tilsiger at arbejderne sparer op eller etablerer forsikringsordninger, og at det offentlige kun hjælper »værdigt trængende«, dvs. mennesker der har viljen, men ikke evnen; kun overfor dem aktiveres liberalismens humanistiske side. Dette system kendes fra den amerikanske (og engelske) »residuelle velfærdsstat«.

Arbejderbevægelsens to strategier er to veje til at nå det samme mål, velfærd, og for så vidt supplerer de hinanden, snarere end at være i modstrid.

Og dog indebærer den stedse større vægtning af offentligt finansieret velfærd en grundlæggende ændring af arbejderbevægelsens karakter. Den øgede statslige indflydelse må nødvendigvis give fagbevægelsen mindre vægt, på samme måde som den offentlige regulering af kreditforeningerne undergravede disses karakter af økonomisk selvforvaltning. Det store gennembrud kom i 1907, da det offentlige gik ind og medfinansierede arbejdsløsheds-

kasserne. Dette kan ses som en anerkendelse af, at arbejdsløshed er et samfundsmæssigt problem, men det betyder jo også at denne side af fagbevægelsens aktivitet ikke længere er autonom.

Gør det noget? Ja, hvis staten er overklassens tvangsstat, men netop den spirende velfærdsstat indebærer, at det offentlige får en ny rolle, altså skifter karakter. Den begynder at varetage almindelige menneskers interesser. Det var dette syndikalisterne benægtede, men som Socialdemokratiet accepterede – og omfavnede, omend afvisningen af at indgå i en regering før partiet havde flertal i Folketinget jo indebar at staten indtil da grundlæggende blev set som en fremmed og fjendtlig magt.

Før 1. Verdenskrig så Socialdemokratiet stadig sig selv som et klasseparti, men i takt med at partiet fik parlamentarisk indflydelse til at gennemføre arbejdsvenlig lovgivning, måtte fagbevægelsen, klassens egen organisering, nødvendigvis få mindre betydning, og i mellemkrigstiden gik partiet endog ofte ind og disciplinerede klassen, især ved at gribe ind i overenskomstforhandlingerne. Samtidig skiftede partiet til at blive et »folkeparti«, dvs. man ville varetage samfundets almene interesser, snarere end arbejderklassens særinteresser. Socialdemokratiet appellerede nu til langt bredere kredse end de egentlige arbejdere og det måtte præge politikken. Dengang Socialdemokratiet var et éntydigt klasseparti måtte socialisme forstås klassisk marxistisk, som arbejderklassens overtagelse af produktionsmidlerne. Denne vision er uaktuel for et folkeparti; tilbage bliver (i mellemkrigstiden) kravet om at erstatte kapitalismen med en demokratisk funderet planøkonomi, der til gavn for langt de fleste tøjler de anarkistiske og krisefremkaldende markeds kræfter.

Umiddelbart blev staten (og kommunerne) blot brugt som et redskab til også på denne måde at varetage klassens interesser, men derved fik man en selvstændig interesse i en velfungerende stat, dermed en stat, der ikke blev sønderrevet af klassekamp. Denne udvikling var en nødvendig følge af strategien om at opnå en velfærdsstat. Strategien blev ikke skrevet ned i et partiprogram, og for så vidt var velfærdsstaten ikke planlagt, men den ligger implicit i brugen af staten til at varetage arbejdernes interesser.

De offentligt ansatte og arbejderklassen

Den store fremgang for de offentligt ansatte aktualiserer spørgsmålet om deres klassemæssige placering.

Modtagelse af løn er kun den nødvendige, ikke tilstrækkelige betingelse for at tilhøre arbejderklassen; mange lønmodtagere er nemlig ikke en del af arbejderklassen, når vi også ser på væsensplanet, altså arbejdernes modstilling til en profitmaksimerende kapitalist (jf. Kapitel 4).

Det drejer sig om de offentligt ansatte, i dagens Danmark knap en tredjedel af alle lønmodtagere. Deres arbejdsgiver er staten, kommunerne eller regionerne, så de står ikke overfor en kapitalist, og kvalificerer sig derfor ikke til medlemskab af arbejderklassen. De kan udføre præcis samme type arbejde som privatansatte, de kan få præcis samme løn og deres arbejdsvilkår kan være præcis så gode eller dårlige, men det kan ikke være af betydning. Deres sociale stilling i den kapitalistiske produktionsmåde er nemlig radikalt forskellig.

Alligevel henregner de fleste marxister disse lønarbejdere til arbejderklassen.

Dette kan kun forsvares, hvis der argumenteres for at staten i virkeligheden er en slags fælles-kapitalist. Dette er der faktisk belæg for hos Marx, der i Det Kommunistiske Manifest betegner staten som en »komité til varetagelse af kapitalisternes almene interesser«, hvilket for så vidt følger af en rigid implementering af den historiske materialisme, der jo ser ikke blot den herskende ideologi, men også den herskende politik som bestemt af den herskende klasse.¹

På Marx's tid gav det da også god mening at betragte staten som et simpelt redskab for kapitalisterne. Der var ingen velfærdsstat, og i Europa kun spæde ansatser til demokrati.² Således var det først i 1884 – ét år efter Marx's død – at valgretten i England blev udvidet, så en del af arbejderklassen fik stemmeret, og i Danmark betød Estrup-diktaturet at hele statsapparatet, herunder ministerium og domstole, var kontrolleret af overklassen.

I Danmark ændres dette med indførelsen af demokrati i 1901, for med parlamentarismen bliver staten folkets stat, dermed også arbejderklassens. Når den offentligt ansatte forhandler løn

og arbejdsvilkår forhandler han derfor ikke med en fremmed og antagonistisk magt, men med repræsentanter for sig selv. Dette kan være svært at se, fordi der er så mange led mellem vælgeren og den offentlige arbejdsgiver, men sådan er det grundlæggende.

Eller er det?

I et kapitalistisk demokrati er staten *dobbeltbestemt*. Den fungerer indenfor den kapitalistiske produktionsmåde, og derfor må den sikre denne produktionsmådes eksistensbetingelser, især den private ejendomsret; så langt har den ortodokse marxisme ret. Men indenfor denne ramme kan folket bestemme politikken. Og folket består langt overvejende af lønmodtagere, i dag mere end 90% af arbejdsstyrken. Staten er således en plads, hvor kapitalen og demokratiet (folket) kæmper om indflydelse.

Den eneste mulighed for at fastholde at de offentligt ansatte er en del af arbejderklassen, altså står overfor en kapitalist, er nu at hævde at folkestyret er uegentligt. Den første statsbestemmelse svulmer op og bliver hele statsbegrebet. Dette var da også den kommunistiske opfattelse. Kapitalen bestemmer politikken, og derfor er ægte demokrati umuligt under kapitalisme. Det parlamentariske demokrati er et skin, for ikke at sige et bedrag, der giver folket en falsk fornemmelse af magt. Derfor er det ikke blot en ligegyldig teaterforestilling, men skadeligt. Det bør afskaffes og erstattes af proletariats diktatur og/eller et mere direkte demokrati. Det følger videre at ortodokse marxister og liberale fortalere for en minimalstat kan trække på samme hammel, selv om de første kritiserer staten for at være kapitalens redskab, de sidste for at trælbinde kapitalen ved at indskrænke erhvervslivets frihed. De kan videre være enige om, at skat er undertrykkelse og udbytning, af hhv. arbejderklassen og kapitalen, hvilket giver en interessant ideologisk enighed mellem anarkister af Glistrups støbning og kommunister, som udtrykt i et parti som Fælles Kurs.

Hvis man ikke kan acceptere den kommunistiske analyse af staten, må konklusionen være, at offentligt ansatte lønarbejdere *ikke* er en del af arbejderklassen. Fra en socialistisk synsvinkel lyder det som en svækkelse, at de offentligt ansatte ikke

er en del af *arbejderklassens kamp mod kapitalen*. Men det modsatte er tilfældet, for det betyder jo også, at en tredjedel af de danske lønmodtagere qua en del af den offentlige sektor er unddraget kapitalens magt og i stedet er kernetropperne i *demokratiets kamp mod kapitalen*, altså bestræbelsen på at udvide demokratiet til også at omfatte den økonomiske verden.

Men alt dette forudsætter naturligvis, at demokratiet har givet staten en betydelig autonomi i forhold til kapitalen. Dette kan ændres. Man kan forestille sig at det parlamentariske demokrati afskaffes, eller – mere nærliggende – at konkurrencestaten binder politikken så snævert, at demokratiske beslutninger ikke længere har reel betydning. I så fald bliver den firkantede tolkning af den historiske materialisme atter gyldig.

Den klassemæssige udvikling 1960-82

Vi ser først på arbejdsstyrkens fordeling på stillingskategorier, jf. Tabel 6.1; 1973 er medtaget fordi året markerer afslutningen på højkonjunktoren.

Tabel 6.1. Arbejdsstyrkens fordeling på stillingskategorier 1960-82

Procentuel andel af arbejdsstyrken	1960 (FT)		1970 (BAU)		
	1960 (FT)	1970 (FT)	1970 (BAU)	1973 (BAU)	1982 (BAU)
Selvstændige	20,8	14,7	14,8	13,4	10,9
Medhj. hustruer	2,0	4,3	5,2	4,6	2,6
Funktionærer	27,3	36,1	37,4	40,6	44,7
Faglærte arbejdere	14,6	13,7	13,0	11,7	11,1
Ufaglærte arbejdere	32,0	30,1	28,3	29,6	30,8
Huslige lønarbejdere	3,1	1,1	1,3	-	-
I alt	100	100	100	100	100

Procenterne i de to første kolonner er baseret på Folketællingerne (FT), i de tre sidste på Beskæftigelses- og arbejdsstyrkeundersøgelser (BAU); det ses at de to metoder giver lidt forskellige resultater for 1970, men tendensen er den samme. De selvstændige går kraftigt tilbage, funktionærerne kraftigt frem, mens faglærte og ufaglærte arbejdere samlet går lidt tilbage i relativ betydning.

Tabel 6.1 skelner ikke mellem privat og offentligt ansatte, så disse sidste må udskilles; det sker i Tabel 6.2.

Tabel 6.2. De offentligt ansattes del af arbejdsstyrken/beskæftigede 1960-82

	1960	1970	1973	1982
Antal beskæftigede (tusinder)	2.064	2.284,4	2.375,5	2.404,9
Procent af arbejdsstyrken/ beskæftigede:				
Off. tjenester	-	16,8	21,0	31,1
Off. virksomheder	-	3,4	3,3	3,6
Offentlig andel i alt	14,4	20,2	24,3	34,7

I forrige kapitel konstaterede vi (Tabel 5.1) at den offentlige sektor undergik en relativ fordobling, både målt på bidrag til BFI og når vi medregner indkomstoversførslerne; vi ser nu mere end en fordobling på det personelle plan i nogenlunde samme periode.

Dette er den store revolution i klassestrukturen. Det ses også at kriseårene efter 1973 giver anledning til et nyt stort opsving i offentligt ansatte. Bemærk også at ansatte i offentlige virksomheder ligger stabilt på omkring 3,5%.

I Tabel 6.3 sammenfattes tabel 6.1 og 6.2. Som i Kapitel 4 medregnes de medhjælpende hustruer under de selvstændige. Ved fra funktionærer, faglærte arbejdere og ufaglærte arbejdere at fratække de offentligt ansatte, fås arbejderklassen.³

Tabel 6.3. Hovedklasserne 1960-82

Procenter	1960	1970	1973	1982
Arbejderklassen	59,5	58,5	57,6	51,8
Selvstændige (inkl. hustruer)	22,8	20,0	18,0	13,5
Huslige lønarbejdere	3,2	1,3	-	-
Offentligt ansatte	14,4	20,2	24,3	34,7
I alt	100	100	100	100

Vi ser at væksten i de offentligt ansattes vægt på godt 20 procentpoint er sket på bekostning af de selvstændige (godt 9 procent-

point) og arbejderklassen (knap 8 procentpoint); hertil kommer at de huslige lønarbejdere (godt 3%) er forsvundet.

Arbejderklassens relative tilbagegang er især indtruffet i den sidste del af perioden, efter 1973, men bemærk at faglærte og ufaglærte arbejdere – der overvejende er privatansatte – netop i disse kriseår stabiliserede deres andel. Det kunne tyde på at fremgangen for offentligt ansatte især er gået ud over privatansatte funktionærer.

Ved periodens slutning er de selvstændige blevet reduceret til en mindre betydende kraft i det danske samfund; der skyldes landbrugets tilbagegang, men også at byernes middelklasse – småborgerne – er ved at blive udkonkurreret af de større virksomheder. Dette harmonerer med konstateringen i forrige kapitel af, at de små enkeltmandsvirksomheder forsvinder til fordel for de store aktieselskaber og de mellemstore anpartsselskaber og ansvarlige selskaber.

Keynesianisme og indkomspolitik

I det meste af perioden var regeringerne under ledelse af Socialdemokratiet, og det var dette partis økonomiske politik der var dominerende, også efter 1973, hvor de parlamentariske vilkår blev mere usikre. Dette var i store træk en Keynesiansk politik, kombineret med forsøg på indkomspolitik.

Før krisen var der fuld beskæftigelse og kraftig økonomisk vækst, så opgaven var at begrænse inflationen og omkostningsstigningerne, således at væksten kunne fortsætte, eksporten trives og betalingsbalancen ikke forværres. Derfor førte regeringen i de sidste par år før 1973 en kontraktiv finanspolitik, hvilket var i fuld overensstemmelse med Keynesianisme.

Samtidig gjaldt det om at begrænse lønstigningerne, dermed omkostningsstigningerne for virksomhederne. Midlet var indkomspolitik, hvor arbejderne skulle holde tilbage med lønkrav mod at prisstigningerne begrænsedes og andre indkomster, især avancer (profitter), aktieudbytter og landbrugsstøtte, også skulle holdes i ro. Dette skete med Helhedsløsningen fra 1963, men ellers ikke, hvilket fremgår af rellønsstigningerne på 5,5% årligt mellem 1965 og 73 (jf. Tabel 5.1).

Efter 1973 søgte SD at bekæmpe arbejdsløsheden med en ekspansiv finanspolitik, således at den effektive efterspørgsel kunne øges til gavn for produktion og afsætning; i korte perioder var der stramminger, men dette var det generelle mønster. Der blev gennemført skatte- og afgiftssænkninger, men især en forøgelse af de offentlige udgifter. Det offentlige forbrug voksede mellem 1974 og 1982 årligt med 3,8%, overfor en minimal vækst i det private forbrug på 0,8%; samtidig lå de offentlige investeringer på 5% af BNP frem til 1980 (hvorefter de faldt til 3%), hvilket i nogen grad kompenserede for at de private investeringer faldt med omkring en tredjedel.⁴ Samtidig blev hånden holdt under overførselsindkomsterne, og dermed den efterspørgsel, der kom fra de marginaliserede.

Nettoresultatet af politikken var da også, at den offentlige sektor ekspanderede, men som det fremgår af Tabel 5A (i Statistisk Appendiks) var der ingen stigning i reallønnen efter 1976, hvilket naturligvis begrænsede efterspørgslen. Denne »Anker Jørgensen politik« er siden blevet kritiseret for at være ineffektiv og uansvarlig, og det er da også en kendsgerning, at arbejdsløsheden var høj og underskuddet overfor udlandet til sidst kom ud af kontrol. Samtidig hævdedes krisen at falsificere Keynesianismen, fordi vi fik »stagflation« – både stagnation/arbejdsløshed og inflation – hvilket angiveligt ikke skulle være muligt i en Keynesiansk model; dette kan nu ikke være rigtigt, for ingen teori kan tage højde for »eksterne stød«, det være sig krig eller – som her – en mangedobling af olieprisen, dermed af virksomhedernes omkostninger til energi.

Og videre kan man jo filosofere over, hvordan det var gået med arbejdsløsheden, hvis det offentlige ikke var trådt til og havde kompenseret nedgangen i den indenlandske private efterspørgsel (den stagnerende realløn og den store reduktion i private investeringer) og bortfaldet af en stor del af eksporten, fordi omverdenen også var ramt af krisen og derfor købte færre danske varer. I øvrigt hæmmedes beskæftigelsespolitikken ved at landet var så uheldigt, at arbejdsstyrken (arbejdsudbuddet) stadig voksede betydeligt (kvinderne og de store årgange); til gengæld faldt produktiviteten, dvs. der skulle flere til at udføre en givent arbejde.

Keynesiansk krisepolitik ligger godt til traditionel socialdemokratisk tankegang, for filosofien er jo, at hvad der er godt for fællesskabet, altså offentlige goder, er godt for økonomien. Modsat nyliberalismen, der argumenterer at hvad der er godt for arbejdsgiverne er godt for økonomien. Den første teori satser på at trække økonomien op ved at øge efterspørgslen, især den offentlige, den anden mener at det gælder om at fremme udbuddet ved at bedre virksomhedernes vilkår, altså reducere omkostningerne til arbejdskraft og erhvervsskatter. Den Keynesianske krisepolitik reducerer uligheden, den nyliberale øger den. Uanset økonomisk politik er det i øvrigt klart, at eksistensen af en stor offentlig sektor virker kriedæmpende, simpelthen fordi en stor del af økonomien – især at en tredjedel af de beskæftigede er offentligt ansatte – er unddraget markedet og dets nedture; under krisen i 30'erne, hvor den offentlige sektor var langt mindre, blev arbejdsløsheden da også langt større (20-30% mod knap 10% frem mod 1982, jf. Tabel 5A og 5.1).

Keynesianisme er ikke i sig selv anti-kapitalistisk, og Keynes selv opfattede sig som liberal; den er et forsøg på at få kapitalismen til at fungere ved at give afkald på en mere fundamentalistiske liberalisme. Og dog har den anti-kapitalistiske undertoner ved at levere argumenter for en stor offentlig sektor, således at profitmotivet i økonomien skubbes i baggrunden. Samtidig er indkomstpøolitik planøkonomi, fordi fordelingen på løn og profit bestemmes politisk; men der er selvfølgelig ikke tale om en fuldgyldig planøkonomi med demokratisk styring af produktion og investeringer. I det store og hele lykkedes det ikke at gennemføre en sådan indkomstpøolitik.

Den Keynesianske politik var heller ikke succesfuld i det lange løb. Uden den havde arbejdsløsheden givetvis været højere, men som nævnt blev politikken uholdbar i begyndelsen af 80'erne, med de store underskud på betalingsbalancen og de enorme rentebetaling på udlandslåne. I de første år regnede alle med at krisen ville være et kortvarigt konjunkturtilbageslag, men i slutningen af 70'erne begyndte det at stå klart, at det ikke var tilfældet. Den vækst, der skulle betale udlandslåne tilbage, udeblev og med den anden oliekrise i 1980 gik det helt galt.

Hvad var problemet? Hvorfor fejlede Keynesianismen – hvis det var den, der fejlede?

Det, der fejlede, var »Keynesianisme i ét land«. Faktisk kan oliekrisen fint tolkes indenfor en Keynesiansk ramme, når denne ramme ses som global.⁵ I det perspektiv er det ikke noget problem at nogle energipriser stiger voldsomt og dermed hæmmer efterspørgslen hos dem, som dette går ud over, såfremt dette opvejes af stigende efterspørgsel hos de producentlande, der nyder godt af øgede oliepriser, dermed øgede indkomster. Men det var præcis det, der ikke skete, tværtimod blev de enorme indtægter *opsparret* af Saudi Arabien og de andre olielande, og så er det Keynesiansk børnelærdom at der måtte komme en langvarig krise.

Hertil kom, at modsat i Danmark førte man i de lande, der skulle aftage vor eksport, en kontraktiv finanspolitik (en sparepolitik), således at man eksporterede arbejdsløsheden til hinanden, herunder til Danmark. Danmark kunne ikke føre Keynesiansk politik alene, for det måtte nødvendigvis give betalingsbalanceproblemer overfor en ikke-keynesiansk omverden. Det, der var behov for, var en koordineret ekspansiv politik i de vestlige lande, altså den politik som blev ført i 2009/10 (her var Kina i øvrigt også med) og som faktisk hurtigt vendte nedgangen efter krisen i 2008; det blev så ødelagt ved at Tyskland fra sommeren 2010 slog om til en kontraktiv sparepolitik og trak de andre EU-lande med ned ad den vej.⁶

Alt i alt var 70ernes problem ikke for megen, men for lidt Keynesianisme.

Ud over indkomstpolitik og finanspolitik er der pengepolitik og valutapolitik, som ganske kort skal omtales.

Pengepolitikken var frem mod 1973 generelt kontraktiv. Faren for overophedning søgtes imødegået med selektive, restriktive indgreb overfor bankernes udlån; der indførtes deponeringsaftaler, således at bankerne skulle deponere 20% af deres indlån i Nationalbanken, og senere fik vi direkte udlånslofter. Der var således stadig en kraftig regulering af finanskapitalen, hvilket hjælper med til forklare dens ret begrænsede vækst i perioden (Tabel 5.8). Efter 1973 blev pengepolitikken mere ekspansiv, med vækst

i pengemængden og en lav politisk rente (diskontoen), men politikken var ineffektiv, fordi det stigende udlandsunderskud betød at landets kreditorer tvang renten op.⁷

Valutapolitikken var præget af mange, mindre devalueringer, således tre i 1976 og 77, hvorved virksomhedernes varer blev billigere for udlandet. Man foretrak disse »ydre« devalueringer frem for hvad man senere har kaldt »indre« devalueringer, dvs. den nyliberale strategi med at reducere virksomhedernes omkostninger ved at begrænse deres løn- og skatteudgifter. Men devalueringerne havde den langsigtede omkostning, at den udenlandske kapital begyndte at miste tilliden til den danske krone og derfor krævede stadig højere renter for lånene til Danmark.

Socialdemokratiets overordnede strategi

Da Socialdemokratiet som nævnt var det dominerende parti i vor periode, er det vigtigt at identificere partiets overordnede mål. Der var to, nemlig dels indførelse af Økonomisk Demokrati (ØD), dels en udbygning af velfærdsstaten. Objektivt set var der tale om to strategier for at trænge kapitalismen tilbage til fordel for en demokratisk styret økonomi.

Idéen i ØD var at arbejdere og arbejdsgivere skulle indbetale beløb, der skulle bruges til at opbygge fonde, der ville sikre fagbevægelsen kontrol med, eller i det mindste afgørende indflydelse på, virksomhedernes produktion og investeringer. Baggrunden for ØD var at fagbevægelsen måtte konstatere, at der i realiteten ikke kunne gennemføres indkomspolitik. Ved Hedhedsløsningen i 1963 blev priserne frigivet allerede efter 1/2 år; og når arbejdsgiverne ikke ville honorere løntilbageholdenhed med en tilsvarende begrænsning af priserne, dermed avancerne, ønskede fagbevægelsen en anden type compensation, nemlig indflydelse på virksomhedernes dispositioner.⁸

At fondene overvejende skulle være centrale blev meget kritiseret, også fra venstrefløjens, men det var en forudsætning for, at ØD kunne stå for en overordnet allokering af kapitalen (investeringerne). SD fremsatte forslag i Folketinget i foråret 1973, men efter jordskredsvalget i december blev forslaget lagt på hylden. ØD flugtede med den klassiske idé om socialisme som arbejder-

klassens overtagelse af ejendomsretten til produktionsmidlerne, således at værdierne kunne gå til arbejderne, og således at den kaotiske og krisebefængte markedsøkonomi kunne erstattes af planøkonomi. Disse ting blev ikke sagt med så mange ord (de Radikale skulle helst med på vognen), men de borgerlige partier var ikke sene til at fatte dette perspektiv; selv om privatkapitalens indflydelse i fondene (i første omgang?) minimum skulle være 50%. ØD-strategien var faktisk en regression til en forståelsen af Socialdemokratiet som et *klasseparti*.

Den anden strategi var udtryk for partiets anden identitet, nemlig som et *folkeparti*. Den fælles rigdom skulle komme alle til gode i form af den universelle velfærdsstat; rig og fattig, arbejder, funktionær, småborger og A.P.Møller – alle skulle de have lige adgang til sundhed, uddannelse og folkepension. Men mens kampen for ØD var en ret bevidst kamp for socialisme, blev opbygningen af velfærdsstaten »kun« begrundet pragmatisk, nemlig at det var fornuftigt og rimeligt at sådanne vitale goder blev finansieret kollektivt (via skatten) og derefter stillet til rådighed for alle. Kampen for en stor offentlig sektor blev ikke set som det, den var og er, nemlig en kamp for at erstatte profitorienteret styring med demokratisk styring; det blev ikke set at velfærdsstaten var et systemoverskridende, anti-kapitalistisk projekt, der handlede om meget mere end velfærd.

ØD og velfærdsstat var altså objektivt to strategier for at realisere socialismen, forstået som økonomisk demokrati. Dermed blev kapitalismen angrebet fra to meget forskellige vinkler. ØD angreb direkte arbejdsgivernes ret til at lede og fordele arbejdet ved at fratage privatkapitalen dens magt over virksomhederne; den kamp kunne (potentielt) mobilisere arbejderklassen. Udbygningen af den offentlige sektor var et mere indirekte angreb, fordi denne udbygning i sin konsekvens marginaliserede kapitalismen til fordel for en demokratisk styret sektor; den kamp kunne (potentielt) mobilisere hele folket.

Hvorfor mislykkedes ØD-projektet?

Det umiddelbare svar er, at SD ikke kunne skabe politisk flertal for projektet.

De borgerlige partier var imod (RV dog åben for moderate reformer), og SD plus venstrefløjen havde ikke flertal. Hertil kom at venstrefløjen var kritisk overfor forslaget udformning. Det var især de centrale fonde, der vakte anstød. Det kan undre i betragtning af, at sådanne var forudsætningen for at ØD kunne give en arbejderstyret planøkonomi, men skyldtes mistillid til en en bureaukratisk »fagforstening« som LO, hvor magten i høj grad var centraliseret. Venstrefløjen lagde større vægt på decentrale fonde og virksomhedsdemokrati. Gert Petersen fra SF har senere beklaget, at venstrefløjen dermed blokerede for en systemoverskridende reform, og set i bakspejlet er det da også svært at forstå, at der ikke kunne skabes et kompromis med SD.⁹ Men venstrefløjens bekymring var måske forståelig, for det er en intrikat øvelse at tage kapitalen fra kapitalisterne uden selv at blive kapitalist.

Men det afgørende for forliset var nok, at kun 20% af arbejderne tilsluttede sig projektet, trods en stor propagandainsats fra SD og LO. Der manglede altså mobilisering fra neden.

Hvorfor så lidt begejstring blandt arbejderne? Det er det centrale spørgsmål. ØD-forslaget havde umiddelbar relevans for arbejderklassen, dvs. privatansatte funktionærer og manuelle arbejdere, der står overfor en profitmaksimerende arbejdsgiver. Som vi har set (Tabel 6.3) mistede denne klasse vægt siden 1973, og det var en væsentlig svækkelse, at de fremadstormende offentligt ansatte iflg. sagens natur ikke kunne være en del af *denne* form for økonomisk demokrati.

Men det afgørende var nok at arbejderklassen var en meget andet størrelse i 1970erne, sammenlignet med 30erne eller blot 50erne. Funktionærerne fyldte betydeligt mere, faglærte og ufaglærte arbejdere mindre. Det svækkede klassebevidstheden, altså bevidstheden om at være én kraft, med fælles mål, dels fordi funktionærer typisk er tættere på arbejdsgiverne, dels fordi de i deres arbejdsopgaver er langt mere heterogene end arbejderne.

Hertil kommer at arbejderklassen havde fået mere blandede interesser. I »gamle dage« drejede det sig om løn, arbejdsvilkår og beskæftigelse, og intet andet, men op gennem 60erne og 70erne kom nye interesser til.

Velstandsstigningen betød at det blev muligt at spare op, samtidig med at den traditionelle opsparing til alderdom blev mindre relevant med folkepensionen. Der blev råd til varige forbrugsgoder som bil, ejerlejlighed eller parcelhus. Hvis et medlem af arbejderklassen har en bil, får vedkommende en interesse i lave bilafgifter og benzinpriser. Har man et hus, får man en interesse i en lav rente (dermed en bestemt pengepolitik), i rentefradrag (selv om det sænker skattebidraget) og stigende huspriser (selv om det fyrer op under inflationen, og måske resulterer i en boble, med efterfølgende generel økonomisk krise, som vi så i 2008); i det hele taget må man ønske en boligpolitik, der tilgodeser ejerne snarere end lejerne.

Denne arbejderinteresse blev – så at sige – selvstændiggjort, da Erhard Jacobsen i 1973 brød ud af SD og stiftede Centrumdemokraterne, der fik hele 7,8% af stemmerne ved jordskredsvalget. Dette partis program var udtrykkeligt at varetage bilejernes og boligejernes interesser. Splittelsen i arbejderklassens økonomiske interesser fik her et direkte politisk udtryk.

Dette var ikke et automatisk resultat af velstandsstigningen. Det var udtryk for politiske valg. Man kunne have overflødiggjort det meste af privatbilismen, hvis man havde udbygget den kollektive trafik. Og man kunne først og fremmest have socialiseret boligen. Efter krigen gik udviklingen faktisk i den retning, idet det offentlige efterhånden stod for det meste af finansieringen, dermed kontrollen, men i slutningen af 50erne trak staten sig ud, hvorefter kapitalen fik større spillerum, især efter at ejerlejligheder i 60erne blev legaliseret. Til trods for et erklæret princip om at ligestille ejere og lejere, betød politikken at ejere blev favoriseret, især med rentefradragsretten, så de, der havde råd, valgte naturligt nok at købe boligen.

Man – især SD – undlod altså at hæve boligen ud af markedsökonomien, på linje med uddannelse, sundhed og omsorg for børn og ældre, og gøre den til en del af velfærdsstaten, skønt den vel ikke er mindre vigtig. I stedet blev boligen en kastebold for markedskræfterne – samtidig med at det socialdemokratiske projekt blev undergravet af, at de private interesser, der var knyttet til boligen, splittede arbejderklassens interesser.

Dette er grundene til, at arbejderklassen ikke kunne fokusere på dens oprindelige interesse og mål: at overtage produktionsmidlerne fra kapitalen.

Hvorfor lykkedes velfærdsstaten?

Hvordan var det muligt at opbygge en så stor sektor, der var styret af demokratiet?

Velfærdsstaten var et socialdemokratisk projekt, men den blev også støttet af de Radikale, der faktisk var det parti, der arbejdede mest for at modellen skulle være universel. Venstrefløjens domineret af SF, der også var positive; den yderste venstrefløj – DKP og VS – kunne være kritisk og se projektet (og Keynesianismen) som reformistisk styrkelse af kapitalismen, men den havde marginal parlamentarisk indflydelse.

I perioden 1957-73 stod SD stærkt og kunne sammen med venstrefløjens ofte mobilisere en tilslutning på omkring 50%, hvortil så kom de Radikale. Dette giver den politiske forklaring på, at det var muligt at opbygge en stor offentlig sektor.

Men hvor kom denne styrke fra? Den kom fra at klassekampen forløb gunstigt, set fra arbejderklassens synsvinkel. Det bevises af de meget store reallønsfremgange, som det var muligt at kæmpe igennem, årlige 4,6% frem mod 1965 og 5,5% 1965-73 (Tabel 5.1). Disse store indkomststigninger forklarer også, at der ikke var protester mod skattestigningerne (før Glistrup-bevægelsen fra omkring 1971); der var råd til både privat og offentlig velfærd. Det er rigtigt at arbejderklassen mistede lidt vægt, men styrkemæssigt blev dette rigeligt kompenseret af den store vækst i offentligt ansatte, som pr. definition måtte være tilhængere af den offentlige sektor.

Det interessante spørgsmål er nu, hvorfor det lykkedes ikke blot at fastholde, men at styrke velfærdsstaten i kriseperioden 1973-82. Krisen gav jo massearbejdsløshed og dette overudbud af arbejdskraft måtte nødvendigvis trykke lønnen, så vi efter 1976 faktisk fik en reallønsudvikling, der i nogle af årene var negativ. Krisen svækkede arbejderklassen, og man skulle tro at den også svækkede klassens vilje til at slå for velfærdsstaten, i og med at de stigende skatter nu skulle betales ud af en skrantende ind-

komst. Det så vi da også ved Jordskredsvalget i december 1973, hvor mange arbejdere svigtede SD til fordel for Fremskridtspartiet (og Centrumdemokraterne), men allerede i 1977 var SD tilbage på det gamle niveau, jf. Tabel 6.4. Arbejdervælgerne var tilbage,¹⁰ og de stadig flere offentligt ansatte stemte på SD eller venstrefløjen, i hvert fald ikke på Fremskridtspartiet. Den oplagte forklaring er vel, at *netop* i krisetider er der brug for velfærdsstatens forskellige sikkerhedsnet.

Tabel 6.4. Partitilslutning 1971-81, Folketingsvalg

Folketingsvalg, %	SD	Venstrefløjen (SF, K og Y)	Radikale	Centrumdemokraterne	Fremskridtspartiet	Venstre og Konservative
1971	37,3	12,1	14,4	-	-	32,3
1973	25,6	11,1	11,2	7,8	15,9	21,5
1975	29,9	11,3	7,1	2,2	13,6	28,8
1977	37,0	10,3	3,6	6,4	14,6	20,5
1979	38,3	11,5	5,4	3,2	11,0	25,0
1981	32,9	15,1	5,1	8,3	8,9	25,8

Fremskridtspartiet blev stiftet af Mogens Glistrup i januar 1971, toppede i meningsmålingerne i sommeren 1973 med ca. 25%’s tilslutning og fik ved valget i december samme år 15,9%. Den økonomiske krise satte først ind i efteråret 1974, så partiet var ikke en reaktion på denne; faktisk var en væsentlig årsag til den vigende tilslutning fra 1977, at krisen satte en ny dagsorden, som partiet ikke havde et overbevisende svar på.

Fremskridtspartiets dagsorden var modstand mod skat – indkomstskatten skulle afskaffes – og kritik af den offentlige sektor, med dens »papirnussere« og »skrankepaver«. Da skattebidraget og den offentlige sektor uforstyrret voksede frem mod 1982, må op-røret karakteriseres som mislykket.

Dog kan det argumenteres, at partiets ideologi vandt på den lange bane. Partiet gødede jorden for nyliberalismen efter 1982, en ideologi, der nåede et foreløbigt højdepunkt i 1990erne med Anders Fogh Rasmussen’s bog om minimalstaten. Faktisk kan det siges, at Fremskridtspartiet ideologi flugtede med en ny øko-

nomisk-politisk diskurs, der fik sit startskud med Jørgen Dich's bog ›Den herskende klasse‹ fra 1973; den omtalte klasse er de offentligt ansatte, der stedse stræber efter at udvide deres domæne. I denne optik er den offentlige sektor en uproduktiv parasit, så dens vækst beror ikke på at der er brug for den. Denne nyliberale tankegang fik sit officielle stempel, da Statistisk Tiårsoversigt i 1980 for første gang talte om ›skattetryk‹. Fremskridtspartiets langsigtede succes lå i at sådanne tanker efterhånden blev stuerene, således at de lettere kunne implementeres i den nyliberale periode efter 1982.

Når Fremskridtspartiet ikke formåede at rokke ved politikken i 70erne, skyldes det som nævnt at deres arbejdervælgere viste sig kun at været til låns, men også at partiets kernetropper var de selvstændige, altså landmænd, små købmænd og andre mindre erhvervsdrivende, der blev presset af konkurrencen fra den større kapital og fra det offentlige, der krævede skatter og papirarbejde (og her valgte de så at angribe det offentlige). Dette var en klasse, der desperat, men forgæves, kæmpede mod sin egen undergang; som vi så i Tabel 6.3 blev dens kvantitative betydning voldsomt reduceret mellem 1960 og 82, og i dag er de nede på at udgøre mindre end 5% af arbejdsstyrken. Dette småborgerlige oprør var dømt til at mislykkes; nyliberalismens opgør med den offentlige sektor kunne mobilisere langt mere potente interesser.

Som Jørgen Dich indså, men ikke applauderede, var de offentligt ansatte i 70erne blevet en magtfaktor af stor betydning; dette er måske den egentlige grund til at de selvstændiges oprør måtte komme til kort.

Statistisk appendiks

Til Tabel 6.1.

Kilde: St.TO 1974, ss. 14 og 16, samt St.TO 1985, s. 37.

Huslige lønarbejdere er i 1973 og 1983 inkluderet i ›ufaglærte arbejdere‹.

Til Tabel 6.2.

Tallene fra 1960 er fra Tabel 4.4, der er baseret på Goul Andersens

bearbejdning af folketællingen; offentlige tjenester og offentlige virksomheder er her ikke udskilt.

Tallene fra 1970, 1973 og 1982 er baseret på nationalregnskabet, se St.TO 1981: 122 og St.TO 1984: 124. Offentlige værker plus post og tele står for 2,2% i 1970, 2,3% i 1973 og 2,5% i 1982; hertil kommer den offentlige del af transport, som jeg har anslået.

Der er således et databrud mellem 1960 og 1970. Den vigtige forskel er, at 1960-tallene angiver andele af arbejdsstyrken, der inkluderer arbejdsløse, mens tallene for de følgende år er procenter af beskæftigede, herunder deltidsarbejdere. Der er dog ingen grund til at antage, at udelukkelsen af de arbejdsløse har betydning for andelen.

Til Tabel 6.3.

Tallene for 1970 er baseret på BAU i Tabel 6.1.

Til Tabel 6.4.

Kilde: Wikipedia

Noter

- 1 Marx/Engels 1952: 29.
- 2 For en oversigt over demokratiets forhistorie i 1800-tallet, se Lundkvist, 2004, Bind III: 17-19.
- 3 Det ses at de resulterende procenter for arbejderklassen og de selvstændige afviger en anelse fra procenterne i Tabel 4.4; det skyldes at Tabel 4.4. er baseret på Goul's beregninger, mens Tabel 6.1 og 6.3 er baseret på Folketællingerne.
- 4 Tallene for offentligt og privat forbrug er fra St.TO 1985: 113, mens oplysningerne om offentlige og private investeringer er fra St.TO 1984: 113 og 117ff (smlgn. også Christoffersen, 1999: 41ff).
- 5 Dette er tolkningen hos Hansen og Henriksen, 1984, II: 261ff.
- 6 Se Lundkvist, 2013: 50ff.
- 7 Christoffersen, 1999: 150ff.
- 8 Christoffersen, 1999: 142f f.
- 9 Om ØD (også i Sverige), se Kolstrup, 2017.
- 10 Se Tabel 21 i Hansen og Henriksen, 1984, II: 280.

Kapitel 7

Den nyliberale periode: Indledende

Dette kapitel er en introduktion til kapitlerne om perioden efter 1982: Kapitel 8 om marked og kapital, Kapitel 9 om klasserne, Kapitel 10 om staten og Kapitel 11 om Danmarks plads i den globale kapitalisme.

Hvorfor 1982 som skæringsår?

Tiden efter 1982 er nyliberalismens periode, i Danmark markeret ved at en borgerlig regering under Poul Schlüter kom til magten.¹

Nyliberalismen har mange elementer: Privatisering og udlicitering, der mindsker den demokratiske sektor til fordel for den kapitalistiske; kommercialisering af den offentlige sektor, så den i højere grad imiterer markedet end bliver et modspil til dette; frihandel, således at de multinationale selskaber, der står for 2/3 af verdenshandelen i varer og service, får mere frihed i forhold til de politiske magthavere; individualisering af arbejdsmarkedet, hvorved den traditionelle arbejdersolidaritet presses; og frie kapitalbevægelser, internationalt og mellem sektorer indenfor landets grænser.

Men elementerne er ikke ligestillede, for det er liberaliseringen af kapitalen, der muliggør de andre tiltag. Det skyldes at frihed er det pæne ord for magt, så frigørelse af kapitalen fra politiske indgreb betyder dens *mægtiggørelse*. Først da kapitalen på denne måde kunne sætte sig for bordenden, blev de andre – og ofte mere synlige – revolutioner mulige.

Der er naturligvis altid noget vilkårligt ved at udnævne et bestemt år som skæringsår. Valuta er en vigtig del af kapitalen, og handelen med den blev liberaliseret allerede i 1971, da USA gik

fra guldet og dermed likviderede Bretton Woods systemet, der siden krigen havde sørget for politisk regulering af valutakurserne; på internationalt plan blev det nu markederne – finanskapitalen – der bestemte kurserne, om end man i Europa stadig søgte at fastholde en politisk regulering gennem små Bretton Woods ordninger som EMS'en og Slangen, der var forløbere for Euroen.

I Europa fik nyliberalismen sit gennembrud i 1985, da det Indre Marked blev vedtaget (til ikrafttræden i 1992). Varer, tjenesteydelser, kapital og arbejdskraft kunne nu frit bevæge sig indenfor EU (eller EF, som det dengang hed), uden politisk regulering. Da det som sagt overvejende er kapitalen, der handler varer og tjenesteydelser, kan det Indre Marked sammenfattes til frihed for kapitalen og arbejdskraften.

Ved en folkeafstemning om »EF-pakken« i 1986 vedtog Danmark at tilslutte sig det Indre Marked, og i oktober 1988 gennemførtes meget af den hertil nødvendige lovgivning. Kapitalbevægelserne dereguleredes, idet der blev fri adgang for danskere til at låne i udlandet, ligesom udlændinge nu frit kunne føre kapital til Danmark, fx gennem direkte, produktive investeringer eller ved at købe statsobligationer (altså låne til landet) eller private værdipapirer.

Så hvorfor ikke lægge snittet i 1988? Eller måske endda senere, eftersom det først var omkring 1990 at finanskapitalen blev frisat internt, ved at brandmurene mellem de forskellige brancher (bank, forsikring, realkredit) blev nedbrudt, og det først var i midt-90erne (under Nyrup-regeringen) at der kom gang i privatiseringerne ved at kontrollen med den elektroniske infrastruktur (Tele Danmark) blev overdraget til udenlandske kapitalinteresser?

På den anden side regnes nyliberalismens internationale gennembrud til omkring 1980, fordi Thatcher blev britisk premierminister i 1979 og Reagan amerikansk præsident i 1980. Herhjemme var liberaliseringen af udenlandske kapitalbevægelser så småt startet i juni 1985 (lån og direkte investeringer), ligesom bankernes udlån dereguleredes med afskaffelsen af udlånsloftet. Det vigtigste var imidlertid, at den borgerlige regering straks ved sin tiltræden annoncerede en fastkurs-politik, dermed et opgør

med Anker Jørgensen-regeringens glidende devalueringer, der havde sigtet på at forbedre konkurrenceevnen og dermed modvirke det store underskud på betalingsbalancen. Valutakursen var dermed blevet afpolitiseret, hvilket også betød at pengepolitikken stort set blev afskaffet som politisk instrument; det skyldes at når kronens værdi skal ligge fast i forhold til D-Marken (og senere Euroen), så kan renten (diskontoen) ikke afvige meget fra niveauet i Tyskland (Euro-zonen), for hvis den ligger lavere, vil kapitalen flygte, hvilket vil presse kronens værdi. Derfor kan renten ikke længere sænkes med henblik på at fremme investeringerne.

Tilbage af økonomisk politik var nu kun finanspolitikken. Den blev senere lagt i lænker, endegyldigt med Eurolandenes Finanspagt, der forbyder en ekspansiv Keynesiansk politik ved stort set at kræve balancerede budgetter; Danmark valgte at tilslutte sig denne pagt.

Alt i alt finder jeg at 1982 er et rimeligt kompromis mellem disse forskellige betragtninger.

Den makroøkonomiske udvikling efter 1982

Hovedinteressen i denne bog er kapitalismens langsigtede, strukturelle udvikling, men før vi giver os i kast med denne analyse er det hensigtsmæssigt kort at redegøre for konjunkturudviklingen og den økonomiske politik.²

Kriteriet for periodiseringen i Tabel 7.1 er udviklingen i BFI; de øvrige parametre er ikke nødvendigvis synkroniserede, specielt kan der gå nogen tid før ændringer i væksten (BFI) slår igennem på arbejdsmarkedet.

Tabel 7.1. Realvækst i BFI og løn samt arbejdsløshed og overskud på betalingsbalancen efter 1982

Årligt gennemsnit for perioden	Realvækst i BFI (%)	Realvækst i privat løn (%)	Arbejdsløshed (%)	Overskud på betalingsbalancen, % af BNP
1974-82 (Anker)	1,9	1,4	6,5 (2,1→9,8)	-3,6
1983-86 (vækst, Schlüter)	3,4	0,1	9,4 (10,5→7,9)	-4,0
1987-93 (stagnation, Schlüter)	1,2	1,3	10,0 (7,9→12,4)	0,3
1994-2000 (vækst, Nyrup)	3,1	1,5	8,2 (12,3→5,4)	1,1
2001-03 (lille krise, Nyrup og Fogh)	1,0	1,8	5,5 (5,1→6,2)	3,0
2004-07 (højkonjunktur, Fogh)	2,0	1,5	5,1 (6,4→3,6)	2,9
2008-16 (krise og stagnation, Fogh, Løkke, Thorning)	0,1	0,6	5,1 (2,6→4,6)	5,6
1983-2016 (nyliberale epoke)	1,6	1,1	7,3	-

Kilde: Se Statistisk Appendiks, Tabel 7A, 7B og 7C. – For arbejdsløshed er angivet gennemsnitstal samt udviklingen indenfor perioden. Lønudviklingen refererer alene til den private sektor.

1983-93 (Schlüter): Først vækst, så stagnation

Da Anker Jørgensen frivilligt trådte tilbage i september 1982 og overlod magten til en borgerlig regering, havde denne som erklæret mål at stabilisere udenrigsøkonomien; fastkurspolitikken skulle afværge udenlandske investorers frygt for devalueringer. I øvrigt lykkedes denne del af den såkaldte »genopretningspolitik« ikke i de første år, for underskuddet på betalingsbalancen (BB) øgedes fra -2,5% i 1983 til -5,4% i 1986, hvilket slog de angiveligt uansvarlige socialdemokratiske regeringer med adskillige alen.

Det hang sammen med en ret ekspansiv politik, især i form af skattelettelser, hvilket så til gengæld formåede at reducere arbejdsløsheden fra 10,5% i 1983 til 7,9% i 1986. Den væsentligste grund til denne forbedring, tydeligt i den høje vækst i BFI, var dog at de udenlandske konjunkturer vendte til det bedre kort tid efter regeringsskiftet, fordi den globale nedtur omkring 1981 (bl.a. grundet den anden oliekrise) klingede ud; Balder Asmussen taler i den forbindelse om »fætter Højben« effekten.³ Så hvis Anker Jørgensen blot havde holdt ud nogle få måneder mere, havde det politiske landskab efter 1982 måske været et helt andet ...

Den ekspansive politik rettede sig alene mod det private forbrug. Faktisk ophørte realvæksten i de offentlige udgifter, med det resultat at den stigende beskæftigelse kun kom den private sektor til gode og at offentlige tjenesters bidrag til BFI faldt lidt (se Tabel 8.2).

Bemærkelsesværdigt bevægede reallønnen sig ikke ud af stedet. Dette var et udtalt mål for den nye regering, der prioriterede inflationsbekæmpelse højt, og målet blev bl. a. opnået ved først at suspendere og siden afskaffe dyrtidsportionerne. For så vidt fik lønmodtagerne intet ud af opsvinget. På den anden side blev arbejdstiden nedsat med 1 time i 1985, ved lovindgreb efter sammenbrudte overenskomstforhandlinger; udbudsøkonomi var altså endnu ikke blevet gængs politik.

Den alarmerende udvikling på betalingsbalancen var baggrunden for ›kartoffelkuren‹ i 1986 og den stramme – kontraktive – økonomiske politik i de 7 såkaldte ›magre år‹ frem til 1993. Det private forbrug blev begrænset, bl. a. med en 20%’s afgift på renter på forbrugslån. Effekten af ›kartoffelkuren‹ – og andre indgreb – var at betalingsbalancen forbedredes dramatisk, til et overskud på 3,3% i 1993; til gengæld faldt væksten i BFI og arbejdsløsheden øgedes til 12,4%, betydeligt over niveauet i de værste år under Anker Jørgensen. Men reallønnen rettede sig, især grundet en eksplosion på 4,3% i 1987.

1994-2000 (Nyrup): Vækst

Den socialdemokratiske regering, der trådte til i januar 1993 efter Tamil-affæren, lagde ud med en ›kickstart‹, dvs. en ekspansiv økonomiske politik.

Det blev lettere at låne og skatten blev sat lidt ned (selskabsskatten dog markant, fra 34% til 26%), så effekten blev en stigning i det private forbrug. Det lykkedes at bringe den tårnhøje arbejdsløshed ned til 5,4% i 2000. Den ekspansive politik havde dog en negativ indflydelse på betalingsbalancen, hvilket gav anledning til ›pinsepakken‹ i juni 1998, der bremsede det private forbrug med grønne afgifter og boligpriserne gennem en reduktion i rentefradraget. Nettoeffekten blev at overskuddet på betalingsbalancen kunne fastholdes.

Beskæftigelsen gik betydeligt frem, mens reallønsstigningerne var moderate. Dette er samtidig perioden, hvor udbudsøkonomien vinder frem, i form af bestræbelser for at øge arbejdsudbudet; arbejdsløse presses gennem krav om aktivering, dagpengeperioden forkortes og andre overførselsindkomster blev reduceret.

2001-03 (Nyrup og Fogh): Lille krise

Dette er et mellem spil, affødt af den kortvarige amerikanske IT-krise og turbulensen grundet 9/11 angrebet. Væksten i BFI aftager betydeligt, men hverken reallønnen eller arbejdsløsheden når at blive påvirket negativt.

2004-07 (Fogh): Højkonjunktur

I disse 4 år har vi en spekulativ højkonjunktur, mens væksten i realøkonomien (BFI) er moderat. Opgangen kommer fra USA, hvor den er drevet af store lån til boligmarkedet. Også i Danmark kommer der en vis vækst og arbejdsløsheden falder fra 6,4% i 2004 til 3,6% i 2007; reallønnen stiger, men mindre end væksten i BFI.

Al økonomisk teori tilsiger en stram økonomisk politik i denne situation, for at forhindre overophedning, men Fogh-regeringen valgte en ekspansiv, konjunkturmedløbende politik, først og fremmest gennem skattestoppet, der fastfros boligbeskatningen. Resultatet var at boligboblen blev dobbelt så stor som i EU generelt.

Politikken må formentlig forklares af et principielt (ideologisk) ønske om at overføre værdier fra den offentlige til den private sektor; det bekræftes af den erklærede politik om at begrænse realvæksten i det offentlige forbrug til 0,5%, altså langt mindre end væksten generelt.

2008-16 (Fogh, Løkke, Thorning, Løkke): Først krise, så stagnation

Finanskrisen indtraf i efteråret 2008. Den kulminerede i 2009 med et dramatisk fald i BNP på 5,1%; derefter var der lille vækst i 2010 og 11, så tal omkring 0 i 2012 og 13 (da finanskrisen suppleres med Eurokrisen), og derefter atter lille vækst. Over hele underperioden var der så at sige ingen vækst.

Da boligboblen takket være skattestoppet var dobbelt så stor som i EU generelt, blev nedturen tilsvarende dobbelt så dyb; ansvaret for krisen kan derfor fordeles fifty-fifty mellem Fogh-regeringen og udlandet. Med en vis forsinkelse vokser arbejdsløsheden til et niveau på omkring 6% i 2010-13, hvorefter der er et lille fald; overskuddet på betalingsbalancen nærmest eksploderer, hvilket hænger sammen med at vi ikke har råd til at købe udenlandske varer og service.

Beskæftigelsen styrtdykker naturligvis, og vi får i et par år negativ vækst i reallønnen (det retter sig lidt i 2014/15).

Fogh-regeringen lægger ud med en ekspansiv økonomisk politik, af den borgerlige slags, hvor det gælder om at styrke det private forbrug gennem skattelettelser (især for høje indkomster). I maj 2010 lægges roret om til en kontraktiv finanspolitik, også kaldet nedskæringspolitik (»austerity«). Dette er faktisk et par måneder før det øvrige EU, med Merkel i førersædet, skifter fra Keynesiansk til nyliberal krisepolitik, hvor vejen frem menes at ligge i balancerede offentlige budgetter, således at markedets tillid genoprettes.⁴

Anledningen til det danske skift var, at regeringen angiveligt frygtede at det offentlige underskud ville overstige EU's regel om maksimalt 3% af BNP; i 2011/12 skærpede Finanspagten denne grænse til 0,5% for det strukturelle (langsigtede) underskud. Heraf »genopretningspakken«, der beskar de offentlige udgifter ved bl.a. at fastfryse overførselsindkomsterne i 2 år (lattelser i topskatten blev også annulleret), samtidig med at dagpengeperioden blev halveret fra 4 til 2 år; men da så mange gled ud af arbejdsmarkedet voksede de offentlige udgifter alligevel. Resultatet af nedskæringspolitikken var som nævnt nulvækst i 2012 og 13.

Regeringens andet større initiativ var »tilbagetrækningsreformen« fra 2011, hvor efterlønnen blev udfaset. Den var blevet indført i 1979 for at reducere arbejdsudbuddet fra ældre, så der kunne blive plads til yngre på arbejdsmarkedet; den blev nu afviklet for at øge arbejdsudbuddet.

Den socialdemokratisk ledede regering, mellem oktober 2011 og juni 2015, erklærede at ville videreføre den hidtidige regerings økonomiske politik. I tråd hermed tilsluttede regeringen sig

Euro-landenes Finanspagt, der stort set krævede balancerede offentlige budgetter og dermed umuliggjorde en aktiv finanspolitik.

1983-2016 (nyliberale periode)

Som det ses af Tabel 7.1 gælder det for hele den nyliberale periode, at væksten har været lavere, reallønsstigningerne lavere og arbejdsløsheden højere end under Anker Jørgensen's sidste 8 år, til trods for at der dengang var vedvarende krise. Ser man på den lange periode med højkonjunktur frem til 1974 var væksten i både BFI og realløn naturligvis langt højere end under nyliberalismen, samtidig med at vi for det meste havde fuld beskæftigelse.

Planen for Kapitel 8, 9, 10 og 11.

Som for tidligere perioder inddeler jeg materialet i fremstillinger af kapitalens udvikling (Kapitel 8) og den klassemæssige udvikling (Kapitel 9).

I Kapitel 8 undersøger jeg udviklingen i styrkeforholdet mellem produktionsmådens tre centrale sektorer: 1) Den offentlige eller demokratiske sektor, 2) den kapitalistiske sektor, og 3) residualen, nemlig den private, markedsbaserede, men ikke (så) kapitalistiske sektor. Vi ser på forskellige mål for kvantificering af den kapitalistiske sektor, især i forlængelse af Kapitel 5; aktieselskabernes vægt, men også andre mål inddrages, ligesom de kvalitative ændringer diskuteres. Det finansielle område tages ud til særskilt behandling. Konklusionen bliver at den kapitalistiske sektor har fået større vægt i forhold til den private, men mindre kapitalistiske sektor, samtidig med at den offentlige sektor er gået lidt tilbage. Kapitlet analyserer også virksomhedernes stigende markedsmagt samt tendenserne til koncentration – dermed styrkelse – af kapitalmagten.

I Kapitel 9 undersøges tilsvarende styrkeforholdet mellem 1) offentligt ansatte, 2) arbejderklassen (bestemt som privatansatte lønarbejdere) og 3) selvstændige. Det viser sig, at de offentligt ansattes andel af arbejdsstyrken er konstant, mens arbejderklassen vinder frem på bekostning af de selvstændige.

I Kapitel 10 behandles staten eller den offentlige sektor nærmere. Vi konstaterer at den gennem New Public Management,

At bestemme udviklingen i reallønnen lyder simpelt, men er det ikke.

Statistikbanken har tabeller, der går langt tilbage i tiden, men indtil 1994 omfatter de kun industrien; derfor bruger jeg ikke disse tal, men til orientering – og sammenligning – er de anført i den fjerde kolonne i tabellen (fra St.B.ILON₁). Heldigvis har St.TO 1998 (s. 60) en tabel, der separat angiver udviklingen i nominel timeløn for *arbejdere i håndværk, industri m.v.* samt nominel månedsløn for privatansatte *funktionærer*. For funktionærerne har jeg brugt tallene for mediangruppen, altså dem der ligger mellem øverste og nederste kvartil. Tilsammen er en betydelig og formentlig repræsentativ del af lønmodtagerne i den private sektor dækket.

Men hvordan sammenveje arbejdere og funktionærer? I 1983 er der lidt flere funktionærer end arbejdere, i 1993 noget flere; i den syvende kolonne har jeg derfor ladet væksten i nominalløn for privatansatte ligge lidt tættere på tallet for funktionærerne end for arbejderne. Den sidste kolonne er væksten i realløn, bestemt som denne vægtede vækst minus inflationen (som findes i St.B.PRIS₁₁₂). ST.TO har ikke tal for 1993; derfor bruger jeg her tallet fra ILON₁, idet jeg dog indrager udviklingen indenfor industrien i funktionærernes månedsløn.

Tabel 7B. Inflation samt årlig vækst i nominalløn og realløn (private sektor) 1983-2015

Procent pr. år	Inflation	Vækst i nominel timeløn i den private sektor	Vækst i realløn i den private sektor
Anker (1975-82)	11,0	9,6	1,4
1983	6,8	6,3	-0,5
1984	6,3	5,1	-1,2
1985	4,7	5,2	0,5
1986	3,7	5,1	1,4
Gns. 1983-86	5,4	5,4	0,1
1987	4,0	8,3	4,3
1988	4,5	5,0	0,5
1989	4,8	4,2	-0,6

1990	2,6	3,8	1,2
1991	2,4	4,0	1,6
1992	2,1	3,0	0,9
1993	1,2	-	(1,0)
Gnsn. 1987-93	3,1	(4,7)	(1,3)
1994	2,0	3,1	1,1
1995	2,1	3,6	1,5
1996	2,2	3,8	1,6
1997	2,2	4,1	1,9
1998	1,8	4,2	2,4
1999	2,5	3,9	1,4
2000	2,9	3,3	0,4
Gnsn. 1994-2000	2,2	3,7	1,5
2001	2,4	4,7	2,3
2002	2,4	3,7	1,3
2003	2,1	3,8	1,7
Gns. 2001-03	2,3	4,1	1,8
2004	1,2	3,1	1,9
2005	1,8	2,9	1,1
2006	1,9	3,2	1,3
2007	1,7	3,7	2,0
Gnsn. 2004-07	1,7	3,2	1,6
2008	3,4	4,6	1,2
2009	1,3	3,0	1,7
2010	2,3	2,2	-0,1
2011	2,8	1,9	-0,9
2012	2,4	1,6	0,8
2013	0,8	1,3	0,5
2014	0,6	1,4	0,8
2015	0,5	1,4	0,9
Gnsn. 2008-15	1,8	2,2	0,6

Tabel 7B fører udviklingen frem til 2015. Løn til og med 1993 fra Tabel 7A. Derefter fra St.TO, diverse årgange, der nu begynder at anføre lønindeks, hvor udviklingen for alle lønmodtagere (arbejdere og funktionærer) i den private sektor er anført. For 2015

bruges St.B.ILO_{N15}. Realløn er naturligvis nominalløn minus inflationen; inflation fra St.B.PRIS₁₁₂.

Tabel 7C. Vækst i realt BFI, arbejdsløshed samt overskud på betalingsbalancen i % af BNP, efter 1982

Procent pr. år	Vækst i realt BFI	Arbejdsløshed	Overskud på betalings- balancen i % af BNP
Anker (1974-82)	1,9 (0,7→3,2)	6,5 (2,1→9,8)	- 3,6 (-1,5→-4,2)
1983	2,1	10,5	-2,5
1984	4,0	10,1	-3,2
1985	3,8	9,1	-4,7
1986	3,5	7,9	-5,4
Gns. 1983-86	3,4	9,4	-4,0
1987	1,3	7,9	-2,9
1988	2,2	8,7	-1,6
1989	1,0	9,5	-1,3
1990	1,9	9,7	0,9
1991	0,4	10,6	1,4
1992	1,7	11,3	2,6
1993	0,1	12,4	3,3
Gnsn. 1987-93	1,2	10,0	0,3
1994	4,9	12,3	1,8
1995	3,1	10,4	1,0
1996	2,3	8,9	1,8
1997	2,9	7,9	0,6
1998	2,4	6,6	-1,1
1999	3,0	5,7	1,9
2000	3,4	5,4	1,4
Gnsn. 1994-2000	3,1	8,2	1,1
2001	1,7	5,2	3,1
2002	0,9	5,2	2,5
2003	0,4	6,2	3,4
Gns. 2001-03	1,0	5,5	3,0
2004	1,5	6,4	3,0
2005	1,5	5,7	4,3

2006	3,2	4,5	3,0
2007	1,6	3,6	1,4
Gnsn. 2004-07	2,0	5,1	2,9
2008	-0,4	2,6	2,9
2009	-5,1	4,8	3,4
2010	1,2	6,1	5,8
2011	1,1	5,9	5,9
2012	-0,2	6,0	6,0
2013	0,4	5,8	7,3
2014	1,3	5,0	6,2
2015	0,9	4,6	7,0
Gnsn. 2008-15	0,1	5,1	5,6

Tabel 7C's tal for BFI og betalingsbalancen er fra St.TO, diverse årgange, samt St.Å. 2015 og 2016. Arbejdsløshed er fuldtidsledige i % af arbejdsstyrken; tallene er taget fra St.TO, diverse årgange, de seneste tal dog fra St.B.AULPO1.

Generelt gælder at statistikkens tal ofte revideres efterfølgende, til tider meget; derfor gælder det om at bruge nye årgange af St.TO for »gamle« tal.

Noter

- 1 Om 1982 som muligt skæringsår, se Høberg/Ydesen, 2009.
- 2 Jeg har her især benyttet mig af Statistisk Tiårsoversigt, der indeholder en detaljeret politisk-økonomisk kalender, samt Statistisk Årbog; desuden Christoffersen, 1999. – I Statistisk Appendix er anført tidsserier for inflation, BFI, løn, arbejdsløshed og betalingsbalanceunderskud for perioden fra 1982 og frem, med præcis kildeangivelse.
- 3 Asmussen, 2009.
- 4 Se om dette, i dag glemte, skift i Lundkvist, 2013: 5ff.

Kapitel 8

Kapitalen

Det store billede

Selskabskapitalisme

Moderne kapitalisme er selskabskapitalisme (corporate capitalism). Det gælder, når vi ser på de globale relationer, dvs. de udenrigsøkonomiske relationer, hvor de multinationale selskaber står for 2/3 af verdenshandelen og næsten alle internationale investeringer. Og det gælder, når vi ser på de dominerende økonomier, fx den amerikanske, hvor selskaberne genererer 90% af bruttoindkomsten og ansætter 90% af arbejdsstyrken.¹

Også i Danmark bliver selskabsformen helt dominerende i den nyliberale epoke.

Tabel 8.1. Den danske selskabskapitalisme efter 1982

Pct. af samlede omsætning	Enkeltmands-virksomheder	Aktie-selskaber	Anparts-selskaber	Ansvarlige selskaber	Andels-selskaber	I alt
1958	36,3	46,8	-	7,8	9,2	100
1982	20,4	50,3	8,9	6,4	14,0	100
1988	16,8	55,0	10,5	5,9	11,8	100
1994	13,5	60,9	8,5	5,8	11,1	100
2000	12,0	67,3	9,6	5,1	6,1	100
2007	9,0	71,3	12,0	3,2	4,5	100
2014	6,9	72,1	14,0	3,3	3,7	100

Som det ses af tabellen stod *aktieselskaberne* i 2014 for 72% af omsætningen (i dette kapitel er kapitalen den rette målestok, men desværre findes der ikke generelle tal for de forskellige virksomhedstypers balancer – aktiver eller passiver – så vi må nøjes med

omsætningen som proxy). Hertil må lægges anpartsselskabernes 14%, fordi de blot er små aktieselskaber, og måske andelsselskabernes knap 4%, fordi Arla og Danish Crown i praksis er (multinationale) aktieselskaber; alt i alt hører omkring 90% af omsætningen i Danmark under selskabskapitalismen. I 1982 havde aktie- og anpartsselskaber knap 60%, hvortil kom 14% fra andelsforeningerne, der imidlertid dengang i højere grad var foreninger.

Det ses også at langt det meste af den relative fremgang for aktieselskaberne sker frem til 2007. Derefter har der været en vis stagnation, fordi den negative eller afdæmpede økonomiske vækst i krise- og stagnationsårene efter 2007 har lagt en dæmper på den kapitalistiske udvikling; desuden vil der formentlig altid være en rest, der foretrækker eller er nødt til at anvende en af de andre ejerformer.

Derimod er *enkeltmandsvirksomheder* gået drastisk tilbage, fra godt 20% til 7% af omsætningen; det samme gælder de små ansvarlige selskaber (interessent- og kommanditselskaber), der overvejende er baseret på fuldt, personligt ansvar, samt ikke mindst andelsselskaberne. Enkeltmandsvirksomhederne er i øvrigt også gået betydeligt tilbage som andel af firmaerne, fra 78% til 50%. Dette fald harmonerer med at arbejdsstyrkens andel af selvstændige er næsten halveret efter 1982, hvilket vi ser på i næste kapitel.

Den offentlige sektor

Lad os nu betragte den offentlige sektors vægt i økonomien, jf. Tabel 8.2.

Tabel 8.2. Den offentlige sektor 1982-2015

% af BFI	1982	1988	1994	2000	2007	2015
Offentlige tjenester	24,5	23,1	22,4	21,5	21,6	22,1
Offentlige virksomheder	6,0	6,2	7,4	5,6	4,5	4,0
- heraf selskabslign.	-	-	2,9	1,1	0,7	0,5
- heraf selskaber	-	-	4,5	4,6	3,8	3,5
Offentlige sektor i alt	30,5	29,3	29,8	27,1	26,1	26,0
Private sektor i alt	69,5	70,7	70,2	72,9	73,9	74,0

Det ses at den offentlige sektor i sin helhed havde en stabil vægt frem til 1994, altså under Schlüter-regeringen, men derefter og frem til 2017 – altså under Nystrup og Fogh – gik næsten 4 procentpoint tilbage i relativ betydning. Efter krisen er denne udvikling gået i stå. Jeg erindrer om, at indkomstoverførslerne, der naturligvis svinger meget med konjunkturerne, ikke indgår i BFI.

Offentlige tjenester – som vi forbinder med velfærdsstaten – faldt lidt i begyndelsen af vor periode, men har derefter ligget meget konstant. Den mindre vægt for sektoren i sin helhed efter 1994 skyldes næsten udelukkende en betydelig tilbagegang for offentlige virksomheder, især grundet privatiseringerne under Nystrup.²

De tre hovedsektorer

Vi skal nu bestemme forholdet mellem de tre hovedsektorer.

Den private sektors vægt er ifølge sagens natur hele økonomien (100%) minus den offentlige sektor, jf. sidste række i tabellen ovenfor. I overensstemmelse med de tidligere kapitler opdeles den private sektor dernæst i den kapitalistiske del, hvor profitmotivet er dominerende, og den ikke-kapitalistiske – eller kun svagt kapitalistiske – del, hvor virksomheden er så lille, at ejerens stræben efter et udkomme må antages at være i højsædet; denne del har jeg tidligere kaldt »simpel vareproduktion« (man kunne også bruge betegnelsen »den ikke-kapitalistiske del af markedsøkonomien«).

Den kapitalistiske sektor omfatter ejerformer med høj eller middel gennemsnitsomsætning, nemlig (i fx 2010) aktieselskaber (68,0 mio), andelsselskaber (73,8 mio), interessentskaber (6,3 mio) og anpartsselskaber (5,0 mio); heroverfor står de små enkeltmandsvirksomheder med en gennemsnitsomsætning på 1,6 mio. Som anført i Kapitel 5 må andelsselskaberne fra 1982 og frem antages at være blevet kapitalistiske; der er selvfølgelig stadig mindre andelsforeninger, hvor medlemsdemokratiet er reelt, men området domineres totalt af Arla og Danish Crown.³

Tabel 8.1 angiver andele af omsætningen, men der er også tal for selskabernes bidrag til BFI (se Statistisk Appendiks), jf. Tabel 8.3.

Tabel 8.3. Fordelingen af BFI på de tre sektorer 1982-2015

% af BFI	1982	1988	1994	2000	2007	2015
Offentlige sektor	30,5	29,3	29,8	27,2	26,1	26,0
Selskaber (excl. off. virksomh.)	45,0	50,0	51,1	55,5	58,8	59,1
Selvstændig (ikke-kapitalistisk) produktion	21,9	18,6	17,7	14,7	12,8	12,4
Residual	2,6	2,1	1,4	2,6	2,3	2,5
I alt	100	100	100	100	100	100

Den store historie er at den kapitalistiske sektor har øget sin vægt ganske betydeligt, nemlig med næsten 15 procentpoint, i den nyliberale æra. Produktionsmåden i Danmark er blevet langt mere kapitalistisk domineret. Dette er sket på bekostning af den offentlige sektor, der er gået knap 5 procentpoint tilbage, men især er det gået ud over den private, men ikke-kapitalistiske sektor, der har lidt et tab på næsten 10 procentpoint i relativ vægt.

Næste kapitel dokumenterer (sammen med Kapitel 5) at selvejerne – gårdmanden, husmanden, den lille købmand eller håndværker – går under som klasse; dette kapitel viser tilsvarende, at den ikke-kapitalistiske del af den private sektor hastigt svinder ind. Den rene modsætning mellem demokratisk og kapitalistisk styring tegner sig stadig tydeligere.

Vi ser også at finanskrisen har stoppet disse tendenser; krisen har også været en krise for den kapitalistiske produktionsmåde. Siden 2007 er økonomiens grundstrukturer frosset fast.

Den analytiske fremgangsmåde

Hvordan bør analysen af den danske kapitalisme i øvrigt gribes an?

Fremgangsmåden i det følgende er

– først at se på den økonomiske magt på de forskellige markeder, fra landbrug til bankforretninger, hvor der konkurreres mere eller mindre. Vi undersøger i hvilken udstrækning markedet sætter vilkårene for virksomhederne (fuldkommen konkurrence) eller virksomhederne bestemmer over markedet (markedsmagt), mest ekstremt ved monopol),

- dernæst at gå bag om markedet og virksomhederne, til den kapital der kontrollerer disse. Spørgsmålet er nu ikke, hvem der har magt over markedet, men hvem (eller hvad) der har magt over virksomhederne. Vi ser ikke længere på de enkelte markeder og deres virksomheder, men på hele økonomien, den *danske kapitalisme*.

Dette er meget forskellige spørgsmål, for det kunne jo tænkes – teoretisk set – at der er næsten fuldkommen konkurrence på 5.000 markeder, fordi der er 20 lige store virksomheder der konkurrerer på dem alle, men det giver selvfølgelig en stor forskel mht. den økonomiske magtkoncentration om alle virksomheder er uafhængige af hinanden (således at der er i alt 100.000 selvstændige virksomheder), eller om det er de samme 20 der opererer på alle markeder; og i det sidste tilfælde om de 20 er selvstændige eller forbundet i et netværk af krydseje, kæder og strategiske alliancer (eller måske ejet af samme kapitalfond). Det kan tænkes at magten på markedet er spredt, men magten over den danske kapital koncentreret.

På begge områder er min interesse at se på *strukturen* samt på *udviklingstendensen*, ideelt siden begyndelsen af 80erne. Her bliver det interessant at se, om krisen i 2008 – hvor BFI faldt med 5-6% – og stagnationsårene derefter har sat sit præg.⁴ Tabel 8.1 og 8.3 antyder at udviklingen i retning af en mere kapitalistisk økonomi er stagneret efter 2007; det vil vise sig, om dette kan aflæses i en afsvækket tendens til markeds- og kapitalkoncentration.

Markedsmagt

Teorier om koncentration

Markedsmagten afhænger af graden af koncentration. Under fuldkommen konkurrence er magten spredt, mens oligopoli og monopol indebærer at den er koncentreret (på hhv. nogle få og én virksomhed).

Standard neoklassisk teori mener ikke, at der er en generel tendens til øget koncentration. Det er en længere historie,⁵ men grundidéen er at når et firma vokser vil gennemsnitsomkostnin-

gerne i begyndelsen falde grundet stordriftsfordele, men efter et vist punkt vil det få organisatorisk vokse-værk, idet firmaet bliver uoverskueligt og vanskeligt at lede, og gennemsnitsomkostningerne vil nu begynde at stige. Derfor har et firma en vis optimal størrelse, især afhængig af branchens særlige teknologi (i bilproduktion er den optimale firmastørrelse meget stor, i andre brancher er stordriftsfordelene hurtigt udtømte).

Den generelle konklusion er således, at der er grænser for de stores vækst, og at der også er en plads for små og middelstore firmaer; megavirksomheder kan være ineffektive, mens virksomheder af moderat størrelse kan have den billigste produktionsproces. Derfor er der ikke en generel tendens til at de forskellige brancher bliver stadig mere koncentreret.

Heroverfor mente Marx – og mange andre – at der i kapitalismen er en indbygget tendens til at de store bliver større og udkonkurrerer de små, således at koncentrationen stedse vil øges; de små marginaliseres eller overtages af de store, og de store fusionerer for bedre at kunne konkurrere med andre store. Konkurrencekapitalisme må nødvendigvis slå om i sin modsætning, nemlig »monopolkapitalisme« (som det hedder på marxistisk, men faktisk er oligopolistiske brancher langt mere almindeligt). Men politiske myndigheder kan naturligvis gennem monopolkontrol etc. forhindre denne økonomiske logik i at udfolde sig.

Den neoklassiske teori er problematisk af to grunde.

For det første er det organisatoriske argument for en maksimal størrelse af den *fysiske fabrik* (»plant«) ikke et argument for at størrelsen af det *økonomiske firma* er begrænset.⁶ Der er formentlig et vist optimalt volumen for en bestemt produktionsproces, hvor stordriftsfordelene er udtømt og hvor vækst kun giver bøvvl, men firmaet kan fint ekspandere, nemlig ved at etablere flere fabrikker af samme størrelse, og det er utroværdigt at en virksomheds ledelse ikke kan finde ud af at koordinere en sådan ekspansion (fx ved i højere grad at uddelegere kompetence).

For det andet – og sammenhængende hermed – reducerer teorien fordelene ved at være stor til det teknologiske. Men i forhold til den lille virksomhed har den store helt andre kapitalressourcer til rådighed i konkurrencekampen, og kan derfor investere i

forskning og udvikling; hertil kommer at den store virksomhed kan lancere dyre reklamekampagner, købe råvarerne billigere (mængderabat), og kan få billigere lån, fordi der kan stilles større sikkerhed. Neoklassisk teori ser virksomhedens størrelse, dermed dens kapital, som en funktion af de teknologisk og organisatorisk bestemte produktionsomkostninger, men sammenhængen er snarere den omvendte, således at produktionsomkostningerne er en funktion af den til rådighed stående kapital.

Den neoklassiske teori er af afgørende ideologisk betydning for liberalismen, for den store begrundelse for markedskonometri er jo at konkurrencen dels formodes at sikre effektiv produktion og distribution (billigst mulig produktion i de rette mængder), dels spreder den økonomiske magt. Dette argument falder til jorden, såfremt markedskonometriens – eller kapitalismens – konkurrence er selvdestruktiv, fordi den resulterer i øget koncentration og dermed, alt andet lige, i mindre konkurrence. Og hvad så? De politiske myndigheder må gribe massivt ind i markedskonometri for at sikre den frie konkurrence, dvs. den »frie økonomi« kan kun overleve ved at blive afskaffet.

Liberalismen synes således at have et eksistentielt problem.

Dette er dog kun tilfældet, såfremt forpligtigelsen overfor konkurrencen og dermed markedskonometri skal tages for gode varer. Alternativt er liberalismen og dens hyldelse til markedskonometri blot ideologi, nemlig dække over kapitalens interesser. Og så er der naturligvis ingen problemer knyttet til en styrkelse af den store kapital.

Politisk modspil?

I enhver kapitalistisk økonomi er der således en underliggende tendens mod større koncentration af den økonomiske magt. Men om den manifesterer sig empirisk i den danske økonomi, vil afhænge af en række faktorer.

Lad os begynde med de politiske myndigheders erklærede bestræbelser for at fremme konkurrencen. Dette sker dels på EU niveau, dels i Danmark, hvor opgaven varetages af Konkurrencestyrelsen (KS). Disse myndigheder skal gribe ind overfor truste (prisaftaler) – sådanne er ulovlige – og forbyde eller regulere fu-

sioner eller overtagelser, »såfremt den dominerende stilling misbruges« (som det hedder i konkurrenceloven). I praksis nedlægges der næsten aldrig forbud, hverken af EU eller Konkurrencestyrelsen. I EU skete det for nogle år siden i mindre end 1% af tilfældene. I Danmark blev 2.513 ud af 2.764 fusioner godkendt uden videre i perioden 1990-2005, mens 209 blev godkendt med pålæg, og 19 forbudt; langt de fleste fusioner foregik i goerne, hvilket fremgår af, at i perioden 2000-2006 var der blot 64 fusionsansmeldelser, hvor ingen blev forbudt, mens 12 blev godkendt med betingelser.⁷ Under VK-regeringen i begyndelsen af 00'erne var det primære mål indenfor den private sektor ikke længere at undgå monopoler, samtidig med at såkaldte »offentlige monopoler« vakte øget bekymring.⁸ Alt i alt vil jeg tillade mig at konkludere, at der ikke er noget effektivt politisk modspil til koncentrationstendenserne.

Når to virksomheder indenfor samme marked – og fusioner og overtagelser er normalt af denne såkaldte horisontale type – slår sig sammen, bliver der én virksomhed mindre til at konkurrere, dvs. konkurrencen svækkes; dette er naturligvis ofte det overordnede mål med transaktionen, selvom det af indlysende grunde aldrig kan udtales. Derfor har myndighederne til tider – fx i USA i visse perioder – simpelthen af princip forbudt overtagelser og sammenslutninger.

Men der er også vægtige grunde til at tillade dem. En ny megavirksomhed kan muliggøre rationaliseringer (især fyringer), hvilket tillader at priserne sænkes til gavn for forbrugerne; udviklingen i branchen kan kræve nye, meget store investeringer og forskningsprojekter, som en mindre virksomhed ikke kan klare; eller den nationale interesse (konkurrenceevnen) kan tilsige at vi får store virksomheder, der kan tage kampen op med udlandet. Øget koncentration gennem fusioner er lige så ofte udløst af defensive motiver, endog simpel overlevelsestrang, som af mere offensive strategier. Mange af fusionerne i fødevarereindustrien er således gennemført for at kunne hamle op med detailhandelen, der gennem en kraftig koncentration af økonomisk magt satte industrien under pres, dvs. kunne kræve lavere priser af leverandørerne.⁹ Derfor kan konkurrencemyndighederne næsten altid begrunde en tilladelse, selvom det nødvendigvis

reducerer konkurrencen; tilladelsen betinges ofte af at den nye virksomhed gennemfører nogle tiltag, der skal fungere som plaster på det sår, som konkurrencen har fået.

Den enkelte virksomhed er naturligvis uinteresseret i konkurrence, faktisk vil den helst være ganske alene på markedet. Det, virksomheden er interesseret i, er de bedste muligheder for at maksimere kapitalafkastet. Fra denne vinkel er der ikke noget suspekt i sammenslutninger, så de går under den betryggende betegnelse »konsolidering«. Faktisk fejrer Financial Times – vigtigt talerør for den internationale kapital – nye bølger af fusioner og overtagelser, fordi det korrekt ses som en styrkelse af kapitalismen; at konkurrencen, og for så vidt markedsøkonomien, ryger ud med badevandet er i denne sammenhæng irrelevant. Faktisk er der en principiel, men ganske overset modsætning mellem et frit konkurrencepræget marked og en fri kapital, for det sidste indebærer kapitalens frihed til at slå sig sammen, til skade for konkurrencen. Så det Indre Marked, der vil have frihed både for varemarkedet og for kapitalen, slår sig selv for munden.

Alt i alt kan vi konkludere at en indbygget tendens til øget koncentration ikke bremses af de myndigheder, der skulle tage sig af konkurrencen.

Videre har den *nyliberale økonomiske politik*, der har været ført siden begyndelsen af 1980'erne, haft betydning for koncentrationen.

OECD har søgt at måle graden af »statskontrol« i EU landene i 1998 og 2003 ved at udregne et indeks, hvori især indgår omfanget af offentlig produktion, direkte kontrol med private virksomheder, omfanget af priskontrol og af påbud, samt told og barrierer for udenlandsk ejerskab.¹⁰ En høj indeks-værdi angiver megen statskontrol/ringe grad af liberalisering.

Resultatet er bemærkelsesværdigt. For EU generelt er indeks-værdien faldet fra knap 3 til godt 2, altså med omkring 30%. For Danmark er der et fald fra godt 2 til godt 1, altså næsten en halvering af statskontrollen! Hvis vi skal tro OECD's vurdering, gælder det i EU generelt og Danmark især, at markedet – eller kapitalen – på blot 5 år har taget et tigerspring fremad i magt, mens folkevalgte forsamlinger og den magt, der udspringer af

disse, er blevet tilsvarende marginaliseret (Det Økonomiske Råd tolker resultaterne anderledes!).

Effekten på koncentrationen og dermed, alt andet lige, på omfanget af markedsmagt af denne deregulering er tvetydig.

På den ene side har de store fisk fået mere frihed til at spise de små og til at styrke deres magt gennem fusioner. Der er ingen tvivl om at det store opsving i antallet af fusioner og overtagelser kraftigt har trukket i retning af øget koncentration. Som vi skal se har denne effekt af liberaliseringen især været dramatisk indenfor den finansielle sektor.

På den anden side har statens mere tilbagetrukne rolle styrket markedet og konkurrencen. Områder, der tidligere var offentligt ejede eller regulerede, er blevet privatiseret eller markedsgjort; »offentlige monopoler« – som demokratisk styret aktivitet hedder på nyliberalt – er blevet afviklet eller udliciteret, dvs. »udsat« i konkurrence. Hertil kommer at konkurrencen fra udlandet er blevet styrket af især det Indre Marked (1985), der gav fri bevægelighed for varer, tjenesteydelser, arbejdskraft og kapital indenfor EU. Denne øgede udenlandske konkurrence vil trække i retning af mindre koncentration i Danmark, fordi der kan komme flere spillere ind på et hidtil mere lukket marked. (Men samtidig tvinger denne konkurrence danske virksomheder til at konsolidere sig, dvs. fusionere, således at de kan tage kampen op; det ses bl.a. indenfor fødevarerindustrien, der eksporterer 2/3 af produktionen).¹¹

Markedet har to fjender. Den *ydre fjende* er staten, som begrænser spillerummet for konkurrence gennem sine virksomheder og sine politisk motiverede reguleringer (samtidig med at staten er nødvendig for at sikre markedøkonomiens eksistensbetingelser, først og fremmest den private ejendomsret). Den *indre fjende* er kapitalen, der har en immanent, økonomisk tendens til at sikre sig magt over markedet. Så når staten trækker sig tilbage og giver mere magt til privatøkonomien, er effekten dobbelt og modsattret: Umiddelbart får vi mere konkurrence, men samtidig truer frigørelsen af kapitalen selv samme konkurrence.

Det er dermed på forhånd helt åbent om markederne i Danmark er blevet mere eller mindre koncentrerede i de sidste årti-

er. Har konkurrencen vist sig stærkere end markedsmagten? Det skal nu undersøges empirisk, men først et par bemærkninger om forholdet mellem koncentration og konkurrence

Koncentration og konkurrence

Graden af koncentration er *identisk* med graden af markedsmagt. Hvis der er utallige udbydere, dermed meget ringe koncentration, har alle præcis nul markedsmagt; ingen kan påvirke markedsprisen, så alle må tilpasse udbuddet til denne, dvs. det er ikke deltagerne, der bestemmer over markedet, men markedet, der bestemmer over deltagerne; dette er fuldkommen konkurrence. Hvis der er én udbyder, altså monopol, har vi maksimal koncentration, og al markedsmagt ligger hos monopolisten, der suverænt kan fastsætte prisen; her er der pr. definition ingen konkurrence. De fleste markeder befinder sig et sted mellem disse to yderpunkter. I Danmark – som i udlandet – er det typiske marked oligopolistisk, dvs. der er et begrænset antal virksomheder til stede. Hvis tre virksomheder deler markedet, har hver af dem mere markedsmagt, end hvis der er ti virksomheder.

Graden af koncentration (markedsmagt) definerer vilkårene for konkurrencen. Konkurrencestyrelsen anvender ud over koncentrationsgraden en række andre »indikatorer« for graden af konkurrence, især tages det som udtryk for ringe konkurrence, hvis priserne, avancerne eller lønningerne er høje (fordi kun brancher med ringe konkurrence giver høje priser, høj avance og har råd til at betale høje lønninger). Ret beset er det imidlertid en kategorifejltagelse at opfatte koncentrationen som en »indikator« på linie med pris, avance etc., for modsat de egentlige indikatorer er høj koncentration ikke *symptom* på, men *årsag* til ringe konkurrence.¹² Mens graden af koncentration *forklarer* graden af konkurrence, er niveauet for priser, avancer og løn blot *effekt* af megen eller lille konkurrence.

Hvis et firma forsvinder fra et marked, fordi det går fallit eller opluges af et af de andre, øges koncentrationen og konkurrencen vil normalt svækkes. Alt andet lige, vil der være mindre konkurrence, jo højere koncentrationen er, altså jo færre firma-

er der er, og jo mindre markedsandelen blandt et givet antal firmaer er spredt ligeligt.

Hovedreglen er derfor at graden af koncentration måler graden af konkurrence. Dette gælder i gennemsnit, og derfor er koncentrationen i centrum i dette afsnit; men KS's »indikatorer« kan fortælle noget om, i hvilken grad effekten fra koncentrationen sætter sig igennem.

Det *kan* tænkes at øget koncentration giver mere konkurrence, fx hvis en søvngig branche med 20 firmaer »konsolideres« til en struktur, hvor 3 store kæmper indtædt. Her skal det imidlertid pointeres at det *gør* de næppe, ikke i længden i hvert fald. Grunden er at hvis det ene af disse tre selskaber sænker priserne med 10% for at vinde markedsandele fra de to andre, så vil disse svare igen med tilsvarende prissænkninger, så nettoresultatet bliver uforandrede markedsandele, men lavere priser og dermed lavere profitter (hvis der derimod er et stort antal firmaer om buddet, vil det enkelte firma være så ubetydeligt, at de andre ikke vil reagere på dets eventuelle prisændringer). Derfor vil det rationelle firma under oligopoli undgå konkurrence; dette kaldes stiltiende (»tacit«) samarbejde, og det kan naturligvis ikke forbydes, modsat trusters hvor samarbejdet er udtrykkeligt.

Videre kan det tænkes at nogle få virksomheders magt over et marked begrænses af den potentielle konkurrence fra *nye »spillere«*, for hvis den aktuelle magt udnyttes til ublu prisstigninger, kan andre øjne et profitpotentiale. »Faren« for en sådan ekstern konkurrence reduceres dog, hvis adgangsbilletten er dyr, dvs. de faste omkostninger er høje, og hvis de etablerede selskaber har ressourcer til at skræmme nye væk med betydelige prisreduktioner. Ret beset vedrører dette ikke den aktuelle konkurrence på et givet marked, men kapitalens generelle konkurrence på alle markeder om maksimal profit. Denne vægtning af den potentielle konkurrence er af relativt ny dato. Den blev introduceret i økonomisk teori for en snes år siden af en gruppe økonomer, især fra Chicago, der var utilfredse med den megen bekymring for at egentlig konkurrence var ved at blive erstattet af oligopolistisk dominans: Det *gør* ikke noget – var budskabet – eftersom der stadig er potentiel konkurrence fra nye »spillere«. ¹³

Denne diskussion handler om den partikulære og kortsigtede markedskonkurrence overfor den generelle og langsigtede kapitalkonkurrence. Budskabet fra Chicago er – selv om det vist ikke er udtalt med så mange ord – at hvis den sidstnævnte konkurrence fungerer, således at kapitalen er fri til at bevæge sig mellem markederne, vil den søge til de markeder hvor profitten er højest, måske fordi en oligopolistisk struktur tillader høje priser. Produktionen og udbuddet vil dermed øges og ekstraprofiten elimineres.

Dette argument er korrekt (og i øvrigt baggrunden for at de fleste økonomer antager en langsigtet tendens til fælles proftrate i alle brancher): Kapitalkonkurrence sikrer markedskonkurrence (på langt sigt). Dette er tilsyneladende et godt, liberalt argument for at deregulere kapitalen. Blot overses igen konkurrencens indre fjende, altså at fri kapitalkonkurrence nødvendigvis resulterer i kapitalkoncentration, hvilket sætter den store kapital i stand til at sætte sig ud over konkurrencen og tilrettelægge tingene til egen fordel.

Videre må det understreges at analysen af markedsmagt ikke er en eksakt videnskab, eftersom det kan være vanskeligt at identificere *det relevante marked*.

Afgrænsningen af markedet er væsentlig ved vurderingen af konkurrencevilkårene. Skal vi interessere os for koncentration og konkurrence for markedet for æbler, markedet for æbler plus pærer eller måske hele frugtmarkedet? Hvad er det »relevante marked«? Hvis forbrugerne i vid udstrækning betragter æbler og pærer som substitutter (at de kan erstatte hinanden), er de to varetyper økonomisk set næsten identiske, og det større marked er det relevante; udbydere af de to varetyper konkurrerer direkte, så en eventuel ringe konkurrence blandt udbydere af æbler kan være ligegyldig, fordi den høje pris på æbler blot får folk til at skifte til pærer. Det er klart at der normalt er en flydende overgang mellem perfekte substitutter og varer der intet har med hinanden at gøre, så en afgrænsning af det »relevante marked« er vanskelig, også fordi grænserne mellem de forskellige markeder stadig nydefineres, i takt med at nye produkter dukker op (især indenfor vidensbrancherne).

Markedet har naturligvis også en *udbudsside*. Hvis hver virksomhed producerede ét bestemt produkt ville der ikke være problemer, men oftest fremstiller den flere; disse er måske vidt forskellige og tilhører dermed adskilte markeder, når markeder bestemmes fra efterspørgselsiden (hvor kriteriet altså er forbrugersubstitution). Men en sådan flerstrengt virksomhed kan substituere mellem fremstilling af de forskellige produkter, så fra dens vinkel er der tale om ét marked. I statistikken tilforordnes en virksomhed det forbrugermarked, som den især producerer for.

En anden vanskelighed er den *periode* over hvilken udviklingen måles. Her gælder det om at have en periode, der er tilstrækkelig lang til at tendensen ikke påvirkes af høj- eller lavkonjunkturer. Under lavkonjunktur – omkring 1981, 1991 og 2001 (let at huske) og efter 2007 – kan koncentrationstendensen være svagere, fordi der er færre penge til at finansiere fusioner, men stærkere, fordi nogle af de små og svage luges ud.

Almene koncentrationstendenser i dansk erhvervsliv

Alle véd at nogle brancher er blevet betydeligt mere koncentreret gennem de sidste 20-30 år. Det gælder landbruget, hvor de mange små eller mellemstore brug hastigt erstattes af store agroindustrielle foretagender; medieverdenen, hvor aviser er blevet nedlagt eller opslugt på stribe; detailhandelen, hvor de mange små selvstændige købmænd er blevet erstattet af megavirksomheder som Netto eller Fakta; og banksektoren, der efter en række fusioner nu domineres af Danske Bank.

Men hvad er det generelle billede?

Magtudredningens overordnede vurdering var i 2003 denne:

På en række områder er der sket en voldsom koncentration af erhvervsvirksomheder gennem de seneste årtier. De mange små fødevarerforarbejdende virksomheder indenfor mejeri- og slagterisektoren, som fandtes for ikke mange år siden, er i dag fusioneret til Arla Foods og Danish Crown, der selv i international sammenhæng er pænt store virksomheder. På detailhandelsområdet har FDB slået sig sammen med de norske og svenske søsterorganisationer til Coop Norden. Med Dansk Supermarked har Danmark fået en privatejet storkoncern inden for detailhandelen (Togeby, 2003: 206f).

Dette svarer til konklusionen i den norske magtudredning, hvor det hed at fusioner har betydet at flere og flere brancher præges af oligopoli, med 3-4 dominerende foretagender eller kæder.¹⁴ Også på EU-niveau har der været en betydelig tendens til øget koncentration, i hvert fald frem til 1997:

Videre har de senere år været karakteriseret ved en meget betydelig industriel restrukturering, om end det ikke altid er let at adskille effekten af det Indre Marked fra de globale tendenser. Og dette har været ledsaget af en betydelig vækst i koncentrationen, især indenfor teknologisk intensive industrier. Der er også fundet tegn på øget koncentration indenfor industrier, der er tæt knyttet til almen forsyningsvirksomhed, såsom telekommunikation og transport, og også indenfor fødevarerindustri og masseforbrugsvarer (Tsoukalis, 1997: 76).

På det globale niveau vurderede Dunning, at koncentrationen faldt for de fleste produkttyper i perioden 1962 til 1982, men at den generelt steg fra sidste halvdel af 80'erne, bl.a. grundet det stigende antal fusioner og overtagelser.¹⁵ Mere aktuelt vurderer Stiglitz:

I vore dages økonomi kan mange sektorer ikke forstås i lys af konkurrence; dette gælder således telecoms, kabel-TV, de digitale brancher med relevans for de sociale medier, internet-søgning, sundhedsforsikring, medicinalindustrien, agro-business og mange flere. Hvad konkurrence, der måtte være i disse sektorer, er oligopolistisk, ikke lærebogens »rene« konkurrence. (<https://www.socialeurope.eu/2016/05/monopolys-new-era/>; set 18/1-2016).

Lad os nu betragte beregningerne fra Konkurrencestyrelsen (KS), der i dag har skiftet navn til Konkurrence- og Forbrugerstyrelsen. Det generelle billede er her mindre alarmerende (hvis mindre konkurrence er grund til alarm).

Hvordan måles *markedskoncentrationen*? Metoden er først at beregne de fire størstes markedsandel på hvert af de utallige delmarkeder; denne andel kaldes CR₄ (CR = concentration rate). Dernæst vægtes hvert koncentrationstal med omsætningen på

det pågældende marked, hvorefter den gennemsnitlige koncentration i en sektor kan beregnes. Hvis økonomer fx taler om en ringe grad af koncentration indenfor servicesektoren eller indenfor transport, hævdes det ikke at »service« eller »transport« er ét marked; der menes at de fleste underbrancher indenfor service eller transport er præget af ringe koncentration.

KS fandt frem til at CR4 generelt øgedes ret betydeligt fra 1975 til 1996, nemlig med 4,5 procentpoint, til 39%. Opgjort på en lidt anden måde, viste det sig at brancher med en CR4 over 75% voksede fra at udgøre 9,0% i 1975 til at udgøre 15,5% i 1996 (og brancher med en CR4 over 50% fra 24,3% til 29,4% af omsætningen); de meget koncentrerede brancher kom altså til at veje tungere i den danske økonomi. Tendensen bekræftes af et andet koncentrationsmål, HHI indekset, hvor 0 betyder minimal og 10.000 maksimal koncentration, dvs. monopol; dette indeks viser en stigning fra 764 i 1975 til 967 i 1992.¹⁶

Imidlertid viser det sig at stigningen skete i de problematiske år fra 1975 til 81 (bl.a. den anden oliekrise), da mange mindre virksomheder bukkede under; derefter har der ingen ændring været. Heller ikke efter 1996 er der sket meget. Iflg. KS har markeds-koncentrationen i dansk erhvervsliv således været stort set konstant efter hoppet i slutningen af 70erne. Desværre er det umuligt ud fra KS at følge udviklingen i koncentrationen efter 2006 og dermed afgøre om krisen har haft nogen effekt på dette område.

Da min interesse er magten (markedsmagten), er udviklingen i koncentrationen central. KS's interesse er mere bredt *konkurrencen*, og her betragtes koncentrationen som nævnt blot som én blandt adskillige »indikatorer«. KS fandt i Redegørelsen fra 2009 frem til at konkurrencen i Danmark er blevet svagt forbedret i perioden 2000-2007. Problemet er hvad man skal bruge det resultat til, for det viser sig at KS's generelle indeks for konkurrence-situationen *ikke* begrænser sig til at måle konkurrencen i den private sektor, hvilket er min hovedinteresse. KS ser nemlig på konkurrencen i *hele* den danske økonomi, altså både den private og offentlige del.

Det er her klart, at konkurrencen forbedres i takt med at den offentlige sektor markedsføres, med udliciteringer, tilbudspligt

osv., så det er ikke overraskende at konkurrencen især er forbedret indenfor et overvejende offentligt område som »sundhed og velfærd«. Det kan tænkes at fremgangen for konkurrencen i hele økonomien skyldes, at denne effekt har vist sig stærkere end en tænkelig tendens til monopoliseringen indenfor den rent private sektor. Det mener KS dog ikke, eftersom antallet af problematiske (private) brancher angiveligt er faldet i perioden. Generelt går det i den rigtige retning; truslen fra private monopoler og oligopoler – der tidligere var et hovedfokus for KS – fortoner sig, således at konkurrenceproblemerne nu primært skyldes, at den offentlige sektor ikke i tilstrækkeligt omfang har åbnet sig for markedet. Det afspejler sig i, at den sidste konkurrenceredegørelse kom i 2010, og derefter er erstattet af årlige redegørelser for »Status i den offentlige konkurrence«, der beskriver hvor langt man er kommet i forvandlingen af demokratisk til markedsorienteret styring, og hvilke muligheder, der er for at intensivere og udbrede denne proces.

KS er i dag en vigtig nyliberal tænketank. Normen for al økonomisk aktivitet er markeds konkurrence, fordi den angiveligt giver effektivitet; den norm må den offentlige sektor tilpasse sig, dvs. den må holde op med at være markedets modmagt, en helle i konkurrencestaten. Demokratisk vedtagne normer må bøje sig for de rent pekuniære.

Tilbage til udviklingen i koncentrationen.

Grundet manglende data samt metodologiske problemer, beskrevet i noten,¹⁷ er KS's generelle redegørelser af begrænset værdi; derfor sætter jeg i det følgende de *tre sektorer*, som erhvervslivet opdeles i, under lup. Dermed får vi også mere kød og blod på undersøgelsen. Koncentrationstendenser indenfor finans behandles under Kapitalmagt.

Generelt gælder at den primære og den sekundære sektor, især landbrug og industri, er langt mere koncentreret end den tertiære sektor (service); det skyldes bl.a. at der her er større stordriftsfordele, hvilket gør det vanskeligt for de små firmaer at overleve. I 2002 var CR4 for industribrancher 71% og for service 42%; konkurrencen fra udlandet har stort set kun betydning for industrien, hvor importkorrektionen sænker koncentrations-

tallet til 35%, mens det er næsten uforandret for bygge/anlæg og service.

Hver sektor underopdeles i *brancher*, fx er transport og detailhandel brancher indenfor servicesektoren. Det relevante marked er ofte en *underbranche*, fx vognmandsforretning der jo ikke konkurrerer med persontransport.

Betydningen af koncentrationen indenfor en bestemt branche afhænger naturligvis af dens vægt indenfor den samlede økonomi. Jeg benytter mig her af branchens andel af bruttoværditilvæksten (BVT) indenfor den private sektor; BVT er næsten identisk med BFI. Den offentlige sektor og dens bidrag til BVT (22,8% i 2006) er irrelevant for min diskussion af koncentration af økonomisk magt. Procenterne for bidrag til BVT er beregnet ud fra St.B. NAT07. BVT andelen refererer til 2006, men hvis der har været væsentlige forskydninger over tid, anføres også tal for andre år.

Den primære sektor

Blandt alle erhverv er det formentlig *landbruget*, der har oplevet den mest dramatiske og vedvarende koncentrationsforøgelse efter 1982; antallet af virksomheder falder fra år til år og deres gennemsnitlige størrelse øges stadig.¹⁸ Men da erhvervet i dag kun bidrager med 2,1% til den private BVT, er tendenserne her af ringe betydning.

Fiskeri er et lille erhverv, men det illustrerer på eksemplarisk vis sammenhængen mellem liberalisering og koncentration. For at undgå overfiskning er fiskeriet reguleret af kvoter. Disse blev tidligere tildelt gennem politiske beslutninger, men i 2007 blev systemet liberaliseret, således at kvoter kunne handles frit. Det betød at de store fisk spiste de små, bl.a. fordi de kunne låne billigere og lettere i banken; fisketilladelserne blev derfor koncentreret på de såkaldte »kvotekonger«, hvilket truer med at udrydde de små kystnære fiskere; halvdelen af fiskerihavnene er lukket. I 2016 krævede et flertal i Folketinget et opgør med denne politik.

Råstofudvinding er den største branche indenfor den primære sektor. Grundet olien og gassen fra Nordsøen er denne aktivitet blevet langt mere betydningsfuld; bidraget til privat BVT er øget

fra 0,5% i 1966 over 3,1% i 2001 til 4,5% i 2010, men denne andel har været stigende i de senere år, i takt med at ressourcerne udtømmes. Denne virksomhed har i mange år været et privat, statskoncessioneret monopol, så en egentlig konkurrence kan der ikke være tale om. Aktiviteten varetages af DUC (Dansk Undergrunds Consortium), hvor APM er operatør og ejer 31 %, mens Shell har 37 %, Chevron 12 % og den offentlige Nordsøfond 20 %.¹⁹ DUC står i dag for langt størstedelen af dansk produktion af olie og gas og ejer de centrale punkter i infrastrukturen for al aktivitet i den danske del af Nordsøen. Koncentrationen er meget høj og øgedes i midten af 00'erne, idet CR3 øgedes fra 65,7% i 2003 til 82,4% i 2006, og CR10 fra 89,9% til 96,2% i samme periode (personlig oplysning fra Danmarks Statistik).

Den sekundære sektor

Industriens bidrag til den private BVT har været stadigt faldende, fra 26,2% i 1966 over 22,7% i 2001 til 16,3% i 2010.

Vi er her i den heldige situation at vi har et glimrende materiale til at følge udviklingen i koncentrationen siden 1985; jeg har valgt 1985, 2007 og 2015, så vi også kan se om krisen i 2008 har haft nogen effekt.²⁰

For at udtale os om udviklingen i markedsmagt må vi se på industriens brancher og underbrancher, hhv. 9-12 og 30-35 i vor periode (inddelingen skifter lidt); især underbrancherne er relevante, for det er her vi har et ensartet marked, hvor der konkurreres om afsætningen. Jeg har derfor for de tre år beregnet CR3 og CR10 for underbrancherne, idet disse vægtes efter deres omsætning, således at fx den høje koncentration indenfor medicinalindustri trækker industriens CR3 meget op, fordi denne branche udgør en betydelig del omsætningen i hele industrien.

Resultatet fremgår af Tabel 8.4.

Tabel 8.4. CR3 og CR10 i industriens underbrancher 1985, 2007 og 2015

Procenter af omsætningen	1985	2007	2015
CR3	33,4	42,7	53,4
CR10	51,5	60,5	71,9

Markedsmagten er således øget – og konkurrencen for så vidt svækket – kontinuert gennem perioden, mest i de blot 8 år efter 2007. Mindre markedøkonomi, mere kapitalisme. Tendensen har været mere markant, end hvad KS's tal antyder (og disse tal går i øvrigt ikke frem til 2015).²¹

Stigningen i koncentration har været særlig kraftig indenfor slagterier, mejerier, medicinalvirksomhed, møbler og formentlig maskinindustri (men her har kategorierne skiftet meget, så en sammenligning over perioden er vanskelig). Hansens undersøgelse (2005) dokumenterer i detaljer den mangeårige koncentrationstendens indenfor fødevareindustrien, med Arla og Danish Crown som de helt dominerende indenfor hhv. mejerier og slagterier; men her en koncentrationen faktisk faldet lidt efter 2007, fordi der er opstået alternative producenter, fx Thiese.

De eneste direkte koncentrationsmål for *bygge- og anlægsvirksomhed* (7,8% af privat BVT i 2006) er fra KS. De viser at koncentrationen i 2007 er lidt mindre end i første halvdel af goerne, men de sidste 10 år op til 2007 var der ikke nogen ændring. Selvom koncentrationen generelt er lav indenfor sektoren, er den meget høj for de strategisk vigtige brancher, nemlig produktion af byggematerialer og engroshandelen med dem.

KS fandt i Redegørelsen fra 2001, at der var (er?) ret store konkurrenceproblemer i sektoren. Produktionen af byggematerialer er stærkt koncentreret, med blot ét eller to selskaber for fx cement, eternit og beton. Det største problem synes dog at være de få og stærke grossister, der leverer byggevarer:

... grossistvirksomhederne har vokset sig store og magtfulde ... Det nuværende prissystem er baseret på en stærk engrossektor, der uden selv at bidrage væsentligt til værditilvæksten, sidder hårdt på leverancerne af byggematerialer. Det er praktisk talt umuligt for entreprenører og håndværkere at købe visse materialer direkte hos producenten. De henvises i stedet til en af grossisterne, som varen skal faktureres igennem, selv om varen leveres direkte fra producent til byggeplads.

Den tertiære sektor

Vi kommer nu til sektoren for service (tjenesteydelser).

Privat service bidrager nu med 58% til den private BVT, så koncentrationstendenserne indenfor dette område er helt afgørende for det generelle billede af den danske økonomi. Sektoren er meget heterogen.

Iflg. KS ligger koncentrationen generelt på godt 40% (CR4) indenfor denne sektor. Som nævnt registrerer KS her ingen markant udvikling, og desværre dækker Danmarks Statistiks angivelser af CR3 og CR10 kun industri. Lad os søge at danne os et indtryk ved at betragte de enkelte brancher; her er detailhandel godt belyst, mens det kniber med oplysninger om de øvrige brancher.

Handel udgør den tungeste post indenfor service, og her har der været en uomtvistelig og kraftig tendens til øget koncentration.

Indenfor *detailhandel* (5% af privat BVT) er mange af de små forretninger bukket under til fordel for super- og hypermarkeder; blot siden 2007 er antallet af små butikker reduceret med en tredjedel. Der bliver færre og større butikker.²²

Markedet er præget af »kæder«. Dels »kapitalkæder«, hvor butikkerne ejes af en koncern, dels de såkaldte »frivillige kæder«, hvor fx et antal selvstændige skoforretninger samarbejder om indkøb og meget andet.

Ser vi specielt på markedet for dagligvarer har det i mange år været domineret af to kapitalkæder: Coop (tidligere FDB), der siden slutningen af 90'erne stabilt har haft 38% af omsætningen, og Dansk Supermarked, der dengang stod for 22%, i 2014 for 32%.²³ Den tredje betydende aktør er Dagrofa/SuperGros, hvis markedsandel har været stabilt ca. 15%; dette er en frivillig kæde, der fungerer som indkøbsforening; den blev dannet i 1999 gennem en storfusion af to kæder samt engrosfirmaet Dagrofa. Dermed er CR3 siden 90'erne øget fra 75% til 85%. Oligopolernes magt er således stærk og stigende.

Den resterende del af dagligvare-markedet varetages af andre frivillige kæder, bortset fra 2% der er helt selvstændige (så denne kategori er næsten udslettet).

Resten af detailhandelen består af specialbutikker, også kaldet »udvalgsvarerbutikker«, der sælger mere varige forbrugsgoder

såsom sko, møbler, elektronik, isenkram og meget mere. Dette område består af et antal separate markeder for sko, møbler etc, uden indbyrdes konkurrence, modsat markedet for dagligvarer, der er ét stort marked, fordi butikkerne har stort set det samme sortiment. Omkring 2005 havde kapitalkæderne en markedsandel blandt specialbutikkerne på omkring 25%, de frivillige kæder godt 35% og de helt selvstændige 40%. Siden da har der været en tendens til større konsolidering i form af kædesamarbejde, især indenfor tøj og møbler.

Howdan en branches struktur betragtes afhænger af, hvordan de frivillige kæder vurderes. Formelt – juridisk – er en sådan kæde blot et samarbejde mellem mange selvstændige virksomheder. Men samarbejdet (strategisk alliance, hedder det også) er ret så omfattende, nemlig om bl.a. fælles indkøb, markedsføring, administration eller uddannelse, og endog om maksimalpriser i forbindelse med kampagner. Ledelsen af kæderne ønskede større myndighed i forhold til de enkelte medlemmer, og dette blev tilstået i 2005 efter anbefaling fra KS. En kædes medlemmer skal stadig generelt konkurrere om priserne, dvs. de må ikke udgøre en trust med aftalte priser. De må ikke misbruge deres magt til at skade konkurrencen, som det fromt hedder hos KS. Men prisen er kun én af konkurrenceparametrene, og fx betyder fælles indkøb at varesortimentet bliver fælles, således at produktkvaliteten tenderer mod at udgå af konkurrencen. Fælles indkøb betyder videre at kæderne har stor markedsmagt overfor grossister og andre leverandører (oligopsoni); før detailhandlernes organiserede sig, var det grossisterne, der havde fat i den lange ende. I dag køber specielt Coop og Dansk Supermarked oftest direkte fra leverandørerne (producenterne); disse beklager sig tit over at de bliver presset på priserne og andre vilkår.

Alt i alt indebærer etablering af frivillige kæder en kraftig koncentration af den økonomiske magt. Ses der bort fra alliancer var CR5 i 1999 56% for hele den danske detailhandel (ikke blot dagligvarer), men hvis allierede virksomheder tæller som én aktør stiger dette tal til 77%.²⁴ Vi aner den samme udvikling som indenfor andelsbevægelsen, fra myriaden af selvstændige mejerier til Arla.

Hele detailhandel-området har været præget af mange fusioner og ophør. Alene mellem 1997 og 2003 faldt antallet af frivillige kæder fra ca. 130 til ca. 100, mens antallet af kapitalkæder blev reduceret fra ca. 220 til 180. Så også ud fra den målestok er der sket en klar koncentration.

Indenfor *engroshandel* (8% af privat BVT) er de tre største virksomheder korn- og foderstofvirksomhederne DLG og KFK samt Dagrofa, der som nævnt fusionerede med to frivillige indkøbskæder i 1999. Dermed øgedes koncentrationen betydeligt i ét hug.

Endelig skal det fremhæves at det europæiske marked er præget af strategiske alliancer, der samarbejder om især fælles indkøb. De 10 største alliancer dækkede midt i 00'erne 53% af omsætningen i Europa, så der er tale om en ganske stor europæisk koncentration skabt via de globale alliancer mellem detailkæderne.²⁵ Dansk Supermarked, COOP og Dagrofa/SuperGros indgår i hver sin alliance.

Transport er en ret stor branche, der bidrager med 9% til privat BVT.

Persontransport var tidligere overvejende offentlig, men i dag konkurrerer DSB med Arriva, samtidig med at megen af den kommunale busdrift er udliciteret til private aktører; det har givetvis øget konkurrencen.

Indenfor godstransport domineres markedet af Danske Fragtmænd og DSV. Den første virksomhed blev dannet i 1990 ved at 23 fragtcentraler gik sammen; i 2000 blev hovedkonkurrenten DSB Stykgods opkøbt; i 2007 blev firmaet i øvrigt omdannet fra en andelsforening til et aktisselskab. DSV (De Sammensluttede Vognmænd) blev etableret i 1976 og er i dag en global koncern med aktivitet i 80 lande; i 2015 var den efter mange opkøb i Danmark og udlandet den 14. største virksomhed – målt efter omsætning – på Børsens Top1000 liste. Der har altså været en kraftig koncentration i forhold til 'gamle dage', da markedet bestod af et utal af små vognmænd.²⁶

Som sagt er service en meget heterogen sektor. Der er en myria-

de af meget små virksomheder, fra pizzeriaer til IT-konsulenter, men der er også giganter som ISS, Dansk Supermarked og Danske Bank.²⁷

Udlejning og ejendomsformidling er en stor branche med 13% af privat BVT. Det er en meget koncentreret branche, med et import-korrigeret CR4 på 67,3%; den er præget af store kæder og koncerner; den største er Home, der ejes af Danske Bank. Desværre er der ikke oplysninger om tendensen.

Forretningsservice (10% af privat BVT) omfatter IT-selskaber, hvis antal eksploderede fra 632 virksomheder i 1980 over 6.531 i 1990 til 11.414 i 1998 (hvorefter den punkterede IT-boble lagde en dæmper på væksten i et par år). Dette tyder på mindre koncentration, om end det er svært at udtale sig om tendensen i en branche, hvor der hele tiden opstår nye underbrancher og hvor grænserne mellem dem konstant ændres. Formentlig er koncentrationen indenfor forretningsservice faldende.

Post og tele er en lille, men strategisk vigtig branche indenfor den tertiære sektor. Den bidrager med godt 2% til privat BVT. Post domineres stadig af Post Danmark, der i 2009 indgik i Post Nord AB, der ejes i fællesskab af den danske og svenske stat. Post Nords danske afdeling har voldsomme økonomiske problemer og privatisering kan ikke udelukkes.

Teletjenesterne blev tidligere varetaget af regionale, offentlige virksomheder (KTAS osv.). I 1990 blev de samlet i Tele Danmark, der under navnet TDC blev privatiseret i 1995. Umiddelbart betød det at et »offentligt monopol« blev forvandlet til et privat monopol, men samtidig blev markedet liberaliseret, hvilket snart gav en række konkurrenter. Resultatet blev imidlertid at øget konkurrence slog over i øget koncentration, idet de 4 største aktører på dette marked – efter en række fusioner og opkøb – øgede deres markedsandel fra 80% i 2003 til 95% i 2009;²⁸ samtidig faldt priserne betydeligt, hvilket dog kan forklares med den eksponentielle teknologiske udvikling, snarere end af øget konkurrence.

Mediebranchen er præget af stor og stigende koncentration, hvor mindre dagblade nedlægges eller opkøbes, samtidig med at de store fusionerer. I dag er markedet domineret af tre store

koncerner, nemlig JP/Politikens hus (JP, Politiken og Ekstrabladet), De Persgroep, en belgisk virksomhed, der i 2014 købte Berlingske, BT og Weekendavisen, samt Jysk Fynske Medier, der blev dannet i 2015/16 ved en fusion af 13 dagblade, herunder Fyens Stiftstidende, Jydske Vestkysten og Aarhus Stiftstidende.²⁹

Erhvervsministeriet søgte tilbage i 2000 at kortlægge markedstrukturen i den tertiære sektor. Resultatet var bemærkelsesværdigt:

Servicesektoren er præget af mange små virksomheder. Men derfor er servicevirksomheder ikke nødvendigvis selvstændige ›øer‹. Således indgår næsten halvdelen af servicevirksomhederne på den ene eller anden måde i faste samarbejdsstrukturer. 22% indgår i en egentlig koncernstruktur. 6% af virksomhederne er baseret på et franchise- eller licenskoncept. Endelig indgår 35% af virksomhederne i andre faste alliancer – fx en kæde, et fast samarbejdsnetværk eller lignende (Erhvervsministeriet, 2000: 97).

Ikke overraskende toppede finans og detailhandel, hvor hhv. 79% og 64% af virksomhederne indgik i ›samarbejdsordninger‹, men også transport (46%), operationel service, dvs. rengøring, reparation etc. (43%) og vidensservice (37%) var meget organiserede brancher. Ministeriet så gerne en udvidelse af sådanne samarbejdsordninger, da de vurderedes at fremme innovation.

Problemet er naturligvis at hvad enten samarbejde er godt eller skidt, så er det det modsatte af konkurrence. Jo mere samarbejde, jo mindre konkurrence. Fx nævnte ministeriet at samarbejdet ›kan indebære at man henviser kunder til hinanden på andre geografiske områder‹, altså aftaler markedsdeling, således at man ikke konkurrerer med hinanden i de forskellige områder af Danmark. Fælles indkøb har vi allerede nævnt i forbindelse med detailhandel.

En sådan organisering af markedet reducerer antallet af effektive (uafhængige) aktører, men denne forøgelse af markedsmagten fanges ikke af KS's koncentrationstal, fordi disse er beregnet ud fra antallet af formelt uafhængige virksomheder indenfor hver underbranche (i hele økonomien opererer KS med

600 underbrancher). Samtidig er en præcis kvantificering af denne markedsmagt vanskelig eller umulig, fordi samarbejdet ikke omfatter alt (så ville det være en fusion), men kun nogle af konkurrenceparametrene.

Der er ingen tvivl om at disse »faste samarbejdsstrukturer« opnår en stadig større udbredelse. KS (og ministeriet) modsætter sig dem ikke, snarere tværtimod, og den økonomiske logik tilsi-ger, at når en gruppe virksomheder høster fordele af organisere sig, må andre virksomheder enten tilslutte sig eller skabe sin egen kæde, for at overleve i konkurrencen.

Sammenfatning om markedsmagt

De teoretiske betragtninger lod det være åbent om tendensen mod mere konkurrence er mere eller mindre stærk end tendensen mod mere markedsmagt i den nyliberale epoke. Empirien måtte afgøre.

Her mener Konkurrencestyrelsen ikke at der er sket væsentlige ændringer i koncentrationen siden 1981, og de marginale ændringer er gået i retning af mere konkurrence. På grundlag af gennemgangen af de tre sektorer vil jeg dog stille spørgsmålstegn ved denne konklusion:

1) Indenfor den primære sektor er landbrug, fiskeri og råstofudvinding blevet betydelig mere koncentreret.

2) Indenfor den sekundære sektor er koncentrationen øget meget betydeligt for industrien siden 1985, og især siden 2007.

3) Indenfor den tertiære sektor (service) er koncentrationen steget væsentligt indenfor handel, teletjenester og transport.

Dette dækker kun en del af brancherne, men det har været svært at finde eksempler på faldende koncentration, med forretningsservice som sandsynlig undtagelse. Det kan tænkes at øget koncentration går sammen med øget rivalisering, men det kan også tænkes at den målbare koncentration undervurderer markedsmagten, dermed konkurrenceproblemerne, grundet et opsving i forskellige samarbejdsordninger. Som vi har set er dette især tilfældet indenfor service.

Alt i alt tyder undersøgelsen ovenfor på at *koncentrationen i privat, dansk erhvervsliv er øget*, formentlig betydeligt. Dette trækker i

retning af mindre konkurrence. Men samtidig er konkurrencen øget ved at offentligt reguleret virksomhed (fx persontransport) er blevet kommercialiseret og udsat for konkurrence, og ved at flere – især europæiske virksomheder – er kommet ind på det danske marked. Nettoeffekten på konkurrencesituationen er derfor uklar.

Kapitalmagt

Særtræk ved dansk selskabskapitalisme

I forhold til andre lande ejes de større virksomheder i stor udstrækning af familier eller af *fonde*, som familien eller andre har placeret kapitalen i, dels af skattehensyn, dels ud fra et ønske om at beskytte virksomheden mod overtagelse ved at have få eller ingen frie aktier. Dette gælder således A. P. Møller-Mærsk, Novo Nordisk, Danfoss og Carlsberg. Dette fremgår ikke af Tabel 8.1, fordi disse fonde ejer selskaber og det er som sådan de er kategoriseret.

En fond er en særlig konstruktion, der oprindeligt blev etableret af lovgivningen for skattemæssigt at favorisere almennyttig aktivitet, men i dag er de betydende fonde alle erhvervsdrivende, og en del skattefordele i forhold til selskaber er elimineret; det »almennyttige« tager gerne form af støtte til forskning og uddannelse med erhvervspolitisk sigte, altså en slags privatisering af denne politik, fx har A. P. Møller-Mærsk og Danfoss fået oprettet institutter ved Odense Universitet. Fonde er selvejende, dvs. det er fonden som sådan, der står som den ultimative ejer af de selskaber som koncernen omfatter.

Fondsformen er på fremmarch i Danmark (men næsten ukendt i udlandet). I 2002-03 var 12 af de 28 største danske virksomheder, målt efter balance, fondsejede, mens yderligere 4 var kontrolleret af en fond og en familie; blot 7 fondsejede virksomheder stod for halvdelen af børsselskabernes værdi.³⁰

Krydseje, dvs. at selskaber ejer aktier hos hinanden, er ikke særlig udbredt; kun 4% af aktierne på Københavns Fondsbørs var for en snes år siden ejet af andre virksomheder og denne andel synes vigende.

Man skelner normalt mellem den *bankbaserede kapitalisme*, der er karakteristisk for Tyskland og Japan, fordi bankerne her ejer eller på anden vis kontrollerer betydelige dele af erhvervslivet, og den *markedsbaserede kapitalisme* i de angelsaksiske lande, hvor kapitalmarkedet (børsen) regulerer vilkårene. Her ligger Danmark tættest på den bankbaserede model. Bankerne forsyner selskaberne med en stor del af deres kapital, og den danske børs er lille, selv efter den nordiske fusion til OMX. Dog er der en almen tendens til at den kontinentaleuropæiske og japanske kapitalisme nærmer sig den angelsaksiske model.³¹

Litteraturen har beskæftiget sig meget med temaet: *dominerende versus spredt eje*. Dermed menes om den typiske danske virksomhed har en enkelt eller nogle få dominerende ejere, gerne i form af en storaktionær, en familie eller en fond; eller om ejerskabet er spredt på en række mindre aktionærer. Konklusionen af disse undersøgelser er at ejerskabet er ret koncentreret, netop fordi familie- og fondseje er så almindeligt; i modsat retning trækker dog de institutionelle investorer, der nok råder over enorme beløb, men – i hvert fald tidligere – spreder dem ud, så de sjældent ejer mere end 10% af aktierne.³²

Som det vil fremgå er jeg mere interesseret i hele *økonomiens ejerstruktur*, og økonomiens og virksomhedernes ejerstruktur er to helt forskellige ting. Lad os lege at økonomien har 50 virksomheder. Hvis de alle har en dominerende ejer, måske en eneejer, er ejerskabet til virksomhederne naturligvis meget koncentreret, men hvis disse 50 ejere er forskellige er der ringe kapital-koncentration, sammenlignet med en situationen hvor én ejer fx 30 af virksomhederne. Ejerskabet til de fleste virksomheder kan være meget koncentreret, samtidig med at økonomiens ejerstruktur er meget spredt, eller omvendt, og da vi er interesseret i magtstrukturen i den danske kapitalisme er det det sidste, vi beskæftiger os med. Derimod beskæftiger de nævnte danske undersøgelser sig helt overvejende med virksomhedernes struktur.

Finanskapitalen

Produktiv kapital *fremstiller* noget (varer og service), mens finansiel kapital – banker, forsikring, realkredit, pensionskasser,

investeringsforeninger, ATP og LD – ›blot‹ *formidler*, nemlig forbrugernes og virksomhedernes opsparing til produktive investeringer.³³

Dette er i hvert fald den oprindelige idé, men især i den ny-liberale epoke har denne stik-i-rend dreng mellem opspare og investorer fået langt større midler at råde over, især fordi bankerne er blevet mere frie til at skabe deres egne (private) penge gennem den såkaldte kreditmultiplikator.³⁴ Dette er en væsentlig årsag til den ›finansialisering‹ – vækst i den finansielle sektor – som vi har oplevet siden 1982.

I afsnittet om markedsmagt var omsætningen og værditilvæksten de relevante faktorer, og her udgør den finansielle sektor en branche blandt andre, med en andel af privat BVI på 7½% (svarende til bygge og anlæg). I dette afsnit er temaet ejerforholdene, hvilket gør kapitalen – de samlede aktiver (balancen), evt. egenkapitalen – til den relevante faktor, og under denne vinkel svulmer den finansielle sektor i betydning. Sammenligner vi fx nr. 1 indenfor produktiv og finansiell kapital, nemlig hhv. A. P. Møller-Mærsk og Danske Bank, viser det sig at Danske Bank i 2006 havde en balance, der var næsten ni gange så stor som Mærsk's, mens omsætningen kun var godt halvdelen af denne koncerns.³⁵

Økonomisk magt har mange aspekter, men den er funderet i ejerskab. Et selskabs samlede aktiver er den kapital, som det kan disponere over, men hvem ejer denne kapital, dvs. har den ultimative magt over selskabet? *Egenkapitalen* består af aktieværdien, der selvfølgelig ejes af aktionærene, samt sidste års overskud som selskabet som sådan ejer. *Fremmedkapitalen* ejes af kreditorerne, især banker; i udlandet, men ikke i Danmark, er virksomhedsobligationer også en almindelig finansieringsform.

Der er således tre typer af selskabsejere: Aktionærene, virksomheden som sådan, og finanskapitalen. Forholdet mellem finansiell og produktiv kapital er dog langt mere kompliceret end hvad der fanges af skellet mellem fremmedkapital og egenkapital.

For det første placerer produktive selskaber en del af deres overskud i aktier, obligationer og andre værdipapirer. De har

aktier i andre virksomheder (krydseje) og de opkøber – som i udlandet – i stigende grad deres egne aktier, som alternativ til at udbetale dividende; det betyder at selskabet som sådan kommer til at eje mere og mere af virksomheden. Og de har ofte finansielle afdelinger, der optræder præcis som anden finanskapital.

For det andet investerer finanskapitalen i aktier. Tidligere var dette stort set ikke tilladt, fordi politikerne ønskede at forhindre at den produktive kapital blev domineret af finanskapitalen; og man ønskede at en pæn del af landets opsparing gik til at finansiere den demokratiske sektor (ved at midlerne blev placeret i statsobligationer) snarere end den private sektor.³⁶

Finanskapitalen er de institutionelle investorer (pensionskasser, herunder ATP og LD, og investeringsforeninger) plus banker, realkredit og forsikring, alt i alt 35% af børsens aktiekapital.³⁷

I det følgende ser vi først på finanskapitalens vægt i den samlede økonomi, dernæst på dens struktur, herunder koncentrationstendenser.

Vi kan måle *den finansielle sektors vægt* ved at sætte dens samlede balance (kapital) i relation til BFI, der er et mål for realøkonomien, jf. Tabel 8.5.

Tabel 8.5. Finansielle sektors balance/BFI 1957-2014

Mia. kr	1957	1982	1994	2000	2007	2014
Samlede balance i den finansielle sektor	35,9	859	2.785	4.902	10.062	12.549
BFI	32,67	437,0	862,2	1.138,5	1.473,3	1.667,8
Balance/BFI	110%	197%	323%	430%	682%	752%

Hvis vi til sammenligning går tilbage til 1957, var finanssektorens volumen kun lidt større end realøkonomiens. Det ses at den *finansielle sektor er svulmet i betydning i den nyliberale epoke, fra i 1982 at være dobbelt så stor som realøkonomien til nu at være 7-8 gange større.* Hvis den havde været realøkonomiens tjener – som lærebøgerne hævder – var den blot vokset i takt med BFI.³⁸ Bemærk også at denne relative vækst har været mere afdæmpet efter krisen i 2007.

Finansialiseringen ytrer sig også på den måde, at en stedse

større del af selskabernes overskud udloddes til aktionærerne frem for at investeres. Vi kan her følge situationen helt tilbage til starten af den nyliberale periode i 1983, jf. Tabel 8.6.

Tabel 8.6. Udlodning og faste bruttoinvesteringer 1983-2013. Alle selskaber

	Udlodning	Faste bruttoinvesteringer
Vækst 1983-2007	1,516%	263%
Vækst 2007-13	-10%	-12%

Det synes altså som om selskabskapitalismen i højere grad beriger aktionærerne end bidrager til udviklingen af produktionsapparatet; der er kommet et skift fra en mere samfundsorienteret holdning (»stakeholdervalue«) til en énsidig fokusering på at give udbytte til aktionærerne (»shareholdervalue«). Ser vi til USA viser det sig, at 449 af de 500 største amerikanske virksomheder brugte 91% »af deres indtjening på enten at opkøbe deres egne aktier / for gennem denne efterspørgsel at øge kursen for deres aktionærer/ eller på at udbetale dividende til ejerne. Det efterlader meget lidt tilbage til investeringer.«³⁹

Vi vender os nu til *strukturen* i den finansielle sektor, jf. Tabel 8.7.

Tabel 8.7. Strukturen i den finansielle sektor 1994-2015

% af samlet balance	1994	2000	2007	2015
Pengeinstitutter (banker og sparekasser)	35,2	37,0	42,6	30,1
Realkredit	34,9	28,1	26,1	30,4
Forsikring (liv og skade)	15,1	15,4	12,1	19,0
Investeringsforeninger	1,2	5,2	8,9	7,0
Pensionskasser (tværgående og firma-)	6,0	6,4	4,5	6,1
ATP, LD etc.	5,0	6,8	5,1	7,0

Tabellen er ikke direkte sammenlignelig med Tabel 5.7, der angav udviklingen fra 1957 til 1982, men af den tabel kunne det dog ses at pengeinstitutterne i 1982 fyldte mindre end realkredit.

Frem til 2007 øgede pengeinstitutterne deres markedsandel

betydeligt, mens realkredit gik tilbage, bl.a. fordi bankerne begyndte at yde boliglån. Krisen betød et voldsomt slag for pengeinstitutterne, mens realkredit klarede sig bedre og generobrede boliglån fra de mere skrøbelige banker; men især livsforsikring og pensionskasser er gået frem, takket være de skattebegünstigede pensionsindbetalinger og udbygningen af arbejdsmarkeds-pensionerne.⁴⁰

Efter 1990 er den finansielle sektor ændret kvalitativt, hvilket er en yderligere grund til at man skal være varsom med at sammenligne med Tabel 5.7. De fleste sparekasser har mistet foreningspræget og er blevet regulære aktieselskaber, så det er kun logisk at Danmarks Statistik slår dem sammen med bankerne under betegnelsen »pengeinstitutter«. Den samme udvikling har vi set med realkredit; foreningsidéens sidste skanse var her Nykredit, der formelt var ejet og ledet af andelshaverne, men denne facade er nu droppet efter at institutionen er gået på børsen og dermed er blevet baseret på frit omvekslelige aktier. Hertil kommer at det offentlige har trukket sig helt ud af den finansielle sektor; Kreditforeningen for kommuner, Statsanstalten for livsforsikring og Kongeriget Danmarks Hypotekbank, der i 1982 havde aktiver på i alt 50 mia, er nedlagte, ligesom den ligeledes offentlige Girobank er afhændet.

Den finansielle sektor er nu éntydigt finanskapitalens domæne, så dens relative vækst fra 1994 og frem (se Tabel 8.5) afspejler finanskapitalens vækst.

Lad os nu undersøge *koncentrationstendenserne* indenfor den finansielle sektor. Den er særdeles koncentreret, både i forhold til udlandet og til andre danske erhverv; koncentrationen øgedes markant frem til finanskrisen, men er derefter aftaget.⁴¹

Som nævnt blev den finansielle verden liberaliseret i 80erne, da udlånsloftet blev afskaffet (1980) og bankerne fik lov til frit at konkurrere på renten (1984); i 1988 blev den sidste kontrol med internationale kapitalbevægelser ophævet, således at danske finansielle institutioner nu frit kunne låne i udlandet. Endelig blev sektorens traditionelle brandmure mellem banker, realkredit og forsikring/pension nedbrudt i årene omkring 1990, såle-

des at enhver finansiel institution nu stort set kunne beskæftige sig med alt. Det betyder at den finansielle sektor nu er blev *ét stort marked*.

Kapitalen havde omsider frigjort sig fra fortidens »finansielle undertrykkelse« – som det hedder – og var blevet fri. Den overordnede politisk-økonomiske konsekvens af dette var, at myndighederne dermed mistede et centralt instrument til at regulere den finansielle sektor og dermed den danske økonomi. Beslutningerne om hvor kapitalen skal ledes hen, og på hvilke vilkår, var blevet afdemokratiseret.

Denne deregulering var en hjørnesten i det nyliberale gennembrud i Danmark. Bankerne – også i de andre nordiske lande, der tilsvarende havde liberaliseret – kastede sig ud i orgier af spekulation, og resultatet blev den store nordiske bankkrise omkring 1990. Som så ofte tidligere ledte krisen til en »konsolidering«.

I Danmark fusionerede 6 af de 8 største *banker* i 1990, således at vi fik to megabanker: Danske Bank (Danske Bank plus Handelsbanken plus Provinsbanken) og Unibank (SDS plus Privatbanken plus Andelsbanken); samtidig overtog Bikuben nogle mindre banker og Sydbank og Sønderjylland fusionerede. HHI hoppede fra 797 i 1989 til 1.863 i 1990. Det hele blev godkendt af Konkurrencestyrelsen, som senere hvert andet år beklagede de store konkurrenceproblemer i sektoren.

Indekset holdt sig på dette niveau op igennem 90erne, men i 2000 øgedes koncentrationen atter i ét hug, fra 2.089 i 1999 til 2.987 i 2000. Det skyldtes at Danske Bank opslugte Real Danmark (BG Bank), så Danske Bank's markedsandel af samlede udlån steg fra 37,6% til 47,6% på ét år. I 2001 fusionerede Unibank med en række store nordiske banker til Nordea, den største bank i Norden; dette havde ingen effekt på koncentrationen på det danske marked, men medførte naturligvis en stærk magtkoncentration på det nordiske marked. Det hele atter godkendt af Konkurrencestyrelsen.

Den generelle tendens til øget koncentration fremgår af, at antallet af banker/sparekasser er faldet drastisk, fra 202 i 1994 over 146 i 2007 til blot 76 i 2015; krisen har saneret branchen,

men tendensen var der altså også før. Antallet af filialer er mere end halveret, fra 2.245 i 1994 til 1.004 i 2015, hvilket naturligvis hænger sammen med udbredelsen af home banking; antal ansatte er faldet fra knap 45.000 i 1994 til godt 37.000 i 2015.⁴²

Ser vi på de fem største havde de frem til 2007 stabilt godt 80% af den samlede balance blandt pengeinstitutterne, men derefter er denne andel hoppet i vejret til 88% i 2015. Krisen har rensset godt og grundigt ud, altså øget koncentrationen. Til sammenligning måtte fem mere ligeværdige pengeinstitutter i 1983 deles om 60% af den samlede balance (Brixtofte, 1984: 74ff).

I mange år har Danske Bank (DB) været nr. 1; dets andel af pengeinstitutternes balance er vokset fra 40% i 2000 over 56% i 2007 til 57% i 2015, så udviklingen er gået fra oligopoli til en mere monopolpræget markedsstruktur. Banken led enorme tab under krisen, ikke mindst i Irland, men takket være bankpakkerne har den altså klaret skærene, trods den uheldige kampagne om »New Normal«, der skræmte mange kunder væk. I 2015 var nr. 2 Nordea (13,3%), nr. 3 Jyske Bank (8,6%), nr. 4 Nykredit Bank (4,8%) og nr. 5 Sydbank (4,0%).

Bemærk at alle disse tal alene vedrører de rene bankforretninger, altså ikke koncernerne som sådan.

Som vi har set i tidligere kapitler var *realkredit* oprindeligt baseret på brugerejede foreninger, og branchens lånepolitik var gennemkontrolleret.

Allerede i 70erne blev 25 foreninger slået sammen til 7, men denne magtkoncentration var ikke nok til at de kunne konkurrere med bankerne og det øvrige kapitalmarked, efter at disse områder takket være dereguleringer havde fået frie hænder.⁴³ Derfor blev de i 1989 omdannet til almindelige aktieselskaber.

Den finansielle liberalisering i 80erne gav bankerne lov til at etablere realkreditinstitutioner (brancheglidning), altså udlåne til boligfinansiering. Det gav umiddelbart flere aktører – fra 6 realkreditinstitutter i 1986 til 10 i 1999 – og dermed lavere koncentration (fra et HHI indeks på 3.360 i 1990 til 2.447 i 1998); antallet faldt dog til 8 i 2000 (og HHI voksede til 2.708), fordi Dansk Kredit og BG Kredit forsvandt ved fusionen af Danske Bank og RealDanmark (BG Bank); i dag er der 7 institutioner. Målt på

udlån var CR3 på 89% i 2001 og 85% i både 2007 og 2015; i 2015 drejede det sig om Nykredit med 43%, Realkredit Danmark – ejet af Danske Bank – med 28% og Nordea med 14,5%.⁴⁴ Altså en meget høj, men svagt faldende koncentration; et stabilt oligopoli.

På det snævre marked for realkredit er det således gået lidt op og ned med koncentrationen.

Skadesforsikring var i »gamle dage« overvejende folkeligt forankrede, i form af gensidige forsikringsselskaber. I dag er det en ret éntydig kapitalistisk branche, med en CR4 på 57% (Tryg 18%, Topdanmark 18%, Codan 11% og Alm. Brand 10%), men koncentrationen har været faldende siden finanskrisen (2008), hvor CR4 var 64%.⁴⁵

Livsforsikring, der er et langt større område end skade, behandles ofte sammen med de tværgående *pensionskasser* (målet er jo det samme, nemlig at opspare til alderdommen). Tidligere spillede den offentlige Statsanstalten for livsforsikring en stor rolle, men den blev privatiseret i 1990. I dag domineres branchen af PFA, der har 16% af markedet, målt på balancen, Danica med 11,5% og Kommuneforsikring med 9%; den forholdsvis ringe koncentration beror på det store antal mellemstore faglige pensionskasser. Livsforsikring er blevet en betydeligt mere koncentreret branche, idet der i 2014 var 19 selskaber, mod 59 i 2000.⁴⁶

De større institutioners magt indenfor bankforretninger, realkredit etc. er interessant, men da den finansielle sektor som nævnt i dag bør betragtes som *ét marked*, er det koncentrationen herindenfor, der har den overordnede interesse, jf. Tabel 8.8.

Tabel 8.8. Koncentrationen indenfor den finansielle sektor 2001, 2007 og 2014

Mia. kr, procenter	2001		2007		2014	
	Balance	Andel af finansielle sektor	Balance	Andel af finansielle sektor	Balance	Andel af finansielle sektor
Danske Bank koncernen	1.539	29	3.350	33	3.353	27½
Nykredit koncernen	580	11	1.075	11	1.458	11½
Nordea koncernen (dansk)	559	10½	838	8	817	6½
Hele den finansielle sektor	5.349	100	10.062	100	12.549	100

Danske Bank koncernen (DB) omfatter ud over banken især Realkredit Danmark og Danica Pension; desuden er ejendomsmæglerkæden Home knyttet til koncernen. DB samarbejder med Topdanmark (forsikring).

Nykredit koncernen omfatter ud over realkrediten (Nykredit Real og Totalkredit) Nykredit Bank, Nykredit Forsikring, Nykredit mægler og Nykredit ejendomme; også Nykredit samarbejder med Topdanmark.

Nordea Danmark er en underafdeling af den nordiske Nordea koncern, der har hovedkvarter i Sverige; den danske afdeling omfatter ud over banken også Nordea Kredit (realkredit), ligesom koncernen tilbyder forsikring og pension; koncernen samarbejder med forsikringsselskabet Tryg og ejendomsmæglerkæden Danbolig.

Det ses at CR3 har udviklet sig fra 50½% i 2001 over 52% i 2007 til 45½% i 2014. Den bemærkelsesværdige konklusion er således, at *koncentrationsniveauet er højt, men har været faldende efter krisen*. Det skyldes den generelle tilbagegang for banksektoren (jf. Tabel 8.7). Derfor har DB (og Nordea) generelt mistet betydning, mens Nykredit – hvor vægten ligger på realkredit – har klaret sig bedre. Men som vi så ovenfor har DB styrket sin position indenfor den snævre banksektor.

Kapitalkoncentration, især indenfor den produktive sektor

Vi vender os nu fra finanskapitalen til den produktive kapital.

Som nævnt ovenfor har aktieselskaber og andelsforeninger en gennemsnitlig omsætning, der er mere end 10 gange så stor som interessentskaber og anpartsselskaber. Jeg regner alle fire ejertyper for kapitalistiske, men herindenfor er de to førstnævnte virksomhedstyper »de store«, mens de to sidste er »de små«.

Som det ses af Tabel 8.1, er de stores andel af den samlede omsætning steget fra 64,3% i 1982 til 75,8% i 2014, idet aktieselskabernes fremgang har mere end opvejet andelsselskabernes tilbagegang; de smås andel er i samme tidsperiode kun vokset svagt (fra 15,3% til 17,3%). Hertil kommer, at der indenfor specielt andelsselskaberne er sket en voldsom udrensning og koncentra-

tion, idet myriaden af virksomheder nu overvejende er sammenfattet i Arla og Danish Crown.

Jeg regner ikke enkeltmandsvirksomhederne med til den kapitalistiske sektor (kapitalmagten), men de er naturligvis en del af den danske økonomi. De er gået kraftigt tilbage, både i antal og andel af omsætningen. Traditionelt siges det, at dansk erhvervsliv er præget af mange små og mellemstore virksomheder, mens det kniber med helt store virksomheder; modsat fx Sverige og Tyskland, der har bilkoncerner og meget mere. Dette er efterhånden blevet en sandhed med stadig større modifikationer. Relativt set har vi i dag færre helt små virksomheder (mindre end 10 ansatte) end i EU generelt, og faktisk havde vi omkring 2005 relativt *flere* helt store virksomheder (mere end 1.000 ansatte) end Sverige!⁴⁷

Da omsætningen normalt er et rimeligt godt mål for kapitalstørrelsen (stor omsætning forudsætter megen kapital), og da omsætningstendensen er så klar – med stor fremgang for de store, og mindre for de små – er det givet at der er sket en betydelig koncentration af kapitalen hos de danske virksomheder, hvad enten det har resulteret i øget markedsmagt på de enkelte markeder eller ej.

Specielt om *industrikapitalen* har vi gode tal, der viser en klar tendens mod større koncentration, jf. Tabel 8.9.

Tabel 8.9. CR3 og CR10 i hele industrien (og råstofudvinding), 1985 til 2015

Procenter af omsætningen	1985	2000	2007	2015
CR3	9,7	10,9	10,0	19,5
CR10	17,4	19,3	23,5	35,2

Vi ser næsten ingen – eller ved CR10 en moderat – udvikling i koncentrationen i de 22 år frem til 2007, men derefter en voldsom forøgelse. Krisen har saneret.

Industrien består af en række meget forskellige brancher og underbrancher, fx medicinalindustri og møbelindustri, der ikke konkurrerer med hinanden. De tres størstes, hhv. 10 størstes,

markedsandel i *hele* industrien siger derfor intet om konkurrencen på de forskellige markeder, altså om *markedsmagt* (om denne, se ovenfor Tabel 8.4). Hvad tallene i stedet taler højt og tydeligt om er den voldsomme magtkoncentration indenfor hele sektoren, altså *kapitalmagten*.

Såvidt industrien; lad os nu se på hele økonomien. Tabel 8.10 angiver de *største selskabers vægt i økonomien* ved at sætte deres omsætning i relation til BNP. De 10 største omfatter både finansielle og produktive, de 50 største kun de produktive virksomheder.

Tabel 8.10. De største selskabers vægt 1980-2015

	1980	2000	2006	2015
10 størstes omsætning/BNP	20%	-	48%	45%
50 størstes omsætning/BNP	-	45%	70%	75%

I 1980 havde de 10 største danske virksomheder (koncerner) således en samlet omsætning, der svarede til 20% af BNP; listet efter størrelse drejede det sig om ØK, FL Smidth & Co, FDB, ESS-FOOD, DLG, Lauritzen-koncernen, Dansk Esso, De Danske Sukkerfabrikker, Handelsbanken og Dansk Shell. I 2006 var de 10 størstes omsætning vokset til at udgøre 48% af BNP, og de 10 udgjordes nu af A. P. Møller-Mærsk (inkl. Dansk Supermarked), Danske Bank, ISS, Danish Crown, TDC, Arla Foods, Carlsberg, Nykredit Holding, Novo Nordisk og Coop Danmark; og antallet af ansatte hos de 10 største er samtidig vokset fra 83.000 i 1980 til ikke mindre end 628.199 i 2006, især grundet en voldsom ekspansion i udlandet (alene ISS har 363.000 ansatte).

Kapitalismens krise efter 2006 har standset denne tendens; faldet til 45% i 2015 skyldes også at Dansk Supermarked i 2014 blev en selvstændig virksomhed, idet APM solgte de fleste af sine aktier. I 2015 var de 10 største A.P. Møller-Mærsk, Danske Bank, Novo Nordisk, Arla, ISS, Carlsberg, DLG, Danish Crown, Dansk Supermarked og USTC (energi).

For udviklingen efter 2000 er der tal for de 50 største *produktive* virksomheder. Det ses at de har øget deres vægt væsentligt mellem 2000 og 2006, derefter i mere afdæmpet form.

Endelig kan vi se på den egentlige *kapitalkoncentration* indenfor de produktive selskaber, jf. Tabel 8.11, der relaterer de 10 største kapital (balance) til de samlede aktiver for disse virksomheder.

Tabel 8.11. De 10 største kapitalandel blandt produktive selskaber 2001, 2006 og 2014

Produktive virksomheder	2001	2006	2014
10 største kapital/samlede kapital	22,3%	34,2%	30,6%

Kapitalkoncentrationen er således øget frem til 2006, men derefter aftaget.

Læren fra de to tabeller er, at de største selskaber har øget deres økonomiske magt siden 1980, og især siden 2000, men at denne tendens er stoppet efter at kapitalismen gerådede i krise efter 2006. Bemærk at koncentrationen i industrien er øget kraftigt siden krisen, og dermed afviger fra den almene tendens.

Alle de nævnte virksomheder er multinationale selskaber, og ofte stammer mere end halvdelen af omsætningen fra udlandet. Tallene fortæller derfor en historie om disse danske virksomheders stejlt stigende økonomiske og politiske magt, men angiver ikke i sig selv stigende indflydelse på det danske marked. At udtale sig om dette sidste ville kræve en adskillelse af danske og udenlandske aktiviteter.

Thomsen o.a. konkluderer deres undersøgelse af ejerskab i dansk erhvervsliv med at skrive, at der er ringe koncentration af økonomisk magt i Danmark, med henvisning til at landet er præget af mange små og mellemstore virksomheder.⁴⁸ Dette bliver mindre og mindre rigtigt. Det er hævet over enhver tvivl, at der er sket en voldsom koncentration af den økonomiske magt i Danmark siden 1980.

Siden kapitaldereguleringerne efter 1980 har der været mange *fusioner og opkøb*. Det har i høj grad bidraget til magtkoncentrationen og svækkelsen af markedskonkurrencen.

Der er opstået et slags meta-marked, hvor det ikke er varer, men virksomheder, der handles; det kan være ligestillede, der

fusionerer, eller fx små IT-virksomheder, der har udviklet en god idé og derefter opkøbes af Microsoft (mange små virksomheder oprettes simpelthen med henblik på at sælge sig selv). Resultatet har været at »næsten alle globale sektorer har en oligopolistisk struktur, hvor 3-5 multinationale selskaber dominerer.«⁴⁹

På *globalt plan* er fusioner og opkøb kommet i bølger, gerne i forbindelse med et økonomisk opsving; faktisk er deres antal en udmærket konjunkturindikator, fx var der bølger i 80erne og igen efter 2002. I foråret 2007 steg den samlede værdi af fusioner og opkøb med ikke mindre end 62% i forhold til første halvår 2006; kapitalfonde tegnede sig for en fjerdedel af denne vækst, og knap halvdelen var grænseoverskridende.⁵⁰ Det er klart at effekten af indre vækst – grundet stordriftsfordele og andet – er ubetydelig i sammenhæng hermed. Allerede i efteråret 2007, da de første tegn på krisen viste sig, styrteddykkede denne aktivitet, fordi der ikke længere var penge til rådighed til at finansiere sammenslutningerne.

Danmark og Norden har fulgt med i denne udvikling. I Danmark kom det store hop i slutningen af 80erne, da antallet af fusioner og opkøb steg fra 20 i 1986 til 375 i 1990, hvorefter tallet faldt tilbage til godt 200 i 1998.⁵¹ Efter den lille krise i 2001/02 kom et nyt opsving, og i 2006 var danske virksomheder involveret i opkøb eller fusioner 270 gange, til en samlet værdi af 176 mia kr.

Alle de store danske selskaber ekspanderer gennem opkøb. A. P. Møller-Mærsk købte for nogle år siden det store hollandske rederi P & O Nedlloyd (det gav store problemer), Danske Bank opkøbte en finsk bank (Sambo Bank), Carlsberg købte et stort skotsk bryggeri med adgang til Østeuropa. Danmarks tredjestørste virksomhed, ISS, blev i 2004 opkøbt af to kapitalfonde, EQT og Goldman Sachs Partners, hvorefter selskabet selv har fulgt en strategi med stadige opkøb af mindre virksomheder. I alt 80 danske virksomheder var før krisen ejet af kapitalfonde, svarende til godt 10% af dansk erhvervsliv og 4% af den private beskæftigelse. To af de fem største danske virksomheder, nemlig ISS og TDC, er i dag ejet af kapitalfonde.

Sådanne *kapitalfonde* skal ikke forveksles med de tidlige-re nævnte fonde. Her er der ikke tale om noget almennyttigt

formål, knap nok et erhvervsdrivende formål, eftersom virksomheder opkøbes med henblik på hurtigt videresalg efter en slankning (fyringer). Af de udenlandske fonde, der opererer i Danmark, var 62% indregistreret i skattely (herunder Luxembourg 28% og Cayman Island 19%). Sammen med anden skatte-tænkning betyder dette, at det offentlige mister milliarder på denne type investering, som bl.a. ATP deltager i.⁵²

Kapitalfonde har et klart spekulativt træk og ligner derved de *hedgefonde*, der investerer i finansielle aktiver. Også bankerne har hedgefond-afdelinger, således Danske Bank's »Danske Capital«, der har udlånt ikke mindre end 54 mia kr til kapitalfonde med juridisk hjemsted på Caymanøerne. En af bankens kunder er pensionsselskabet PFA's hedgefond, Midgard, der har en formue på 4 mia kr, som er belånt 7 gange, således at fonden har kunnet investere 28 mia kr; Midgard er børsnoteret i Irland, bestyrelsesformanden er en franskmænd, der arbejder for en hedgefond i Schweiz, og den opererer fra Caymanøerne.⁵³

Det er klart at kapitalens samling i fonde i høj grad bidrager til dens koncentration.

Finanskrisen har også i Danmark betydet, at det er blevet dyrt og vanskeligt at finansiere opkøb, specielt var 2015 et dårligt år; på den anden side gjorde faldet i aktiekurserne flere virksomheder billige.

Toppen: A. P. Møller-Mærsk og Danske Bank

Indenfor den produktive kapital har A.P.Møller-Mærsk (APM) en enestående position, ligegyldigt hvordan vi måler.

APM er vokset eksplosivt efter at Mærsk i 1965 tog over efter sin far. Koncernen har det største rederi i verden, og med sine omfattende aktiviteter indenfor skibsfart, olie- og gasudvin- ding, havne, skibsværfter og meget andet var APM i 2015 nr. 148 på Forbes Global's rangliste over de største selskaber på denne klode. Væksten skete gennem udvidelse af flåden, men især gennem opkøb af andre selskaber, såsom Sealand og P & O Ned- lloyd, hvilket fremprovokerede en konsolidering blandt de lidt mindre konkurrenter, i en typisk oligopoliserings- eller koncen- trationsproces.

Som andre store selskaber søger APM at begrænse konkurrencen gennem strategiske alliancer:

I stedet for at konkurrere om kunderne, indleder Maersk Line et tæt samarbejde med sine to nærmeste konkurrenter om at drive fælles containerruter mellem Kina og USA. Det skriver maritimedanmark.dk. Det er verdens tre største containerrederier – Maersk Line, MSC og CMA CGM – der nu indgår et omfattende samarbejde. De tre rederier nedlægger fra april fire containerruter, som de indtil nu har drevet hver for sig imellem Kina og USA, og erstatter dem med tre nye ruter, som rederierne driver i fællesskab (Politiken, 1/3-08).

Omkring 2007 stod koncernen for 25% af de 20 største selskabers markedsværdi på børsen (OMX C20) og er dermed afgørende for kursudviklingen i Danmark.

APM's vægt i den danske økonomi var voksende frem til finanskrisen. Koncernens omsætning (inkl. Dansk Supermarked) udgjorde i 2002 37% af den samlede omsætning for de 10 største selskaber i Danmark, en andel der i 2006 var steget til 46%. I 2015 var denne omsætningsandel imidlertid faldet drastisk, nemlig til 27%; frasalget af Dansk Supermarked i 2014 forklarer knap 6% af denne tilbagegang, resten må tilskrives finanskrisen generelt og de faldende oliepriser specielt.

Omkring halvdelen af APM's aktivitet foregår i udlandet, men nogenlunde det samme gælder de andre 9 selskaber.

Indenfor den finansielle kapital har *Danske Bank* (DB) en tilsvarende dominerende position, selv om krisen også har svækket denne koncern betydeligt.

Vi har allerede nævnt at DB i 2014 efter en række fusioner og opkøb sad på 57% af balancen indenfor det rene bankområde, mens koncernen havde en vægt indenfor hele den finansielle sektor på 27½%. Frem til 2007 ekspanderede DB i Europa og opnåede at blive nr. 279 på Fortunes liste. Banken købte sig ind i Norge (Fokus Bank), Finland (Sampo Bank) og Irland; megen af den udenlandske aktivitet drives af letforståelige grunde fra afdelingen i skatteparadiset Luxembourg.

APM og DB er så tæt forbundne at DB betragtes som »associeret selskab i A. P. Møller koncernen«.

Forbindelsen går helt tilbage til 1928, da A. P. Møller hjalp DB's forgænger – Landmandsbanken – under dens berømte krise og derefter blev formand for bestyrelsen. I 2007 kontrollerede APM DB, idet *APM ejede 22,27% af DB's aktiekapital*, op fra 16% i 2002. Aktieposten gav i 2014 et udbytte på 770 mio.⁵⁴ De øvrige aktier i DB er rimeligt spredt, og når det er tilfældet regner man normalt med at eje af 10% er tilstrækkeligt til kontrol. Samtidig er APM DB's største kunde, så stor at APM en overgang lånte mere end bankloven tillod. Før krisen havde APM som nævnt 25% af de 20 største selskabers aktieværdi på OMX C20, mens DB havde 15%; tilsammen rådede APM/DB således over 40% af værdierne indenfor denne elite.

I 2015 begyndte APM imidlertid at sælge sine aktier i DB, fordi afkastet betragtedes som utilfredsstillende (2,5% mod et generelt afkast hos APM på 11,2%). Men salget var en formssag, idet aktierne blev købt af APM Holding og APM Fonden, der kontrolleres af familien (Ane Ugglå).⁵⁵

De personlige relationer kan tjene som indikator for sammenvævingen af APM og DB. Poul Svanholm, tidligere Carlsbergdirektør, var i 80erne og 90erne APM's »måske vigtigste forbindelsesled til resten af danske erhvervsliv«; Mærsk-Møller »havde placeret« ham som bestyrelsesformand i DB, som det ret direkte hedder i en virksomhedshistorie, og efter sit arbejde her indtrådte han i 2003 som en af næstformændene i APM's bestyrelse.⁵⁶ Tage Andersen var oprindeligt revisor i APM, blev direktør i DB 1980-90 og senere medlem af bestyrelsen for Almenfonden og næstformand i Dampskibsselskabet Svendborg (begge APM). Knud Sørensen, direktør i DB i 1990, blev ved sin afgang i 1998 udpeget til bestyrelsesmedlem i Dampskibsselskabet af 1912 (APM) og blev i 2003 medlem af Almenfondens bestyrelse. Jess Søderberg, tidligere ledende direktør i APM, var medlem af bestyrelsen i DB.

Økonomisk magt et funderet i eje, her godt 20% af DB. Magt er evnen til at gøre noget, og fordi alle kender dette potentiale er det sjældent nødvendigt at udøve magten åbenlyst; APM kan

udskifte ledelsen af DB, men gør det selvfølgelig ikke, når alt går som det skal.

Kun når magten trædes over tærne eller trues, ses den. I 1982 overførte APM Familiefonden til skattely i Liechtenstein, fordi man frygtede en hårdere fondsbeskatning i Danmark; DB assisterede i denne hemmelige – og ulovlige – transaktion. I 1996 afslørede Jyllandsposten at DB tilbage i 1989 havde givet APM en 10-årig skibsgaranti, som kunne koste banken milliarder; prisen for garantien var blevet sat til 9 kroner! DB forsvarede sig i store annoncer, og to dage efter fritog APM DB for garantien. APM fik fyret DB-kilden fra sit nye job på den amerikanske ambassade, efter at Mærsk havde indkaldt ambassadøren til samtale. Som et tredje eksempel kan nævnes at en DB medarbejder i begyndelsen af 90'erne offentligt kritiserede APM for lukkethed; DB tog afstand og fyrede den pågældende.

APM vejer således tungt indenfor den produktive kapital og kontrollerer via DB den finansielle kapital. Denne centralisering af den økonomiske magt er formentlig enestående, fx er magten langt mere spredt i sammenlignelige mindre økonomier, for slet ikke at tale om store økonomier som den franske eller amerikanske. Hvordan denne økonomiske magt oversættes til politisk magt er velkendt, især i forbindelse med olieaftaler med den danske stat.

Hvis Danmark – således som de nyliberale ønsker sig det – var én stor forretning, ville det være en underdrivelse at kalde APM for ›markedsførende‹.

Sammenfatning om kapitalmagt

- 1) Siden 1982 er den kapitalistiske sektors bidrag til BFI gået meget kraftigt frem, nemlig med knap 15 procentpoint, især på bekostning af den ikke-kapitalistiske, private sektor, der er gået knap 10 procentpoint tilbage; den offentlige sektor har mistet knap 5 procentpoint. Siden finanskrisen har der ikke været forskydninger.
- 2) Dansk kapitalisme er siden 1982 blevet en éntydig selskabskapitalisme, især hvis anpartsselskaber tælles med, og den mindst

kapitalistiske del af økonomien er blevet klart marginaliseret (enkeltmandsvirksomheder). Siden 2007 har denne udvikling dog været afdæmpet.

3) Den finansielle kapital har fået langt større vægt i økonomien, fra at værre dobbelt så stor som BNP i 1982 til nu 7-8 gange så stor. Tendensen til finansialisering har dog ikke været så kraftig efter finanskrisen.

4) Kapitalkoncentrationen er blev øget kraftigt, men også her ser vi at tendensen synes at stoppe efter krisen. Ser vi specielt på industrien har det været præcis omvendt: kun svagt øget koncentration til 2007, derefter meget kraftigt stigende koncentration.

5) Indenfor den finansielle sektor er kapitalkoncentrationen øget kraftigt for bankdrift og livsforsikringer. Ses sektoren under ét, øgedes koncentrationen blandt koncernerne frem til finanskrisen, men er derefter aftaget. Dette skyldes at bankdrift, der er stærkt koncentreret, har mistet betydning til fordel for realkredit og livsforsikring.

6) APM og DB er de suverænt største selskaber indenfor hhv. den produktive og finansielle kapital. De udgør reelt én koncern, fordi APM kontrollerer DB gennem ejerskab af 20% af aktierne. En sådan magtkoncentration i toppen af kapitalismen er formentlig enestående i den vestlige verden.

Statistisk appendiks

Til Tabel 8.1 om ejerformer

Kilde: For 1958 og 1982 Tabel 5.4 i Kapitel 5; for 1988 og 1994 St.TO, diverse årgange; for 2000, 2007 og 2014 St.B.GF5.

Fonde og foreninger (ubetydelige tal) samt kategorien »anden ejer« er udeladt; de små tal for fonde og foreninger kan overraske i betragtning af den store rolle som erhvervsdrivende fonde spiller i dansk kapitalisme, men skyldes at disse fonde ejer selskaber, og det er som sådan de er kategoriseret.

I 1999 indførte Danmarks Statistik en ny Generel Firmastati-

stik, der betød at kun ›reelt aktive‹ firmaer medregnedes. Dette indebar en drastisk sanering i *antallet* af enkeltmandsvirksomheder, således at deres andel af alle virksomheder faldt fra 72% til 62% (St.TO 2007: 77), men udrensningen af inaktive firmaer har i sagens natur ingen betydning for omsætningen.

Som sagt har anpartsselskaber ligesom aktieselskaber begrænset ansvar, men mindstekravet til kapitalens størrelse var i 1999 kun 125.000 kr, hvor et egentligt aktieselskab skulle have 500.000 kr (Erhvervsministeriet 1999: 44f). De store andelsforeninger – Arla og Danish Crown – har ligeledes begrænset ansvar.

Til Tabel 8.2 om offentlige sektor

De absolutte tal bag Tabel 8.2's procenter er anført i Tabel 8A.

Tabel 8A. Offentlige sektor 1982-2015, absolutte tal

Mia kr	1982	1988	1994	2000	2007	2015
BFI	437,0	665,5	862,2	1.138,5	1.472,9	1.742,5
Offentlige tjenester	105,9	153,8	192,9	244,9	317,9	384,8
Offentlige virksomheder	26,2	41,3	63,9	64,3	67,0	68,9
- heraf selskabslign.	-	-	25,0	12,4	10,7	8,3
- heraf selskaber	-	-	38,9	51,9	56,3	60,6
Offentlige sektor i alt	132,1	195,1	256,9	309,3	384,8	453,7

For BFI er kilden St.B.NAHL2.

For 1994 og frem er brugt St.B.OFF14, der differentierer mellem de to offentlige virksomhedstyper.

For 1982 og 1988 er brugt St.B.NATO3 for offentlige tjenester (›offentlig forvaltning og service‹); der er ikke direkte tal for offentlige virksomheder, så derfor har det været nødvendigt at gå til bidraget til BFI fra de forskellige offentlige brancher (offentlige værker, jernbaner etc., post og telegraf samt offentlig andel af bygge/anlæg). Disse oplysninger findes i St.TO 1992, s. 109, både for 1982 og 1988, jf. Tabel 5.2 og kommentarerne hertil. Det kan oplyses at de 6,2% for offentlige virksomheder i 1988 udgøres af forsyning 1,6%, post og tele 1,8%, offentlig transport 2% og

offentlig andel af bygge og anlæg 0,8%. Som markeret i tabellen foreligger der således et databrud i 1994.

BFI-tallene i St.TO er mindre end tallene i NAHL2, der er mere opdaterede. I praksis er der ikke noget problem, fordi alle tal for offentlig virksomhed i St.TO er tilsvarende nedjusteret, således at procentandelene af BFI er pålidelige. Men de absolutte tal for offentlig virksomhed må tilpasses.

Bemærk at jeg i Kapitel 5 har brugt BFI-tallene fra St.TO af hensyn til sammenlignelighed tilbage i tiden.

Til Tabel 8.3 om de tre sektorer

Tabel 8.1 angiver andelen af *omsætningen*, som naturligvis er betydeligt større end bidraget til BFI (værditilvæksten). Derfor kan denne tabel ikke anvendes ved bestemmelsen af de tre sektors bidrag til BFI. Her træffer det sig imidlertid så heldigt, at Statistikbanken har en tabel, der angiver BFI for offentlige tjenester, selskaber og »husholdninger«. »Selskaber« omfatter alle de ejer typer, som jeg betragter som kapitalistiske (dvs. alle undtagen enkeltmandsvirksomheder).

Enkeltmandsvirksomheders bidrag til BFI findes i Statistikbankens kategori »husholdninger«; dette er i øvrigt en meget bred kategori, hvor al indkomst – løn og kapitalindkomster – registreres, men det er kun som selvstændige producenter at de bidrager til BFI. Disse lidt mystiske »husholdninger« diskuteres nærmere i Kapitel 12.

De absolutte tal bag Tabel 8.3 anføres i Tabel 8B.

Tabel 8B. BFI for hele økonomien, offentlige sektor, selskaber og ikke-kapitalistisk produktion 1982-2015, absolutte tal

Mia kr	1982	1988	1994	2000	2007	2015
BFI	437,0	665,5	862,2	1.138,5	1.472,9	1.742,5
Offentlige sektor	132,1	195,1	256,9	309,3	384,8	453,7
Selskaber (excl. off. virksomh.)	196,9	329,7	440,6	632,2	866,6	1.029,5
Ikke-kapitalistisk produktion	95,9	124,1	152,5	167,7	187,6	216,9

Hovedkilden er St.B.NATO3, der har tal for selskaberne og ik-

ke-kapitalistisk produktion tilbage til 1982; for 2015, se St.Å. 2016, Tabel 248 og 249. Tallene for BFI er fra St.B.NAHL2.

Selskaberne omfatter både ikke-finansielle og finansielle; i St.B.NATO3 omfatter de også offentlige virksomheder, så derfor er disses bidrag til BFI fratrukket. Ikke-kapitalistisk produktion er kategorien ›Husholdninger og NPISHer‹, hvor sidstnævnte, der står for ›Non-profit institutioner rettet mod husholdningerne‹, er helt uden kvantitativ betydning.

Den offentlige sektor er naturligvis offentlige tjenester plus offentlige virksomheder, jf. Tabel 8A; som nævnt er det uden praktisk betydning, at der for 1982 og 1988 er to sæt tal for BFI.

Til Tabel 8.5.

Kilde: Tabel 5.8 (for 1957 og 82) samt finansrådet.dk (›sektoren i tal‹). BFI fra St.B.NAHL2, dog Hansen, 1974, for 1957.

Iflg. Brixtofte 1984: 20, var balancen i den finansielle sektor i 1983 525 mia, og BNP nogenlunde det samme, nemlig 541 mia, således at forholdet dengang var ca. 1 til 1 (100%); regnes der i det lavere BFI, bliver procenten endnu lavere. Det mener jeg er en undervurdering af sektorens datidige omfang: Som det fremgår af tabellen, når jeg selv frem til at forholdet mellem balance og BFI var ca. 2:1 i 1982.

Til Tabel 8.6.

Kilde: St.B.NATO3.

Selskabernes udlodning som udgift; de ejer også aktier (tilbagekøbte egne aktier eller fremmede) og får herfra en udlovningsindtægt, men den har jeg ikke indregnet, da det ikke er en udbetaling, der konkurrerer med investeringer. Bemærk det voldsomme tilbageslag efter 2007.

Til Tabel 8.7.

Kilde: finansrådet.dk (›sektoren i tal‹). Nogle mindre institutioner er udeladt, så tallene adderer ikke helt op til 100%.

Til Tabel 8.8.

Kilder: Hjemmesiderne for de tre koncerner; totalbalancen

for den finansielle sektor fra finansrådet.dk (»sektoren i tal«). I Lundkvist 2009, bruger jeg for 2007 tallene fra Mølgaard, 2007: 94; her undervurderes DB's andel imidlertid.

Til Tabel 8.9.

Kilder: St.Å.1986: Tabel 233; St.Å.2001: Tabel 301; St.Å.2008: Tabel 291; St.Å.2016: Tabel 372.

Til Tabel 8.10.

Kilde til de flg. oplysninger: Tallene for 1980 stammer fra Iversen (2005), senere tal fra dagbladet Børsens magasin »Business«, Top1000 listen (eller Guld500), diverse årgange. Tallene for BNP er hentet fra St.B. NATO1.

Det skal pointeres at BNP blot fungerer som »benchmark«; BNP angiver den samlede værditilvækst i Danmark i løbet af et år, så et mål for selskabernes andel af BNP ville kræve at deres omsætning blev reduceret til det noget lavere tal for deres værditilvækst.

Offentlige virksomheder – specielt DONG – er naturligvis ikke medregnet.

Når APM ikke indgår blandt de 10 største i 1980 hænger det formodentlig sammen med, at koncernen dengang var et lukket foretagende, uden koncernregnskab. For 2000 og 2006 regnes APM som ét selskab, der bl.a. inkluderer Dansk Supermarked.

Til Tabel 8.11.

De 10 størstes kapital (balance) er fra Top1000 listen, de produktive selskabers samlede aktiver fra St.B.NASF.

Noter

- 1 Nærmere om multinationale selskaber i Lundkvist, 2004: Kapitel 33. Her vises det at selskabernes dominans af verdenshandelen, målt ved eksporten, er øget fra knap 60% i 1990 til 67% i 2001. – Om USA, se Lundkvist, 2006: Kapitel 2. – Om selskabsformen, se Lundkvist, 2004: Kapitel 32, hvor det i øvrigt understreges at selskabsformen ikke automatisk voksede frem. Den slog igennem i USA i årene omkring år 1900, fordi statsmagten og domstolene besluttede at tildele kapitalen dette privilegium. I datiden var der voldsom diskussion om aktieselskabsformen var rimelig.
- 2 Heraf er de *selskabslignende* virksomheders regnskaber integreret i det offentlige og dermed under helt klar demokratisk kontrol; det drejer sig om DSB, Post- og telegrafvæsen, de statslige og kommunale havnevæsenere, de kommunale el-, gas-,

- varme- og vandværker osv. Offentlige *selskaber* er mere selvstændige, men dog også underlagt væsentlige offentlig kontrol, fordi de skal være mindst 50% offentligt ejet; herunder hører telefonselskaberne, DONG, HT og privatbanerne. Begge typer virksomheder har undergået voldsomme forandringer i perioden efter 1982, hvilket diskuteres senere.
- 3 Bemærk at jeg i Tabel 5.5 for perioden 1957-82 ikke medregner andelsforeningerne/selskaberne til den kapitalistiske sektor, fordi de i det meste af perioden er ægte foreninger.
 - 4 Fremstillingen af udviklingen frem til og med 2007 er en revideret version af fremstillingen i Lundkvist, 2009; hvor muligt har jeg opdateret for årene derefter. De relevante oplysninger er ofte spredte og begrænset til kortere perioder, men jeg har søgt at finde tal, der belyser den generelle udvikling siden 1982.
 - 5 Lundkvist, 2004: Kap. 31.
 - 6 Blaug, 1985: 457.
 - 7 Jf. Konkurrencestyrelsens redegørelser for 2006 (Kapitel 13) og 2007 (s. 74). – EU's forbudsprincip blev i 1997 indført i den danske konkurrencelovgivning, i stedet for vort traditionelle kontrolprincip, uden at denne formelle skærpselse har haft nogen synlig effekt på behandlingen af ansøgninger om fusioner og overtagelser.
 - 8 Boje/Kallestrup, 2004: 272.
 - 9 »I fødevareindustrien er der generel enighed om, at detailhandelens stigende markedsmagt betyder, at detailhandelen mere og mere kan diktere betingelserne, herunder presse priser, kræve støtte til markedsføring m.m. Resultatet bliver mindre vækst og indtjening i fødevareindustrien« (Hansen, 2005: 184).
 - 10 DØR, 2005: 138-140.
 - 11 Hansen, 2005: 12.
 - 12 Det Økonomiske Råd's undersøgelse af konkurrencesituationen i Danmark indeholder, bemærkelsesværdigt, intet om koncentration. Det skyldes at Rådet finder at koncentration er en dårlig indikator for konkurrence, især med henvisning til at nogle få store virksomheder *kan* konkurrere intenst (DØR, 2005: 135).
 - 13 Lundkvist, 2004, Bind 3: 188.
 - 14 Østerud, 2003: 199 og 208f (norsk magtudredning, kortversion). Den mere detaljerede analyse i Engelstad, 2003: 85ff og 285, er interessant:

Skønt den overordnede koncentrationstendens bekræftes, siges det 1) at der heroverfor står en *»fisionstendens*, hvilket betyder at de store koncentrerer sig om deres kerneaktiviteter og bortsælger eller outsourcer det øvrige, og 2) at konkurrencemyndighederne faktisk er effektive i Norge, så selv om de store bliver større får de ikke lov til at vokse ind i himmelen.

Førstnævnte tendens til *»downsizing*, eller slankning er især slået igennem i USA, hvor de store multinationale selskaber har reduceret deres arbejdsstyrke voldsomt (Lundkvist, 2004, Bind 2: 361ff). Outsourcingen sker til formelt selvstændige, men helt afhængige småvirksomheder, så processen mindsker ikke de stores reelle markedsmagt.

Det hedder ofte at der godt kan være skarp konkurrence trods høj koncentration, men det omvendte kan altså også være tilfældet: Beskeden koncentration, når man måler ud fra antal formelt selvstændige virksomheder, men alligevel stor markedsmagt til nogle få store, fordi de kontrollerer de små.
 - 15 Dunning (1993: 431). – Lundkvist, 2004: Kapital 33.3.2, har samlet materiale om den globale tendens.
 - 16 Koncentration indenfor en branche eller et marked kan således måles på to måder. Det mest præcise mål er det såkaldte Herfindahl-Hirschmann Indeks (HHI), der kræver kendskab til alle firmaers procentuelle andel af det pågældende marked. Alle firmaers markedsandele kvadreres. Hvis der kun er ét firma (monopol), får vi 100

$(\%)^2 = 10.000$, der angiver maksimal koncentration. Hvis markedsmagten er meget spredt, således at der er tusind lige store firmaer, bliver HHI $0,1^2 + 0,1^2 + \text{osv.} = 10$. Det ses at HHI går fra et minimum tæt på 0 til 10.000. En typisk oligopolistisk branche, hvor de tre store har hver 25% af omsætningen og den næste 10%, giver et HHI på godt 2.000 (afhængig af, hvordan de sidste 15% er fordelt). Hvis to af de tre største fusioner og dermed får 50% af markedet, vil HHI øges til $50^2 + 25^2 + 10^2 + \text{osv.} = \text{omkring } 3.300$.

Oftentimes er der ikke tilstrækkelige oplysninger til at udregne HHI. I så tilfælde anvendes gerne CR4 (eller måske CR3 eller CR10) som koncentrationsmål; i sidstnævnte eksempel får vi $CR4 = 85\%$. Det ses at dette er et upræcist mål, især fordi vi også ville have fået 85% i en langt mere koncentreret branche, hvor ét firma har 70% og de tre næste hver 5%.

Disse mål må til tider suppleres med konkrete analyser af de større virksomheders aktiviteter, især fusioner og overtagelser. Dette er især muligt og nødvendigt indenfor brancher, der helt er domineret af nogle få virksomheder, fx detailhandel og finans. Her reduceres koncentrationsanalysen til virksomhedshistorie.

- 17 Oplysningerne i teksten og i denne note stammer fra KS's Redegørelser samt Baggrundsrapport 2 fra 1999.

I Redegørelsen fra 2002 konkluderes i Kapitel 2 at koncentrationen – målt ved CR4 – i perioden 1992-2002 er steget med 3 procentpoint for industrien, faldet 1 procentpoint indenfor service og faldet 3 procentpoint indenfor bygge og anlæg. Disse ændringer siges at ligge indenfor måleusikkerheden, så konklusionen er at der i disse 10 år ikke er sket nogen ændring. Korrigeres der for effekten af import finder vi, ikke overraskende, en svagere koncentrationstendens, faktisk er der nu også et fald indenfor industri, nemlig på 0,5 procentpoint; men stadig vurderes ændringen til at være indenfor måleusikkerheden. (I øvrigt er der – som beskrevet af KS i 1999 – det store problem ved denne korrektion, at det ofte er eksisterende danske virksomheder, der står for importen, således at denne ikke markerer introduktionen af en ny aktør på markedet. Den aktuelle statistik tillader ikke at tage højde herfor).

I Redegørelsen fra 2006 hedder det uden forbehold at det importkorrigerede CR4 »har vist faldende tendens over de sidste 10 år«, dvs. fra 1994 til 2004. Det er nu ikke indlysende, når man inspicerer den ledsagende figur, som viser en svagt stigende tendens siden 1996 for service og siden 1997 for fremstilling. Men igen: det store billede er uforandret siden 1981.

Der er nogle problemer ved KS's opgørelser:

- 1) I KS's Redegørelse fra 2010 bestemmes graden af konkurrencen blandt brancher med konkurrenceproblemer på grundlag af et indeks med »indikatorer«, hvor graden af koncentration kun vægter 6 af 20 point. Det er ikke meget, – og det er et åbent spørgsmål, hvordan KS er nået frem til disse vægte. Denne vilkårlighed er generelt et problem ved KS's konkurrenceanalyser.
- 2) KS analyserer konkurrencen og koncentrationen med udgangspunkt i situationen indenfor mange hundrede underbrancher. De relevante markeder forstås dermed som ret små, dvs. der tages ikke højde for megen substitution. Det kan nu tænkes at koncentrationen aftager på de små markeder, men øges på lidt bredere bestemte markeder. Faktisk kan der argumenteres for, at dette netop er den generelle tendens, når der liberaliseres, jf. Lundkvist, 2004: Kapitel 33. Dette kunne bidrage til at forklare at Konkurrencestyrelsen finder svagere koncentrationstendenser end bl.a. Magtudredningen.
- 3) Kun fuldt momspligtige brancher er medtaget. Derfor er dagspressen, autobranchen, den meste transport, rejsebranchen, post, ejendomsmæglere og hele den finansielle sektor ikke med. Den kraftigt øgede koncentration indenfor i hvert fald det sidste område afspejles derfor ikke i KS's almene tal.

- 4) KS henter sine tal fra Danmarks Statistik, der er pålagt et »diskretionshensyn«: »For alle de anvendte statistikker gælder det, at Danmarks Statistiks diskretionshensyn er en væsentlig begrænsning. Diskretionshensynet betyder, at oplysninger om brancher med en enkelt eller få virksomheder ikke kan offentliggøres. Da det netop er disse brancher, der er de mest interessante ud fra en konkurrencesynsvinkel, ville det være ønskeligt, hvis diskretionshensynet kunne lempes fx gennem et tættere samarbejde med Danmarks Statistik« (Baggrundsrapport 1, 1999). Iflg. Vejrup-Hansen, 2006: 186f, betragter virksomhederne »[næsten altid] information om markedsandele som strategisk vigtige oplysninger. Det betyder, at hvis der ikke findes offentlige kilder, så er man afhængige af branchemedlemmernes villighed til at oplyse dem; og den er typisk ikke stor.« Næsten-monopolister nyder således gavn af en særbeskyttelse; det kan man så undre sig over eller ej. Diskretionen giver uægtelig et problem, når koncentrationen skal beregnes, som hvis alle over 190 cm udelades fra beregningen af den danske gennemsnitshøjde. KS søger dog på forskellig vis at omgå denne vanskelighed (tidligere ved at slå underbrancher sammen, så monopolisten i en bestemt underbranche bliver usynlig), og på forespørgsel har KS oplyst, at man ikke mener at de problemer, diskretionshensynet medfører, er store.
- 18 Antal bedrifter er faldet fra godt 79.000 i 1990 over knap 55.000 i 2000 til knap 39.000 i 2013. Andelen af mindre bedrifter under 30 ha faldt fra 63% i 1987 til 53% i 2006, men er derefter stabiliseret (54% i 2013); deres andel af det samlede areal er derimod faldet gennem hele perioden, fra 29% i 1987 over 12% i 2006 til knap 10% i 2013. Omvendt har de større bedrifter over 50 ha fået større vægt, idet deres andel af samlede bedrifter mellem de to årstal er vokset fra 17% i 1987 til 34% i 2006 (samme andel i 2013), og deres andel af det samlede areal steget fra 46% i 1987 over 79% i 2006 til 84% i 2013 (Statistik Årbog 2007: 261ff og 2015: 407ff; samt St.B. BDF11).
- 19 www.nordsoefonden.dk/duc (adgang 18/1-2017)
- 20 St.Å. 1986, 2008 og 2016.
- 21 Mærkelig nok overser St.Å. i sine kommentarer disse kraftige koncentrationstendenser indenfor industrien.
- 22 Oplysningerne om detailhandel er baseret på KS's Redegørelse fra 2005, KS's publikation »Fremtidens detailhandel« fra 2014 samt Erhvervs- og Vækstministeriets »Redegørelse for detailhandelsplanlægning« fra dec. 2015.
- 23 Coop blev dannet i 2002 gennem en nordisk fusion af brugsforeninger (fra Danmark FDB); her i landet ejer Coop i dag Kvickly, Superbrugsen, Irma, Fakta og Dagli' Brugserne. *Dansk Supermarked* ejes af A.P.Møller og Salling – i 2014 solgte A.P.Møller de fleste af sine aktier – og omfatter Bilka, Føtex og Netto.
- 24 Hansen, 2005: 195.
- 25 Hansen, 2005: 196.
- 26 Tilbage i 2007 udtalte en talsmand for Danske Fragtmænd: »Der er på transportområdet sket store koncentrationer gennem de senere år. Alle vore kolleger/konkurrenter er nu store koncerner. Derfor må vi følge med« (Børsen, 13/3 – 07). 5-6 kapitalfonde stod på spring for at købe Danske Fragtmænd, forlød det dengang, men siden gav finanskrisen kapitalfondene problemer med at låne, så resultatet blev i stedet at den danske koncern opkøbte en belgisk for 5,6 mia kr. (Børsen 21/6 og 24/6 – 08).
- Danske Fragtmænd har et strategisk samarbejde med Posten Norge og dennes datterselskab Bring AS. 34 % af aktieposten er ejet af Posten Norge, og det er parternes forventning, at hele aktieposten i Danske Fragtmænd A/S skal overtages senest i 2015 (www.fragt.dk). Men sådan en total overtagelse fremgår nu ikke af selskabets hjemmeside.
- 27 Oplysningerne stammer fra KS 2007/materiale/udvælgelse/bilag 1 (CR4 i Udlejning mv.), Iversen, 2005 (væksten i IT-selskaber) og St.B. GF1 (stagnation i antal IT-virksomheder 2000-2003).

- 28 KS's redegørelse fra 2010.
- 29 Kilde: berlingskemedial.dk, jppol.dk og jfmedier.dk.
- 30 Oplysningerne stammer fra Johansen/Møller, 2005, der giver en historisk gennemgang af fonde i Danmark.
- Før 1950 var næsten alle fonde (Carlsberg undtaget) små og familiebaserede og alene med almennyttige formål. For de store erhvervsdrivende fonde, der blev dannet herefter, var det almennyttige sekundært. I 2004 var der 1.200 erhvervsdrivende fonde, hvor hovedformålet er forretning, samt 12.000 normalt meget små ikke-erhvervsdrivende fonde, der har rent almennyttige formål (s. 56f).
- I 70erne var fondene under skarpt angreb fra venstre. LO's ØD forslag indeholdt at ansatte og samfund skulle have en formueandel svarende til den arveafgift, som fondene slap for at betale. Venstresocialisterne foreslog at kun rent almennyttige fonde skulle tillades (skattefavoriseringen var jo oprindeligt begrundet i disse altruistiske formål).
- 31 Erhvervsministeriet 1999: 56 og 62f. (om fonde) og Thomsen, 2002: 47ff (om krydseje); i de fleste lande er krydseje meget almindeligt, men Danmark er sammen med USA og UK undtagelser.
- 32 Disse undersøgelser lider af en mærkelig mangel i kategoriseringen. En god kategorisering skal være udtømmende og kategorierne må ikke overlappe – som hvis Danmark geografisk opdeles i Jylland, Århus osv. – men i mange tabeller optræder fx »familieejerskab«, »spredt ejerskab«, »dominerende ejerskab« og »udenlandsk ejerskab« ved siden af hinanden som distinkte kategorier (Erhvervsministeriet, 1999: 59, og Thomsen, 2002: 64). Problemet er at familiejeje ofte giver dominerende indflydelse og principielt kan være både en dansk og udenlandsk familie. Tre kategoriseringsprincipper er således sammenblandet: Nationalt versus udenlandsk eje, spredt versus dominerende ejerskab samt kategorisering efter ejerens identitet. Nu defineres de nævnte kategorier ganske vist på en sådan måde at de ikke overlapper – som hvis »Jylland« defineres som Jylland minus Århus – men det reparerer ikke på det sproglige rod og de misforståelser, der flyder heraf; fx hedder det (Thomsen, 2002: 63) at »dominerende ejerskab« er blevet mindre i løbet af goerne, samtidig med at flere selskaber ejes af »udlandet« (men udenlandsk eje er ofte »dominerende«).
- 33 Statistikken skelner mellem ikke-finansielle selskaber (kapital) og finansielle selskaber (kapital), men jeg finder betegnelsen »produktiv« mindre akavet end »ikke-finansielt«.
- 34 Hvis kunderne indsætter opsparinger på i alt 100 mio kr i banken, kan denne udlåne langt mere, måske 1.000 mio.
- 35 Børsens DK1000, 2007.
- 36 Dette sikredes ved at der var en skattemæssig fordel ved at holde obligationer, jf. Erhvervsministeriet, 1999: 116 og 134. I 1983 var finanskapitalens aktiver på 525 mia kr, hvoraf kun en forsvindende del (29,1 mia kr) var investeret i aktier, mens 298,5 mia var placeret i obligationer (Brixtofte, 1984: 63).
- Selv om det stadig er forbudt de institutionelle investorer såsom ATP at opnå »bestemmende indflydelse« i et selskab, er disse regler blevet liberaliseret. I betragtning heraf kan det undre at de institutionelle investorers andel af de børsnoterede aktier ikke er steget mellem 1988 og 1997, men har ligget nogenlunde konstant på omkring 22%. Forklaringen er at disse investorer i stigende udstrækning foretrækker udenlandske aktier; i den nævnte periode er den udenlandske aktieandel vokset fra 20% til 40% af finanskapitalens samlede aktieinvesteringer (Erhvervsministeriet 1999: 53f og 67f). Så dansk erhvervsliv har ikke fået meget ud af de mere lempelige regler.
- 37 St.B. NAT10 (finansielle aktiver hos konsoliderede ikke-finansielle og finansielle selskaber, ultimo).
- 38 Det er desværre ikke muligt at sammenligne udviklingen i den kapital som de produk-

- tive hhv. finansielle selskaber råder over. Men vi kan sammenligne deres bidrag til BFI. Det giver et interessant resultat, for det viser sig at de produktive selskaber mellem 1982 og 2000 øgede deres bidrag til BFI med 230% overfor kun 160% for de finansielle selskabers vedkommende. Men derefter vender det: Fra 2000 til 2007 er procenterne hhv. 32% og 53%, og fra 2007 til 2015 hhv. 12% og 33%. Ud fra denne – indrømmet: ikke optimale – målestok er det således først i de sidste 15 år at finansialiseringen har fået fart. Kilde: St. B. NASO1 og NATO3.
- 39 Referat af Ha-Joon Chang i Information 1/10 – 2016.
- 40 Rangvid, 2013: 211ff., og St. Å. 2016: 332.
- 41 Se KS, 2002, Redegørelse, kapitel 3, samt Finanstilsynet: Markedsudviklingen i 2000 for pengeinstitutter (2001), og Finanstilsynet: Markedsudviklingen i 2006 for pengeinstitutter (2007). Oplysningerne om dereguleringen af den finansielle kapital stammer fra Nordisk Ministerråd: Finansfusioner i de nordiske lande, Nord 1993:33, samt Abildgren, 2007.
- 42 Disse tal samt balance-tallene nedenfor (for banker og andre finansielle institutioner) er fra finansrådet, dk (Tal og fakta, Statistik i tal, gruppeinddeling af pengeinstitutter, sektoren i tal).
- 43 Johansen, 2005.
- 44 Tallene er fra finanstilsynet.dk, analyse af markedsudviklingen for realkreditinstitutterne, 2008 og 2015.
- 45 Nettidsskriftet Finans, 18/1-2017 (set samme dato).
- 46 Finanstilsynet.dk, Rapport om livsforsikring og tværgående pensionskasser for 2015, hvoraf det i øvrigt fremgår at de i stigende grad investerer deres midler i kapital- og hedgefonde. Om antallet af livsforsikrings-selskaber, se St. Å. 2002 og 2016.
- 47 Økonomi- og Erhvervsministeriet, 2005: 13, se også Iversen, 2005. Men de største danske virksomheder er mindre end EU-gennemsnittet.
- 48 Thomsen o.a. 2002: 99f. Bemærkelsesværdigt nævner bogen overhovedet ikke A P Møller-Mærsk og Danske Bank.
- 49 Harrod, 2006: 25. Se også Hannaford, 2007.
- 50 Børsen, 2/7-07.
- 51 Erhvervsministeriet, 1999: 298f.
- 52 Som mindretalsaktionær gerådede ATP i strid med de 5 kapitalfonde, der overtog TDC i 2006. I den forbindelse angreb ATP kapitalfondene for at investere meget kortsigtet (Børsen, 10/1-06). Imidlertid har ATP selv en kapitalfond, ATP Private Equity Partners, som i 2004 sammen med den svenske kapitalfond Nordic Capital købte Falck og som samme år investerede 500 mio i den store svenske kapitalfond, EQT. Videre investerer ATP i den største danske kapitalfond, Axcell. ATP's ambition er at investere 7,5% af formuen i kapitalfonde (Børsen, 7/6-04, 19/2-05 og 3/4-07).
- Silvan, Matas, Falck, Nycomed, Chr. Hansens Chemicals og Københavns Lufthavne er andre virksomheder, der omkring 2007 var ejet af kapitalfonde. Der er konstant forlydender om, at snart den ene, så den anden virksomhed står foran at blive solgt til kapitalfonde, fx B&O, Coop Danmark eller Nordea (i forbindelse med den svenske stats overvejelser om at sælge sin andel). Mange frivillige butikskæder forsøgte at sælge sig selv, men ofte bristede drømmen (Sportsmaster, Nyt Syn), jf. Børsen, 23/5 og 25/5-07.
- De største danske kapitalfonde er i dag Axcell, Erhvervsinvest og Polaris (Finanswatch 1/4-15). De udenlandske er ofte knyttet til finanshuse som Goldman Sachs, der sammen med svenske EQT ejer ISS; Blackstone er hovedejere af TDC. De helt store spillere på dette marked er de statslige fonde fra især Kina, Singapore og arabiske lande, der benyttede den nuværende krise til at købe stort op i Vesten, – som en slags tak for sidst: I 1997/98 købte vestlige kapitalinteresser en lang række asiatiske selskaber til udsalgspris, i kølvandet på den østasiatiske krise.

For 7 danske koncerner, der blev overtaget af kapitalfonde, faldt skattebetalingen fra 2,4 mia til 0,4 mia. Mere om skatteunddragelse i Kapitel 10.

De generelle oplysninger om kapitalfonde er fra Mølgaard, 2007: 88ff, Hagemann, 2008: 21ff., og Business.dk 3/1-08.

- 53 Finanswatch.dk, 29/10-14. Om danske hedgefonde, se Børsen 1/12-06 og 14/9-07. Om deres indregistrering i skattely, se Nationalbanken, Kvartalsoversigt-3.kvartal 2006, s. 83. Om Danske Capital og Midgard, se Finanswatch.dk, 29/10-14.
- 54 Finanswatch.dk, 27/2-15. – Tidligere (2008) var udbyttet større: »A.P. Møller-Mærsk's mindre forretninger i brancherne bankvirksomhed, skibsbyggeri og plastik gav et overskud på 2,45 mia. kr. sidste år. Men kun fordi Peter Straarup og Danske Bank igen bidrog til pengekassen med nogle milliarder. Mærsk holdt sidste år fast i sin mangeårige status som storaktionær i Danske Bank, og det var en god idé, for det kastede 3 mia. kr. af sig plus et udbytte på godt en milliard kroner. Rederiet ejer 20 pct. af aktierne i Danske Bank, og da Danmarks største bank sidste år tjente 14,9 mia. kr., blev det rundt regnet til 3 mia. kr. til Mærsk's bundlinje.« (Børsen, 13/3-08)
- Andre oplysninger stammer fra Børsen, 12/7-07 (Fortunes rangsliste) og Benson, 2004 (om personlige relationer, diverse episoder og lobbyarbejde). Om APM's aktieejere i DB, se www.danskebank.com/da-dk/ir/Documents/2007/Q4/aarsrapport07.pdf (s. 22, hvor det hedder at de 22,27% i 2007 ejedes af Almenfonden plus andre APM-selskaber).
- 55 Finanswatch.dk, 27/2-15, 2/11-16, 17/2-17 og 27/2-17. – A.P.Møller Holding ejer nu (februar 2017) over halvdelen af aktierne i APM, mere end nok til kontrol; dette holding selskab ejer 20% af DB's aktier, igen nok til kontrol. De 10 største aktionærer i DB (altså inkl. APM) ejer 39% af aktierne, og 54% ejes af udlandet, især USA og UK.
- 56 Benson, 2004: 262.

Kapitel 9

Klasserne

Kapitlet redegør først for den kvantitative udvikling i forholdet mellem offentligt ansatte, arbejderklassen (privatansatte) og selvstændige.

Efter en betragtning af indkomstforholdet mellem selvstændige og lønmodtagere, ser vi så på udviklingen i forholdet mellem afkast til kapitalen og til de privatansattes arbejde (den funktionelle indkomstfordeling), hvor det argumenteres at den simple lønkvote, dvs. lønsummens andel af BFI, ikke fortæller så meget. Vi skal i stedet fokusere på lønkvoten pr. time, og her får vi måske lidt af en overraskelse.

Dernæst behandles den personlige fordeling af indkomst og formue, hvor jeg især interesserer mig for, hvor meget eller lidt kapitalen – især ejerbolig og pensionsformue – er kommet til at betyde for almindelige lønmodtagere.

Endelig dokumenteres den betydelige polarisering af indkomst og formue i den nyliberale epoke.

Udviklingen i fordelingen på hovedklasserne

Lad os begynde med at sætte analysen i dette kapitel i historisk perspektiv: Arbejderklassen (inkl. funktionærer, men ekskl. offentligt ansatte) øger i perioden 1901-60 sin vægt fra 40% til 59% af arbejdsstyrken, hvorefter dens andel falder til 52% i 1982. Selvstændige falder 1901-60 fra 40% til 23-24%, og derefter til 13½% i 1982. Offentligt ansatte vinder frem fra 6½% til 14½% i perioden 1901-60, hvorefter vi får et stort hop til 34½% i 1982.¹

Alt i alt en dramatisk fremgang for offentligt ansatte, en dramatisk tilbagegang for selvstændige og en stor fremgang for arbejderklassen indtil 1960, hvorefter sidstnævnte klasse gik noget tilbage frem til 1982.

Hvad er der sket i den nyliberale periode? Vi starter med at se på de offentligt ansatte, jf. Tabel 9.1.

Tabel 9.1. Offentligt ansatte 1982-2013

Procent af beskæftigede	1982	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2013
Offentlige tjenester	31,1	29,7	29,6	30,3	30,7	31,1	32,8	32,3
Offentlige virksomheder	3,6	4,5	4,6	5,3	3,6	3,1	2,7	2,5
Offentlige sektor	34,7	34,2	34,2	35,6	34,2	34,3	35,5	34,8

Tabel 9.1 er ikke ophidsende læsning. Mens sektorens bidrag til BFI har været vigende efter 1994 (især grundet tilbagegang for offentlige virksomheder), har dens vægt indenfor arbejdsstyrken været næsten uforandret gennem hele perioden; efter 1995 er beskæftigede i offentlige virksomheder gået relativt tilbage, men dette er blevet kompenseret af fremgang i offentlige tjenester.

Dramaet har i stedet ligger i de kvalitative ændringer i den offentlige sektor (markedsgørelsen), hvilket vi ser på i Kapitel 10.

Vi kan nu give et samlet billede af den klassemæssige udvikling efter 1982, jf. Tabel 9.2.

Tabel 9.2. Klassestrukturen 1982-2013

Procent af beskæftigede	1982	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2013
Arbejderklasse (privatansatte)	51,8	53,7	55,4	54,9	57,6	58,5	56,7	57,6
Selvstændige (inkl. hustruer)	13,5	12,1	10,4	9,5	8,2	7,2	7,8	7,6
Offentligt ansatte	34,7	34,2	34,2	35,6	34,2	34,3	35,5	34,8
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100

Da andelen af offentligt ansatte – som vi så – har været ret stabil gennem hele perioden, må eventuelle forskydninger være sket indenfor den private sektor.

Her ses det, at arbejderklassen frem mod år 2000 genvinder noget af den vægt, som den mistede i årene før 1982; men derefter er dens andel stabiliseret. Omvendt gik de selvstændige tilbage indtil 2000, men derefter er den relative tilbagegang stand-

set. Generelt synes *klassestrukturen* på dette overordnede niveau at have været *fastfrossen siden 2000*. Det kan måske overraske i betragtning af at det ikke har skortet på drama i den politisk-økonomiske udvikling, med højkonjunktur og krise.

Magt er ikke ligefrem proportional med numerisk vægt, men alligevel betyder antallet meget,

jf. at SD's fremgang og Venstres tilbagegang i de første mange årtier af det 20. århundrede simpelthen udtrykte, at der blev flere arbejdere og færre landmænd. Arbejderklassens fremgang frem til 2000 har derfor i sig selv givet styrke, men da det er svært at argumentere at arbejderbevægelsens magt er øget i denne periode, må der have været flere faktorer i spil.

Selvstændige og lønmodtagere

Selvstændige ejer personligt deres virksomhed, dvs. det er dem, der ejer de enkeltmandsvirksomheder, som blev behandlet i forrige kapitel. Derfor giver det sig selv, at deres andel af arbejdsstyrken falder i takt med disse virksomheders vægt i økonomien. Det giver også sig selv at landmændenes andel af de selvstændige må falde med landbrugets tilbagegang.

Tabel 9.3 fortæller om de selvstændiges indkomstudvikling, set i forhold til lønarbejderne (hvor vi desværre ikke kan skelne mellem offentligt og privatansatte).

Tabel 9.3. Personindkomst for lønmodtagere og selvstændige 1983, 2000 og 2014

Kroner	1983	2000	2014	Vækst 1983-2000	Vækst 2000-2014
Lønmodtagere	133.100	262.900	403.200	95,7%	53,4%
Selvstændige	131.200	336.000	459.300	156,1%	36,7%

Det ses at lønmodtagere og selvstændige havde stort set den samme indkomst i 1983, men at de selvstændige frem mod 2000 klart overhalede lønmodtagerne; det må forklares ud fra den erhvervsvenlige og løndæmpende politik, især under Schlüter. Efter 2000 er afstanden indsnævret lidt, hvilket formentlig be-

ror på at krisen ramte enkeltmandsvirksomheder hårdere end lønmodtagerne.

Tabel 9.4 tegner en økonomisk profil af de selvstændige.

Tabel 9.4. Løn og profits andel af indkomsten 1983, 2000 og 2014

Løn/profits procentvise andel af indkomsten	1983	2000	2014
Selvstændige	14/79	11/82	5/89

Det ses at selvstændige tidligere tjente en lille del af deres indkomst som lønarbejdere, men at denne andel i dag er ubetydelig. Den selvstændige er blevet en ren kategori.

De selvstændige er blevet en marginal gruppe, trods evige, romantiske forsøg på at fremme en »iværksætterkultur«. Ligesom socialismen har problemer, fordi dens kernetropper – de egentlige arbejdere – er en uddøende race, fordi servicesamfundet vinder frem, således er den traditionelle liberalisme blevet berøvet sit fundament: Mennesket, der ikke er afhængig af hverken stat (det røg allerede i 30'erne) eller lønarbejde, og som derfor er herre over sin egen økonomiske skæbne. Simpel vareproduktion er i dag afløst af det mere upersonlige selskab.

De selvstændige er ikke har aldrig været en slags overklasse, som den udbyttede proletar må kæmpe med. I dag tjener de lidt mere end lønmodtagerne, men forholdet har skiftet, og fx i 1950'erne faldt gårdmændene tilbage i forhold til byarbejderne (jf. Kapitel 4). Faktisk er de selvstændige i stadig mindre grad arbejdsgivere, i hvert fald siden 2000: Dengang havde 32% af selvstændige ansatte, i 2015 kun 21%.² Den privatansatte lønmodtager står i dag i alt overvejende grad overfor et selskab.

For at fange klasse modsætningerne, og især kapitalens magt, må vi kort sagt se andre steder hen.

Problemet

Min overordnede ambition er at finde en forklaring på, hvorfor det lykkedes kapitalen i den grad at forrykke de økonomiske styrkeforhold til dens fordel.

Arbejderklassen som sådan har ikke nogen interesse i at ka-

pitalen styrkes, tværtimod har arbejderbevægelsens eksistensberettigelse altid ligget i at sætte grænser for kapitalmagten; og de offentligt ansatte må instinktivt foretrække demokratisk snarere end kapitalistisk styring af økonomien. Hvorfor kunne eller ville ingen af dem forhindre kapitalens mægtiggørelse? Dette er den store gåde i den nyliberale epoke. Hvis man ikke tror på lette forklaringer om ledernes forræderi eller de nyliberale teoriers intellektuelle overlegenhed i forhold til Keynesianisme og socialisme, må vi se på de forskellige interesser og forskydningerne mellem dem.

Har kapitalen vundet, fordi vi har fået en »folkekapitalisme«, hvor ejet af kapital er blevet udbredt så meget til lønarbejderne, at disses anti-kapitalistiske interesser er blevet kompromitteret? Vandt nyliberalismen, fordi den moderne arbejder har fået en aktie – i bogstavelig og overført forstand – i kapitalismen?

Under alle omstændigheder må der bag nyliberalismens politik og ideologi ligge et tektonisk skift i magtforholdet mellem arbejde og kapital. Det er nærliggende at antage en hypotese om, at kapitalen opnåede og uddybede sin magt, fordi dens traditionelle modpol, lønarbejdet, svækkedes så meget, at en effektiv modstand blev umulig. Hvorefter – dette er rækkefølgen for den praktiske materialisme – denne svækkelse førte til ideologisk tilpasning (eller kapitulation), hvor fagbevægelsen fx opgav de traditionelle principper om solidaritet til fordel for individuelle lønforhandlinger (»ny løn«).

Man kan sige at slaget blev tabt, da kapitalen opnåede frihed til at bevæge sig mellem brancher og mellem lande, for derved kunne den unddrage sig politisk styring, hvilket på sigt førte til en omdannelse af produktionsmåden fra en kapitalisme, der opererede indenfor politisk fastsatte rammer, til en konkurrencestat, hvor det omvendt er staten og politikken, der må tilpasse sig kapitalens interesser; dermed var styrkeforholdet afgørende forrykket. Men hvorfor blev dette slag tabt?

Da det giver kaos at ville tale om alt på én gang, må vi analytisk dele tingene op.

Min bestræbelse vil være i nærværende kapitel at koncentrere mig om den *private sektor*, i form af forholdet mellem privatan-

satte lønmodtagere og kapitalen, repræsenteret ved den private arbejdsgiver. Vi udskiller de offentligt ansatte, staten, altså hele det politiske element til særskilt behandling i Kapitel 10.

Dermed vil analysen af den moderne danske kapitalisme falde i to dele: Dette kapitel, der ser på forholdet (modsætningen) mellem arbejde og kapital i den kapitalistisk dominerede sektor, og næste kapitel, der ser på forholdet (modsætningen) mellem den private og fælles sektor, mellem kapitalisme og demokrati.

Desværre tillader den måde, som statistikken er opbygget på, kun en delvis opfyldelse af denne analytiske ambition. Således er det generelt umuligt i det følgende at udskille offentlige virksomheder fra private.

Den funktionelle indkomstfordeling:

Løn versus kapitalindkomster

Metoden i det følgende vil være at først at se på den *funktionelle indkomstfordeling*, dvs. fordelingen af værditilvæksten (BFI) på produktionsfaktorerne; hvordan har forholdet mellem løn til arbejdskraften og kapitalindkomster til kapitalen udviklet sig? Fordelingen af indkomsten på personer/familier kommer vi til i næste afsnit.

Nyliberalismen har styrket kapitalen og svækket arbejdersiden, så vi må forvente at kapitalindkomsterne er kommet til at veje tungere. Holder denne hypotese, når vi ser på tallene?

Men hvorfor kun arbejdskraft og kapital? Hos de klassiske økonomer og langt op i tiden regnede man med i hvert fald tre produktionsfaktorer, nemlig jord, arbejde og kapital, hvis »aflø-ning« var hhv. jordrenten, lønnen og kapitalindkomsten. Jorden adskiller sig fra kapital ved ikke at være reproducérbar, men det gælder også mange andre aktiver, såsom råstoffer; derfor blev »jordrente« senere generaliseret til hvad der på engelsk hedder »rent«, som der ikke findes en god dansk oversættelse af (»rente« er noget helt andet). Især Ricardo havde i øvrigt en negativ holdning til jordejerne, for modsat arbejderne og kapitalisterne – tænk på den travle virksomhedsejer – ydede de ikke en indsats; de var parasitter, der ufortjent lagde beslag på noget, som andre havde skabt.

Hos Danmarks Statistik – bl.a. i begrebet om arbejdspro-

duktivitet – er produktionsfaktorerne forenklet til arbejdskraft og kapital,³ lige som i Marx's grundmodel af kapitalismen. BFI opdeles restløst i løn og bruttooverskud, som er hvad virksomheden (selskabet) har tilbage efter at lønnen er betalt; bruttooverskuddet fordeles så på afkastet til egenkapitalen (aktionærerne) og til fremmedkapitalen (typisk renter på lån), idet residualet – også kaldet profit – går til selskabet som sådan. Bruttooverskuddet er således de forskellige typer af kapitalindkomst.⁴

Men hvordan kan det forsvares at betragte ikke-reproducerbare faktorer såsom jorden som kapital? Havde klassikerne ikke ret i, at der er en afgørende forskel mellem jord og kapital? Det kan siges, men det kan også siges, at det afgørende skel går mellem den indkomst, der beror på en *aktivitet* (arbejde), og den, der udspringer af det blotte *eje* af en ressource (en fabrik eller et stykke jord). Et sådant skel har dybe rødder i kristen og socialistisk etik, hvor arbejdsfrie indkomster kritiseres som udbytning, eftersom vi skal tjene til brødet i vort ansigts sved.

Vi undersøger den funktionelle indkomstfordeling i to tempi.

Lønkvoten

Først ser vi på lønkvoten, der angiver den andel, som økonomiens lønsum udgør af landets BFI, typisk 60-70%.

Den således definerede lønkvote kan imidlertid ikke bruges til vort formål, nemlig at belyse forholdet mellem privatansatte lønarbejdere og kapitalen; her træffer det sig imidlertid så heldigt, at det er let at trække det offentlige bidrag fra samlet BFI og trække offentligt ansattes løn fra samlet lønsum, således at vi kan beregne den *private lønkvote*. Da lønkvoten for offentlige tjenester er tæt på 100, må den private lønkvote ligge noget under den generelle lønkvote for økonomien.

Alligevel er det meget begrænset hvad denne lønkvote belyser. Den giver et mål for udviklingen i arbejderklassens økonomiske vægt i forhold til kapitalen, og det er selvfølgelig noget. Men da lønkvoten kan vokse både fordi reallønnen vokser og fordi beskæftigelsen vokser, siger kvoten i sig selv intet om udviklingen i den gennemsnitlige arbejders økonomiske situation relativt til kapitalejernes.

Faktisk viser det sig, at der er en lidt bedre korrelation mellem beskæftigelse og privat lønkvote end mellem realløn og privat lønkvote:

Fra 1983 til 86 (Schlüters 4 fede år): Beskæftigelsen vokser kraftigt, så lønkvoten vokser en smule, fra 54,8 til 55,5, selv om reallønnen er flad.

Fra 1987 til 93 (Schlüters 7 magre år): Beskæftigelsen falder, reallønnen stiger, og lønkvoten er næsten uforandret (fra 54,8 til 55,1).

Fra 1994 til 2000 (Nyrup): Beskæftigelsen stiger, ligeledes reallønnen, og lønkvoten vokser fra 52,7 til 54,5.

Fra 2001 til 03 (»lille krise«): Reallønnen stiger, men lønkvoten falder (til 52,3), fordi beskæftigelsen falder.

Fra 2004 til 07 (»højkonjunktur«): Beskæftigelsen vokser, ligeledes reallønnen og lønkvoten (til 55,0).

Fra 2008 til 14 (krise og stagnation): Beskæftigelsen falder, reallønnen en anelse op og lønkvoten stort set uforandret (54,9 i 2014).⁵

Det mest bemærkelsesværdige, hvis det er det rette udtryk, i alt dette er dels at den private lønkvote er stort set den samme i 1983 og 2014, dels at dette er ret intetsigende, fordi kvoten er bestemt af både realløn og beskæftigelse, tilsyneladende mest det sidste. Men før vi haster videre til en mere spændende analyse, skal det dog gentages, at den private lønkvote kan siges at være et mål for arbejderklassens økonomiske vægt i forhold til kapitalen. Og denne vægt er altså uforandret.

Lønkvote pr. time

Lønkvoten fortæller altså ikke så meget, fordi den er dobbeltbestemt, af beskæftigelsen og reallønnen.

Vi skal nu se på udviklingen i *forholdet mellem realløn pr. time og kapitalindkomster pr. time*, et forhold, der udmærker sig ved at effekten af antal timer (beskæftigelsens omfang) er elimineret. Arbejdsproduktiviteten er nøglebegrebet, hvilket bedst kan forklares med et tænkt eksempel:

Antag at BFI pr. time i et bestemt år er 100 enheder (ikke kroner, for vi måler alt – BFI og løn – i reale termer, tænk fx på en

forbrugskurv af mad, sko etc.), og antag videre at løn pr. time er 70 enheder, således at kapitalindkomsterne er 30 enheder pr. time. Det giver en lønkvote pr. time på 70% og en kapitalindkomstkvote på 30%. Antag nu at produktiviteten vokser med 10%, hvilket betyder at der nu på én time produceres 110 enheder. Hvis lønnen også stiger 10%, vokser den til 77 enheder, således at lønkvote pr. time er uforandret 70% (77 ud af 110); kapitalindkomsterne er steget til 33 enheder, altså stadig 30%.

Det er indlysende, at hvis stigningstakten for reallønnen (pr. time) er lavere end stigningstakten for realløn BFI pr. time, vil lønkvote pr. time falde; arbejderens økonomiske situation forringes i forhold til kapitalisten. Og jo større forskellen er i stigningstakter, desto mere vil arbejderen sakke bagud.

Udviklingen i privat lønkvote pr. time fremgår af Tabel 9.5.

Tabel 9.5. Vækst i arbejdsproduktivitet, realløn og kapitalindkomst pr. time 1983-2015

Procent pr. år	Vækst i arbejdsproduktivitet = værdiprodukt pr. time	Vækst i privat realløn (pr. time)	Privat lønkvote pr. time	Profitkvote pr. time
Gnsn. 1983-86	2,9	0,1	Meget stærkt faldende	Meget stærkt stigende
Gnsn. 1987-93	3,2	1,3	Stærkt faldende	Stærkt stigende
Gnsn. 1994-2000	2,2	1,5	Faldende	Stigende
Gnsn. 2001-03	1,0	1,8	Stigende	Faldende
Gnsn. 2004-07	1,5	1,5	Uforandret	Uforandret
Gnsn. 2008-15	0,4	0,6	Svagt stigende	Svagt faldende
Gnsn. 1983-2015	1,7	1,1	Faldende	Stigende

Ses den nyliberale periode under ét (den sidste række), kan vi konstatere en forskydning fra løn til profit; lønnen har fået en mindre, profitten en større andel af værditilvæksten pr. time. Dette er det forventede resultat af kapitalens mægtiggørelse.

Men vi ser også et skel ved år 2000. Herefter synes arbejdet at have vundet over kapitalen! Men som vi skal se senere, skyldes

dette alene at de bedrestillede lønmodtagere har forbedret deres position.

Før dette tidspunkt falder lønkvoten pr. time betydeligt, mest ekstremt i Schlüter's første fire år.

I 60erne og 70erne steg produktiviteten med ca. 5% om året, i 80erne og frem til midten af 90erne med ca. 3%, men efter 2000 vender bøtten; væksten i produktivitet falder, hvilket har givet anledning til megen bekymring og endog nedsættelse af en ›produktivitetskommission‹, uden at man har kunnet enes om en forklaring. Det har ikke været muligt at presse reallønnen tilsvarende ned, så der er en tendens til, at det er profitten der har måttet bære tilbagegangen. Dette var især udtalt i de første år af finanskrisen, hvor kapitalen led meget store tab; det gjaldt også under den ›lille krise‹ 2001-03.

I øvrigt giver kriser anledning til store udsving i produktiviteten; i 2008 og 09 faldt den, fordi produktionen faldt kraftigt uden at beskæftigelsen havde tid til at tilpasse sig, men i 2010 steg produktiviteten med ikke mindre end 6,2%, fordi beskæftigelsen nu faldt langt mere end produktionen (hvis beskæftigelsen falder 10%, falder produktionen måske kun med 5%, fordi man effektiviserer anvendelsen af den mindre arbejdskraft). Disse kraftige udsving er skjult i tabellens gennemsnitstal. På lidt længere sigt afspejler produktivitetsvæksten effektiviteten i anvendelsen af produktionsfaktorerne, på kort sigt – det enkelte år – også konjunkturerne. Her kan vi altså konstatere et stadigt fald i produktionseffektiviteten i den nyliberale periode, trods – eller måske på grund af – et væld af strukturreformer.

Den personlige indkomstfordeling

Vi kommer nu til den *personlige indkomstfordeling*, dermed fordelingen af løn og kapitalindkomster på personer, evt. familier.

Indkomst, der går til løn, er forskelligt fra lønarbejderens indkomst, for lønarbejderen modtager ud over løn også kapitalindkomster (samt offentlige overførselsindkomster, som vi naturligvis ser bort fra i dette kapitel). Arbejdsstyrken består af selvstændige og lønmodtagere, hvor de første er defineret ved det personlige eje af en virksomhed, de sidste ved ikke at eje en

virksomhed. Derfor modtager de pr. definition ikke profit i stil med de selvstændige. De er ikke »nære kapitalister«, men det forhindrer dem jo ikke i at være »fjerne kapitalister«. Lønmodtagerne kan eje kapital, fx i form af aktier, og nyde en indkomst herfra. Men er denne lønmodtager 5, 15 eller 30 procents kapitalist? Og hvordan har denne andel udviklet sig? Er folkekapitalisme en realitet eller en myte? Som sagt kan vi måske her håbe på at finde svar på, hvorfor nyliberalismen ikke fik megen modstand fra arbejderklassen eller de offentligt ansatte.

I »gamle dage« – måske indtil 1950erne – var en en lønmodtager en *arbejder*. Både funktionærer i den kapitalistiske sektor og de ansatte i den offentlige sektor var nok begyndt at vinde frem, men de var stadig i klart mindretal; i 1950 var der 432.600 privat og offentligt ansatte funktionærer overfor 918.500 arbejdere, altså 32% af lønmodtagerne. I dag udgør de omkring 80%.

Denne arbejder boede til leje, i privat eller almennyttigt byggeri, fx boede der i København i 1955 266.000 til leje, mens kun 30.000 københavnere ejede deres bolig; boligeje var forbeholdt middel- og overklassen (og på landet naturligvis gårdmænd og husmænd, men de er jo ikke arbejdere). I dag (og stabilt siden 1981) bor omkring 58% af lønmodtagerne i boliger, de selv ejer. Af anden fast kapital var der sjældent råd til bil; i 1950 var der 116.000 personbiler, hvoraf landmænd, selvstændige i byerne og liberale erhverv ejede de 78.000, mens faglærte og ufaglærte arbejdere måtte tage til takke med 10.000. I dag har 60% af alle familier mindst én bil.

I midten af 70erne var lønmodtagernes vilkår ændret så meget, at Socialdemokratiets højrefløj kunne skille sig ud og etablere et parti med det udtrykkelige formål at varetage bolig- og bilejernes interesser (Erhard Jacobsen's Centrumdemokrater).

Generelt var lønnen stadig så moderat, at der ikke blev plads til megen opsparing, højst lidt penge i banken for at supplere aldersrenten, og ingen arbejdere kunne drømme om at købe aktier eller andre værdipapirer. Det var virksomhederne og de rige, der sparede op og akkumulerede kapital.⁶

Tilbage til vore dage.

Lad os begynde med at opregne de forskellige typer af *formue*,

som den enkelte eller familien kan råde over. De reale aktiver består først og fremmest af ejerboligen, men hertil kommer bilen, som jeg dog ser bort fra. De finansielle aktiver er aktier, obligationer og andre værdipapirer, samt penge i banken. Hertil kommer pensionsformuen, der enten er baseret på individuelle opsparinger eller er arbejdsmarkedspensioner. Nettoformuen fremkommer ved at fratække gælden, især lån i ejerboligen.

Formuen giver et afkast, *kapitalindkomsterne*. For de finansielle aktiver er det især aktieudbyttet (dividende), renteindtægter samt kapitalgevinsten, der kan opstå, når aktivet sælges til en bedre kurs end det blev købt for; renteudgifter – især prioritetsrenter – fratrækkes for at få de finansielle kapitalindkomster, netto.

Kapitalindkomsten fra pensionsformuen er pensionsudbetalingerne. Da pensionerne først og fremmest tilfalder en særlig befolkningsgruppe, nemlig de ældre, er de vanskeligere at inddrage i de kapitalindkomster, som fx forskellige typer af lønmodtagere modtager. Det ville kræve at man beregnede personernes (eller familiernes) livsindkomst; derfor holder statistikken normalt pensionerne ude af de opgjorte kapitalindkomster. Men pensionsformuen kan godt adderes til den øvrige *formue*, fordi formue er relevant for hele livsforløbet. Opsparingen gennem livsforløbet indebærer naturligvis, at formue og formueindkomster vokser kraftigt med alderen, uanset socialgruppe.

Endelig er der afkastet fra ejerboligen, nemlig den såkaldte »lejeværdi af ejerbolig«, som er den årlige værdi af at have tag over hovedet. Den kan beregnes på to måder, enten ved at beregne det kapitalafkast, ejeren ville opnå ved at sælge boligen og investere pengene (benyttet før 2007), eller ved at sammenligne med markedshuslejen for en tilsvarende lejebolig (benyttet efter 2007). Begrundelsen for at operere med et sådant fiktivt kapitalafkast er, at vi ellers får et skævt billede af forholdet mellem ejeres og lejerers reale indkomster.

Dette er den måde, tingene opgøres på i Danmarks Statistik. Men er formue *kapital*, og formueafkastet derfor *kapitalindkomster*? Lad mig her erindre om bestemmelsen af kapitalbegrebet i Kapitel 3. Kriteriet var her at pengene gives ud *for at* får flere penge til-

bage. Formålet er at maksimere profitten (i bred forstand). Når en lønmodtager køber en bil er det for at øge nytten, men hvis et selskab køber en bil er det for at øge indtjeningen; den første bil er et forbrugsgode, den anden kapital. Dette er grunden til at jeg ikke inkluderer bilen.

Jeg er interesseret i at belyse i hvilken udstrækning lønmodtagerne er kapitalister, men lønmodtagerne er ikke profitmaksimerende virksomheder. Al deres økonomiske aktivitet sigter mod forbrug, konkret nytte. De tegner ikke en privat pension *for at* maksimere afkastet af denne, men for at sikre sig en tryk alderdom; jo højere afkast, desto større tryghed, men afkastet er ikke et mål i sig selv, det er et middel. Mens et selskab er nødt til at profitmaksimere for ikke at tabe i konkurrencen, er lønmodtagerne ikke involveret i en sådan kappestrid. Tilsvarende køber de en ejerbolig *for at* have et sted at bo, altså erhverve »boligdelse«; for nogle få er den eventuelle kapitalgevinst måske det overordnede mål, men dette er ikke hovedreglen som ved egentlige boligspekulanter. Almindelige boligejere belåner måske friværdien, men igen er motivet at øge forbruget. Og selv køb af finansielle aktiver såsom aktier sker i sidste instans for at øge levedoden.

Ud fra denne betragtning er lønmodtagerne pr. definition ikke kapitalister; den rolle er forbeholdt virksomhederne, især selskaberne. Lønmodtagerens formue er ikke kapital og formuens afkast er ikke kapitalindkomst.

Men vi kan også se sagen fra en anden vinkel, hvor lønmodtagernes motivation er irrelevant. Deres formue administreres nemlig overvejende af institutioner, der *har* profitmaksimering som overordnet målsætning. For den finansielle formue gælder det pengene, der sættes i banken, og aktier og andre værdipapirer, som investeringsforeninger og lignende normalt tager vare på. Det gælder pensionsformuen, der administreres af banker, forsikringsselskaber eller pensionskasser; således varetages arbejdsmarkedspensionerne af kasser, der agerer som enhver anden »spiller« på de finansielle markeder, og faktisk er de ved lov forpligtet til at maksimere afkastet. Endelig er der ejerboligen, hvor boligejeren i realiteten alene ejer friværdien, mens kredit-

selskaberne ejer resten af boligværdien, i form af prioriteter. Hvad enten denne friværdi bruges til belåning eller realiseres ved salg af boligen, bliver den administreret af kapitalinteresser, normalt banken eller kreditselskabet.

Konklusionen må være, at selv om lønmodtageren nyttemaksimerer, så varetages formuen af profitmaksimerende institutioner; formuen indgår i det kapitalistiske kredsløb, især dets finansielle del, helt på lige fod med andre penge. Derfor er lønmodtageren *objektivt set* kapitalist, i den udstrækning vedkommende besidder formue, og afkastet fra denne formue er *objektivt set* kapitalindkomster. Lønmodtageren er »fjernkapitalist«, også i den forstand at han eller hun kun indirekte er kapitalist. Lønmodtageren ejer formuen, og traditionelt giver eje kontrol, men i dette tilfælde altså ikke kontrol over formuens samfundsmæssige funktion.

Derfor – og i den forstand – betragter jeg formuen som kapital og formueafkastene som kapitalindtægter.

Selv om kapitalindtægterne altså ikke er lønmodtagerens ultimative mål, er det klart at han eller hun har en umiddelbar interesse i størst muligt afkast: At pengene i banken forrentes godt, at aktierne giver en høj dividende og at pensionskassen har en heldig hånd ved spekulation på de internationale finansmarkeder; specielt som boligejer må lønmodtageren håbe på lave prioritetsrenter og stigende boligpriser (dermed øget friværdi). Disse nye interesser – nye i forhold til den traditionelle interesse i høj løn, sikker beskæftigelse og ordentlige arbejdsforhold – må nødvendigvis påvirke de politiske præferencer, herunder holdning til nyliberale tiltag.

Lad os nu se på empirien.

I Tabel 9.6 betragter vi lønmodtagerne under ét, idet vi i første omgang udelader pensionsindkomster. Vi vægter kapitalindkomsterne i forhold til løn for at få et indtryk af de to indkomsttypers relative betydning.

Tabel 9.6. Løn- og kapitalindkomster for alle lønmodtagerfamilier 2000, 2007 og 2014 (1.492.791 familier i 2014)

Kroner; procenter	2000	2007	2014
Løn, kroner	398.300	489.000	570.300
<i>Procenter af løn</i> (absolutte tal i kroner i parentes):			
Finansielle kapitalindkomst, netto	-5,9% (-23.600)	-4,8% (-23.700)	-2,2% (-12.300)
– fra aktier, obligationer m.v.	2,5% (9.800)	3,7% (18.000)	3,1% (17.600)
– renteindtægter	0,9% (3.500)	1,1% (5.500)	0,5% (2.900)
– renteudgifter	-9,3% (-36.900)	-9,7% (-47.200)	-5,8 (-32.800)
Lejeværdi af ejerbolig	7,3% (29.200)	7,6% (37.300)	8,6% (49.200)
Netto kapitalindkomst, kroner	5.600	13.600	36.900
Netto kapitalindkomst i % af løn	1,4%	2,8%	6,5%

Den samlede kapitalindkomst, netto, er den finansielle kapitalindkomst, netto (aktier etc. plus renteindtægter minus renteudgifter) plus lejeværdien. I den sidste række er dette beløb sat i relation til lønnen, så man kan få et indtryk af, hvor meget lønmodtageren qua lønmodtager vejer i forhold til lønmodtageren qua fjernkapitalist.

Dramaet i tabellen er fraværet af drama. Netto betyder kapitalindtægterne meget lidt i forhold til lønindkomsten. Der har ganske vist været en stigning efter 2007, men det skyldes næsten udelukkende at renteniveauet er faldet. Det ses også at værdipapirer og renteindtægter (finansiell bruttokapitalindkomst) udgjorde en næsten konstant og meget lille procentandel.

Det kan konstateres, at lejeværdien er den helt store positive post og renteudgifterne den helt store negative post for almindelige mennesker. Da renteudgifterne overvejende er prioritetsrenter, er det altså ejerboligen, der betyder noget.

Den nævnte tabel opdeler videre lønmodtagerne i »højeste niveau«, »mellemste niveau« og »grundniveau«, idet kriteriet er længden af uddannelse.

For den *øverste kategori* (369.192 familier i 2014) er kapitalindkomsternes vægt i forhold til lønnen naturligvis noget højere

end for den gennemsnitlige lønmodtager i Tabel 9.6. I de tre år vokser andelen (netto) fra 4,6% i 2000 over 5,6% i 2007 til 8,7% i 2014.⁷ Desuden er indkomsten fra værdipapirer af nogen betydning (34.200 kr. i 2014). I øvrigt kan det oplyses at *selvstændige* har lidt højere kapitalindkomster (erhvervsprofit ikke medregnet) end denne øverste kategori.

For den *mellemste kategori* (295.611 familier i 2014) er kapitalindkomsternes andel af lønnen vokset fra 0,0% i 2000 over 1,5% i 2007 til 5,1% i 2014. Indkomsten fra værdipapirer var i 2014 godt 9.000 kr.

For *grundniveauet*, der er langt den største med 526.590 familier, er kapitalindkomsten i 2000 og 2007 svagt negativ, fordi de minimale, positive kapitalindkomster overvældes af renteudgifterne, og ikke kan kompenseres af lejeværdien.

Kan vi følge udviklingen i forholdet mellem kapitalindkomst og løn for lønmodtagerne før 2000, ideelt til 1982? Det kan vi ikke systematisk. Danmarks Statistik har ikke mange tal på dette område. Jeg har dog fundet to indikatorer.

Den første refererer til 1987, hvor det angives at arbejdernes aktieindkomst og renteindtægter udgjorde hhv. 0,0 og 1,2% af lønnen, mens tallene for funktionærer var 0,1 og 2,0%, så de fleste lønmodtagere havde i praksis ingen finansielle kapitalindkomster, hvor vi i dag trods alt er oppe på 3-4%.

Den anden indikator er Statistikbankens forbrugsundersøgelser, der går tilbage til 1994. Vidnesbyrdet her er faktisk ret så dramatisk. Det viser sig at nettoopsparingens andel af lønnen for lønmodtagere på mellemniveau er steget fra 4,3% til 20,3%! Nettoopsparing går især til bolig og pension, så her får vi en indikator på det store opsving i pensionsindbetalingerne efter at arbejdsmarkedspensionsordninger så småt kom op at køre i 1990erne. Men hvor meget, der skyldtes dette, og hvor meget stigningen i lejeværdi grundet stigningen i huspriserne, er ikke godt at vide.⁸

Pensionsindkomster

Pensionsindkomsterne falder som nævnt i en kategori for sig,

fordi modtagerne (645.412 pensionistfamilier i 2014) gør det, jf. Tabel 9.7.

Tabel 9.7. Pensionsindkomster for folkepensionister 2000, 2007 og 2014

Kroner	2000	2007	2014	Vækst 2000-2014
Folkepension, førtidspension og tjenestemandspension	120.300	153.000	191.900	59,5%
Individuelle og arbejdsmarkedsbaserede pensioner samt ATP	28.900	45.700	65.800	127,7%

Det er indlysende at offentlige pensioner taber terræn til de private (sidste kolonne).

Den ringere betydning af folkepensionen og afviklingen af tjenstemandsinstitutionen er en tilsigtet udvikling; der menes ikke at være råd til offentlige pensioner, hvilket var årsagen til den politiske opbakning til arbejdsmarkedspensionerne fra 1987 og frem og til skattefavorisering af privat opsparing. Marginaliseringen af denne hjørnesteen i den statslige, universelle velfærdsstat har bragt den danske velfærdsmodel nærmere til den tyske model, der er baseret på arbejdsmarkedet og dets parter, og til den angelsaksiske model, der er liberal fordi den giver et sikkerhedsnet for de allersvageste, mens øvrige selv må forsikre sig mod alderdom. Omkostningen er at mennesker uden tilknytning til arbejdsmarkedet tenderer mod at falde ud.⁹

Det er formentlig på dette område, at den nyliberale tendens har vist sig kraftigst. Enorme beløb kanaliseres fra demokratisk til kapitalistisk kontrol.

Den familiebaserede formuefordeling

Lad os nu undersøge fordelingen af formue og gæld, igen på familiebasis (deraf de høje beløb). Pension kan nu inddrages.

Tabel 9.8 belyser situationen i 2014; desværre er tabellen endnu ikke ført tilbage til tidligere år, så vi kan ikke analysere udviklingen.

Tabel 9.8. Formue og gæld i 2014, familiebaseret; andele af formuen

Kroner Procenter af formue	Lønmodtagere i alt	Lønmodtagere, højeste kategori	Lønmodtagere, mellems-te kategori	Lønmodtagere, grundniveau
FORMUE i alt, kroner	3.367.000	5.092.400	3.560.700	2.307.200
ANDELE AF FORMUE				
Bolig	44,3%	44,6%	44,5%	44,0%
Finansiell formue	12,0%	12,3%	10,3%	9,2%
- heraf aktier m.v.	5,9%	6,3%	4,3%	3,2%
Pensionsformue i alt, før skat på 40%	43,7%	43,0%	45,2%	46,7%
GÆLD i alt	1.152.300	1.625.300	1.238.200	842.800
- heraf prioritetsgæld	76,2%	79,7%	77,0%	73,6%
NETTOFORMUE	2.214.700	3.467.100	2.322.500	1.464.400

Vi kan konstatere at bolig og pension er de helt store poster og at de vægter nogenlunde lige meget; den finansielle formue kommer langt bagefter, og den er – ikke overraskende – af størst betydning for den øverste kategori.

I de sidste 20 år, nemlig 1995-2014, er danskernes nettoformue nærmest eksploderet. Inkl. pensionsformue, men ekskl. ejerbolig, er den vokset med omkring 285%. Finanskrisen gav et betydeligt dyk, især blev friværdien halveret frem til 2012,¹⁰ men derefter er det atter gået frem. Denne stigning afspejler ikke mindst udbygningen af de arbejdsmarkedsbaserede pensioner og faldet i renteniveauet, dermed gælden. Samtidig er huspriserne naturligvis steget meget kraftigt.

De 285% kan sammenlignes med at lønindekset i den private sektor i samme periode er steget med 67%.¹¹ Kapitalismen har kort sagt oplevet et voldsomt opsving.

Folkekapitalisme?

Giver det, på baggrund af undersøgelserne ovenfor, mening at tale om »folkekapitalisme«? Hvis »ja« vil det som nævnt bidrage til at løse vores problem med, hvorfor nyliberalismen ikke fik mere

modstand. Det vil også gøre det vanskeligere at skabe et alternativ til kapitalismen.

Folkekapitalisme er en gammel liberal drøm. Her er privatejendom (snarere end offentlig ejendom) et gode i sig selv, fordi det giver individet (snarere end fællesskabet) magt og frihed. Hertil kommer at markedsøkonomien naturligvis stabiliseres, hvis flere får en interesse i kapitalismen; også liberale kan indse at en polarisering mellem en klasse, der arbejder, men ikke ejer, og en klasse, der ejer, men ikke arbejder, er en eksplosiv cocktail.

Analysen ovenfor viser, at der er en tendens til at kapitalindkomster netto betyder mere og mere for almindelige lønarbejdere, idet de er vokset fra 1,4% af lønnen i 2000 til 6,5% i 2014 (Tabel 9.6). Men dette skyldes næsten udelukkende rentefaldet. De positive kapitalindkomster har stort set ikke øget deres vægt. Dog har bestræbelserne for at fremme private pensionsordninger givet denne type indkomst øget vægt (Tabel 9.7).

Alt i alt drukner kapitalindkomsterne stadig i forhold til lønnen, så det er ikke dækkende at tale om 'folkekapitalisme' i vore dages Danmark.¹²

Alligevel er det oplagt at ejerboligen siden 1960erne (især grundet boligforliget mellem SD og de borgerlige i 1966, hvor ejerlejligheder blev introduceret) er kommet til at betyde meget, og at de objektive interesser, der knytter sig hertil, har svækket klassebevidstheden; det så vi som nævnt allerede i 70erne med Erhard Jacobsen's Centrumdemokrater. Tidligere var det en hovedregel i politik at behandle lejere og ejere ligeligt, men efter 2001 er lejerne blevet glemt og ejerne begunstiget. Fogh Rasmussens skattestop indebar at der blev lagt låg på ejendomsskatterne, og boligboblen frem til 2008 var et forsøg på gøre ejerne glade ved at øge friværdien; denne politiske tendens er nærmest eskaleret på det sidste (i modsat retning trækker dog udfasningen af rentefradragsretten). Samtidig er det almennyttige byggeri blevet udsultet og andelsformen, med dens mini-fællesskaber, undergraves. Dette er konsekvent liberal politik, varetaget af borgerlige og socialdemokratiske regeringer, hvor det gælder om at udbrede privatejendommen og kapitalismen.

Derimod er pensionsformuernes betydning for den politiske bevidsthed formentlig noget svagere. Pengene er langt væk, i nogle fonde, og for de fleste kommer udbetalingerne først i en fjern fremtid.

Polarisering

Ovenfor noterede vi, at når vi ser på det mest relevante mål for styrkeforholdet mellem arbejde og kapital, nemlig lønkvote pr. time, har udviklingen siden 2000 overraskende været, at arbejderklassen er blevet styrket i forhold til kapitalen: mere af vær-diproduktet er gået til løn, mindre til kapitalindkomster.

Denne tendens for den funktionelle indkomstfordeling må imidlertid sammenholdes med en lige så bemærkelsesværdig tendens for den personlige indkomstfordeling, nemlig at *uligheden er øget* markant i samme periode, ja faktisk allerede siden 1995. Resultatet har været det paradoksale, at selv om arbejderklassen er blevet styrket, er den almindelige lønmodtager faldet bagud i forhold til deres bedrestillede medborgere.¹³

Som det ses af Tabel 9.9 var uligheden i indkomst stort set uforandret fra 1987 til 1994, men fra 1995 og frem til 2015 er den steget kraftigt, målt på Gini fra 22,41 til 28,79, svarende til 28½%, og mens de 20% rigeste i 1995 havde en indkomst, der var 3,16 gange så høj som resten, var denne faktor i 2015 vokset til 4,38, altså med 38½%. Begge opgørelser er målt på disponibel indkomst.

Tabel 9.9. Ulighed i disponibel indkomst 1987-2015

	1987	1995	2000	2007	2015
Gini	22,07	22,41	24,38	27,02	28,79
20/80	3,24	3,16	3,46	4,00	4,38

For lønmodtagerne (det store flertal i befolkningen) er lønnen naturligvis den store post i indkomsten, så for dem skyldtes den øgede indkomstulighed især større lønspredning. Siden 2000 er nominallønnen steget med 45% i den øverste kategori, overfor en stigning for lønmodtagere på grundniveauet med 34%; af-

standen mellem top og bund er øget. Men også deres kapitalindkomster er blevet polariseret, idet lejeværdien (der vægter langt mest blandt kapitalindkomsterne) siden 2000 er vokset 70% hos toppen og 47% hos bunden.¹⁴

AE har nærmere undersøgt grundene til den stigende indkomstulighed og kapitalindkomsternes rolle her. Tallene handler om de fattigste og rigeste 10% blandt 25-59årige, altså ikke specielt om lønmodtagere (der er givetvis mange marginaliserede blandt de fattigste). Det viser sig at i perioden 1995-2004 voksede den *reale disponible indkomst* for de fattigste 10% med sølle 2,7%, hvilket næsten udelukkende skyldtes de faldende renter; derimod er indkomst fra såvel løn som positiv kapitalindkomst faldet, og lejeværdien er stort set uforandret. Ser vi på de rigeste 10% steg deres *reale disponible indkomst* med ikke mindre end 27,2%, trukket især af lønnen og de selvstændiges overskud, men også takket være betydelige stigninger i de positive kapitalindkomster, ikke mindst lejeværdien.¹⁵

Denne polarisering blandt kapitalindkomsterne harmonerer med den samme tendens for samme periode ved *nettoformuen*. Der er ikke tal med en opdeling på selvstændige og forskellige typer af lønmodtagere, så vi må nøjes med udviklingen i den generelle formueulighed. En eksakt aflæsning af udviklingen er ikke mulig, fordi principperne for opgørelsen af nettoformuen har skiftet.

En opgørelse viser fordelingen ved starten på den nyliberale periode (1982). Det fremgår at de 50%, der havde den mindste nettoformue, besad -2,1 % af alle formuer (dvs. de havde gæld), mens den 9.decil (næstrigste) ejede 24,6% og den 10.decil (rigeste) 62,6%. Dette kan – med stor forsigtighed – sammenlignes med en opgørelse for 2009, der viser at de »fattigste« 50% (igen rangordnet efter formue) nu havde -19,1% af nettoformuen, mens 9. og 10. decil satte sig på hhv. 23,4% og 69,3%. Det tyder på en betydeligt mere skæv fordeling, drevet af at »de fattige« har gældsatt sig. Denne tendens bekræftes af en anden type opgørelse, der har set på fordelingen af den *skattepligtige formue*; her øgedes nettogælden for de fattigste 50% fra -9% i 1980 til -24% i 1993, mens den rigeste decils formueandel voksede fra 63%

til 81%, hvilket bringer andelen i nærheden af de 84%, som de rigeste havde i 1939. Den store ulighed i 30ernes gammeldags klassesamfund blev altså udjævnet i efterkrigstiden, men i den nyliberale periode har vi atter fået mere polarisering.

AE har specielt undersøgt underperioden 1996-2003. Det viser sig at de fattigste 20%, nu rangordnet efter indkomstens størrelse, gik tilbage fra 9,1% til 5,2% af nettoformuen, mens de rigeste 20% gik frem fra 43,6% til 48,6% (de 60% herimellem er gået 1,1 procentpoint tilbage). Dette er en meget kraftig polarisering på blot 8 år. AE henfører denne udvikling næsten udelukkende til de stigende boligpriser, der favoriserer ejere over lejere og blandt ejerne dem med de dyreste boliger. Som vi så i Tabel 9.8 er det boligen, der er den helt afgørende post i formuen, når pensionsformuen ikke tælles med; AE anslår for 2008, at friværdien udgjorde 86% af nettoformuen.¹⁶

I tallene ovenfor er *pensionsformuen* ikke medregnet, så lad os se lidt nærmere på den. Hvor skævt er den fordelt og hvad er tendensen?

Generelt vejer arbejdsmarkedspensionerne (AMP) stedse tungere indenfor den private pension (72% i 2005), og det giver i sig selv øget ulighed, eftersom de forskellige typer af marginaliserede kun i beskedent omfang er dækkede; modsat ATP, der er en universel ordning.

Privat pension har tre faser: Indbetaling, formue og udbetaling. Indenfor AMP indbetales en bestemt procent af lønnen, og indenfor privat pension generelt indbetales højtlønnede 11,1% af indkomsten og lavtlønnede 8,9%; resultatet var at de 18% rigeste i 2005 stod for 53% af indbetalingerne. I 2011 indbetales de fattigste 40% af hele den voksne befolkning mellem 0,8 og 5,2% af indkomsten, de rigeste 40% mellem 12,7 og 14,7%. Det er klart at denne skævhed afspejler sig i pensionsformuens størrelse (og i udbetalingerne): I 2011 havde de rigeste 25% mænd en formue på 4 mio kr. som 67årige, andet kvartil 2 mio kr, tredje kvartil 1 mio kr og 4. kvartil ca. 0,6 mio.¹⁷

Det forhold, at de rige indbetaler en større andel af indkomsten, betyder at uligheden i pensionsformue og udbetalingerne skærpes år for år.¹⁸

Den stigende ulighed i fordelingen af kapitalindkomster og formue sætter diskussionen om folkekapitalisme i perspektiv.

Nok kan der iagttages en – svag – tendens til at kapitalindkomster betyder mere for lønmodtagerne, når disse ses samlet, men den stigende polarisering på dette felt betyder, at langt de fleste almindelige lønmodtagere ikke er blevet opslugt af kapitalismen. Folkekapitalisme er højst et fænomen med gyldighed for de øverste lag.

Hvis denne tendens fortsætter og de rige i stigende grad monopoliserer kapitalen og dens indkomster, kan vi meget vel nå en situation, hvor kapitalen og dens frugter får *mindre* betydning for lønmodtagerne, således at vi nærmer os den marx'ske dikotomi mellem arbejde og kapital, løn og kapitalindkomster.

Alt i alt vil jeg konkludere, at hypotesen om at arbejderklassen tabte, fordi den blev erobret indefra af kapitalen, er svagt underbygget af empirien. Tallene er små og hypotesen svækkes af polariseringen af formue og kapitalindkomster.

Sammenfatning

Klasseanalysen i dette kapitel har holdt sig til det fundamentale, nemlig klassernes placering i den kapitalistiske produktionsmåde.

Vi har her set (Tabel 9.2), at arbejderklassen (private lønmodtagere) set over hele perioden efter 1982 er gået relativt frem på bekostning af de selvstændige, der er en blandingsform mellem kapital og arbejde; de selvstændiges rolle er nu ret ubetydelig. Vi kan også se, at der ikke er sket forskydninger efter 2000. Videre har de offentligt ansatte, der ikke er relateret til kapitalen, haft en konstant vægt på godt 1/3 af de beskæftigede.

Dernæst fokuserede vi på det centrale forhold mellem (privat) arbejde og kapital (Tabel 9.5). Det viste sig at over hele perioden har arbejdet fået en mindre andel af værdiproduktet, når vi måler pr. time. Dette skyldes at andelen er faldet betydeligt frem til 2000 og derefter er gået svagt frem. Når kapitalen – måske lidt overraskende – ikke har kunnet fastholde sin andel på det sidste, beror det på at kapitalismen er blevet mere ineffektiv (lav produktivitet) og mere krisebefængt (bemærk at det er under den

lille krise og derefter under finanskrisen at kapitalen har mistet terræn). Og vigtigst: Nok har lønmodtagerne samlet forbedret deres relative indkomstposition i forhold til kapitalen, men den stigende ulighed efter 2000 (1995), som dokumenteret af AE's analyser og udviklingen i Gini-koefficienten, tyder på at dette alene skyldes at de bedrestillede lønmodtagere har trukket lønvoten op; det store flertal af almindelige lønmodtagere har ikke forbedret deres position i forhold til kapitalen.

Endelig har vi set, at kapitalindkomsterne har haft en svagt stigende betydning for lønarbejderne, når disse ses samlet; det er her ejerboligen og pensionen, der er vigtige, mens finansielle indkomster (aktier etc.) er meget små. Tendensen til folkekapitalisme modvirkes dog af den stigende polarisering af kapitalindkomsterne.

I Kapitel 10 breder vi klasseanalysen ud. De marginaliserede, der lever af overførselsindkomster, inddrages og overfor denne underklasse kan vi bestemme en overklasse.

Statistisk appendiks

Statistikken inddeler hele befolkningen i *arbejdsstyrken* og dem *udenfor arbejdsstyrken*, nemlig børn, ældre (pensionister) og de, der af en eller anden grund (fx på efterløn eller invalidepensionister) ikke står til rådighed for arbejdsmarkedet.

Arbejdsstyrken inddeles i *beskæftigede* og *arbejdsløse*, hvor de sidstnævnte enten modtager dagpenge eller kontanthjælp.

De offentlige ansattes vægt målt tidligere normalt som andel af arbejdsstyrken, men senere især i forhold til beskæftigede. Hvis arbejdsløshedsprocenten er den samme for offentligt ansatte som for andre, giver det ikke nogen forskel.

De beskæftigede kan opgøres på forskellig måde.

I nogle opgørelser lægges heltids- og deltidsbeskæftigede sammen til et bruttobegreb om antal jobs, i andre medregnes kun heltidsbeskæftigede og i en tredje type opgørelser indregnes deltidsbeskæftigede, men med en lavere vægt. Endelig kan man i stedet for antal jobs måle antal præsterede timer (den opgørelse benytter jeg ikke).

Dette giver problemer med sammenlignelighed over tid, fordi

den relevante statistik ofte bruger forskellige beskæftigelsesbegreber i forskellige perioder. Derfor kan der være databrud. Det afgørende i min sammenhæng er imidlertid ikke de absolutte tal, men tendensen over tid, og den kan aflæses indenfor perioder med samme beskæftigelsesbegreb.

Til Tabel 9.1.

De lodrette streger markerer databrud efter 1982 og efter 1995.

For 1982: Se Tabel 6.2, med tilhørende forklaring, hvoraf det fremgår at beskæftigede i offentlige virksomheder er beregnet ved at addere beskæftigede indenfor forsyning, post og tele etc.

For 1985, 90 og 95: Jeg bruger nationalregnskabsets opgørelsesmetode frem til og med 1995, for kun her er der tal for beskæftigede i offentlig service, jf. St.TO 1990: 113 og St.TO 2000: 126.

Hertil kommer ansatte i offentlige virksomheder. I statistikken er disse virksomheder besværlige at have med at gøre. I Statistisk Årbog, diverse årgange, er der for første gang samlede tal for denne kategori af offentligt ansatte. Virksomhederne kaldes »tilskudsområder«, der »omfatter ansatte i statslig og/eller kommunalt subsidierede private og selvejende institutioner, hvor mindst halvdelen af institutionens indtægter hidrører fra det offentlige, samt ansatte i institutioner og virksomheder med andre former for tilknytning til staten og kommunerne som fx folkekirken, kommunale organisationer, Danmarks Radio eller forsyningsvirksomheder, hvor staten og/eller kommunerne besidder mindst halvdelen af aktiekapitalen eller udgør hovedparten af virksomhedens interessenter« (St.Å. 1995: 177). Dette beskriver hvad der senere kaldes offentlige selskaber og selskabslignende virksomheder.

Problemet er at tallene for »ansatte« i offentlige service i denne statistik er noget højere end »beskæftigede« i nationalregnskabsstatistikken, som jeg i øvrigt benytter; »ansatte« er altså en mere omfattende kategori end »beskæftigede«.

Jeg har søgt at løse dette problem ved at beregne, hvilken andel ansatte i »tilskudsområderne« udgør af »personalet« i stat, amter og kommuner, fx 15% i 1985; derefter har jeg antaget at samme forhold gælder mellem offentlige virksomheder og offentlige

tjenester i nationalregnskabet beskæftigelsesopgørelse, hvilket for 1985 er 15% af 751.700 = 112.800.

Tabel 9A angiver de absolutte tal bag Tabel 9.1, frem til 1995.

Tabel 9A. De offentligt ansatte 1985, 1990 og 1995, absolutte tal

I tusinder (procent)	1985	1990	1995
Samlet beskæftigelse	2.531,5	2.605,7	2.538,8
Off. tjenester	751,7	771,5	769,9
Off. virksomheder	112,8	121,1	134,0
Off. beskæftigede	864,5	892,6	903,9

For 2000 og derefter benytter jeg ikke nationalregnskabet, men den registerbaserede arbejdsstyrkestatistik (RAS), der anvender en anden opgørelsesmetode. I RAS er der direkte og sammenlignelige tal for ansatte indenfor offentlige tjenester og indenfor offentlige virksomheder, se St.TO 2010: 42f og St.TO 2014: 38f.

Tallene fra 2000 og frem er altså sikrere end tallene før, men selv om der kan være usikkerhed om de absolutte tal før 2000, er tendensen ubetvivlelig mellem 1985 og 95, eftersom jeg bruger samme metode.

Til Tabel 9.2.

Mit grundlag er nu arbejdsmarkedsstatistikken, for kun her er der tal for selvstændige og lønmodtagere. Det samlede tal for beskæftigede ligger lidt højere end i nationalregnskabsstatistikken, der som nævnt var grundlaget for beregningen af de offentligt ansattes andel af de beskæftigede, fx i 1985 hhv. 2.598.600 og 2.531.500.

Tallene for 1982 er fra Tabel 6.3.

Beregningsmetoden for 1985-95 er denne, med 1985 som eksempel:

1) Antal selvstændige plus hustruer udgjorde 314.900 ud af de 2.598.600, altså 12,1%; de resterende 2.283.700 var lønmodtagere (beskæftigede), og de udgjorde altså 87,9% af alle beskæftigede.

Kilde: St.TO 1993: 46, og St.TO 1998:50. Bemærk at den samlede

beskæftigelse i denne opgørelse ligger lidt højere end i forrige tabel, hvor nationalregnskabet's tal blev anvendt.

Tabel 9B. Klassedelingen 1985, 1990 og 1995, før udskillelse af offentligt ansatte (absolutte tal)

	1985	1990	1995
Selvstændige (inkl. hustruer)	314,9	278,6	247,6
Lønmodtagere (private og offentlige)	2.283,7	2.395,1	2.369,6
Samlet beskæftigelse	2.598,6	2.673,7	2.617,2

2) Det antages at de offentlige ansattes andel af den samlede beskæftigelse er den samme i begge opgørelser, altså for 1985 34,2% (se Tabel 9.1), dvs. 888.700. Da alle offentligt ansatte er lønmodtagere, kan arbejderklassen – dvs. privatansatte lønmodtagere – beregnes som alle lønmodtagere minus de offentligt ansatte, altså for 1985 87,9% minus 34,2% = 53,7%. Altså 53,7% af 2.598,6 = 1.395.000.

Tabel 9C. Klassedelingen 1985, 1990 og 1995, efter udskillelse af offentligt ansatte (absolutte tal)

	1985	1990	1995
Arbejderklasse	1.395,0	1.480,7	1.437,9
Selvstændige (inkl. hustruer)	314,9	278,6	247,6
Offentligt ansatte	888,7	914,4	931,7
I alt beskæftigede	2.598,6	2.673,7	2.617,2

For 2000 og derefter forenkles tingene, fordi den registerbaserede arbejdsstyrkestatistik (RAS) tillader direkte at relatere såvel de offentligt ansatte som selvstændige og lønmodtagere til den samme opgørelse af den samlede beskæftigelse. Denne opgørelsesmetode giver noget mindre tal end nationalregnskabet, der fx for 2013 har en samlet beskæftigelse på 2.776,9.

Tabel 9D. Offentlige og private sektor 2000-2013 (absolutte tal)

	2000	2005	2010	2013
Samlet beskæftigelse	2.759,3	2.710,5	2.699,8	2.660,4
Offentlige sektor	945,9	928,4	958,9	925,1
- heraf off. tjenester	846,3	844,0	885,2	859,5
- heraf off. virksomheder	99,6	84,4	73,7	65,6
Private sektor	1.813,4	1.782,0	1.740,9	1.735,3
- heraf selvstændige	226,2	196,4	210,5	203,4
- heraf lønmodtagere	1.587,2	1.585,6	1.530,4	1.531,9

Kilde: St.TO 2010: 42f, og St.TO 2014: 37ff.

Til Tabel 9.3.

Kilde: St. Å 1987, 2002 og 2016.

Anm.: Indkomsten er før skat og omfatter løn, profit og overførselsindkomster, men ikke formueindkomst og private pensioner. Medhjælpende hustruer er indregnet (forholdsmæssigt) i tallene for selvstændige.

Til Tabel 9.4.

Kilde: Som tabel 9.3.

Residualet er overførselsindkomster, fx for selvstændige i 1983 $100 - 14 - 79 = 7\%$ af indkomsten.

Til Tabel 9.5.

I denne analyse er det let at udskille den private økonomi fra den offentlige. Statistikbankens tabel for produktivitetsudviklingen – der går helt tilbage til 1966 – omhandler i udgangspunktet kun den private økonomi, og det samme gælder tallene for reallønsudviklingen.

Det skal nævnes at begrebet om arbejdsproduktivitet er en neutral opgørelse. Hvad årsagen til stigningen fra 100 til 110 enheder er, er et andet spørgsmål, som jeg ikke skal komme ind på. Marxister vil henføre væksten til arbejdet alene, idet kapital reduceres til arbejde (så og så mange timer ›dødt arbejde‹, også kaldet ›konstant kapital‹); moderne standardteori søger at måle,

hvor meget der skyldes arbejdet (måske bedre organisering), hvor meget kapitalen (flere og bedre maskiner pr. arbejdstime), hvor meget innovation etc.

Tabel 9.5 er baseret på Tabel 9E.

Kilderne er St.B. NP23 om arbejdsproduktiviteten (vækst-raterne for arbejdsproduktiviteten er baseret på bruttofaktoringkomst (BFI) pr. time.). Realløn fra Tabel 7.1.

Tabel 9E. Vækst i arbejdsproduktiviteten, realløn og profit 1983-2015 (alle årene)

Procent pr. år	Vækst i arbejdsproduktiviteten = værdiprodukt pr. time	Vækst i privat realløn (pr. time)	Difference = vækst i profit pr. time
1983	3,5	-0,5	4,0
1984	3,4	-1,2	4,6
1985	2,8	0,5	2,3
1986	1,7	1,4	0,3
Gnsn. 1983-86	2,9	0,1	2,8
1987	3,6	4,3	-0,7
1988	3,7	0,5	3,2
1989	3,5	-0,6	4,1
1990	3,6	1,2	2,4
1991	2,5	1,6	0,9
1992	2,7	0,9	1,8
1993	2,8	(1,0)	1,8
Gnsn. 1987-93	3,2	1,3	1,9
1994	6,9	1,1	5,8
1995	1,3	1,5	-0,2
1996	1,5	1,6	-0,1
1997	1,5	1,9	-0,4
1998	-0,5	2,4	-2,9
1999	1,5	1,4	0,1
2000	3,4	0,4	3,0
Gnsn. 1994-2000	2,2	1,5	0,7
2001	-0,5	2,3	-2,8
2002	0,5	1,3	-0,8

2003	2,9	1,7	1,2
Gnsn. 2001-03	1,0	1,8	-0,8
2004	3,1	1,9	1,2
2005	1,7	1,1	0,6
2006	1,6	1,3	0,3
2007	-0,6	2,0	-2,6
Gnsn. 2004-07	1,5	1,5	0,0
2008	-1,7	1,2	-2,9
2009	-0,7	1,7	-2,4
2010	6,2	-0,1	6,3
2011	-0,2	-0,9	0,7
2012	2,2	0,8	1,4
2013	-2,4	0,5	-2,9
2014	0,3	0,8	-0,5
2015	-0,3	0,9	-1,2
Gnsn. 2008-15	0,4	0,6	-0,2

Til Tabel 9.6 og 9.7.

Kilde: St.B. INDKF104.

Det træffer sig så heldigt, at denne tabel indeholder alle de relevante oplysninger om kapitalindkomsterne for lønmodtagerne (dog ikke pension, som jeg inddrager efterfølgende). Tabellen dækker perioden 2000-14 og er på familieniveau, hvilket naturligvis giver højere tal end en tilsvarende tabel for personniveauet; den sidste har den ulempe at kun 2010-14 er dækket, hvortil kommer at det kan være problematisk at fordele familiens indkomst på mand og kone. Tabellen skelner ikke mellem privat og offentligt ansatte, hvilket imidlertid ikke gør så meget i denne sammenhæng, hvor der ikke er nogen grund til at antage en forskel.

»Lønmodtager i alt« inkluderer også kategorierne »Lønmodtagere i øvrigt« og »Lønmodtagere uden nærmere angivelse«, i alt ca. 300.000 familier, som jeg ikke har udskilt til særlig analyse.

I 2013 omlagde Danmarks Statistik indkomststatistikken, hvilket bl.a. betød en justering af grænserne mellem lønmodtagergrupperne, at selvstændiges renteudgifter betragtedes som

et fradrag i deres overskud og at lejeværdien blev nedjusteret. Forbrugerstatistikken (FU-tabellerne i Statistikbanken) er ikke omfattet af revisionen, hvilket betyder at den ikke er sammenlignelig med indkomststatistikken. Se Danmarks Statistik's »Indkomster 2014«; der er mange årgange af denne publikation (før 1997 hed den »Indkomst og formue«). Ved samme lejlighed udarbejdedes der en ny formuestatistik, hvor der indtil nu kun er tal for 2014; denne statistik udmærker sig ved for første gang at inddrage pensionsformuen. Der arbejdes på at føre disse nye statistikker længere tilbage i tiden.

Til Tabel 9.8.

Kilde: St.B. FORMUE4.

Da jeg i dette kapitel søger at se bort fra den offentlige sektor, dermed også skat, er pensionsformuen opregnet før skatten på 40%; ligeledes er der set bort fra de offentlige tjenestemandspensioner. Et par mindre betydende pensionsordninger er udeladt.

Til Tabel 9.9.

Kilde: St.B. IFOR41.

Noter

- 1 Jf. tabellerne 4.4 og 6.3.
- 2 St.B. INDKP104.
- 3 Der tales ganske vist om arbejdskraft og »andre produktionsfaktorer«, men disse ses som en helhed og deres afkast betragtes som forskellige typer af kapitalindkomster.
- 4 Jf. St.Å. 2016: 253: »Den samlede indkomst fra produktionen består af løn og overskud i virksomhederne (bruttooverskud og »blandet indkomst«). »Blandet indkomst« skyldes at det for nogle indkomster (tænk på den lille købmand) er umuligt at udskille afkastet fra arbejdet og afkastet fra kapitalen.
I øvrigt er BFI jo *brutto*faktorindkomsten, så afskrivningerne (reinvesteringerne) er inkluderet i overskuddet; denne del af kapitalindkomsterne udgør ret stabilt knap 20% af BFI.
- 5 Kilden er diverse årgange af St.TO. – I sin analyse af dansk kapitalisme overser Hadberg (2009) at lønkvoten også afhænger af beskæftigelsen. Desuden er hans aflæsning af reallønsudviklingen forkert, fordi hans kilder i Statistikbanken (NATO3 og NAT18) ikke kan bruges til dette formål; specielt når han frem til at der var en væsentlig stigning under Schlüter's magre år.
- 6 De konkrete oplysninger ovenfor om arbejdere/funktionærer, ejere/lejere og biler stammer fra St.Å. 1952 samt Boligtællingen fra 1955. Om vilkårene i dag er brugt St.Å. 2016. Andel af lønmodtagere med egen bolig, se St.B. FU6.
- 7 Der er separate tal for topledere og »højeste niveau«. De nævnte procenter er beregnet ved at vægte de to sæt tal med antal familier i hver gruppe.

- 8 Oplysningerne stammer fra hhv. St.Å. 1995: Tabel 240 og St.B.FU6.
- 9 SFI, 2008 og 2014. – LO kæmpede for en statslig ordning, men tabte; se Due/Madsen, 2012.
- 10 Goul Andersen, 2013: 35ff.
- 11 St.Å. 2016, samt – for udviklingen i lønindekset – diverse årgange af St.TO.
- 12 I Lundkvist, 2008, overvurderede jeg tendensen til folkekapitalisme.
- 13 »Ulighed« må adskilles fra »fattigdom« (som jeg ikke diskuterer). »Relativ fattigdom« er et begrebsligt mismask, i Danmark defineret som mennesker med mindre end halvdelen af medianindkomsten. Det indebærer at i et tænkt minisamfund af milliardærer, er der nogen, der er »relativt fattige«, fordi de har lidt færre helikoptere end normen. Jeg mener det er absurd at aktivere fattigdomsbegrebet her: der er ulighed, men ingen fattigdom. Fattigdom bør alene defineres absolut, fx en indkomst på under \$2 om dagen.
- 14 Beregnet ud fra St.B. INDKF104.
- 15 AE, »Fordeling og levevilkår, 2007: 9.
- 16 Se Danmarks Statistik: »Indkomst og formue, 1985-86«, tabel 4, for 1982. Dengang skulle man betale formueskat og tabellen er baseret på de opgivne formuer (og gældsposter). Formuer omfatter ejerbolig og indeståender hos banker og kreditforeninger samt virksomhedernes maskiner, inventar etc.; dette inventar er naturligvis koncentreret blandt de rigeste, og da denne post ikke er omfattet af formuebegrebet i 2009, må uligheden være vokset mere fra 1982 til 2009 end angivet i teksten. Andelen for 2009 er fra AE 2009 (»Fordeling og levevilkår«), p.16, der også rangordner efter formuestørrelse. Hverken for 1982 eller 2009 er pensionsformuen med. St.Å. 1995: Tabel 240, om finansiel formueindkomst i 1987. St.B. FU6 om nettoopsparingen.
- Opgørelsen af fordelingen af den skattepligtige formue er fra Bonke, 1997: 247.
- Om udviklingen 1996-2003, se AE 2006, Fordeling og levevilkår, s. 31.
- Om friværdis vægt i 2008, se AE 2008, Fordeling og levevilkår, s.13.
- Det skal nævnes, at DØR i rapporten fra efteråret 2016 når frem til at formueuligheden (ekskl. pension) *mindskedes* mellem 1990 og 2007, for derefter at stige, således at graden af ulighed var stort set den samme i begyndelsen og slutningen af perioden. Dette er i modstrid med vurderingen ovenfor, og specielt med AE's analyse af tidsrummet 1996-2003, hvor DØR finder at uligheden er reduceret. Se DØR, 2016: 258, Tabel V.18.
- 17 SFI, 2008: 65ff, SFI, 2014: 39ff og 58, og Hadberg/Voss, 2008, der trækker på tal fra Skatteministeriet.
- 18 Igen er denne vurdering i strid med DØR's rapport, hvor det hedder at inkludering af pensionen i nettoformuen »formentlig ville« trække i retning af at reducere formueuligheden fra 1990 til 2014, da væksten i pensionsformuerne har øget formuerne relativt mest i bunden og i midten af formuefordelingen« (DØR, 2016: 257).

Kapitel 10

Staten

Kapitlet indledes med en kort fremstilling af den *nyliberale statsopfattelse*, hvorefter jeg ser på, hvordan denne stat adskiller sig fra den tidligere Keynesianske velfærdsstat. Hvilken *økonomisk politik* fører den? Og ikke mindst: Kan denne stat *integrere økonomien* ved at skaffe den efterspørgsel, der er nødvendig for afsætningen? Kapitalismen har nogle forudsætninger, som den i sin rene form tenderer mod at ødelægge, men kan den nyliberale stat så træde til og redde kapitalen fra sig selv, således som den Keynesianske velfærdsstat tidligere gjorde?

Dernæst vender vi os fra, hvad staten gør med kapitalismen, til *hvad kapitalismen gør med staten*. Under demokratisk kapitalisme er staten dobbeltbestemt, men i den nyliberale epoke styres staten mere af kapitalistiske, og mindre af demokratiske principper. Demokratiet udhules, når den angivelige »økonomiske nødvendighed« giver mindre plads til politisk valg. Samtidig tømmes demokratiet for indhold, fordi politiske opgaver omdefineres til »saglige spørgsmål«, som derefter placeres i angiveligt neutrale institutioner; eller de retsliggøres, altså overlades til retslig ekspertise; eller politikken internationaliseres og euro-pæiseres og fjernes dermed fra det nationale demokratis dagsorden. Folketingets magt begrænses således på mange måder.

Endelig undersøger jeg på hvilken måde statens indgriben modificerer forrige kapitels *klasseanalyse*. Hvad betyder det at en stor del af vælgerne, især offentligt ansatte og modtagere af overførsler, får deres indkomst fra det offentlige, dvs. fra befolkningens skattebidrag?

I kapitlet sammenlignes til tider med udviklingen i de andre kapitalistiske lande, men en diskussion af Danmarks integration i den globale kapitalisme må vente til Kapitel 11.

Staten og finanspolitikken

I »gamle dage« var økonomien og staten mindre integreret end i dag, altså langt hen ad vejen to forskellige verdener.

Økonomien var privat og ledet af arbejdsgivere bag hvilke kapitalen lurede, mens staten var ledet af ministrene og andre politikere. Staten producerede ikke meget, slet ikke varer og få tjenester, eftersom velfærdsstaten var rudimentær; dog var det meste af den kommunikative og fysiske infrastruktur (post, telefon, veje, tog) på offentlige hænder. Vi har da også set at staten kun bidrog marginalt til den samlede økonomi, helt frem til slutningen af 50'erne blot omkring 15% af både BFI og arbejdsstyrken (Tabel 5.2 og Tabel 6.2). Derfor var finanspolitik, hvor staten ved at regulere skatter og udgifter påvirker den samlede økonomi, stort set umulig; det så vi i 30'erne, hvor man halvhjertet forsøgte, men uden den store effekt; økonomisk politik var især told-, valuta- og pengepolitik.

På den anden side greb staten på anden vis kraftigt ind med regulering, når der var krig eller krise, og det var der ofte, med 1. og 2. Verdenskrig og 30'ernes verdenskrise. Liberale så dette som undtagelser, mens Socialdemokratiet her anede konturerne af fremtidens planøkonomi. Keynes var ikke planøkonom, men han så nødvendigheden af at staten førte så megen finanspolitik som muligt for at redde kapitalismen fra sin egen uorden. Endnu i 30'erne afviste mange makroøkonomi som ikke-eksisterende, fordi hele økonomien mentes at kunne reduceres til de mange private aktører, men iflg. Keynes var den samlede økonomi andet og mere end summen af privat økonomisk aktivitet.

Det var Keynes og Keynesianerne, der stod bag opstillingen af de første nationalregnskaber umiddelbart efter krigen; og det var dem, der fik gennemført at offentlige udgifter talte på lige fod med privatforbrug og private investeringer i opførelsen af bruttonationalproduktet BNP ($BNP = C + I + G$, hvor C er forbrug, I investeringer og G »government«).¹

At dette lykkedes uden nævneværdig modstand må tilskrives læren fra 30'erne og den generelt venstreorienterede stemning på

daværende tidspunkt. Det brød nemlig med de gængse ideologiske positioner.

Ortodokse marxister betragtede staten under den kapitalistiske produktionsmåde som en tvangsstat, der sørgede for politi og domstole; hertil kom at offentlig aktivitet af to grunde blev anset for uproduktiv: den producerede ikke merværdi (den overordnede marxistiske definition af produktivt arbejde), fordi aktiviteten ikke blev udbyttet af en kapitalist, og den skabte immaterielle tjenesteydelser, der ikke kan akkumuleres og således ikke bidrager til rigdommen/kapitalen (den supplerende marxistiske definition – anvendt i Sovjetunionen – af produktivt arbejde).²

Ortodokse liberale havde en tilsvarende negativ holdning til den del af statsaktiviteterne, der gik ud over tvangsstaten, fordi en sådan regulerende stat pr. definition kastede grus i markedsmechanismen og forhindrede den usynlige hånd i at udføre sine mirakler. Økonomisk statsaktivitet var ikke blot ikke produktiv (værdierne skabes i den private sektor), men decideret kontra-produktiv, fordi den via skatten beslaglægger private værdier.

De to ortodoksier kunne således enes om en negativ holdning til staten, fordi den hhv. understøtter og undergraver kapitalismen.

I efterkrigstiden tromlede Keynesianismen hen over disse hævdvundne opfattelser. Men hvordan hæve den offentlige sektor til ære og værdighed? Hvordan inkludere G i BNP? Det kræver at de offentlige ydelser prissættes, for ellers kan de ikke lægges sammen med C og I til ét tal.

Striden om BFI

Offentlige serviceydelser finansieres jo kollektivt, via skatten, hvorefter de stilles gratis til rådighed for befolkningen. Der er derfor ingen markedspris, der kan bruges til at bestemme en produktionsværdi (jf. også Indledningens appendiks).

Man kunne doktrinært fastholde at BFI ikke måler den skabte værdi, men den skabte *markeds*værdi, hvorfor offentlige tjenester ikke bør indgå i BFI. Dette synspunkt flugter med den liberale

opfattelse, hvor markedet er standarden for økonomisk rationalitet. Værdi er markedsværdi, og derfor ligger pengene bedre i borgernes lommer end i statskassen. Imidlertid ville en udelukkelse af offentlige serviceydelser fra BFI have den mærkelige konsekvens, at en hofteoperation på et privathospital skaber værdi, mens præcis den samme operation på et offentligt hospital ikke gør det. BFI har altid været til forhandling, eftersom det er et intenst politisk tema, hvad der skaber samfundsmæssig værdi. BFI er ikke en objektiv kategori, mejslet i sten.

En anden udfordring, man stod overfor, var at der udover det offentlige var en masse økonomisk aktivitet, der nok var privat, men ikke markedsmæssig, specielt var landsbyerne i Indien og mange andre fattige lande mere eller mindre selvforsynende. Denne aktivitet blev søgt værdisat og indregnet i BFI. Derimod blev husmødres hjemmearbejde i fx Danmark noget ulogisk ikke medtaget.³ Og kan det virkelig passe, har mange spurgt, at aktiviteter, der undergraver miljøet, indgår i BFI? Skulle de ikke snarere fratrækkes? Og hvad med militæruddgifter? Bidrager de til velfærden? Derfor har man arbejdet med forskellige alternative velfærdsmål.

Også ud fra en ikke-liberal holdning er der problemer med at tildele offentlig aktivitet et BFI, som jo er baseret på de priser for varer og service, som opstår gennem køb og salg. Begår vi ikke en intellektuel markedsgørelse af den offentlige sektor ved at tildele den en bestemt BFI, så dens omfang kan sammenlignes med den private sektor? Burde man ikke fastholde den principielle forskel på den private og offentlige sektor ved at nægte at lægge dem sammen til ét tal?

Faktisk har økonomer og statistikere vedtaget at værdisætte de offentlige tjenester efter deres omkostninger, forstået som lønudgifterne til de offentligt ansatte (man kunne også have værdisat den offentlige sektor som summen af skatterne). Dette er en pragmatisk nødløsning, fremkaldt af at man mener at den private og offentlige sektor har så mange fællestræk, at en sammenligning kan forsvares, men det er selvfølgelig principielt utilfredsstillende, at man har forskellige definitioner af BFI for de to sektorer, hvor kun den private er baseret på markedsprisen

og derfor omfatter både omkostninger og profit.⁴ Faktisk kunne man have fået en konsistent sammenligning, hvis også den private sektor alene blev baseret på omkostningerne; den mulighed har jeg dog ikke set diskuteret, hverken i vore dage eller historisk.

Homogeniseringen af de to sektorer undertrykker imidlertid det særegne ved den offentlige sektor, nemlig 1) at den er demokratisk styret og derfor varetager de behov, som fællesskabet definerer, modsat den private sektor, der er kapitalistisk styret og varetager individuelt definerede behov, og 2) at den ikke er underlagt et krav om maksimalt overskud, for i princippet skal den blot 'løbe rundt', således at skatterne er tilstrækkelige til at finansiere de opgaver, som Folketing og regering har vedtaget at fællesskabet skal løse.⁵

Dette var prisen for at blive betragtet som på lige fod med den kapitalistiske sektor. I denne bog accepterer jeg imidlertid – under protest – at det offentlige tilskrives en omkostningsbaseret BFI, men problemet begrunder at denne sektor betragtes særskilt.

Måske ville det simpleste – eller ærligste – være at rense BFI for al ikke-markedsmæssig aktivitet, fra offentligt forbrug til indisk selvforsyning. Dermed ville vi få et præcist mål for udbredelsen af markedsökonomien, uden prætentioner om at det siger noget om velstand eller velfærd.

Der er et yderligere problem ved at identificere værdiskabende aktivitet.

Man kan således spørge, hvorfor den finansielle sektors ydelser skal tælle med i BFI, eftersom de ikke producerer noget i sig selv nyttigt. Sektoren opsamler opsparing, multiplicerer disse penge (kreditmultiplikatoren) og udlåner dem, på en god dag, til virksomheder og husholdninger. En bank *skaber* ikke noget, den *formidler* blot. Men denne funktion er jo indirekte nyttig, kan man sige, fordi der dermed skabes bedre muligheder for produktion af umiddelbart nyttige varer og tjenesteydelser.

Jo, men hvis det argument accepteres, åbnes der en ladeport, for næsten alt kan hævdes indirekte at bidrage til vækst og velstand, fx det offentliges indkomstoverførsler, der går til de

mindre velstående, der forbruger meget, mens den skat, der finansierer ydelserne, tages fra de mere velstående, der forbruger mindre (og opsparer mere), således at nettoeffekten er en styrkelse af samfundets effektive efterspørgsel, hvilket sætter gang i økonomien og dermed fremmer væksten, altså værdiskabelsen. Allerede Marx var inde på sådanne indirekte effekter, nemlig da han, måske noget satirisk, argumenterede for at forbrydere bidrager til samfundets velstand ved at give indkomst til dommere og advokater (og man kunne tilføje: journalister og avisejere).

Som det er fremgået indregnes den finansielle sektors ydelser i BFI, selv om dette faktisk står i modsætning til den almindelige sondring mellem *realøkonomi* og *finansiell økonomi*, en sondring, der også anvendes i den officielle statistik, der nemlig skelner mellem finansielle og ikke-finansielle selskaber. I denne bog accepteres statistikens inkludering af finansielle ydelser i BFI, fordi det skaber for mange sammenlignelighedsproblemer ikke at gøre det, og også fordi dette bidrag er ret ringe.

Det nyliberale opgør med Keynesianismen

Fra 1970erne og frem kom opgøret med Keynesianismen. Det betød at den liberale opfattelse af den offentlige sektor atter vandt frem, både i praksis og i teorien. I dette afsnit ser vi på det sidste.

Jeg skal ikke komme ind på den snævrere økonomiske kritik, fx at en ekspansiv finanspolitik angiveligt blot skaber inflation, fordi effekten på beskæftigelsen er kortvarig, om overhovedet eksisterende, eller at offentlige investeringer har en tendens til at fortrænge de private (»crowding out») og derfor ikke har nogen ekspansiv effekt. I stedet vil jeg se på de mere principielle sider af det nyliberale angreb på den offentlige sektor.

Murbrækkerne var her teorien om »public choice«. Hidtil havde man, blev det hævdet, betragtet politikere og offentligt ansatte som en »black box«, der blot implementerede vælgerens vilje. Det er forkert, for de er også mennesker, dvs. inkarnationer af »homo oeconomicus«, der drives af deres egne, individuelle interesser. De maksimerer deres egen nytte og de stræber – som CEOer i et privat selskab – efter at øge deres magt ved at øge den

offentlige institutions ressourcer og udvide deres ansvarsområde. De er ikke engle, de er som os andre.

Man har, hedder det videre, set ›markedsfejl‹ som det problem, der legitimerede at staten greb ind med fx monopol- og miljølovgivning, altså betragtet staten som markedets nødvendige modmagt, men det kritiseres nu ud fra to vinkler. Disse ›markedsfejl‹ formodes at være tvivlsomme, for ved nærmere eftersyn viser det sig at monopol ikke er så skadeligt endda; det giver stordrift og effektivitet, og så længe der en teoretisk mulighed for andre at komme ind på dette marked, vil truslen om potentiel konkurrence holde monopolisten i skak. Angående eksternaliteter såsom miljøskader, kan markedet selv klare problemet ved at lade forbrugerne betale en højere pris (Coase) eller ved fx at lave et marked for CO₂-kvoter.

Mennesket, hvad enten det lever i den kapitalistiske eller demokratiske sektor, ses invariant som ›homo oeconomicus‹. Det betyder, i sin konsekvens, at det sociale menneske ikke eksisterer. Den tanke, at den sociale ramme kan sætte sit præg på menneskers værdier, interesser og adfærd, afvises ikke, af den simple grund at den ikke opstår. Fx eksisterer der på denne fløj en ›økonomisk demokratiteori‹ (Schumpeter og Downs), hvis pointe er at politikerne imiterer markedet ved stedse at maksimere magt (svarende til profit i den private sektor), således at erklærede sociale værdier og principper blot er ›windows dressing‹, på linje med private virksomheders reklame.⁶

Den offentlige sektor er, med andre ord, blot den forklædte og idylliserede private sektor. Men som sådan er den som nævnt skadelig, fordi den via skatten flytter penge fra produktiv, privat aktivitet til uproduktiv, offentlig aktivitet.

Dette er et portræt af den nyliberale statsopfattelse i renkultur.

I denne optik er der to mulige kure. Den ene er at erstatte velfærdsstaten med en minimalstat; det er sket i moderat omfang i Danmark, hvor den offentlige andel af BFI er reduceret med knap 5 procentpoint (i England er sektoren beskåret mere drastisk); især er den elektroniske og dele af den fysiske infrastruktur blevet overladt til kapitalistisk styring.

Den anden mulighed er at omdanne den offentlige sektor i markedets billede; det er det, der er sket med New Public Management og andre tiltag. I stedet for tidligere tiders tjenestemænd har vi fået resultatlønnede offentlige chefer og gennemkontrollerede lærere og hjemmehjælpere, fordi man går ud fra, at de kun tænker på sig selv; de er – som nævnt – som aktørerne i den private sektor og derfor ikke til at stole på. For nyliberale er markedet standarden for rationalitet og effektivitet, så derfor gælder det om at gøre den offentlige sektor markedslignende, altså udrense tidligere tiders mere sociale normer og fremgangsmåder.

Jeg vil mene at den nyliberale grundteori om den offentlige sektor er analytisk tvivlsom, fordi den stort set uden begrundelse antager at offentligt ansatte, fra ministre og ned, er selviske, i modstrid med sektorens fællesskabsorienterede identitet; den åbner ikke for overvejelser om, hvorvidt en demokratisk institution kan indebære andre bevæggrunde end vi kender fra markedet. Men som normativ teori har den været effektiv. Den er langhen ad vejen blevet implementeret og presser dermed de offentligt ansatte til at blive mindre socialt og mere selvisk anlagte.

Der er mange grunde til at socialdemokrater, og også nogle på venstrefløjnen, i en vis udstrækning har overtaget det nyliberale billede af den offentlige sektor, og i hvert fald kun har ydet spagfærdig modstand mod sektorens kommerialisering. Magtforskydningen i samfundet efter kapitalens frisættelse er givetvis den afgørende grund. Men det har også spillet ind, at kampen om den offentlige sektor på det ideologiske plan blev tabt på forhånd, fordi sektoren kun blev forsvaret med pragmatiske argumenter (kan der overhovedet spares penge ved udlicitering?), ikke ved at fastholde at sektoren er demokratisk og derfor – hvis man er demokrat – at foretrække for den kapitalistiske sektor.

Økonomisk politik

Klassiske liberale holdninger

Lad os betragte liberal økonomisk politik ›efter bogen‹, altså den politik, der harmonerer bedst med den grundlæggende

præference for den private sektor. Denne skal helst øges relativt i forhold til den offentlige sektor, hvilket udtrykkes klart af Liberal Alliance, og også fremgår af diverse borgerlige regeringers planer, hvorefter den offentlige sektor skal vokse mindre end den private; men faktisk var det under Nystrup, at den offentlige sektor i sin helhed især mistede vægt (jf. Tabel 8.3).

Hertil kommer naturligvis, at liberale vil mene, at den private sektor skal være så fri som muligt fra offentlige indgreb, fordi disse forvrider markedsmekanismen.

Heraf følger en præference for pengepolitik i forhold til finanspolitik. Det skyldes at regulering af renten og pengemængden er generelle indgreb, der gavner – eller skader – alle virksomheder ens, mens ændringer i de offentlige udgifter og i skatterne vil være mere selektive.

Men skal der endelig føres finanspolitik, er det klart at liberale vil foretrække (ved ekspansiv politik) at sænke skatterne frem for at øge de offentlige udgifter.

Pengepolitik

Hvilke muligheder har pengepolitikken så for at regulere konjunkturerne, måske dæmpe inflationen eller bekæmpe arbejdsløshed?

Ikke mange. Afgørende var her den fastkurspolitik, som Schlüter-regeringen gennemførte, straks den kom til magten. For når kronkursen skal ligge fast i forhold til D-Marken og senere Euroen, må renten være indrettet herefter; hvis der er fare for at kronen svækkes, må renten hæves, således at kapital tiltrækkes, dvs. efterspørgslen efter kroner øges; omvendt, hvis kronen styrkes for meget. Det betyder at renten ikke som tidligere kan bruges til at regulere de indenlandske konjunkturer, altså sænke renten og dermed opmuntre til flere investeringer, hvis der er arbejdsløshed, og hæve renten, hvis problemet er inflation.

I øvrigt har Keynesianere ikke stor tiltro til pengepolitikken i en krisesituation, for dels kan det være svært at sænke renten tilstrækkeligt, hvis den i forvejen er meget lav, dels vil virkninger ikke øge produktionen, uanset renteniveau, såfremt afsætningsmulighederne vurderes som dårlige. Den aktuelle

situation i Euro-landene demonstrerer til overflod rigtigheden heri. Renten er allerede sænket til næsten nul, uden at det har løst op for stagnationen, og ECB's voldsomme forøgelse af pengemængden, den såkaldte Quantitativ Easing, hvor ECB køber obligationer af de store banker, har blot fodret disse med billige penge, uden at de er blevet udlånt til erhvervslivet for at sætte gang i hjulene.⁷

Fra en liberal vinkel er det videre vigtigt, at centralbanken bliver uafhængig, altså vristes fri af den politiske indflydelse, der tidligere gjorde sig gældende. Begrundelsen har traditionelt været, at finansministre er populistiske, der let fristes til at skrue tempoet op for seddelpressen, hvis økonomien halter, især op til et valg. Pengepolitikken skal »sagliggøres«, altså afdemokratiseres. Dette gælder Danmarks Nationalbank og den Europæiske Centralbank; faktisk er uafhængigheden, også for Danmarks Nationalbank, nu indskrevet i EU-traktaten. Danmarks Nationalbanks overordnede opgaver er tre, nemlig at sørge for stabile priser, sikre betalinger og stabilitet i det finansielle system.⁸ Der er altså intet om arbejdsløshed og økonomisk vækst. Pengepolitikken er dermed afkoblet fra konjunkturpolitikken. Som et led i bankens politiske uafhængighed gælder også at den ikke må finansiere staten, kun den private sektor. Indtil den nyliberale periode var situationen langt mere flydende. Som Helge Andersen skriver, blev pengepolitikken dengang til i en »stadig magtkamp« mellem Nationalbanken, storbankerne og finansministeriet.⁹

Enemålsætningen om at undgå inflation giver en generel præference for en høj rente. Efter krisen i 2008 fastholdt ECB derfor en noget højere rente end Federal Reserve, hvilket skadede den europæiske vækst, men presset af den alvorlige økonomiske situation måtte den til sidst give sig og sænke renten (fastkurspolitikken betyder som sagt at den danske rente følger ECB-renten ret slavisk).

Fordelingspolitisk er høj rente og lav inflation til fordel for de mere velstående. De har i sagens natur flere værdier, som inflation kan udhule, og de har penge at udlåne. Alt i alt er Nationalbanken skiftet fra at varetage mere almene interesser til at servicere finanskapitalen, der især lever af renteindtægter.

Med den faldende rente er denne indtægtskilde skrumpet ind. I Euro-landene er dette blevet kompenseret med Quantitative Easing, i Danmark ved at bankerne efter 2007 kan låne meget billigt og med ringe sikkerhedsstillelse i Nationalbanken.¹⁰ Hertil kommer de fire bankpakker, hvor staten garanterede indskudene (også udenlandske), hvilket formentlig i efteråret 2008 reddede Danske Bank fra at løbe tør for likviditet. Men modsat især Irland, hvor staten garanterede for bankernes tab og dermed har påført befolkningen en enorm fremtidig gældsbyrde, blev der i Danmark ikke brug for at aktivere statsgarantien, fordi hele den finansielle sektor indbetalte beløb til en slags privat sikkerhedsfond. Faktisk er det blevet hævdet, at staten havde et overskud på bankpakkerne, men på det sidste er det kommet frem, at den i 2008 udstedte en ny type statsobligationer for at sikre valuta til bankerne; frem til 2039 vil det formentlig koste 120 mia kr i rentebetalinger, så også i Danmark har skatteyderne frikøbt bankerne, der i øvrigt har kunnet glæde sig ved høje og stærk stigende aktiekurser.¹¹ Givet er det at statens sikkerhedsnet under de store, systemisk vigtige banker har reduceret risikoen ved at handle med dem; Danske Bank kan takke staten for en stor del af værdien af bankens aktier. Denne politik til fordel for de store gør det vanskeligt for mindre banker og sparekasser at konkurrere, og bidrager til at forklare den høje koncentration indenfor den finansielle sektor.

Kampen om kontrollen med pengevæsenet har siden Antikken været af altafgørende betydning. Statsmagten blev først effektivt konstitueret, da den erhvervede monopol på denne ret. I den nyliberale epoke er statens magt over pengevæsenet imidlertid svækket; pengeskabelsen i samfundet foregår nu i helt overvejende grad hos de private banker, snarere end hos Nationalbanken. Finanskapitalen synes således at have overtaget magten over den monetære infrastruktur fra det offentlige.

Finanspolitik

Finanspolitik betyder at de offentlige udgifter og skatterne afstemmes med henblik på at regulere den samlede efterspørgsel. En sådan »finetuning« har liberale ikke megen tillid til (derfor

foretrækker de pengepolitik). Men skal det endelig være, foretrækker de naturligvis at øge efterspørgslen ved at sænke skatterne og dermed fremme den private rigdom, frem for at øge de offentlige udgifter og dermed den fælles rigdom. Og uanset et eventuelt hensyn til konjunkturregulering ses lavere skatter – mindre offentlig sektor – som et mål i sig selv.

Disse liberale holdninger kom for det meste til udtryk i den økonomiske politik, som skiftende regeringer har ført siden 1982, jf. Kapitel 7. I Schlüter's første 4 »fede« år førtes en ekspansiv politik med skattelettelse, men i de følgende 7 »magre« år frem til 1993 blev politikken mere kontraktiv og den gik faktisk ud over det private forbrug, således at den offentlige sektors vægt var uforandret (se Tabel 8.3). Nyrup's regeringstid fra 1994 til 2001 indledtes med en klassisk ekspansiv politik, men bemærkelsesværdigt (for en socialdemokratisk regering) især ved at øge det private forbrug. Fogh-regeringen førte igen en ekspansiv politik, hvor den private sektor blev fremmet med skattestoppet, men dette skete under en højkonjunktur, dvs. politikken var pro-cyklisk, hvilket er blevet meget kritiseret.¹² Straks efter krisen i 2008 førtes atter en ekspansiv politik med skattelettelse, men i maj 2010 blev roret lagt brat om til en nedskæringspolitik, hvor det offentlige forbrug måtte holde for (»genopretningspakken«), til trods for den stadig høje arbejdsløshed, så igen er politikken pro-cyklisk; det offentlige forbrug er blev svækket med en reduktion i antallet af offentligt ansatte på 28.000 i de sidste par år. Hvis man er konspiratorisk – eller realistisk? – anlagt, kan man se dette som et eksempel på Naomi Klein's »chock-doktrin«, ifølge hvilken en krise bruges til at virkeliggøre den klassiske liberale målsætning om en mindre offentlig sektor.¹³

Til trods for at betalingsbalancen aldrig havde haft det bedre, satsede politikken på at forbedre konkurrenceevnen for at øge eksporten, og det dæmpede den indenlandske efterspørgsel, bl.a. fordi en styrket konkurrenceevne kræver en afdæmpet lønudvikling.¹⁴ Under højkonjunktoren og efter 2010 er politikken således nærmest anti-Keynesiansk. Som nævnt er denne nedskæringspolitik afpasset henstillingerne fra EU, især Finanspagten.¹⁵

Det var Keynesianismen, der så at sige opfandt finanspoli-

tikken, som havde sin storhedstid frem til oliekriserne. Den er snævert knyttet til en traditionel socialdemokratisk politik; og til velfærdsstaten, hvor en udbygning af den offentlige sektor som sidegevinst havde at skaffe (offentlig) beskæftigelse. I den nyliberale periode har den øgede internationalisering imidlertid givet problemer for en nationalt afgrænset finanspolitik, fordi megen stimulans ikke kommer dansk, men udenlandsk beskæftigelse til gode; men koordineret international politik er særdeles effektiv, at dømme efter de gode resultater i 2009, jf. Kapitel 7. Kickstarten under Nyrup bliver måske det sidste eksempel på en succesrig national keynesiansk politik.

Eller? Skattelettelser fungerer kun delvist, fordi megen af den ekstra købekraft vil rette sig mod udlandet. Men offentlige udgifter vedrører især offentlig service, og generelt er service mindre »flytbart« (internationaliseret), hvortil kommer at en stigning i det offentlige forbrug kan målrettes opgaver, der éntydigt falder indenfor landets grænser. Overhovedet gælder, at hvis man vil stimulere økonomien med fx 1. mia kr. er effekten større, hvis pengene bruges på offentlige udgifter snarere end på skattelettelser; det skyldes at når forbrugernes disponible indkomst øges gennem skattelettelser, vil noget af gevinsten gå til opsparing, altså ikke til forbrug (efterspørgsel), hvorimod 1 mia. til den offentlige sektor ubeskåret øger efterspørgslen (»det balancerede budgets multiplikator«).

Disse effektivitetsargumenter for at foretrække offentlige udgifter frem for skattelettelser synes glemt i vore dage, om end man på det sidste er kommet i tanker om at der er en multiplikatoreffekt – »dynamiske effekter« – af offentlige udgifter.¹⁶

Begrænsningen for effektiviteten af en ekspansiv finanspolitik er hensynet til betalingsbalancen, for når der kommer gang i hjulene øges importen. Men igen gælder at dette problem især opstår ved skattelettelser, hvorimod øget offentlig service i mindre grad trækker på udenlandske ressourcer.

Men generelt er det naturligvis rigtigt at betalingsbalancen sætter en grænse for al dansk økonomisk politik. Det må enhver regering respektere, hvad enten den ligger til højre eller venstre; hvis det ignoreres kommer vi i lommen på de udenlandske kre-

ditorer, og ender i sidste instans under udenlandsk administration (jf. »afgrundsdiskussionen« i de sidste år af Anker Jørgensen's regering og Grækenland i vore dage).

Et sådant udlandsunderskud må adskilles skarpt fra det offentlige underskud, selv om de to ting ofte blandes sammen. Et offentligt underskud skal finansieres ved at låne. Hvis regeringen låner i udlandet, kan vi få de ovenfor nævnte problemer. Hvis den låner fra den private sektor i Danmark er det udtryk for at den beslaglægger nogle af de private ressourcer. Den offentlige sektor prioriteres over den private, og det bryder liberale sig naturligvis ikke om. Derfor insisterer de på at der skal være balance på de offentlige budgetter, sidst med tilslutningen til Finanspakten. Men dette har intet at gøre med økonomisk ansvarlighed, forstået som respekt for den økonomiske nødvendighed. At begrænse udlandsgælden er en national økonomisk nødvendighed, og for så vidt hævet over politik, men at begrænse det offentlige underskud er en simpel politisk prioritering.

Sådan er det i hvert fald abstrakt set. Men hvis den internationale finanskapital har en præference for »austerity« og balancerede offentlige budgetter, så vil den måske miste tillid til et land med offentligt underskud; det kan blive dyrt eller umuligt at låne. Vor afhængighed af den internationale finanskapital, som kapitalliberaliseringen instituerede, kan derfor blive et argument for balancerede offentlige budgetter.

Sammenfattende kan vi konkludere, at konjunkturregulerende politik stort set er blevet afskaffet; markedet regerer mere suverænt, ud fra den antagelse at det véd bedst.

Pengepolitikken kan ikke stimulere økonomien i en lavkonjunktur, for den skal varetage andre opgaver, nemlig at sikre den faste kronekurs. Og finanspolitikken er tilsvarende blevet kastreret med Finanspagten, der stort set ulovliggør Keynesiansk stimulering. Økonomiens efterspørgselsside ignoreres til fordel for en mere langsigtet udbudspolitik, hvor arbejdsløshed søges kureret med pisk og gulerod til de arbejdsløse; det øgede udbud formodes at skabe sin egen efterspørgsel, sådan som Say's Lov dekretede i begyndelsen af 1800-tallet og som var god latin indtil Keynes.

Offentlige udgifter, skat og skatteunddragelse

I dag reguleres offentlige udgifter og skatter efter andre hensyn end den samfundsmæssige efterspørgsel. Ifølge den nyliberale opfattelse skal offentlige udgifter begrænses, fordi de beslaglægger private ressourcer, og skatterne skal ned, fordi de hæmmer det private initiativ.

2025 planen regnede med et relativt fald i det offentlige forbrug fra 25,5% af BNP i 2015 til 24% i 2025. Hvis det offentlige forbrug skulle følge med det private, skulle det stige med 1,2% årligt, men det nævnte relative fald svarer til en årlig vækst på blot 0,5%; VLAK-regeringens reviderede plan har sænket den offentlige vækst yderligere, nemlig til 0,3%. I øvrigt ville en bibeholdelse af samme standarder pr. person kræve en vækst på 0,6%.¹⁷

Indkomstoverførslerne har svinget mere, med de politiske og økonomiske konjunkturer. Derfor har de *samlede* offentlige udgifter også varieret meget, fra et toppunkt i 1995 på knap 60% af BNP til knap 50% i 2007 (grundet højkonjunkturen), hvorefter krisen gav en stigning til 59% i 2009; i 2015 var vi nede på knap 57%.¹⁸

De samlede skatter (på indkomst, ejendom, kapital samt afgifter) har udgjort en ret konstant andel af BNP på omkring 47%; dette skattebidrag kaldes i nyliberalt sprogbrug 'skattetrykket'. Men indkomstskatten er flyttet fra de rige til de fattige. Den højeste marginalskat er faldet fra 69% i 1993 til godt 56% i 2015, og mellem 2001 og 2016 har skattelettelser gavnet den rigeste decil med knap 8% overfor 1% til den fattigste decil. Det skyldes især afskaffelsen af mellemskatten i 2010, men det har også haft betydning at færre betaler topskat og med en mindre procentsats.¹⁹ Hertil kommer at beskatningen af kapitalindkomster, hvor satserne i forvejen er noget lavere end for lønindkomster, er faldet, bl.a. er selskabsskatten blevet reduceret til en sats i dag på 22%; dette billede gælder også internationalt.²⁰

Dette har udhulet skattegrundlaget, dermed finansieringen af velfærdsstaten, men *skatteunddragelse* er her måske af større betydning.

Hvert år kommer der afsløringer af, at multinationale selska-

ber betaler ingen eller lille selskabsskat i Danmark; problemet synes at øges, idet kun 25% af selskaberne i Danmark betaler selskabsskat, mod 50% i sluthalvfemserne. Skandalerne er kommet som perler på en snor: Swiss-leaks i 2014, hvor Jyske Bank, Nordea og Danske Bank befordrede penge til bl.a. Gibraltar og Svejts; Lux-leaks i 2015, der involverede Danske Bank; og Panama papirerne, hvor Jyske Bank og Nordea var nævnt. Jyske Bank har 4 selskaber i Gibraltar, Danske Bank 4 i Luxembourg; i 2011 blev det opgjort, at knap 20% af store danske virksomheder (især banker og rederier, med Mærsk i spidsen) havde datterselskaber i skattely.²¹

Princippet er at personer og selskaber skal betale skat, hvor indtægten er genereret, altså til SKAT hvis den stammer fra Danmark. Dette princip undergraves imidlertid, både på legal og illegal vis (grænsen er ofte er flydende), idet pengene placeres i et land, hvor beskatningen er nul eller meget lav (et skattely). Det er ikke ulovligt at placere midler i skattely, kun at skjule danske indtægter for SKAT, og det er givetvis det dominerende motiv, eftersom den reale forretningsaktivitet i skattelyet oftest er minimal.

For multinationale selskaber er standardmetoden »transfer pricing«, som består i at prissætte den selskabsinterne handel (1/3 af verdenshandelen), således at det beskatningspligtige overskud placeres i lande med lav beskatning; dette er i princippet ulovligt, fordi sådanne priser skal svare til markedspriserne, men da sådanne enten ikke eksisterer, eller kan være genstand for megen fortolkning, er der ikke mange muligheder for gribe ind. En anden metode er at placere pengene kortvarigt i et bestemt land, hvorefter de føres videre til bestemmelseslandet. Disse såkaldte »gennemløbsinvesteringer« er i princippet lovlige, selv om formålet givetvis er at vaske pengene rene for skat. I sluthalvfemserne var Danmark det foretrukne transitland, dvs. skattely-land, således udgjorde gennemløbsinvesteringerne i 1999 67,5 mia kr, sammenlignet med øvrige direkte investeringer på 49,4 mia kr; resultatet var at antallet af multinationale selskaber i Danmark sprang i vejret fra 800 i 1992 til 5.000 i 1997, hvilket gjorde lille Danmark til det land, der næstefter Tyskland

havde fleste multinationale selskaber, og i 1998 indtog vi en suveræn førsteplads med 9.356 selskaber (der typisk havde 1-2 ansatte)!²²

Hvor stort er omfanget af skatteunddragelsen? Vi vil se at det ikke er et marginalt fænomen, men måske et lige så vigtigt element i den moderne kapitalistiske produktionsmåde som den uformelle økonomi er for mange fattige lande.

Lad os starte med det *globale plan*, som især UNCTAD har undersøgt.²³ I 2015 øgedes strømmene af FDI med hele 38%, hvor kun de 15 procentpoint stammede fra reelle investeringer, resten beroede på »corporate refigurations«, som ofte er et pænt ord for skattetænkning.

Selskabernes ejerforhold bliver stedse mere kompliceret, idet de splittes op i mindre enheder; dette kan have reelle årsager såsom ønske om adgang til et nyt marked, men er ofte rent juridiske konstruktioner, baseret på skattetænkning. De 100 største selskaber havde hver i gennemsnit 500 datterselskaber i mere end 50 lande; hver havde 7 hierarkiske ejerskaber og 70 enheder i offshore investeringsknudepunkter (»investment hubs«), dvs. i skattely. Ejerstrukturen bliver uigennemskuelig, hvor fx moderselskab A i USA ejer datterselskab B i Frankrig, der ejer 40% af datterselskab C i Luxembourg, der på sin side ejer 30% af A; dermed bliver ejerens nationalitet uklar, således at det også bliver uklart hvem der er skat skyldig hvor.

Hvor stort er det globale omfang af selskabernes skatteunddragelse? Skjulte beløb er iflg. sagens natur ikke registrerede og derfor ukendte, men UNCTAD estimerer ud fra indirekte bevismateriale at andelen af FDI i skattely øgedes fra 5% i 2000 til 10% i 2010, samtidig med at andelen af gennemløbsinvesteringer i offshore knudepunkter voksede fra 19% til 27%; her fungerer Luxembourg og Holland som trædesten til hhv. USA og UK. Denne tendens kan ses som et aspekt af den stigende finansialisering, hvor profitgenerering afkobles fra produktive investeringer; således steg profitandelen fra 15% i 1980 til 18% i 2015 i de store kapitalistiske lande (USA, UK, Frankrig, Tyskland og Japan), mens de produktive investeringer faldt fra 20% af BNP i 1980 til 16% i 2015. Samlet set har UNCTAD anslået at \$6.500 mia af de samle-

de globale investeringer på \$21.000 mia var placeret i skattely i 2012, så 30% *unddrages formentlig – legalt eller illegalt – skattebetaling* (for Europa drejer det sig om 35%). Tax Justice Network sætter tallet højere; ud fra erfaringer med 60 store amerikanske selskaber vurderes, at 40% af deres profit blev skjult fra amerikanske skattemyndigheder i offshore lokaliteter.

Det skal understreges at UNCTAD alene har set på FDI, altså mere eller mindre produktive investeringer. Porteføljeinvesteringer er ikke med, men et godt gæt er, at skatteunddragelsen nok ikke er mindre her, snarere tværtimod. Heller ikke privatpersoners parkering af formuer i skattely er medregnet; her har Johannesen og IMF vurderet at 10% af disse formuer (globalt plan) er gemt i skattely, i alt omkring \$5.500 mia, altså af samme størrelsesorden som skattely-andelen af FDI.

Hvor stort er omfanget af kapitalens skatteunddragelse i Danmark? Hvor meget går SKAT glip af?

Skatteministeriet nedsatte i 2014 en task force, der bl.a. så på omfanget, men resultaterne på dette område var meget begrænsede. Man henholder sig især til en undersøgelse ved lektor Niels Johannesen, der estimerer at der er gemt personlige, finansielle formuer på 100-150 mia kr i skattely, svarende til et dansk skattetab på årligt 3-5 mia kr; tallene er ikke baseret på selvstændige undersøgelser af danskeres skatteunddragelse, men udregnet som en forholdsmæssig andel af globale tal. På selskabssiden har en række skattelyprojekter ført til opreguleringer på 21 mia kr, men den øgede skat er et mindre beløb; det er klart at de 21 mia kr kun er, hvad man har afsløret, så det virkelige tal er formentlig mange gange større. Et bedre estimat af selskabernes skatteunddragelse er måske at antage, at Danmark ligger på EU-gennemsnittet på 35% af FDI (jf. ovenfor); i 2016 betød dette skjulte beløb på 35 mia kr.²⁴

Igen skal det huskes at porteføljeinvesteringer, der normalt varetages af bankerne, ikke er medregnet. En nylig analyse fra Oxfam har fundet frem til at Europa's 20 største banker registrerer mere end 25% af deres profit i skattely, især Irland og Luxembourg, skønt de har ringe eller ingen forretningsmæssig aktivitet dér; det drejer sig om i alt \$25 mia (170 mia kr), som de

betaler meget lidt skat af.²⁵ Disse banker har således en vital interesse i at muligheden for skatteunddragelse fortsat eksisterer, dels fordi de selv driver denne aktivitet, dels fordi de tjener på at vejlede privatpersoner og selskaber i ikke at betale skat.

Vi nærmer os dermed et vigtigt spørgsmål, nemlig årsagerne til kapitalens skatteunddragelse.

Når bankerne bliver afsløret i at medvirke til at skjule penge, forsikrer de hver gang at det er i strid med deres etiske retningslinier, at de vil være mere grundige, men desværre er de kriminelle eller dem med lav moral meget snedige; det er en evig kamp, i stil med den mellem virus og antivirus. Politikernes reaktion er tilsvarende forudsigelig: nu må der gøres (endnu) mere i form af aftaler med skattely-lande om at udveksle oplysninger eller tiltag på fx EU-niveau. For begge parter er det altså angiveligt *evnen*, der har manglet. Medierne har stort set købt denne udlægning.

Men måske har det også knebet med *viljen*?

Det er naivt at overse den massive økonomiske interesse i denne aktivitet; som vi netop har set drejer det sig om en fjerdedel af de store europæiske bankers profit. Det drejer sig ikke nødvendigvis om grådighed. Hvis bank A eller selskab B faktisk lever op til deres etiske retningslinier, vil de tabe i konkurrencen hvis blot én anden bank eller ét andet selskab ikke gør det; de har kort sagt ikke råd til at være dydige. Dette er konkurrencens almene logik, appliceret indenfor en juridisk gråzone, med det resultat at skatteunddragelse nu er *new normal* blandt de store spillere (de små har ikke de juridiske ressourcer til denne praksis).

Det sidste spørgsmål er, hvordan vi skal forklare statens manglende effektivitet i kampen mod skatteunddragelse – mangler på evne eller vilje? Det er formodentlig en kombination.

Nyliberale politikere ser gerne statens velfærdskomponent trængt tilbage, hvilket kan forklare den manglende effektive – til forskel fra oratoriske – interesse for problemet; ligesom mere end et årtis inkompetence fra skiftende skatteministre forekommer at være en mindre troværdig forklaring på SKAT's nedsmeltning end manglende interesse for at sikre finansiering

af velfærdsstaten. »Starv the Beast«, hedder det på amerikansk, dvs. udsult staten.

På den anden side kan det argumenteres, at dereguleringerne åbnede en Pandoras boks; kapitalen fløj ud og kom udenfor al kontrol, så selv om de politiske ledere ønskede det, *kan* de ikke håndhæve en grænse mellem ønskværdige og forkastelige kapitalbevægelser. De blev magtesløse. Hvis Danmark laver aftale med Lichtenstein, flytter pengene blot til et andet skattely, dvs. *alle* lande skal tages i ed, men er det realistisk?

Mere generelt er spørgsmålet, om liberalisering af kapitalbevægelser gør det umuligt at sætte grænser mellem det lovlige og ønskværdige på den ene side og det ulovlige og skadelige på den anden. Har kapitalen kastreret demokratiet?

Systemintegration i den nyliberale periode

Kan nyliberalismen og dens stat fungere? Kan den uhæmmede kapitalisme levere den nødvendige systemintegration? Kan den få skidtet til at hænge sammen? Eller vil vi se voksende tendenser til opløsning og kaos?

Metoder til at sikre efterspørgsel

Kapitalismen leverer ikke automatisk den nødvendige effektive efterspørgsel, så derfor må en aktiv finanspolitik redde kapitalismen fra sine egne anarkistiske tendenser. Det fungerede udmærket frem til 70'erne, i Danmark og de andre kapitalistiske lande. Så kom opgøret med Keynesianismen, og som vi har set afskaffede nyliberalismen stort set finanspolitikken som efterspørgselsregulator; nu skulle de offentlige budgetter balancere og vægten lægges på at fremme udbuddet – af varer, tjenester og arbejde. Men dermed er efterspørgselsproblemet ikke forsvundet.

I den klassiske Keynesianismes sidste fase, frem til begyndelsen af 80'erne, gav den ekspansive politik en kraftig inflation overalt i den vestlige verden, i Danmark havde vi til tider to-cifret inflation frem til 1983/84. Det var ganske uholdbart og medførte svinget til en kontraktiv politik, anført af Volker's Federal Reserve. Inflationen kom under kontrol, men samtidig steg ar-

bejdsløsheden og lønningerne stagnerede, så efterspørgselsproblemet poppede igen op.

Det problem kunne de nye nyliberale magthavere ikke ignorere; udbudspolitik er langsigtet strukturpolitik, men her og nu skal virksomhederne finde købere til deres varer. Det problem søgte de kapitalistiske økonomier (OECD-landene) at løse ved fra slut-80erne og frem til omkring 1996 at sænke skatterne og dermed øge købekraften.²⁶

De offentlige udgifter kunne nu ikke dækkes af skatten, så den offentlige gæld skød i vejret, dvs. man klarede de aktuelle problemer ved at låne af fremtiden. Man kan også sige at man udskød problemerne. Det ville have været i orden, hvis vækst sikrede fremtidig velstand, men som vi har set har væksten været lav i den nyliberale periode.

Derfor var strategien ikke langtidsholdbar; finanskapitalen blev utryg ved den stigende offentlige gæld. Regeringerne lagde nu roret om, anført af Clinton i USA, og faktisk lykkedes det at afvikle den amerikanske gæld i løbet af nogle få år; i Danmark forbedredes de offentlige finanser tilsvarende fra 1996, og i 2007 var den offentlige gæld helt afviklet. Men hvordan så generere den nødvendige efterspørgsel? Svaret var at deregulere den finansielle sektor, således at det blev lettere for virksomheder og forbrugere at låne; denne »privatiserede Keynesianisme« (som det er blevet kaldt) blev strategien frem til finanskrisen. Boliglån og forbrugslån eksploderede nærmest; i USA fik vi boblen med subprimelån, og herhjemme øgedes den private gæld voldsomt i forbindelse med boligboblen, således voksede omfanget af realkreditlån fra 40% af BNP 1995 til 80% i 2009.

Offentlig gældsætning afløstes af privat, men gæld er gæld, og lånefinansieret efterspørgsel er stadig uholdbar, hvis den ikke sikres af en gedigen realvækst. Den udeblev, boblen sprang og resultatet var finanskrisen i september 2008. Den private gæld blev nu saneret (eller nedskrevet), og igen trådte staten til med en ekspansiv politik. Resultatet var offentlige underskud og stigende offentlig gæld, også i Danmark. Denne »Keynesianske episode« varede dog kun i 1 1/2 år, frem til maj 2010, hvor den sydeuropæiske gældskrise begyndte at true hele Euro-systemet.

Roret blev lagt om i Euro-landene, hvor klassisk nyliberal sparepolitik blev iværksat under tysk lederskab, og i Danmark fik vi samtidig Genopretningspakken, der blev lanceret under slagordet at »regningen skal betales«, dvs. den offentlige gæld reduceres. En sådan politik reducerer gælden i absolutte tal, men det går også ud over væksten, hvor der kom et nyt dyk i 2012 (også i Danmark). Nettoresultatet er i Euro-landene (især Sydeuropa) en stigende gældsbyrde (gælden i forhold til BNP), mens de offentlige finanser klarede sig bedre i Danmark.²⁷

I de sidste 3-4 år er økonomien i Europa og USA alene holdt oppe af nul-rente politikken og centralbankernes voldsomme pengeudpumpning (Quantitative Easing). Det har forhindret et sammenbrud, men ikke givet vækst af betydning; den væsentligste effekt har været finanskapitalens himmelfart, bl. a. i form af store stigninger på aktiemarkedene. Alle er enige om at denne politik, hvor balancen for ECB er mere end fordoblet, ikke kan fortsætte meget længere. Finansmarkederne bliver utrygge ved deres egne bobler, dvs. værdistigninger uden basis i realøkonomien, hvortil kommer at gratis kredit forhindrer en rational allokering af kapitalen.

Sammenfattende er efterspørgslen altså holdt ved lige af 1) inflation frem til begyndelsen af 80erne, 2) offentlig gæld frem til 1996, 3) privat gæld indtil 2008, 4) offentlig gæld indtil maj 2010, og 5) pengeudpumpning derefter. Mønsteret synes at være at hver løsning skaber nye problemer, der kræver en ny løsning osv.

Spørgsmålet er om den aktuelle politik – »austerity« plus »Quantitative Easing« – er i stand til at forhindre kaos?

Kapitalisme uden politisk modspil

Lad os nu hæve os over disse forskellige faser og betragte den nyliberale æra generelt. Kan denne variant af kapitalismen holde sammen på produktionsmåden?

Kapitalen har sejret, men har den sejret »ad helvede til«, som LO-formanden Thomas Nielsen i sin tid sagde om arbejderbevægelsen? Problemet er at kapitalen har nogle eksistensbetingelser, som den næppe selv kan skaffe, men tværtimod tenderer mod at undergrave, når den er uhæmmet, altså ikke får modspil.

Den første eksistensbetingelse er købedygtige aftagere af produkterne, altså den efterspørgsel, som de forskellige faser ovenfor var successive svar på. Denne historie viser at efterspørgslen ikke kommer af sig selv, som Say's lov ellers dekreterer og som de nyliberale økonomiske modeller antager. Under det nyliberale regime er lønnen for almindelige mennesker stagneret, både i USA og Europa; i Danmark har reallønsudviklingen været anæmisk i den nyliberale periode (1,1% årligt) og er næsten helt stoppet efter finanskrisen (0,6% årligt), jf. Tabel 7.1. Den dybe årsag hertil er mægtiggørelsen af kapitalen. Profitmaksimeringen får ikke lænere et effektivt modspil fra fagforeninger og arbejderbevægelse, som er blevet svækket i takt med kapitalens styrkelse.

Forbruget kan ikke holde trit med produktionen, deraf hoppet fra den ene feberredning til den næste siden 1980; det ligner den »underkonsumptionskrise«, som Marx talte om. Hertil kommer at en anden del af efterspørgslen, nemlig de produktive investeringer, hæmmes af at profitterne ledes over i den finansielle sektor. Finansielle investeringer er mere profitable end produktive, bl.a. fordi de nyder godt af at blive frikøbt af staten, hvis bobler brister.

Det er svært at se, hvordan kapitalismen kan løse disse problemer uden at opgive sin nyliberale form, altså uden at genindføre offentlig kapitalkontrol. Men det er også svært at se hvordan en stat, der er gennemsyret af kapitalens (kortsigtede) interesser, skal kunne foretage en sådan kolbøtte.

Kapitalismen har brug for staten til at sikre den private ejendomsret og garantere at kontrakter respekteres, og i den Keynesianske periode sørgede staten også for systemintegration ved at levere efterspørgsel, når markedet svigtede. Den nyliberale stat har i perioderne med offentlig gældsættelse gjort det samme. Men efter 2010 skal de offentlige budgetter i Euro-landene (og Danmark) stort set balancere. Når skattebidraget stagnerer, betyder dette et pres på de offentlige udgifter, i Danmark i form af nedskæringer (»effektiviseringer«) på 2% om året i det offentlige forbrug (hvortil kommer barberingen af overførselsindkomsterne).

Skattebidraget stagnerer af to grunde. Den ene er ideologisk: skatten skal ned, så det »kan betale sig at arbejde«, hvilket kom-

mer til udtryk i de faldende skattesatser. Den anden er at det simpelthen er svært for staten at hente penge hjem, selv hvis den ønskede det, fordi selskaberne og de rige i stigende grad kan og ofte må placere deres midler i skattely; med frie kapitalbevægelser er der ikke meget at gøre ved det.

Nedskæringerne betyder at også den tredje kilde til efterspørgsel (ved siden af forbrug og produktive investeringer), nemlig offentligt forbrug, svigter. Man kunne selvfølgelig reversere politikken med balancerede budgetter og tillade offentlige underskud, men som nævnt vil dette blive straffet af den internationale finanskapital (og EU).

Kapitalen har brug for staten som en overordnet modmagt, der kan redde den fra sine egne anarkistiske tendenser. Men den nyliberale stat er snarere en medspiller, der støtter virksomhedernes og bankernes kortsigtede interesser. Faktisk er der mange eksempler på at kapitalen har erobret (‘captured’) staten. Det kender vi fra bl.a. USA, hvor offentlige regulatorer af miljø og finans pludselig befinder sig på samme side som dem, de skulle regulere; vi kender selskabernes massive lobby-virksomhed, der i USA har ført til at de direkte har udfærdiget regeringens udspil indenfor handel; og endelig er det blevet mere almindeligt at rigmænd eller repræsentanter for store kapitalinteresser opnår de højeste politiske poster (Berlusconi og Mario Monti i Italien samt Papademos i Grækenland).

Udfasning af konkurrencen

Hertil kommer et mere overordnet problem, der grunder sig i at den moderne kapitalisme er en *selskabskapitalisme*, domineret af oligopolier og finansielle fonde, til forskel fra den tidligere mere konkurrenceprægede kapitalisme. For Danmarks vedkommende kunne vi iagttage denne tendens i Kapitel 8.

Det er i vore dage i mindre grad det anonyme marked, der dikterer virksomhederne, hvad og hvor meget de skal producere, men snarere de store virksomheder, der dominerer markedet, altså priserne og karakteren af udbuddet. De har fået markedsmagt. Mange oligopolier er involveret i et underforstået (‘tacit’) samarbejde om prisfastsættelse og andre vilkår, om end vi også

ser heftig rivalisering mellem de store; men rivalisering er en magtkamp, der ikke har meget med egentlig (fuldkommen) konkurrence at gøre.

Ifølge traditionel økonomisk teori giver udfasning af konkurrencen en ineffektiv økonomisk koordination. De store multinationale selskaber er gigantiske planøkonomier, hvor aktiviteten i de forskellige lande og datterselskaber afstemmes, men målet er maksimal profit, ikke en ordnet kapitalisme. Og selv om sådanne selskaber i en vis udstrækning samarbejder, også med den finansielle verden, er der ikke tale om et globalt samarbejde, der kan træde i stedet for den vigende markeds konkurrence.

Kapitalismens formforvandling øger derfor problemerne med systemintegration.

Hverken liv eller død?

Kapitalismens indre modsigelser, dvs. dens masochistiske tendens til at ødelægge sig selv, er ikke noget nyt, men hidtil har den altid fundet en løsning.

Det gælder, som vi har set, i den nyliberale periode, men også i et længere historisk perspektiv. Der har været teknologiske gennembrud såsom jernbanen i 1800-tallet (hvorimod informationsrevolutionen ikke synes at have haft en tilsvarende effekt); der var kolonialismen og imperialismen før og efter 1. Verdenskrig, hvilket gav nye markeder og billige råstoffer; i perioder har oprustning og krig fungeret som livgivende indsprøjtninger, fx blev verdenskrisen først overvundet i USA med oprustningen i slutningen af 30'erne (og i Tyskland med oprustningen efter 1933). I guldalderen fra 1945 til ca. 1973 var medicinen naturligvis Keynes og velfærdsstaten, men her skal vi have med at krigens ødelæggelser – især i Tyskland og Japan – gav basis for et genopbygningsboom, og at faren fra kommunismen motiverede USA til at holde hånden under levestandarden i Vesteuropa (Marshallhjælpen), Japan og Korea. Med Gorbatsjov's magtovertagelse i 1985 begyndte kommunismens disintegration, og faren – og dermed nødvendigheden af sådanne hensyn – faldt bort. Nøgternt vurderet var kommunismens fald et tilbageslag for almindelige mennesker i OECD-landene, – og katastrofalt for de fattige lan-

de, der nu ikke længere kunne opnå rimelige vilkår ved at spille de to supermagter ud mod hinanden, og derfor stod forsvarsløse under gældskrisen i 80'erne (udløst af de amerikanske rentestigninger).

Kapitalismens sammenbrud er forudset mange gange, men hidtil har den fundet nye måder at overleve på. Kan den fortsat det? Efter en krise plejer der at komme et opsving, men det er ikke sket efter 2008-krisen. Det er baggrunden for at en nyliberal økonom som Larry Summers forudser en mere eller mindre permanent tilstand af stagnation à la Japan. Wolfgang Streeck mener at kapitalismen er ved at dø, – men alligevel ikke gør det, fordi der ikke står en ny klasse klar til at tage over og indføre en ny produktionsmåde.²⁸ Vi skal ikke forvente et dramatisk sammenbrud, snarere en tilstand af hverken liv eller død. Det er klart, at der vil komme perioder med højkonjunktur, men det vil være bobler, fordi de ovennævnte faktorer vil forhindre en solid realvækst.

Men stagnation og kapitalisme er et umage par, fordi kapitalisme indbegriber profitmaksimering og dermed evig vækst. Så har den kapitalistiske produktionsmåde alligevel en udløbsdato? Ligesom fx feudalismen?

Statens markedsgørelse og udhulingen af demokratiet

Som tidligere nævnt er staten dobbeltbestemt, af demokratiet og kapitalen; det giver næsten sig selv i et kapitalistisk demokrati som vores.

De to bestemmelser følger forskellige logikker. Den demokratiske bestemmelse følger en politisk logik, der analyseres i politisk teori, mens den kapitalistiske bestemmelse er af økonomisk karakter og derfor behandles i økonomisk teori.

Jeg har i denne bog i flæng talt om den demokratiske og offentlige sektor, men hvordan kan det forsvares, når sektoren også er bestemt af kapitalen? Det kan det, fordi folkeflertallet har det sidste ord. Kapitalliberaliseringerne og markedsgørelsen af den offentlige sektor er gennemført af regeringer, som et utilfreds Folketing kunne have fældet. Og den ultimative sikring af kapitalismen fremgår af Grundlovens paragraf om ejendomsret-

tens ukrænkelighed,²⁹ men denne Grundlov er jo også vedtaget på demokratisk vis (endog af to folketingsvalg og en folkeafstemning). Sådan er det i princippet, og dette anfægtes ikke af, at Grundlov og lovgivning naturligvis afspejler de gældende magtforhold.

Disse har ændret sig dramatisk i den nyliberale periode. Tidligere fastlagde politikerne rammen om markedsøkonomien, nu er det omvendt kapitalen, der sætter rammen for politikken; dette udtrykkes præcist i begrebet om *konkurrencestaten*, hvis kerne er at politikkenes overordnede opgave er at forbedre virksomhedernes konkurrenceevne overfor udlandet (nærmere i Kapitel 11). Derfor må erhvervslivets omkostninger sænkes ved at lønnen holdes i ro og skatten på kapital (selskabsskatten) og høje indkomster (marginalskatten) sænkes, ligesom miljølovgivning og meget andet må tilpasses kapitalens interesser. Filosofien er, at hvad der er godt for kapitalen er godt for befolkningen.

Lad os nu nærmere betragte kommercialiseringen af den offentlige sektor, nemlig udlicitering og privatisering samt disciplineringen af de offentligt ansatte så de optræder mere markedskonformt; desuden diskuteres overførslen af magt fra kommuner og regioner til staten, altså svækkelsen af lokaldemokratiet.

Privatisering af infrastrukturen

Kontrollen med infrastrukturen har traditionelt været en kerneopgave for staten, men i den nyliberale periode er det meste af denne kontrol blevet overladt til kapitalen. Privatiseringer indenfor dette område har derfor svækket staten væsentligt overfor kapitalen.

Schlüter-regeringen var meget tilbageholdende, men reducere dog den statslige indflydelse indenfor hvad man kan kalde den finansielle infrastruktur ved i 1990 at privatisere Statsanstalten for Livsforsikring (4,2 mia kr).

Det store gennembrud kom under Nyrup-regeringen med privatiseringerne af Giro Bank, Københavns Lufthavne og ikke mindst Tele Danmark (31,1 mia kr); også dele af DSB (DSB Gods)

blev frasolgt. Det drejede sig altså om både den *finansielle, elektro-niske og fysiske infrastruktur*.³⁰

Efterfølgende er der ikke sket så meget, bortset fra det drama-tiske frasalg til Goldmann Sachs af dele af ejerskabet til DONG, hvor staten dog i skrivende stund stadig har aktiemajoriteten. Der tales også om at privatisere TV2 og at skære ned på DR, hvil-ket tilsammen vil betyde et skift fra demokratisk til kapitalistisk kontrol med den *kommunikative infrastruktur*.

Som vi så i Kapitel 8 har dette betydet et fald i de offentlige virksomheders bidrag til BFI. Imidlertid kan det diskuteres om overførslen til privat eje betyder en væsentlig ændring, efter-som disse virksomheder er selskaber eller selskabslignende, dvs. nok ejet af staten, men med en forpligtelse til at fungere på markedets vilkår. I modsætning til tidligere, hvor de typisk var departementer og som sådan undergivet en politisk ledelse (en minister); denne kunne diktere bredere målsætninger såsom miljø, eller ved togdrift en bred geografisk dækning eller billige priser for at tilgodese mennesker, der ikke har bil. I dag skal der lovgives for at varetage sådanne hensyn.

Konkurrenceudsættelse

Staten tvinger i stigende grad kommunerne til at udlicitere til private virksomheder. Konkurrencestyrelsen forfølger udtrykke-ligt og energisk denne målsætning.

Det offentlige definerer opgaverne, hvorefter kommunale eller private aktører kan byde ind. I princippet trækkes kvalite-ten således ud som parameter i konkurrencen og for så vidt er vilkårene ens. Den mest effektive og derfor billigste vil vinde. Men alle andre vilkår er forskellige. Den private aktør kan låne, mens kommunen stort set ikke må, men først og fremmest er det kommunen, der sidder med det endelige ansvar for at servi-cen leveres. Hvis den vinder en opgave, må kommunen dække et underskud, men får den private opgaven, kan virksomheden gå fallit og overlade regningen til det offentlige (det er ofte set).

Hertil kommer at kommunen ikke kan have megen kontrol med, hvordan en privat virksomhed behandler de ansatte; den vil typisk søge at øge profitten ved at få dem til at løbe hurtigere,

og det kan kommunen vanskeligere konkurrere med. I det lange løb vil kommunen tabe, – med mindre den i højere grad tænker kommercielt, altså agerer som en kapitalistisk virksomhed.

Disciplinering af de offentligt ansatte

De offentligt ansatte er ikke længere tjenestemænd, fællesskabets tillidsmænd, altså med den tillid som vi har til mennesker, vi selv udpeger. Under nyliberalismen betragtes en offentligt ansat som en Homo Oeconomicus, der kun tænker på sig selv, uden et socialt ansvar for den opgave, som de har fået.

Derfor skal de kontrolleres, ligesom privatansatte. Det kan ske konkret med krav om rapporter over udført arbejde og opnåede resultater, eller med økonomiske incitamenter som fx taxameterordningen, hvor uddannelsesinstitutioner får tilskud efter hvor mange kandidater, de »producerer«. Hele systemet går under betegnelsen New Public Management, hvis idé er at de offentligt ansattes arbejdsvilkår skal imitere den kapitalistiske økonomi.³¹ Alternativt kunne de have været et udstillingsvindue for en mere demokratisk indretning af arbejdslivet.

I overensstemmelse med denne tankegang bliver ledelsen, fx indenfor uddannelsessektoren, »professionaliseret«, hvilket betyder at folk med økonomisk eller generelt administrativ baggrund tager over fra mennesker med en baggrund i det pågældende fag. Det indebærer en kommercialisering, hvor bundlinjen er det afgørende.

Centralisering af den politiske magt

Staten har mistet magt til kapitalen, men er til gengæld blevet styrket overfor det kommunale og regionale demokrati.

Efter reformen i 2007 blev amtskommunerne afskaffet til fordel for regionerne, der især administrerer sygehusene. Regionsrådene er demokratisk valgt, men modsat amtskommunerne kan de ikke opkræve skatter. Derfor har de mistet magt, således at det regionale selvstyre er blevet et skindemokrati; der tales da også om helt af afskaffe regionerne til fordel for direkte statsstyring.

Kommunernes magt er blevet tilsvarende udhulet, så der ikke er meget kommunalt selvstyre tilbage. De kan nok udskrive

skatter (75% af deres indtægter), men indenfor stedse snævrere rammer. Idéen i det kommunale selvstyre er vel at give plads til lokale politiske præferencer, således at røde kommuner kan foretrække megen velfærd, dermed høje skatter, mens blå kommuner kan prioritere lav skat over velfærd, men i praksis er det kun den sidste politik, der kan virkeliggøres. Kommunerne skal balancere deres budgetter, og så skulle man tro at de kunne finansiere mere velfærd ved at hæve skatterne. Men under ét er dette ikke tilladt ifølge KL's aftaler med staten; hvis en kommune hæver skatterne skal det afbalanceres af at andre kommuner sænker dem. Derimod belønnes skattenedsættelser med et særligt økonomitilskud. I forhandlingerne med KL har staten fat i den lange ende, fordi den kan straffe kommuner med mindre bloktilskud.

Baggrunden for denne udvikling er nedskæringspolitikken, der nu er traktakfæstet med Finanspagten. Et låg over de offentlige udgifter giver nemlig kun mening, hvis kommunerne – der administrerer den største del af det offentlige forbrug (skoler, børnehave, ældrepleje osv.) – også begrænser deres udgifter; fra den enkelte kommunes synsvinkel ser det ansvarligt ud at øge de offentlige udgifter mod at øge skatterne tilsvarende, men da den aktuelle statsmagt vurderer at øgede offentlige udgifter er økonomisk uansvarligt, går det altså ikke. Derfor tvinges kommunerne til at rette ind efter regeringens politik, hvilket ikke levner megen plads til kommunalt selvstyre. »Den selvstændige beskatningsret er – bortset fra på papiret – i realiteten væk«, som Poul Erik Mortensen skrev i 2008.³² Alle kommuner må føre blå politik.

Fra demokratisk til kapitalistisk styring

Sammenfattende er den politiske magt i den nyliberale periode forskubbet fra demokratiet til kapitalen. Demokratiet er blevet udhulet.

Der er ikke blevet rokket ved demokratiets 3 nødvendige og tilstrækkelige betingelser, nemlig Politisk lighed, Politisk frihed og Flertalsstyre, jf. Indledningen. Nyliberalismen har ikke virkeliggjort Hayek's ideal om, at offentligt ansatte og modtagere

af offentlige indkomstoverførsler ikke skal have stemmeret,³³ og der er heller ikke sket andre indskrænkninger af stemmeretten.

Men der er sket ændringer, nemlig i demokratiets *domæne*, dvs. omfanget af beslutninger, som parlamentet kan tage.³⁴ Domænets omfang er stedse op til diskussion og kamp, men det er klart at selv om de 3 formelle betingelser er opfyldt, giver det ikke megen mening at tale om demokrati, hvis parlamentet kun kan bestemme om rottebekæmpelse i Slagelse. Omvendt vil de færreste mene, at Folketinget skal have kompetence til at bestemme, hvordan borgerne placerer stolene i deres hjem; dette vedrører kun den enkelte, dvs. det har ikke betydning for andre, er altså ikke en social beslutning. Mellem disse yderpunkter er der rig mulighed for diskussion. Principfaste liberale vil anbefale et *minimaldemokrati*, hvor ›folkevalgte forsamlinger skal tage sig så kvalificeret som muligt af så lidt som forsvarligt‹, som det hedder i Venstre's principprogram,³⁵ mens socialister ønsker økonomiske emner demokratiseret.

I den nyliberale epoke har der været en klar tendens til at indskrænke demokratiets domæne. Mange typer beslutninger er blevet afpolitiseret, dvs. afdemokratiseret. Således har vi set at pengepolitikken er blevet ›sagliggjort‹ ved at blive placeret hos politisk uafhængige centralbanker, og at offentlige virksomheder er blevet mere uafhængige af regering og Folketing; det samme mønster genfindes indenfor en lang række områder, fx indenfor uddannelsessektoren. Videre er der i den vestlige verden en tendens til at flere afgørelser retsliggøres, dvs. flyttes fra parlament til domstole. Og endelig har Danmark overdraget suveræniteten til internationale organer, først og fremmest EU; dette kan være godt eller skidt, men det er uomtvisteligt at det betyder at Folketingets magt begrænses (hvilket så fra en demokratisk synsvinkel kan forsvares, såfremt tabet i nationalt demokrati kompenseres af øget demokrati på internationalt plan, fx i form af Europa-parlamentet).

Staten og den modificerede klasseanalyse

I en praktisk materialistisk analyse må klasserne bestemmes ud fra placeringen i den kapitalistiske produktionsmåde.

I den rene fremstilling giver det to klasser: arbejderklassen, der sælger sit arbejde for at leve, og kapitalistklassen (borgerskabet), der køber dette arbejde for at få profit. Men den empiriske produktionsmåde har altid været mere kompliceret. Mellem de to hovedklasser var der et småborgerskab (selvstændige), men de er, som Marx forudsagde og som vi har dokumenteret, nu helt marginaliseret. Hertil kom – og kommer – underklassen af mennesker, der af forskellige grunde ikke kan sælge deres arbejde (lumpenproletariatet i Marx's noget nedsættende sprogbrug).

Med fremvæksten af velfærdsstaten siden slutningen af 50erne er den offentlige sektor vokset til at beskæftige 1/3 af lønmodtagerne; det er, ultimativt, hele befolkningen, der køber deres arbejde og arbejdet udføres ikke med henblik på at opnå profit. Den kapitalistiske produktionsmåde er ikke længere »ren«, men har fået et modspil; den er blevet belemret med en Trojansk Hest. Det forudså Marx ikke, fordi han ikke forudså demokratiet, eller i hvert fald ikke at dette radikalt kunne modificere kapitalismen.

I dette afsnit konkretiserer vi klasseanalysen i Kapitel 9. Vi ser nærmere på de interesser, der er knyttet til den offentlige sektor, vi vil undersøge arbejderklassens vilkår i vore dages Danmark, og vi tager højde for eksistensen af en under- og overklasse.

Offentlige versus private interesser

Offentligt ansatte var oprindeligt privilegerede. De kunne næsten ikke fyres, de havde bedre løn end privatansatte og glimrende pensionsordninger. De var *tjenestemænd*, dvs. de tjente fællesskabet og de var udpeget demokratisk, nemlig af regeringen og – ultimativt – Folketinget.

Da velfærdsstaten blev udbygget i 60erne blev der brug for langt flere offentligt ansatte. Man valgte nu at afvikle tjenestemandsinstitutionen og i stedet ansætte folk på nogenlunde samme vilkår som i den kapitalistiske sektor; i dag er kun ganske få og små grupper tjenestemandsansatte. Man kunne have valgt anderledes, altså fastholdt de særlige ansættelsesvilkår. Det ville have sat de private arbejdsgivere under pres for at tilbyde deres

lønmodtagere de samme gode vilkår, for ellers ville mange foretrække offentlig ansættelse.

Offentligt ansatte blev altså nivelleret ned til de privatansattes niveau, således er sidstnævntes løn standarden ved fastlæggelsen af offentligt ansattes løn; også på dette punkt imiterer det offentlige det private. De arbejder i den demokratiske sektor og er derfor demokratiets kernetropper, men de behandles på samme måde som den arbejdskraft, som kapitalen benytter. Den grundlæggende forskel mellem de to typer af lønmodtagere er blevet mere usynlig, især i takt med indførelsen af New Public Management. Offentligt ansatte har en indlysende fordel i at den offentlige sektor bevares og udvides, men de har også en interesse i større indflydelse indenfor sektoren. Deres interesser er i modsætning til den ydre kapital (den private sektor), men også i modsætning til de markedsbaserede principper, der har sneget sig ind i den offentlige sektor.

Faktisk er arbejdsvilkårene for offentligt ansatte på mange måder dårligere end privatansattes, eftersom de i stigende grad disciplineres og kontrolleres. Folketing og regering kunne i stedet have valgt at gøre offentlig ansættelse til en oase af frihed og selvbestemmelse, naturligvis indenfor rammerne af de vedtagne love og opgaver. Man kunne have betragtet og behandlet dem som »homo sociales«, altså som tillidsmænd, der i kraft af deres stilling og opgaver arbejder for det fælles bedste, snarere end for en kapitalists profit. Modsætningen mellem demokratisk og kapitalistisk styring ville da være trådt klart frem.

Ikke desto mindre har de offentligt ansatte en betydelig styrke og kampgejst, formentlig større end blandt de privatansatte. I de senere år har der kun været betydelige arbejdskonflikter blandt de offentlige, nemlig sosu'ere, sygeplejersker osv (2008) og lærere (2013). Kønsgenerationen er her vigtig. Over 70% af de offentligt ansatte er kvinder, og kvinder er betydeligt mere venstreorienterede end mænd: i 2011 stemte 58% af dem på Rød Blok, overfor 44% blandt mænd.³⁶

De offentlige ansatte har som nævnt en klar interesse i at bevare og gerne udbygge den offentlige sektor. Hvor meget vejer denne interesse? Det politisk interessante må her være, hvor

stor en andel af vælgerne (18 år og derover) de offentligt ansatte udgør. I 2013 var det 21%, nemlig 925.100 ud af 4.438.800.³⁷

Desuden har *modtagere af overførselsindkomster* en umiddelbar interesse i den offentlige sektor. Det drejer sig først om modtagere af dagpenge, kontanthjælp, invalidepension og efterløn, samt mennesker i aktivering og skånejob, men også fx mennesker på barsel, så de udgøres ikke udelukkende af de marginaliserede (underklassen); igen i 2013 udgjorde disse offentligt forsørgede 812.200 personer, altså 18% af vælgerne. Hertil kommer 1.026.300 folkepensionister, dvs. personer på 65 år eller derover; det svarer til 23%. I alt 1.838.500 personer eller 41% af de over 17-årige.³⁸

Det betyder at 62% må stå på den offentlige sektors side (21% + 41% = 62%), hvis de er bevidste om deres umiddelbare interesser; den mere langsigtede interesse kan altid diskuteres. Mouritzen når frem til et lidt højere tal (ca. 68%) for tiden omkring 2008, et resultat han ikke billiger: » ... omkring 2/3 af alle vælgere er afhængige af velfærdsstaten. ... Når så stor en del af vælgerkorpsset lever af det offentlige – enten som ansatte eller som modtagere af indkomstoverførsler – vil styreformen have et potentiale til at udvikle sig i pervers retning.«³⁹

Resten af vælgerne (38%) udgøres af de selvstændige og de privatansatte lønmodtagere. Har de nogen interesse i den offentlige sektor? De får jo hverken offentlig løn eller overførsler, men de nyder godt af offentligt forbrug og offentlige investeringer, altså uddannelse, sundhed og ældrepleje, men også politi, kommunal og statslig administration og meget mere. Mens overførselsindkomsterne er personlig indkomst, og derfor indebærer en direkte interesse, aktualiseres værdien af velfærdsgoderne kun når behovet for uddannelse, lægehjælp, politi osv. opstår.

Overfor disse almene goder står deres finansiering, altså skatten. Offentligt ansatte og modtagere af offentlige overførsler skal selvfølgelig også betale skat, men da der ikke betales 100% skat er nettofordelen her klar. For den øvrige del af befolkningen er der imidlertid en afvejning mellem værdien af de offentlige goder og skattebetalingen.

Beskatningen er progressiv, hvilket betyder at de rige betaler

en større andel af deres indkomst som skat; derimod stilles de offentlige ydelser gratis til rådighed for alle borgere, dvs. rig og fattig får stort set lige meget. Derfor har de fattige en større, umiddelbar interesse i den offentlige sektor end de rige.

Hvordan ser dette regnestykke for de selvstændige og privatansatte nærmere ud?

I 2013 var det offentlige forbrug 524,5 mia kr og offentlige investeringer 43,0 mia, i alt 567,5 mia.⁴⁰ Jeg går nu ud fra at denne værdi er ligeligt fordelt på alle *vælgere*, altså at personer op til 18 år hører under de voksne. Det giver en værdi på 567,5 mia divideret med 4.438.800, altså 128.000 kr pr. vælger. Dette er altså også værdien af den offentlige sektor for de selvstændige og de privatansatte.

Er denne værdi større eller mindre end skattebidraget? Ser vi alene på indkomstskatten viser det sig, at hver selvstændig betalte 187.300 kr, hver lønmodtager i øverste kategori 331.300, i mellemste kategori 240.800 og i laveste kategori 172.500;⁴¹ vi kan her ikke udskille de privatansatte, men deres lønniveau adskiller sig ikke væsentligt fra de offentligt ansatte. Konklusionen er derfor, at værdien af de offentlige goder er betydeligt lavere end skatten (og forskellen ville have været endnu større, hvis afgifter blev indregnet). Nøgternt betragtet er den offentlige sektor derfor en dårlig forretning for de privatansatte, mest for de højstlønnede, naturligvis, men også for de lavestlønnede (der udgør det store flertal). Igen: Vi taler om den umiddelbare fordel, altså det årlige nettoresultat; på længere sigt er det en anden sag, hvor alle jo fx har en interesse i ad åre at få folkepension.⁴²

Der er naturligvis ikke et ét til ét forhold mellem de objektive interesser og de mere subjektive politiske holdninger, mellem »klasse an sich« og »klasse für uns« (for at tale marxistisk), men at 38% af vælgerne ikke har en umiddelbar interesse i velfærdsstaten er vigtigt. Det bidrager til at forklare hvorfor der er betydelig opbakning i arbejderklassen bag det borgerlige ønske om at sænke skatterne og »effektivisere« velfærdsstaten.

Der er således solide interesser bag idéerne om at den offentlige sektor er uproduktiv, at værdierne skabes i det private erhvervsliv, at nedskæringspolitikken er sagligt nødvendig, at de

marginaliserede er nassere osv. Her er en langt mere tungtvejende grund til arbejderklassens manglende modstand overfor nyliberalismen og dens frigørelse af kapitalen end lønmodtagernes begrænsede kapitalinteresser.

Den store gåde er naturligvis, hvorfor det betydelige flertal på 62%, der *har* en interesse i velfærdsstaten, ikke er i stand til at sætte disse interesser igennem. Det umiddelbare svar er at offentligt ansatte og offentligt forsørgede er et umage par, og derfor har haft svært ved at danne en enhedsfront til forsvar for den demokratiske sektor. Hertil kommer at ingen har ulejligen sig med at forklare dem, at de kæmper for demokratiet, så de har manglet en ideologi.

Umage par? Måske tværtimod. Faktisk er der stort potentiale for en *velfærdskoalition* af offentligt ansatte og underklassen.

Det er disse to grupper, der er i skudlinien for de nyliberale angreb, det er dem der umiddelbart mærker nedskæringspolitikken. Den fælles modstander giver et godt grundlag for samarbejde. Og de kender hinanden, eftersom indkomstoverførslerne administreres af offentligt ansatte, som derfor har en god forståelse af underklassen. De kan se gennem mange myter om dovenskab og nassere, og derfor er det med stigende ulyst at de på politisk befaling har måttet kontrollere og disciplinere denne klasse.

Hvad er perspektivet i en sådan fælles kamp?

For de offentligt ansatte drejer det sig om på sigt at demokratisere mere og mere af økonomien, altså bringe den under offentlig kontrol. Men hvad er perspektivet for underklassen? Dengang underklassen bestod af arbejderklassen, var målet naturligvis socialisme og dermed afskaffelse af kapitalismen. I dag er underklassen de marginaliserede, og de har altid haft svært ved at formulere slagkraftige visioner. Det skyldes at de som udstødte i bedste fald ses som overflødige, i værste fald som nassere.

Hvordan kan de kaste denne skyld og følelse af underlegenhed af sig? Det kræver at de omdefinerer samfundsøkonomien og deres rolle i den. Kapitalismen definerer en herskende moral, der siger at markedet er standard for rationalitet og god opførsel, og ud fra denne standard falder de udstødte pr. definition igen-

nem. Derfor skal de vende standarden på hovedet. Hvis der ikke er arbejde i Hjørring, tvinges de arbejdsløse til at søge til Aalborg. Hvorfor er det ikke virksomheder i Aalborg, der pålægges at søge til Hjørring? Og hvis den marginaliserede har forkerte kvalifikationer i forhold til virksomhedernes ønsker, hvorfor er det da den marginaliserede, der har et problem, snarere end virksomheden? Hvorfor er det ikke virksomheden, der må omlægge produktionen, så de eksisterende mennesker kan arbejde der? Fordi virksomheden blot udtrykker markedets krav, hedder det, hvorved vi atter er tilbage ved grundantagelsen om, at markedet som overdommer er udtryk for rationalitet. Men der er et alternativ, nemlig at vi i stedet for at lade os opdrage af markedet opdrager markedet, altså påtvinger det vore normer.

Underklassen må kort sagt afvise, at det er en naturlov at det er menneskene, der må tilpasse sig (arbejds)markedet, snarere end kapitalen, der må tilpasse sig menneskene. Den må vende den anklagende finger fra dem selv til virksomhederne, til markedet, til den private økonomi. Først når det sker, bliver der perspektiv i deres aktuelle ulykke.

Arbejderklassen

Arbejderklassen udgjorde i 2013 1.531.900 personer (samtlige lønmodtagere minus de offentligt ansatte), hvilket svarer til 35% af vælgerne.⁴³

Modsat de offentligt ansatte står de privatansatte overfor en arbejdsgiver, der har kapitalen i ryggen, helt overvejende i form af et selskab. Klassekampen med kapitalen er her direkte, men i vore dage udfoldes den kun svagt.

Overgangen fra industri- til servicesamfundet har gjort arbejdet fysisk mere heterogent, fordi der er en uendelighed af servicefunktioner. Men det vanskeliggør solidaritet, når man laver meget forskellige ting. Hertil kommer at de ansatte ikke behøver at være samlet i en fabrik, men fx kan arbejde hjemmefra, så også rumligt er arbejderne mere adskilte. Alt dette repræsenterer overvejende en autonom udvikling i produktivkræfterne, som ingen har besluttet og som der ikke er noget at gøre ved. Det er givent vilkår.

Hertil kommer at ansættelsesvilkårene er ændret; det gælder alle lønmodtagere, men især de privatansatte. Ingen arbejder længere på fuld tid i 40 år på den samme arbejdsplads. Flere og flere arbejder på deltid, hvad enten det er frivilligt eller ej, og lønarbejderen skifter ustandseligt arbejdsplads og arbejdsgiver. Tryghed i ansættelsen er afløst af det ›fleksible arbejdsmarked‹, der tidligere blev kompenseret af rimelige overførselsindkomster, når man blev fyret (›flexicurity‹); i dag er vilkårene for fyrede blevet så forringet, at det ikke længere giver megen mening at tale om denne model. Det er klart at arbejdersiden svækkes overfor arbejdsgiveren, når det sikkerhedsnet, der skulle opfange den fyrede, mørner; det bliver sværere at forsvare sig imod ringere løn- og arbejdsvilkår.

Alt i alt er flere og flere lønmodtagere blevet en del af det såkaldte ›prekariat‹, karakteriseret ved en løs, usikker og skiftende tilknytning til arbejdsmarkedet, helt parallelt med ejernes løse tilknytning til en virksomhed, som i vore dage ofte sælges til fx kapitalfonde.⁴⁴ Disse vilkår gør fælles aktion vanskelig, for hvem vil ulejlige sig med at stille krav og aktionere, hvis man kun er på arbejdspladsen et år? Samhørigheden med kollegerne bliver mere flygtig, solidariteten svækkes.

Fagbevægelsen har mistet fordums styrke; den mister medlemmer, især blandt de unge.⁴⁵ Efterlønnen, der blev indført i 1979, skulle administreres af A-kasserne, hvilket styrkede fagbevægelsens magt og medlemstal, men derefter er det gået i den modsatte retning. De privatansatte er også blevet svækket af arbejdskraftens frie bevægelighed indenfor EU. Tilstrømningen af billig udenlandsk arbejdskraft, især fra Østeuropa, har medført løndumpning, som er vanskelig for fagbevægelsen at bekæmpe, især fordi arbejdsgiverne ikke har en interesse i at dæmme op herfor, tværtimod (mere herom i Kapitel 11).

Fagbevægelsen kæmpede imod arbejdsgiversidens ønske om at indføre decentrale overenskomstforhandlinger, således at arbejdersiden kunne svækkes, men måtte til sidst (1991) give sig. Den arbejdede også for at arbejdsmarkedspensionerne skulle administreres i statsligt regi, men igen forgæves; i stedet for at blive en udbygning af velfærdsstaten, blev midlerne opsamlet i

store pensionskasser, der formelt er kontrolleret af medlemmerne, men reelt er blevet en del af den globale spekulationskapital. Til gengæld omfavnede fagbevægelsen fra starten »ny løn«, dvs. individuelle lønftaler, selv om dette system undergraver solidariteten; at være »solidarisk med sig selv« er identisk med at være usolidarisk.

Fogh-regeringens »frihedspakke« i 2001 markerede et frontalt angreb på LO, fordi indførelsen af tværfaglige A-kasser fjernede de faglige A-kassers monopol; tidligere fulgtes medlemskab af A-kasse og fagforening hinanden, men mange fravalgte nu fagforeningen.

Ændringerne på arbejdsmarkedet er en årsag til arbejderklassens svækkelse, men afspejler den også.

Det samme gælder den helt store grund til svækkelsen af lønmodtagerne, nemlig kapitalliberaliseringen. Truslen om at nedlægge eller flytte arbejdspladser, eventuelt til udlandet, har styrket arbejdsgiverne umådeligt; mod denne kapitalistiske strejketrussel kan arbejderklassens strejkevåben – klassens traditionelle trumfkort – ikke bruges. Stort set strejkes der da heller ikke længere i den private sektor i Danmark. Der er ikke længere magtmæssig lighed i forholdet mellem arbejde og kapital.

Arbejdskampen i den private sektor står således overfor mange vanskeligheder, og det traditionelle langsigtede perspektiv, nemlig at erstatte kapitalisme med socialisme ved at gennemføre samfundseje af produktionsmidlerne, er næsten forsvundet fra bevidstheden. Dette »samfundseje« blev oprindeligt forstået som arbejderklassens ekspropriation af produktionsmidlerne, men dette er mindre realistisk og rimeligt – det er faktisk udemokratisk – i en situation, hvor klassen kun udgør godt 1/3 af vælgerne.

Underklassen

Hvor stor er underklassen?

Som nævnt var der 812.200 personer, der i 2013 levede af offentlig forsørgelse, eksklusiv folkepensionister. Men de kan ikke alle meningsfuldt beskrives som »underklasse« eller marginaliserede; personer på barsel, med job, (39.000) og modtagere af

efterløn (97.700) må fratrækkes, hvilket giver en rest på 675.500. Således bestemt udgør underklassen 15% af vælgerne.⁴⁶

Er arbejdsløshed et individuelt eller samfundsmæssigt problem? Er det den arbejdsløse eller kapitalismen, der er skyld i problemet? Svaret på dette spørgsmål har traditionelt delt vandene mellem liberale og socialdemokrater/socialister. Den socialdemokratiske fortælling giver mest mening, hvis der er stor arbejdsløshed, som måske er opstået ret pludseligt (30erne og de første år efter 2008), for her er det mindre troværdigt at forklare miséren med en pludselig epidemi af dovenskab. Den liberale fortælling om arbejdsløshed er stærkest, når der stort set ikke er arbejdsløshed, fx i 60erne, for i en sådan situation, hvor der er jobs nok, giver det næsten sig selv at arbejdsløshed er den enkeltes skyld.⁴⁷

Før den nyliberale periode var den socialdemokratiske fortælling dominerende,⁴⁸ udmøntet i en økonomisk politik, der havde fuld beskæftigelse som den overordnede målsætning; sådan var det i efterkrigstiden, hvor instrumentet især var en ekspansiv Keynesiansk politik. I 1950erne forhindrede betalingsbalanceproblemer fuld beskæftigelse, men derefter og frem til krisen i 1974 blev arbejdsløsheden stort set afskaffet.

Efter 1982 fik vi et skifte på to fronter, dels fik inflationsbekæmpelse nu førsteprioritet, i overensstemmelse med monetaristisk økonomisk tænkning, dels blev den Keynesianske optagethed af den samfundsmæssige efterspørgsel erstattet af et fokus på udbuddet på arbejdsmarkedet. Denne udbudsøkonomi forklarede arbejdsløshed med problemer hos den arbejdsløse, hvad enten det var manglende uddannelse eller motivation. Pilen pegede nu på den enkelte arbejdsløse, ikke på erhvervslivets uformåenhed eller på en økonomisk politik der ikke var tilstrækkeligt ekspansiv.

Det store skift kom i 90erne under Nyrup-regeringen.⁴⁹ De tidligere jobtilbudsordninger blev erstattet af et system, hvor der var pligt til at tage det tilbudte arbejde. Med den nye 'aktiveringslinje' mistede den arbejdsløse kontanthjælp eller dagpenge, hvis tilbuddet blev afvist, måske fordi arbejdet lå langt væk fra hjemmet, var helt udenfor den pågældendes kvalifikationer eller simpelt hen var meningsløst. Hvor man tidligere gik ud

fra at den enkelte ønskede et arbejde, skal den arbejdsløse nu tvinges til at arbejde; den arbejdsløse antages at være en ›homo oeconomicus‹, der kun vil arbejde under økonomisk tvang. Det skal ›kunne betale sig at arbejde‹, dvs. afstanden mellem løn og overførselsindkomst skal øges; dette kunne være et argument for højere løn, men er det ikke.

Denne tvang blev mere udtalt efter 2001. Overførselsindkomsterne blev sat ned, og man falder hurtigere ud af dagpengesystemet. Dagpengenes værdi er udhulet fra i 1982 at svare til 75% af en LO-arbejders gennemsnitlige løn til en kompensation på 55% i 2010, hvilket bl.a. hænger sammen med den såkaldte satsregulering fra 1991, der betyder at overførselsindkomsterne vokser med 0,3% mindre en lønnen.⁵⁰ Dagpengeperioden er nedsat fra oprindeligt 7 år til 4 år i slutningen af 90'erne og 2 år i 2010. Samtidig er flugtmuligheden for ældre lønmodtagere, nemlig efterlønnen, under afvikling.

Med denne afskaffelse af ›flexicurity-modellen‹ er de marginaliserede blevet egentlig underklasse. Umiddelbart forekommer denne klasse at være ren ballast eller udgift, men faktisk har denne ›reservehær‹ (som Marx kaldte de arbejdsløse) to vigtige funktioner i den kapitalistiske produktionsmåde. For det første er det vigtigt for virksomhederne, at der er en rigelig og varieret forsyning af arbejdskraft, hvis der skulle blive brug for det. For det andet presser dette overudbud lønnen; og jo mere, desto ringere de arbejdsløses vilkår er, således at de beskæftigedes frygt for at blive fyret øges.

Det har gennem mange år været en bevidst politik at øge den økonomiske afstand mellem lønmodtagerne og modtagere af overførselsindkomster. Skabelsen af den moderne underklasse har været intenderet.

Overklassen

I Marx's idealtypiske kapitalisme er der to klasser, arbejderklassen, der er underklassen, og kapitalejerne/borgerskabet/arbejdsgiverne, der er overklassen. Den første klasse arbejder, men ejer ikke noget, i hvert fald ikke produktionsmidler, den anden klasse (borgerskabet) arbejder ikke, men ejer kapitalen.

Så enkelt er det jo ikke i vore dages Danmark. Arbejderne ejer noget af kapitalen, især ejerbolig og pensionsformuer, og »borgerskabet« er toppen af de selvstændige og lønmodtagerne og som sådan arbejder de som regel. Denne top kan analytisk udskilles, fx som den rigeste ene procent (den »gyldne procent«). I 2013 udgjorde de 33.600 personer. Deres reale disponible indkomst voksede med 37,1% i perioden 2000 til 2013, sammensat af en voldsom stigning frem mod krisen, derefter et fald og efter 2009 igen en betragtelig stigning; resten af den rigeste decil så indkomststigninger på 29,8% i perioden, mens de resterende 90% holdede meget bagefter, med en stigning på 14,7%.⁵¹

Alternativt definerer Arbejderbevægelsens Erhvervsråd (AE) overklassen som den del af arbejdsstyrken, der har en indkomst på mere end tre gange så meget som den typiske »meridianen«; denne del udgjorde 3% af arbejdsstyrken (18-59 årige) i 2013. Her er udviklingen i den reale disponible indkomst ført tilbage til 1985, og det viser sig at den således definerede overklasse frem til 2013 kunne glæde sig over en indkomstvækst på 177%. De øvrige af AE's klasser faldt langt bagefter, idet »middelklassens« indkomst voksede 75%, »arbejderklassen« med 48% og »underklassen« med 36%; der tre klasser udgjorde hhv. 29%, 40% og 15% af arbejdsstyrken, altså det store flertal (det skal understreges, at jeg i øvrigt ikke benytter AE's klassesdefinitioner, især fordi der ikke skelnes mellem offentligt og privat ansatte).⁵²

Sådanne definitioner af overklassen går på tværs af den traditionelle klasseopdeling, fordi indkomsten dels er løn, dels kapitalindkomster, om end de sidste naturligvis vejer langt tungere end hos de fleste lønmodtagere. Hvad enten overklassen defineres på den ene eller anden måde, viser undersøgelserne at den i den nyliberale periode er »stukket af« fra den øvrige befolkning (som AE udtrykker det), i den forstand at den har haft en langt gunstigere indkomstudvikling. Uligheden er vokset, polariseringen skærpet.

I Kapitel 9 så vi, at arbejdet havde øget sin andel af BFI i forhold til kapitalen efter 2000. Det tydede på mindre polarisering, men dette er mere end opvejet af øgede lønforskelle blandt lønmodtagerne. AE's undersøgelse viser at »overklassens« løn

(ovenfor så vi på indkomsten) er steget langt mere end ›arbejderklassens‹ fra 1985 til 2013, nemlig med realt 588.000 kr overfor ›arbejderklassens‹ stigning på blot 80.000 kr. De fulgtes ad til omkring 2000, så det er derefter at kløften har åbnet sig; faktisk har ›arbejderklassen‹ oplevet et fald i reallønnen i kriseårene efter 2007 på 1,8%, mens ›overklassen‹ har haft en fremgang på 8,2%. I Kapitel 7 noterede jeg en marginal stigning i privatansattes realløn efter 2007 på 0,6% årligt; AE's resultater tyder på, at der bag denne lille stigning ligger en stor stigning blandt de få højstlønnede og et lille fald for de mange lavestlønnede.⁵³

Imidlertid kan man spørge, hvor interessant det i vore dage er at identificere en sådan overklasse? Jo, det er interessant, hvis man beskæftiger sig med ulighed, og det er naturligvis et vigtigt emne. Men hvor meget fortæller det om den styrende magt i den kapitalistiske økonomi? Den ligger hos de produktive og finansielle selskaber, og deres magt er i vid udstrækning upersonlig, som jeg tidligere har været inde på. Det er kapitalens dictum om profitmaksimering, der driver værket, ikke toplederne eller de rige kapitalejere. Derfor, og fordi det er praktisk vanskeligt, bliver overklassen ikke søgt udskilt nedenfor.

Vælgernes sammensætning og politiske præferencer

Tabel 10.1 sammenfatter resultaterne ovenfor.

Tabel 10.1. Andelen af vælgere (18 år og derover) i 2013⁵⁴

Procenter	
Offentligt ansatte	21%
Underklassen	15%
Arbejderklassen	35%
Selvstændige	5%
Folkepensionister	23%
I alt	99%

Spørgsmålet er nu i hvilken udstrækning de interesser, der er knyttet til disse vælgergrupper afspejles i deres politiske præferencer? Stemmer ›klasse an sich‹ og ›klasse für uns‹ overens?⁵⁵

Lad os først se på *lønmodtagerne*. Det viser sig at ved valget i 2011 (da Thorning-regeringen kom til) stemte hele 70% af de offentligt ansatte på Rød Blok, mens 30% stemte på Blå Blok; de tilsvarende tal for arbejderklassen var 39% og 61%; politisk er offentligt og privatansatte altså så forskellige som ild og vand. Dette harmonerer med interesserne, for så vidt som partierne i Rød Blok ønskede mere offentlig vækst end de blå partier (SD argumenterede for »velfærd frem for skattelettelse«).

De offentligt ansatte stemmer rødt ud fra egeninteressen (»klasseinteressen«), men formentlig også fordi de værdimæssigt oparbejder en forkærlighed for omsorg gennem deres arbejde; spørger man om skat, velfærd og ulighed er de offentligt ansatte klart venstreorienterede.

Også ved valget i 2015 (der bragte de borgerlige til magten) gennemførtes undersøgelser, men nu var fokus på de socialistiske partier (EL, SF og SD) snarere end på Rød Blok, der inkluderer RV. Det viste sig at 51% af de offentligt ansatte stemte på socialistiske partier, mod blot 35% blandt de privatansatte. I 1971 var tallene hhv. 47% og 62%, så i løbet af disse 44 år er de offentligt ansatte blevet lidt rødere, mens de privatansatte er blevet langt mere borgerlige.

Alt i alt viser undersøgelserne således, at de to grupper af lønmodtagere overvejende stemmer i overensstemmelse med deres umiddelbare interesser: Rødt for de offentligt ansatte og blå for de privatansatte.

Lad os dernæst se på *underklassen*, som 2015-undersøgelsen beskæftiger sig med. For hele denne gruppe var der kun et lille flertal på 51% for Rød Blok. Det kan undre, da venstreorienterede partier jo er mere generøse med overførselsindkomster end den borgerlige fløj. Det viser sig at de 51% er nettoresultatet af at kun 45% af modtagere af dagpenge stemmer rødt, mens der er stort rødt flertal blandt de øvrige grupper, således 64% blandt kontant-hjælpsmodtagere. Det kan forklares med at dagpengemodtagere er tæt på arbejdsmarkedet og derfor stemmer efter deres interesser som tidligere eller kommende (privat) beskæftigede snarere end ud fra deres øjeblikkelige interesser som marginaliserede. De øvrige grupper er mere permanent marginaliserede og stem-

mer i overensstemmelse dermed mere rødt. Igen kan vi derfor konkludere at vælgerne er rationelle, dvs. overvejende stemmer i overensstemmelse med deres interesser.

Om de øvrige grupper er der ikke så meget interessant at sige. Selvstændige stemmer ikke overraskende massivt borgerligt, men der er også borgerligt flertal på 54% blandt folkepensionister. Den langsomme marginalisering af folkepensionen burde trække i rød retning, men på den anden side spiller arbejdsmarkedspensionen og individuelle pensionsordninger en øget rolle, og især det sidste giver mere kapitalisme-venlige interesser; hos de fleste er det politiske valg mellem venstre og højre formentlig fastlagt tidligere og derfor mest påvirket af pensionistens tidligere tilknytning til arbejdsmarkedet.

Sammenfatning

Liberal økonomisk politik, i bred forstand, tilsiger at flytte vægten fra den demokratiske til den kapitalistiske sektor samt at gøre førstnævnte mere markedsorienteret. Dette er lykkedes i den nyliberale epoke, ikke mindst i Nyrop-årene.

Den mere rene kapitalisme giver imidlertid nogle problemer med at integrere systemet, altså skabe en vis orden, eftersom nedskæringspolitikken begrænser lønnen og de offentlige udgifter. Hvor skal købekraften så komme fra? Man har forsøgt sig med offentlig gældsætning, privat gældsætning og sidst en pengepolitisk favorisering af banker og selskaber, men meget tyder på stagnation så langt øjet rækker.

Endelig har vi spurgt om nyliberalismen er politisk stabil, altså kan tilfredsstillende tilstrækkeligt store vælgergrupper. Her var konklusionen at en »velfærdskoalition« af offentligt ansatte og modtagere af overførselsindkomster udgør 62% af vælgerne og derfor kan vælte projektet, hvis de mobiliseres omkring deres interesser. Omvendt har 38% af vælgerne, nemlig især arbejderklassen, ikke nogen umiddelbar interesse i velfærdsstaten; derfor har de kunnet mobiliseres omkring en politik med nedskæringer og skattereduktioner på dagsordenen.

Jeg vil mene, at denne analyse harmonerer med hvad vi ser, hvis vi åbner vinduerne og betragter de faktiske stridspunkter

i vore dages Danmark. Den store kamp er ikke den direkte konfrontation i den private sektor mellem arbejde og kapital; her er arbejdersiden i vid udstrækning blevet passiviseret. Vi hører ikke meget om lønkamp og strejker imod selskaberne, meget mere om kontanthjælpsloft og nedskæringer i kommunernes ældreomsorg. Den store politiske kamp er mellem den kapitalistiske og demokratiske sektor. Man kan beklage at den klassiske marxistiske klassekamp ligger underdrejet (den kan vende tilbage), og at den store kamp er flyttet andetsteds hen, men sådan er det.

Noter

- 1 Boss, 1990: 189.
- 2 Jf. diskussionen i Kapitel 4, specielt note 4.
- 3 Se Boss, 1990: 227ff.
- 4 Har den offentlige sektor ikke en restindkomst, når lønnen er blevet betalt, lige som i den private sektor? Men vi er jo alle sammen ejere af sektoren, og derfor giver det ikke megen mening at operere med et afkast til en ejers arbejde og kapitalindsats. Man har her valgt, af mig ubekendte grunde, at sætte denne restindkomst lig med afskrivningerne. Det er et meget lille beløb, så sagen er uden praktisk betydning.
- 5 Da den offentlige sektors bidrag til BFI måles ud fra omkostningssiden (lønnen) er den offentlige lønkvote pr. definition 100%. På det seneste arbejder Danmarks Statistik imidlertid på at udvikle et mål for realt BFI i den offentlige sektor, altså en fysisk opgørelse af mængden af producerede tjenesteydelser, som så søges værdisat. Det er der mange problemer med.
- 6 Nærmere om Coase, Schumpeter, Downs og nyliberal statsopfattelse i Lundkvist, 2004.
- 7 Streeck, 2014: 166. – ECB køber statsobligationer af storbankerne, ikke af de udstedende stater, da dette ville være direkte finansiering af offentlige udgifter, hvilket er forbudt. Obligationerne købes til en fast pris, der typisk er højere end den pris bankerne betalte; transaktionen giver således en pæn profit til bankerne.
- 8 Jf. Danmarks Nationalbanks hjemmeside (se »formål«). Om pengepolitikken i EU og Eurozonen, se Stiglitz, 2016: 145ff. Interessant nok er Federal Reserve mere åben for politisk påvirkning, og den har en bredere målsætning.
- 9 Andersen, 1966: 11.
- 10 Randvid, 2013: 306.
- 11 Information, 28/3-17.
- 12 Ikke mindst af Christen Sørensen (2010).
- 13 Klein, 2007.
- 14 Goul Andersen, 2013: 16ff.
- 15 EU's Stabilitets- og vækstpagt fra 1999 begrænsede det tilladte offentlige underskud til 3%; Danmark tilsluttede sig, selv om vi ikke er med i Euroen. Kravene til de offentlige budgetter blev skærpet med Finanspagten fra 2013, hvor det strukturelle underskud – dvs. det langsigtede underskud, på tværs af konjunkturerne – højst må være 0,5%. I aftalen mellem staten og KL for 2014 hedder det udtrykkeligt, at udgiftloftet for 2014-17 er fastlagt under hensyntagen til Stabilitets- og vækstpagten (kl.dk, Økonomiaftale 2014).

- 16 AE's kommentar til vismandsrapporten, okt. 2016.
- 17 AE, okt. 2016: »Offentlig forbrugsandel uændret 2000-2015 – kun sundhed er vokset.
- 18 St.Å. 2016: 259; øvrige oplysninger i dette afsnit er fra St.TO 2015: 137f.
- 19 AE, okt. 2015: »Internationalt har Danmark lav skat på arbejde, og AE, sept. 2016: »15 års skattereformer har tilgodeset de rige.«
- 20 Standing, 2016: 88: »In the USA, the UK and some other European countries, income from dividends or capital gains is taxed at a much lower rate than income from wages.«
- 21 AE, 19/1-13, og Ugebrevet A4 16/5-2011. »Knap 20%« refererer til 9 ud af 50 selskaber.
- 22 Kilden til disse oplysninger samt nærmere detaljer kan findes i Lundkvist, 2009. Denne trafik, der har kostet mange statskasser milliarder i skat, har været helt overset i den danske debat.
- 23 De fleste oplysninger er fra UNCTAD's World Investment Report, 2016: x om FDI i 2015, 123ff om ejerskab; se også World Investment Report 2015: Chp. 5 (30% af globale »investeringer i skattely). Om afkoblingen af profitgenerering og produktive investeringer, se Trade and Development Report 2016 (UNCTAD), s. vii. Om estimaterne fra Tax Justice Network, se Wikipedia »Tax Heaven«.
- 24 St.B. DNDIQ, hvoraf det ses at udgående FDI i de fire kvartaler i 2016 var 100 mia kr.
- 25 <https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/bp-opening-vaults-banks-tax-havens-270317-en.pdf>
- 26 I Danmark steg skatterne kraftigt fra 37,1% af BNP i 1975 til 47,2% i 1988, men derefter har niveauet været nogenlunde konstant.
- 27 Til ovenstående, se Streeck, 2016: 53ff. – Om Eurozonen før og efter krisen, se Lundkvist, 2013: 129ff. – For Danmarks vedkommende, se St. Å. 2016: 261 (skattebidraget), St.Å. 2016: 258f (offentlig gæld), Goul Andersen, 2016: 35f (privat gæld) og 63ff (offentlig gæld), og St.TO 2014: 17 (offentlig gæld). – Om udviklingen i ØMU-underskud og ØMU-gæld i Danmark og Euro-zonen, se St.B. EDP2.
- 28 Streeck, 2016.
- 29 Der menes den private ejendomsret (både personlig ejendom og virksomheders ejendom). Derimod er offentlig ejendom ikke sikret.
- 30 Nærmere i Aaen, 2009.
- 31 Gleerup, 2009.
- 32 Mouritzen, 2008.
- 33 Hayek, 1979: 105ff. – Hayek's alternativ til demokratiet diskuteres nærmere i Lundkvist, 2014, Kapitel 38.
- 34 Nærmere om demokratiets domæne, se Lundkvist, 2004, Kapitel 42.
- 35 Venstres principprogram, se www.venstre.dk.
- 36 St.TO 2015: 39, og Stubager o.a. 2011: 65 (jf. også s. 95, hvor det fremgår at kvinder i langt højere grad end mænd foretrækker velfærd fremfor skattelettelser, ser negativt på ulighed og gerne ser øget skat på høje indtægter). – At kvinder er mere venstreorienterede end mænd er en almen tendens i vore dage, i hvert fald tabte Trump blandt kvinderne, men vandt blandt mænd ved det nylige præsidentvalg i USA. Tidligere var kvinder ofte et konservativt aktiv, fx i katolske lande.
- 37 Tabel 9D om antal offentligt ansatte; St. Å. 2014, Tabel 4, om befolkningstal (i alt, 0-17 årige samt 65 årige og derover).
- 38 Tallet for offentligt forsørgede findes i St.TO 2015: 44 (personer er »omregnet til fuld tid). – Af hensyn til sammenligneligheden ville det være ønskeligt at udskille de 16- og 17 årige, der er offentligt forsørgede, men det er ikke muligt. Der er godt 140.000 i disse to årgange, men det er formentlig kun meget få af dem, der lever af overførselsindkomster.
- 39 Mouritzen, 2008; 9f.
- 40 St.Å. 2014: 271.

- 41 St.Å. 2015: Tabel 231.
- 42 Tilbage i 2002 blev der lavet en undersøgelse af, hvem der har en nettofordel af den offentlige sektor, jf. St.TO 2002: 16; offentlige ansatte og deres løn var ikke inkluderet, men det var indkomstoverførsler og værdien af velfærdsydelser. Det viste sig at den fattigste fjerdedel hver betalte 69.000 kr i samlede skatter (indkomst, ejendoms-skatte, moms etc.), men modtog 152.000, fordelt på 110.000 i indkomstoverførsler og 42.000 som værdien af skoler, hospitaler etc., hvilket giver en nettooverførsel fra det offentlige på 83.000 kr. Den næste fjerdedel afgiver 13.000 kr, og de to næste fjerdedele afgiver hhv. 122.000 kr og 267.000 kr. Iflg. denne undersøgelse var det altså kun den fattigste fjerdedel af befolkningen, udenfor de offentlig ansatte, der havde en kontant interesse i eksistensen af en offentlig sektor. Den lave værdi for offentligt forbrug beror formentlig på, at kun ydelser, der er personrelateret (skoler, hospitaler etc.), men ikke almene udgifter såsom politi, er indregnet.
- 43 Jf. Tabel 9D.
- 44 Standing, 2011 og 2016. – Standing argumenterer i øvrigt optimistisk for at prekariatet kan finde sammen og organisere sig. Jeg mener at det, realistisk set, er op af bakke.
- 45 Til det flg. se Due/Madsen, 2012: 36ff og 61f.
- 46 AE definerer underklassen som personer uden for arbejdsmarkedet, og når her frem til præcis den samme procent (AE: Fordeling og levevilkår 2015).
- 47 Dog kan det, fra liberalt hold, argumenteres at selv denne arbejdsløshed er frivillig, eftersom man kunne skaffe sig arbejde ved at gå ned i løn (denne strategi afvises dog af Keynesianismen, fordi generelt lavere løn giver mindre efterspørgsel og dermed mindre beskæftigelse i samfundet). Dermed peger pilen på de fagforeninger, der forhindrer dette, og den konsekvente løsning må være at afvikle fagforeningerne og indføre et arbejdsmarked med fuldstændig fri konkurrence.
- 48 Denne fortælling er udtrykt i Grundlovens paragraf 75, hvor det hedder: »Til fremme af almenvællet bør det tilstræbes, at enhver arbejdsduelig borger har mulighed for arbejde på vilkår, der betrykker hans tilværelse«.
- 49 Kolstrup, 2014: 282ff.
- 50 Kolstrup, 2014: 290f.
- 51 AE, august 2015: »Den gyldne procent i Danmark. De rigeste danskere bor i sigende grad i de samme områder«.
- 52 AE: Fordeling og levevilkår 2015. Andelene af de 18-59 årige samt udviklingen i disponibel indkomst er beregnet på familieniveau, således at fx et medlem af underklassen kan trækkes op i »arbejderklassen« af en beskæftiget ægtefælle; beregnet på individniveau bliver der færre i overklassen (1,5%) og flere i »arbejderklassen« (44%) og i underklassen (21%). – »Underklassen« er som nævnt hos AE personer udenfor arbejdsmarkedet. I øvrigt er klasseopdelingen især baseret på relativ indkomst, men højtt uddannelsesniveau trækker også opad i hierarkiet.
- 53 En nagelfast konklusion er ikke mulig, fordi de 0,6% alene refererer til privatansatte, mens AE's »arbejderklasse« også omfatter offentligt ansatte.
- 54 Procenterne fremgår af teksten ovenfor, undtagen de 203.400 selvstændige, svarende til 5% af vælgerne; procenterne ville addere op til 100, hvis vi tilføjede folk på barsel (med job) og efterlønnere. Husk at »arbejderklasse« skal forstås i denne bogs – og ikke i AE's – betydning.
- 55 Det følgende bygger på Stubager 2013, især ss. 69ff, 79ff og 95, samt Goul Andersen, 2016, især ss. 100ff.

Kapitel 11

Den globale dimension

Sigtet med dette kapitel er at undersøge, hvordan og i hvilken udstrækning resultaterne i de tre sidste kapitler modificeres, når vi tager højde for den danske kapitalismens integration i den internationale.

Kapitlets struktur bliver derfor først, i forlængelse af Kapitel 8, at undersøge de rent økonomiske relationer, både på markedsniveau (handel) og kapitalniveau. Dernæst diskuteres modificeringen af Kapitel 9's klasseanalyse, når der tages højde for effekten af konkurrencen mellem danske og udenlandske lønmodtagere. Endelig behandles det politiske niveau, jf. Kapitel 10, hvor medlemskabet af EU naturligvis sætter nye rammer for reguleringen af økonomien; desuden ser vi på, hvordan dereguleringen af kapitalen mere generelt vanskeliggør politisk regulering.

Da vi kun inddrager disse modificeringer, bliver kapitlet kort.

Marked og kapital

Kapital er penge, der investeres med henblik på at opnå et afkast, i form af profit, rente eller kapitalgevinst.

Det indebærer at kapital kan antage mange former: valuta, værdipapirer (aktier, obligationer, derivativer) eller fysisk kapital, og derfor er dens dereguleringen ikke sket på én gang, på et bestemt tidspunkt. Det er kommet drypvis. Det første skridt var liberaliseringen af prissættelsen på valuta på globalt plan; det skete i 1971, da USA gik fra gullet og opsagde Bretton Woods arrangementet, der havde givet politisk regulering af valutakurserne siden 1945. Det var nu markedskræfterne (finanskapitalen), der bestemte kursforholdet mellem Dollar, Pund, D-Mark, Yen osv. I Europa ønskede man dog fortsat regulering, så vi fik

først den såkaldte ›slange‹ og fra 1979 EMS'en (European Monetary System), der var en slags små Bretton Woods'er, der søgte at fastholde nogenlunde stabile værdiforhold mellem de europæiske valutaer. Man frygtede at rent markedsbestemte kurser ville give stor volatilitet og dermed økonomisk ustabilitet. I sidste ende mislykkedes disse planer, idet EMS'en brød sammen i 1993, takket være finansmanden Soros's spekulationer mod pundet; det var formentlig først gang i nyere tid, at statskassen (politikken) blev den lille i en konfrontation med finanskapitalen. Danmark var med i både Slangen og EMS'en; i praksis lagde kronen sig tæt op af D-Marken.

I Europa kom det store gennembrud for kapitalens frisættelse med vedtagelsen i 1985 af det Indre Marked, der gav frihed for kapital, varer, tjenesteydelser og arbejdskraft til at bevæge sig indenfor EU; da handelen med varer og tjenesteydelser helt overvejende varetages af kapitalen, kan de fire friheder reduceres til frihed for kapitalen og arbejdskraften. Ved samme lejlighed liberaliseredes de egentlige kapitalbevægelser ud og ind af EU. Efter en folkeafstemning tilsluttede Danmark sig det Indre Marked.

Allerede omkring 1985 fik danskere ret til at købe udenlandske aktier, ligesom udlændinge fik ret til at købe danske aktier. Tidligere havde normen været, at man skulle spørge Nationalbanken eller et ministerium for at få lov til at føre kapital ud af landet; det fik man normalt, hvis formålet var at købe importvarer, især input til danske virksomheder, eller foretage produktive investeringer i udlandet, der på sigt kunne give et afkast til Danmark, men ikke hvis formålet var rent spekulativt, dvs. blot drevet af et håb om at udenlandske værdipapirer ville stige i værdi.

Efter 1985 implementerede Danmark det Indre Marked og i 1988 ophævedes de sidste restriktioner på kapitalbevægelser.

Vi skal nu se, hvilken effekt liberaliseringen havde.

Markedsniveaue

Udenrigshandelen har i den nyliberale periode fået stedse større betydning for den danske realøkonomi, jf. Tabel 11.1.

Tabel 11.1. Import- og eksportkvote 1982-2016 (varer og tjenester)

% af BNP	1982	1993	2000	2007	2016
Import	35,0	29,0	38,0	48,5	46,1
Eksport	35,9	36,6	44,9	51,5	52,9

Fra i 1982 at udgøre 35% af BNP er kvoten nu oppe på lidt under og lidt over 50% for hhv. import og eksport.¹ Det svarer til at godt 30% af, hvad vi forbruger, stammer fra udlandet, mens godt 30% af produktionsværdien går til eksport.² For så vidt er kun godt 30% af den danske økonomi dansk.

Årsagen til dette handelsopsving er dels liberaliseringen af handelen, især indenfor EU, dels at øget velstand trækker mere handel med sig. Det ses i øvrigt at niveauet for udenrigshandelen er stagneret efter finanskrisen.

Især i slutningen af 70erne døjede vi med underskud, men siden 1990 har der været overskud på betalingsbalancens løbende poster (der ud over importudgifter og eksportindtægter omfatter indkomstbetalinger til og fra udlandet, især renter), således at Danmark er gået fra en udlandsgæld på over 30% af BNP i begyndelsen af 1990erne til en positiv nettoformue på 42% i 2015.

Som nævnt i Kapitel 8 trækker øget import i retning af mindre koncentration på det danske marked; der bliver flere aktører på de enkelte markeder. Men hvordan er koncentrationen blandt de danske eksportvirksomheder?

På det globale niveau står de multinationale selskaber for 2/3 af handelen (målt på eksport), hvoraf halvdelen, altså 1/3 af verdenshandelen, er intern selskabshandel, især mellem moder- og datterselskab. Denne sidste del af handelen er en enklave af kapitalistiske planøkonomi, der er afskærmet fra markedet, idet selskabet selv kan fastsætte priserne; som nævnt i forrige kapitel sker det typisk på en sådan måde at overskuddet placeres i lande med lav skat.

Der er, mig bekendt, ikke tilsvarende tal for graden af kapitalistisk planøkonomi i den danske udenrigshandel, så her må vi nøjes med mere »gammeldags« oplysninger. Det viser sig, at 200

virksomheder står for 50% af eksporten, altså en betydelig koncentration.³

Kapitalniveauet

Dereguleringen af kapitalbevægelserne op igennem 80erne betød, at dansk kapital i udlandet og udenlandsk kapital i Danmark fik langt større vægt i forhold til realøkonomien (BNP). Det fremgår af Tabel 11.2.

Tabel 11.2. Aktiver og passiver i forhold til udlandet 1982-2015

Mia, procent	Danske aktiver		Udenlandske		
	BNP	i udlandet	% af BNP	aktiver i DK	% af BNP
1982	504,4	95,7	19	164,9	33
1987	748,4	250	50	354	47
1993	928,3	690	74	620	67
2000	1.326,9	1.694	128	1.846	139
2007	1.738,8	3.755	216	3.855	222
2015	1.977,3	5.924	300	5.090	257

Den kraftigt stigende integration af dansk og udenlandsk kapital er klar. Det ses at ekspansionen især er sket efter 1993.

Fra 1993 og frem opdeler statistikken aktiver og passiver i FDI (foreign direct investments = udenlandske direkte investeringer) og porteføljeinvesteringer. En dansk FDI betyder at en udenlandsk virksomheder etableres eller opkøbes; det første kaldes »greenfield« investering, det sidste M&A, der står for »mergers and acquisitions«, altså fusioner og overtagelser. En dansk porteføljeinvestering i udlandet betyder køb af aktier, obligationer eller andre værdipapirer (hvis der købes mere end 10% af en virksomheds aktier antages det at give kontrol og regnes derfor som en FDI).

Vi ser først på sammensætningen af de danske investeringer i udlandet, jf. Tabel 11.3:

Tabel 11.3. Dansk FDI og portefølje i udlandet (danske tilgodehavender) 1993-2015

Mia, procent	BNP	FDI (stock)	% af BNP	Portefølje (stock)			% af BNP
				Aktier	Obligat.	I alt	
1993	928,3	133	14	54	114	168	18
2000	1.326,9	586	44	453	229	682	51
2007	1.738,8	909	52	796	733	1.529	88
2015	1.977,3	1.634	83	1.225	1.255	2.480	125

Det ses at *porteføljeinvesteringerne er vokset langt kraftigere end FDI*; dette svarer til den globale tendens. Det ses også at disse investeringer siden finanskrisen er fordelt næsten fifty-fifty mellem aktier og obligationer. Ikke mindst pensionselskaberne har investeret i udenlandske værdipapirer. I januar 2017 ejede de for 1.704 mia (især aktier), hvilket på det tidspunkt svarede til 60% af DK's porteføljeinvesteringer.

Ser vi på FDI fremgår det, at de er vokset 12 gange fra 1993 til 2015, hvilket nogenlunde svarer til væksten på globalt plan; her har Danske Bank, Mærsk og Novo Nordisk tjent forrygende på udenlandske aktieafkast, idet dette afkast er øget med 157% siden 2012. Kapitalkoncentrationen er her meget høj, idet de 10 største danske koncerner i 2016 stod for ca. halvdelen af de udenlandske investeringer. Danske selskaber er blevet mere internationale i de sidste godt 25 år. I 1990 beskæftigede de 40% i udlandet, nu omkring 50%.⁴ Således målt har den udenlandske aktivitet nu lige så stor betydning for selskaberne som den indenlandske. De danske datterselskaber i udlandet havde i 2012 1.280.000 ansatte, ned fra 1.320.000 i 2007. De befinder sig især i det gamle EU og i Asien; de beskæftiger sig i høj grad med erhvervsservice (jf. ISS).

Lad os dernæst vende os til den udenlandske kapital i Danmark, jf. Tabel 11.4:

Tabel 11.4. Udenlandsk FDI og portefølje i Danmark (dansk gæld) 1993-2015

Mia, procent	BNP	FDI (stock)	% af BNP	Portefølje (stock)			% af BNP
				Aktier	Obligat.	I alt	
1993	928,3	124	13	22	547	569	61
2000	1.326,9	590	45	218	645	864	65
2007	1.738,8	820	47	422	1.123	1.546	89
2015	1.977,3	910	46	1.317	1.670	2.987	151

Det ses at udenlandske investorer har vist begrænset interesse for direkte investeringer i Danmark, og efter 2000 har det relative niveau været konstant. Alligevel øgede udenlandsk ejede virksomheder deres andel af privatansatte i Danmark fra 18% i 2004 (183.000) til 22% i 2011 (204.000), og værditilvæksten fra 21% til godt 26% af den samlede danske værditilvækst; det betyder at den *udenlandske kapital kontrollerer omkring en fjerdedel af den danske økonomi.*⁵

Vi kan også bemærke, at udlandet har investeret massivt i danske værdipapirer, især efter finanskrisen; her har de guld-randede danske obligationer (realkredit) været meget populære.

Når vi sammenligner de to tabeller (11.3 og 11.4) ses det, at danskere ejer næsten dobbelt så meget af udenlandske virksomheder, som udlændinge ejer af danske (1.634 mia overfor 910 mia); det harmonerer med at udenlandske datterselskaber i Danmark har langt færre ansatte end danske datterselskaber i udlandet, som det er fremgået af tallene ovenfor. Derimod er niveauet for porteføljeinvesteringer ikke så forskelligt. Alt i alt – jf. Tabel 11.2 – overstiger danske tilgodehavender i udlandet gælden.

Foringede vilkår for klassekampene

Lad os først se på de *offentligt ansatte lønmodtagere.*

Disse berøres ikke direkte af arbejdskraftens frie bevægelighed og dermed af de rent økonomiske kræfter. Men de offentligt ansatte er presset af politiske beslutninger, især af at den demokratiske sektor skal spare (»effektivisere«) 2% om året. Dette beror på en dansk politisk prioritering, men baggrunden er Finanspaktens lave loft over de offentlige budgetter. Resultatet

har været 6.000 færre offentligt ansatte siden 2013, mens beskæftigelsen for privatansatte er øget med knap 140.000; efter regeringens planer skal der skæres yderligere 16.000 offentlige arbejdspladser frem mod 2025.⁶ Det betyder at andelen af offentligt ansatte falder, efter at have været bemærkelsesværdig stabil frem til 2013 (jf. Tabel 9.1).

Nyliberalismen har berørt *arbejderklassen* (privatansatte lønmodtagere) på to måder.

De er ramt af kapitalens frie bevægelighed, der gør det muligt at omprioritere arbejdspladser fra Danmark til udlandet, især til lavtlønsområder i Østeuropa eller Asien. Den egentlige outsourcing, hvor danske arbejdspladser nedlægges til fordel for udenlandske, synes at være af begrænset omfang.⁷ Af langt større betydning er det, at danske selskaber i stigende omfang foretrækker at nyinvestere i udlandet frem for i Danmark, jf. at de nu beskæftiger lige så mange i udlandet som i Danmark.

Og de er ramt af arbejdskraftens frie bevægelighed indenfor EU. Denne konkurrence fra især østeuropæiske arbejdere – eller rettere: fra de virksomheder, der hyrer dem – har lagt et tungt pres på de danske løn- og arbejdsvilkår. Fagbevægelsen kæmper imod denne sociale dumping, men det er en vanskelig kamp, fordi den ikke støttes af danske og europæiske myndigheder (specielt ikke af EU-domstolen), der har været tilbøjelige til at prioritere virksomhedernes interesse i lav løn.

Umiddelbart kunne man måske tro at der er symmetri mellem kapitalens og arbejdskraftens frigørelse, således at kapitalens og lønmodtagernes interesser varetages ligeligt af den nyliberale deregulering. Men det er en illusion, eftersom frihed for den enkelte lønmodtager svækker klassen af lønmodtagere. Fagbevægelsens eksistensberettigelse har altid været at tøjle arbejderens individuelle frihed i forhold til arbejdsgiveren, og i stedet sætte solidariteten og den forpligtende faglige og politiske regulering af »arbejdsmarkedet« (gåseøjnene skyldes at løn- og arbejdsvilkår da ikke længere reguleres af noget »marked«). I dag er vilkårene meget vanskelige for at etablere en effektiv international fagbevægelse, der kan afbalancere den internationale kapital og imødegå splittelsen mellem de nationale fagbevægelser.

Konkurrencestaten og TINA

Enhver stat har altid haft brug for at tiltrække ressourcer og i hvert fald undgå at de forsvinder ud af landet; i den kapitalistiske produktionsmåde tager disse ressourcer især form af kapital.

Tidligere tilgodeså statsmagten dette formål ved at regulere kapitalbevægelserne. Kapitalen måtte konkurrere indenfor de rammer, som staten – i de sidste godt 100 år: demokratiet – satte. I den nyliberale periode er dette styrkeforhold vendt på hovedet. Det er nu kapitalen, der sætter rammerne for politikken. Dette er *konkurrencestaten*, hvor politikken indrettes efter kapitalens interesse i maksimal indtjening. Førsteprioriteten bliver en nedbringelse af erhvervslivets omkostninger til især løn og skat. Derfor har udviklingen i reallønnen overalt i den vestlige verden været svag, sammenlignet med den Keynesianske periode, og i USA er den næsten ikke steget i de sidste 30 år. Og derfor er beskatningen af kapitalen og dens kaptajner (de rige) faldet, med konsekvenser for finansieringen af velfærdsstaten. På internationalt niveau er raten for selskabsskat halveret siden 1980, og i Danmark er den nu nede på 22%.⁸

Argumentet er velkendt: Hvis lønnen i Danmark stiger mere end i udlandet, bliver danske varer relativt dyrere og kan derfor vanskeligt sælges, hvilket koster arbejdspladser (og profit); og hvis beskatningen af kapital er højere end i udlandet, flygter den (eller kommer ikke), igen med negative konsekvenser for økonomien. I begge tilfælde forringes betalingsbalancen, dvs. landets samlede regnskab med udlandet. Derfor er vi tvunget til at konkurrere med udlandet på disse parametre. Resultatet bliver, hvad man har beskrevet som »et kapløb mod bunden«.

Konkurrencestatens retorik om økonomiske nødvendighed udgør en principiel trussel mod demokratiet. I nyliberal sprogbrug meddeles ofte at en bestemt politik er *nødvendig*, således at der ikke er et fornuftigt alternativ. Urmoderen til denne retorik er Thatcher's »There is no alternative«, der er blevet så berømt at vendingen er blevet et acronym: TINA. En variation af samme tema er at erklære et bestemt forslag for *ansvarligt*, for ingen kan jo gå ind for »uansvarlige« forslag.

Tankegangen indebærer at der ikke er noget valg, at alterna-

tiver er umulige. Imidlertid handler politik, og i hvert fald demokrati, netop om valg, – mellem forskellige værdier og forskellige interesser. Hvis der kun er én rigtig løsning, er der ikke brug for politikere og demokratiske valg, men for eksperter, måske Platon's filosofkonge. Derfor er politik pr. definition *ikke* saglig; der må altid være en irreducibel uenighed.

At erklære en politik for nødvendig er derfor ensbetydende med at hæve forslaget op over demokratiet, på linje med om en bro skal bygges på den ene eller anden måde; dette er et teknisk problem, hvor ingeniørerne gennem studier må finde frem til den rigtige løsning. Retorikken udhuler altså demokratiet, og det er ikke svært at finde motivet. Et måske ubehageligt indgreb glider lettere ned – og afskærmes fra kritik – hvis det fremstilles som sagligt set det eneste mulige.

En reform kan siges at være nødvendig, hvis den fremmer den *almene interesse*, for så er der ikke basis for fornuftig uenighed. Modsat hvis reformen tilgodeser nogle gruppers interesser og skader andres.

Eksisterer der sådanne almene interesser? Det mente Hal Koch i den berømte diskussion lige efter krigen med Alf Ross.⁹ Demokrati er iflg. Koch først og fremmest en samtale, hvor man finder frem til den 'rigtige løsning', mens afstemning er en nødløsning. Hvis blot arbejder, bonde og kapitalist er åbne og uhildede, så kan de finde en fælles løsning, når de sætter sig omkring bordet i fx en kommunalbestyrelse. Denne harmoniske samfundsopfattelse repræsenteres i dagens politik vel klarest af det Radikale Venstre og Alternativet. Den modsatte opfattelse findes hos socialister, der ser kampen mellem uforenelige interesser (måske klassekamp) som afgørende.

Det kan bestemt argumenteres at der i Danmark er almene interesser, dvs. noget som alle har interesse i. Som tidligere nævnt gavner det ingen, hverken højre eller venstre, kapitalejere eller lønmodtagere, at Danmark går fallit og sættes under udenlandsk administration grundet en eksploderende udlandsgæld. Det går ud over alle, og alle fratages deres valgmuligheder.

Så er konkurrencestaten med dens kapløb mod bunden en simpel nødvendighed, således at demokratiets reduktion til en

formalitet er uundgåelig?

Umiddelbart ser det sådan ud, for hvis vi fx fordobler lønnen udkonkurreres danske virksomheder, til skade for både arbejdere og arbejdsgivere, og hvis vi fordobler selskabsskatten flygter kapitalen, igen med ruin til følge.

Indenfor de eksisterende rammer er der ingen fornuftige alternativer, men der er alternativer til disse rammer. Det kunne være fælleseuropæiske lønstandarder, således at lønniveauet forsvinder som konkurrenceparameter. Det kunne være en tilsvarende aftale om en ensartet procent ved selskabsbeskatningen. Ingen af delene er sket, eftersom EU ser konkurrence som et gode; derfor konkurreres løn og skat – altså virksomhedskostningerne – ned. Og der kunne selvfølgelig være international politisk kontrol med kapitalen, således at dens bevægelser blev hævet op over markedets nødvendigheder.¹⁰

Umiddelbart, dvs. inden for de aktuelle rammer, er konkurrencestaten nødvendig, men rammerne er ikke nødvendige. De kan laves om, hvis den politiske vilje kan mobiliseres. Fx kunne kapitalens regulering af udenrigshandelen (2/3 af den) da afløses af en politisk regulering, der fastlagde omfanget og karakteren af import og eksport.

Statistisk appendiks

Til Tabel 11.1.

Kilde: St.B.NAN1.

Til Tabel 11.2.

Kilder: St.TO 1992: 92, St.TO 1998: 104, St.TO 2007: 157, St.TO 2015: 156 og St.Å. 2016; BNP fra St.B. NAN1.

Bemærk at der er tale om beholdninger (›stocks‹) på et bestemt tidspunkt, ikke strømme (›flows‹) i løbet af et år; disse kapitalstrømme er særdeles volatile, og derfor giver udviklingen i beholdningerne et bedre mål for den langsigtede tendens.

Tallene omfatter både private og offentlige kapitalstrømme, men de sidste er helt ubetydelige.

Til Tabel 11.3.

Kilde: St.TO 2000: 107, St.TO 2007: 157, St.TO 2015: 156 og St.Å. 2016.

FDI plus porteføljeinvesteringer er mindre end samlede aktiver i forrige kapitel; det skyldes at jeg i Tabel 11.3 har udeladt visse private investeringer.

Til Tabel 11.4.

Kilder: St.TO 2000: 107, St.TO 2007: 157, St.TO 2015: 156 og St.Å. 2016.

Noter

- 1 Kilde: St.TO 2014. Oplysningerne nedenfor om udenlandsgæld stammer fra St.Å 2016.
- 2 Hvorfor godt 30% og ikke omkring 50%? Svar: Værdien af forbruget (forsyning) og værdien af produktionen er noget større end BNP, der jo kun angiver værditilvæksten, altså efter fradrag af værdien af input. De godt 30% er beregnet ud fra St.B. NAN1 og NAH1.
- 3 St.B. DKTEC1. Denne koncentration har været stigende, idet store og mellemstore virksomheder (flere end 50 ansatte) har øget deres andel af eksporten (varer og tjenester) fra 64,4% i 2010 til 68,6% i 2014, heraf store virksomheder (flere end 250 ansatte) fra 43,5% til 46,7%.
- 4 Pedersen/Skaksen, 2011, skriver at »all private companies in Denmark have almost as many employees abroad as in Denmark.« Rengøringsfirmaet ISS vejer her tungt, med 500.000 udenlandsk ansatte. – Øvrige oplysninger i dette afsnit stammer fra Nationalbanken 1/6-2016 og 14/2-17 (udenlandsk aktieafkast og kapitalkoncentration) og UNCTAD: World Investment Report 2016: 29 (global vækst i FDI).
- 5 St.TO 2014, St.TO 2015: 76 og St.B. IFATSF1 og 2. Det er især svenskere og tyskere, der ejer virksomheder i Danmark, og det er især indenfor IT. Udenlandsk ejede firmaer er langt større end danske, idet 12,5% af dem har mere end 100 ansatte, mod et dansk gennemsnit på 0,6%.
- 6 AE, 4/4 – 2017.
- 7 I årene 2001-06 og 2009-11 udflyttede knap 20% af store og mellemstore virksomheder (over 50 ansatte) aktiviteter til udlandet. Mellem 2001 og 2006 resulterede denne aktivitet i et tab af jobs på knap 25.000 og en gevinst på 7.000; 2009-11 drejede det sig om i alt 17.000 tabte jobs, især til Østeuropa (54%), Kina (36%) og det gamle EU (30%). (Pedersen/ Skaksen, 2011: Tabel 3).
- 8 Standing, 2016: 89.
- 9 Koch, 1945, og Ross, 1946. – I Lundkvist, 2004, Bind III: Kap. 42, uddyber jeg pointen om at demokrati forudsætter reelle valgmuligheder og derfor kan det saglige eller objektive ikke være demokratiets kerne.
- 10 Man kunne også forestille sig, at Danmark trak sig ud af det Indre Marked og indførte kapitalkontrol, men dette ville næppe være realistisk, eftersom vi da hurtigt ville blive drænet for kapital. Kapitalen er international og dens politiske tæmning må være det samme.

Kapitel 12

Afslutning

Dette afsluttende kapitel har tre temaer.

Først giver jeg et kort resumé ved at trække de lange linier op i den danske kapitalismes udvikling; dette harmonerer med bogens overordnede sigte, nemlig at beskrive strukturændringerne, snarere end de kortsigtede variationer grundet de skiftende økonomiske og politiske konjunkturer.

Dernæst undrer jeg mig over, hvorfor kapitalismen tenderer mod at forsvinde fra moderne statistik og økonomisk teori.

Og endelig vover jeg et par bud på kapitalismens fremtidsudsigter.

De lange linier

Der går 100 år mellem den begyndende afvikling af den feudale produktionsmåde i 1790erne og gennembruddet for den kapitalistiske produktionsmåde i 1890erne, hvor industrien overhaler håndværket og dermed begynder at få greb om produktionsprocessen. Dette interregnum kan bedst karakteriseres som simpel vareproduktion. Markedet og pengeøkonomien vinder frem, men kapitalen er endnu ikke dominerende.

Den efterfølgende udvikling af kapitalismen er også en langsom og affære, hvilket fremgår af Tabel 12.1, der sammenfatter tabeller fra de forskellige kapitler.

Tabel 12.1. Den kapitalistiske og offentlige sektors vægt i økonomien 1901-2015

Procenter af BFI	1901	1914	1957	1973	1982	2000	2007	2015
Kapitalistiske sektor (brancher)	24	25	33½	31½	-	-	-	-
Kapitalistiske sektor (selskaber)	-	-	-	-	45	55½	59	59
Offentlige sektor	9	10½	15½	25½	30½	27	26	26

Kilde: Tabel 3.2 om 1901-57; Tabel 5.4 om 1957-82; og Tabel 8.3 om perioden efter 1982. Omfanget af den kapitalistiske sektor er til og med 1973 beregnet på basis af de kapitalistiske branchers bidrag til BFI, fra og med 1982 som selskabssektoren.

Det ses at kapitalismen ekspanderer i snegletempo i de mere end 70 år frem til 1970erne, og i årene mellem 1957 og 1973 står den helt i stampe. Først derefter rykker det, med nyliberalismens frisættelse af kapitalen i årene efter 1982.

Vi kan være mere præcise. I perioden 1901 til 1973 (72 år) vokser den relative kapitalistiske indflydelse (målt på brancher) med 7½ procentpoint, dvs. sølle 0,10 procentpoint pr. år. I perioden 1982 til 2007 (25 år) er væksten (nu målt på ejerform) 14 procentpoint, dvs. 0,56 procentpoint pr. år, altså mere end 5 gange så hurtigt som i den forrige periode. Men efter krisen stopper udbredelsen af kapitalismen abrupt.

Langsommeligheden frem til 1973 beror især på, at den simple vareproduktion på landet er en betydende faktor i dansk økonomi i mange årtier. Men i sidste ende sætter kapitalen sig igennem. Det synes som om kapitalen på et tidspunkt når en kritisk masse, hvor institutionerne bliver afhængige af den kapitalistiske omverden og ikke kan fastholde andre målsætninger i forhold til profitmaksimeringen; det gælder andelsbevægelsen og senere de ligeledes demokratisk organiserede pensionsfonde.

Den demokratiske sektor – for det er den offentlige sektor efter parlamentarismens indførelse i 1901 – vinder kun langsomt frem i de 56 år mellem 1901 og 1957, nemlig med 0,1 procentpoint pr. år. Men så går det hurtigt og i de 25 år med velfærdskapitalisme (1957-82) syntes demokratiet på vej til at fortrænge kapitalen, med en årlig vækst på 0,6 procentpoint. Sektoren når et maksi-

mum i 1982, hvor den står for godt 30% af BFI, for derefter at vige lidt i den nyliberale periode; det er her værd at bemærke at den har fastholdt sit relative niveau efter 2000. Vi har også set, at denne sektor har haft svært ved at bevare sin demokratiske og ikke-kommercielle identitet, efter at kapitalen opnåede hegemoni.

Det giver sig selv at fremgangen for såvel den kapitalistiske som den demokratiske sektor sker på bekostning af simpel vareproduktion, især på landet.

Tabel 12.2 ser specielt på finanskapitalen. Det viser sig – måske overraskende – at dennes vægt i økonomien faldt fra 1914 til et lavpunkt i 1957, men derefter er finansialiseringen gået stærkt, især efter at sparekasser og realkredit i 1990erne blev inkorporeret i kapitalismen; denne strukturændring er nok den vigtigste forklaring på det store spring mellem 1982 og 2000. Mens finanskapitalen i 1957 havde en størrelse på blot halvdelen af BFI, er den nu 7-8 gange større.

Tabel 12.2. Den finansielle sektors og finanskapitalens vægt i forhold til realøkonomien 1901-2014 (balance/BFI)

Procenter i forhold til BFI	1901	1914	1957	1957	1973	1982	2000	2007	2014
Finansielle sektor	133	179	100	110	165	197	430	682	752
Finans-kapitalen	38	64	44	50	64	87	430	682	752

Kilde: Tabel 3.4 om 1901-57, Tabel 5.8 om 1957-82, og Tabel 8.5 om årene derefter. Ny opgørelsesmetode i 1957. Fra 1990erne kan hele den finansielle sektor betragtes som kapitalistisk.

Lad os nu vende os til de klassemæssige forskydninger (Tabel 12.3), altså den subjektive side af udviklingen af kapitalismen og velfærdsstaten.

Over hele perioden, fra 1901 og frem, har privatansatte lønmodtagere (arbejderklassen) og især offentligt ansatte fået betydeligt større vægt; taberne har været de selvstændige, der i 1901 fyldte lige så meget som arbejderklassen, men nu kun udgør 8% af arbejdsstyrken. Det skyldes helt overvejende tilbagegangen for gårdejere og husmænd.

Det er værd at bemærke, at mens arbejderklassen oplevede

en stor relativ fremgang indtil 1960, kom der derefter en tilbagegang frem til 1982. Perioden 1982-2000 var karakteriseret ved stor stabilitet for de offentlige ansatte, så den fortsatte tilbagegang for de selvstændige blev alene opfanget af arbejderklassen. Efter 2000 har der været en bemærkelsesværdig fastfrysning af de klasse-mæssige strukturer.

Tabel 12.3. Klassernes relative styrke 1901-2013

Procent af arbejdsstyrken	1901	1960	1973	1982	2000	2013
Arbejderklassen	40	60	58	52	58	58
Selvstændige	40	24	18	14	8	8
Offentligt ansatte	7	14	24	35	34	35
Andre	13	3	0	0	0	0
I alt	100	101	100	101	100	101

Kilde: Tabel 4.4 om 1901-60, Tabel 6.3 om 1960-82 og Tabel 9.2 om 1982-2013. Afrundede procenter.

Hvor blev kapitalismen af?

De kategorier, vi tænker økonomien i

Hvis vi ser bort fra det offentlige og forholdet til udlandet, sammenfatter nationalregnskabet den danske økonomi i to kategorier (›institutionelle konti‹), nemlig ›selskaberne‹ og ›husholdningerne‹, hvor al indkomst – løn og kapitalindkomster – i sidste ende går til husholdningerne. Det indebærer at disse er de ultimative ejere af alle produktionsfaktorer, især arbejdskraft og kapital.

Jeg tror at den forudsætningsløse læser vil undre sig over dette billede af den danske økonomi, for er kapitalen ikke sammenvævet med selskaberne? Hvorfor er kapitalen placeret i nogle husholdninger og ikke som tilhører til selskaberne? Og hvorfor optræder lønmodtagerne – ejerne af arbejdskraft – side om side med kapitalejerne i disse husholdninger? Er der ingen principiel forskel på lønarbejdere og kapitalejere? Hvorfor er kapitalismen blevet næsten usynlig?

De kategorier, i hvilke vi tænker de økonomiske sammenhænge, vokser ikke automatisk ud af den faktiske økonomi, som

krokus op af jorden. De er menneskelige konstruktioner, velegnede for forståelsen eller ej, men altid farvede af dem, der har magten til at definere hvilke kategorier, der er relevante og hvilke ikke. Dermed bliver de økonomiske teorier også politisk farvede, altså politisk økonomi, for sådanne teorier er jo relationer mellem disse kategorier. Det betyder ikke at ›anything goes‹, for en teori skal for det første være logisk konsistent og for det andet kunne modstå empirisk falsifikation. Men med de begrænsninger er mange typer af kategorisering, og dermed mange typer af teorier, mulige.

Den berømte østrigske økonom, Schumpeter, skrev i sin klassiske teoriehistorie, at en økonomisk teoribygning starter med en ›vision‹ over, hvordan økonomien er skruet sammen.¹ For Ricardo handlede politisk økonomi udtrykkeligt om forholdet mellem de tre klasser: jordejere, kapitalister og arbejdere. Marx præciserede dette til at den handlede om kapitalen – derfor hed hans bog ›Das Kapital‹ – og det gjorde han, fordi han identificerede denne kapital som den overordnede magt i økonomien; derfor blev profitmaksimering den grundlæggende drivkraft i hans billede af økonomien. Endelig var liberale (neoklassiske) økonomer tilhængere af individualismen, dvs. en hypotese om at det enkelte menneske er suverænt og derfor opbygger det økonomiske system ud fra sine værdier og præferencer; i det system bliver nyttemaksimering økonomiens overordnede mål og drivkraft.

Som jeg var inde på i Indledningen betyder disse forskellige ›visioner‹, at økonomien for Marx er en *kapitalisme* med en hierarkisk struktur, hvor kapitalen er i toppen og alt andet må tilpasse sig (eller kæmpe imod), mens liberale ser økonomien som en flad struktur, en *markedsøkonomi*, hvor en lang række ligeberettigede aktører farer omkring med deres udbud og efterspørgsel.

De kategorier, som Danmarks Statistik – især nationalregnskabet – opererer med, stammer fra de internationale normer, der blev udarbejdet lige efter 2. verdenskrig. De er senere blevet ændret mange gange, ofte efter vanskelige internationale forhandlinger indenfor FN, IMF, Verdensbanken, OECD og EU. Det er klart at der er en almen interesse i at have fælles standarder, således at forskellige landes statistik kan sammenlignes, og

Danmark har da også fulgt de skiftende internationale – og europæiske – regler på dette område.

Som sagt er grundkategorierne i vore dage husholdninger versus selskaber (sidstnævnte differentieres i produktive og finansielle), men denne konstruktion er af relativt ny dato. I Statistisk Årbog optræder »selskaber« først i 1997, og introduktionen af disse afspejler naturligvis at selskabskapitalismen er blevet dominerende; for så vidt er den nye kategori et klart fremskridt mod en mere realistisk opfattelse af økonomien. Heller ikke kategorien »husholdninger« eksisterede før dette tidspunkt. BNP (BFI) blev opdelt efter de forskellige erhvervs bidrag, anvendelsen blev differentieret mellem forbrug og investering, og på indkomstsiden havde vi en opdeling på løn og restindkomst. Og det var det.

Det liberale billede af kapitalismen

Lærebøger i standard økonomisk teori, dvs. neoklassisk teori, indledes gerne med den såkaldte kredsløbsmodel (»circular flow model«). Det er den, som vi i modificeret form genfinder i moderne statistik. Den ser sådan her ud:

Figur 12.1. Kredsløbsmodellen

Husholdningerne ejer alle produktionsfaktorerne, specielt arbejdskraft og kapital. De sælger ydelserne herfra til virksomhederne, dvs. de sælger deres arbejde og de stiller kapital til rådighed (udlejer den). Pr. definition nyttemaksimerer de, dvs. de stræber efter forbrug.

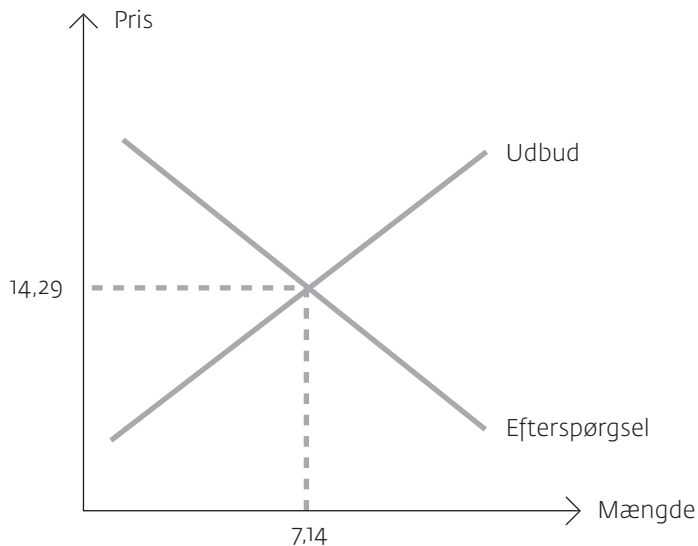
Virksomhederne ejer intet, hverken arbejdskraft eller kapital. Derfor må de købe faktorydelserne (arbejde og kapitallydelser) fra husholdningerne med henblik på at kombinere dem i produktionen; produkterne sælges så til husholdningerne. Pr. definition profitmaksimerer de.

I dette billede af det økonomiske kredsløb har vi grundstrukturen i det nuværende nationalregnskab på plads, med husholdninger, der ejer alt, og virksomheder, der intet ejer.

Denne model er ›folkeudgaven‹ af Walras' generelle ligevægtsteori, som neoklassisk økonomisk teori bygger på.² Sammen med englænderen Jevons og østrigeren Menger stod franskmændene Walras i 1870'erne i spidsen for et opgør med de klassiske økonomers verdensbillede. Individet med dets præferencer kom i centrum, så nyttemaksimering blev nu set som økonomiens grundlov.³

Det særlige ved Walras var at han formaliserede økonomiteorien til et gigantisk system af ligninger, der hver udtrykker efterspørgsel efter og udbud af varer og faktorydelser, idet efterspørgerne (forbrugerne) nyttemaksimerer, mens udbyderne (producenterne) profitmaksimerer. Fx er efterspørgslen efter en bestemt vare $x = 10 - 0,2p$ (p er prisen, udtrykt i kroner), hvilket grafisk giver den kendte faldende efterspørgselskurve, med lav efterspørgsel ved høj pris; heroverfor står udbuddet, fx $x = 0,5p$, altså en stigende kurve, fordi høj pris lokker et stort udbud frem. Ligevægten er hvor de to kurver skærer hinanden; matematisk findes ligevægten ved at løse de to ligninger med de to ubekendte (x og p), hvilket giver $x = 7,14$ enheder og $p = 14,29$ kr. Figur 12.2 illustrerer.

Figur 12.2. Efterspørgsel og udbud

Hvis prisen er højere, fx 15 kr, udbydes der mere end der efterspørges, og dette overudbud vil lægge et pres nedad på prisen; omvendt giver en lav pris på fx 14 kr. overefterspørgsel, hvilket presser prisen opad. Kun ved de nævnte værdier er der ligevægt, altså ingen tendens til prisændringer.

For alle varer og faktorydelser, måske 100.000 i alt, kan der opstilles sådanne ligninger, hvilket giver 200.000 ligninger; dermed bliver det muligt at bestemme de 100.000 mængder og de 100.000 priser, eftersom der er lige mange ligninger og ubekendte, nemlig 200.000. Markedet giver en løsning.

Walras og hans neoklassiske efterfølgere mente i denne teori om generel ligevægt at have givet et matematisk bevis for Adam Smith's »usynlige hånd«, hvis grundidé jo er at den upersonlige (usynlige) markedskonkurrence skaber harmoni og orden, snarere end det kaos, som man måske umiddelbart skulle vente, når en mængde aktører helt ukoordineret træffer økonomiske beslutninger om køb og salg. Smith's argument var at fx for få sko på markedet i forhold til de købedygtige behov vil øge skop-

risen, hvilket vil lokke mere udbud frem, indtil der er ligevægt, således at alle behov netop tilfredsstilles. Det er denne tankegang, som den generelle ligevægtsteori formaliserer.

Senere har det vist sig, at det ikke er helt så enkelt. For at der er en løsning på ligningssystemet skal nogle forudsætninger være opfyldt (»eksistensproblemet«), men at ligevægtspriser eksisterer betyder ikke automatisk at konkurrencen får sjusset sig frem til dem (»stabilitetsproblemet«); det sker kun under meget restriktive forudsætning.⁴

Kredsløbsmodellen og den generelle ligevægtsteori er selvfølgelig meget abstrakte og for så vidt virkelighedsfjerne, men det er ikke her problemerne ligger, for vi kan udbygge med finans, med den offentlige sektor og med forholdet til udlandet.

Problemet ligger to andre steder.

Modellen kan kritiseres for at være internt inkonsistent, for når al rigdom ligger hos husholdningerne, hvordan kan virksomhederne da købe faktorydelserne? De får penge ved at sælge produkterne, men forinden skal der jo produceres, og det er ikke klart, hvordan denne produktion kan finansieres. Nogen har argumenteret at virksomhedens agent – kaldet »entreprenøren«, der altså er forskellig fra en kapitalist – har særlige innovative evner, som de kan rejse lån på, men har de sådanne evner, er de jo ikke ressourceløse, således som modellen foreskriver.

Det afgørende i vor sammenhæng er imidlertid, at modellen tegner et ganske bestemt billede af kapitalismen, et billede, der blot er ét blandt flere mulige, såsom klassikernes eller Marx's »vision«. Modellen og dermed det liberale – neoklassiske – billede af kapitalismen har tre usædvanlige, for ikke at sige kontroversielle egenskaber:

1) Virksomhederne er kapitalløse, eftersom kapitalen er placeret hos husholdningerne. Da husholdningerne nyttemaksimerer, indebærer dette at kapitalisterne nyttemaksimerer! Og virksomhederne profitmaksimerer, men de er ikke kapitalister!

2) Kapital og arbejdskraft ligestilles som blot to forskellige produktionsfaktorer. Dette er i modsætning til klassikernes og Marx's model, hvor virksomheden, fordi den har kapital, kan ansætte arbejdere. Det almindelige billede af »vor« økonomi er

vel, at fordi virksomheden som arbejdsgiver ansætter arbejdere, er det virksomheden, der bestemmer, men dette ulige forhold mellem arbejder og arbejdsgiver er udraderet i modellen.

Husholdningerne kan have forskellige ressourcer, og en forskellig fordeling af arbejdskraft og kapital, men der er ingen *principielt* forskel mellem dem. De er i samme sociale situation, dvs. ikke opdelt i bestemmende (kapitalister) og undergivne (arbejdere); der er ingen klasse modsætninger. Vi får som sagt et billede af en flad markedsøkonomi, snarere end en hierarkisk kapitalisme.

3) Umiddelbart synes økonomiens to drivkræfter, nyttemaksimering og profitmaksimering, at være ligestillede i modellen. Men dette er en illusion, i hvert fald i Walras' oprindelige teori. Det hænger sammen med at han antager fuldkommen konkurrence, hvilket angiveligt betyder at profit konkurreres væk. Det skyldes at en eventuel profit i en branche vil lokke nye virksomheder til, hvilket øger udbuddet, sænker priserne og dermed eliminerer profitten. Entreprenøren må leve af luft, som det er blevet sagt; han er derfor en tragisk Sisyfos-skikkelse, der kæmper og kæmper for at få profit, men i gennemsnit ikke opnår dette mål. Den eneste af økonomiens drivkræfter, der krones med held, er derfor husholdningernes nyttemaksimering. Markedsøkonomien/kapitalismen er dermed indrettet på at tilgode disse individernes velfærd, således at det økonomiske system er godartet og rationelt. Fundamentalt set er nytten det brændstof, der driver kapitalismen frem, og det mål som den styrer imod; profitten er blot et middel for at dette system kan løbe rundt.

Dette billede kan kontrasteres med Marx's, hvor den overordnede drivkraft er profitmaksimering og forbrugernes stræben efter nytte blot er den nødvendige betingelse for at generere profit (produkterne skal jo opfylde et købedygtigt behov for at kunne afsættes). Men et økonomisk system, der underordner nyttemaksimering under profitmaksimering er irrationelt, på samme måde som et politisk system, hvor stræben efter magt er vigtigere end de udmærkede ting, som magten kan bruges til.⁵ Det kan alle være enige i, og derfor har liberale økonomer alle dage - fra marginalisterne i 1890erne over Marshall til Keynes - været eni-

ge om at »vort« økonomiske system har forbruget og den nytte, der er knyttet hertil, som ultimativt mål.⁶ At betvivle dette ville være at sætte et fatalt spørgsmålstejn ved kapitalismen.

Hvordan begrundes deres billede af markedøkonomien/kapitalismen? Det billede, der er forudsætningen for al deres teori og alle deres analyser? De begrundes det ikke. Jeg har i hvert fald ikke fundet skyggen af en bisætning i en fodnote i et appendiks, der så meget som *antydede* at en begrundelse måske var på sin plads. Kredsløbsmodellen er den økonomiske verden, i røntgenbelysning.

Nationalregnskabet og billedet af kapitalismen

Nationalregnskabet – og Danmarks Statistik – følger i store træk denne neoklassiske model med husholdninger, der står overfor kapitalløse virksomheder (dog er det muligt, at det umiddelbare overskud ikke går restløst til aktionærer og långivere, men at der bliver en profit tilbage til virksomheden).

Men der er en vigtig ændring i forhold til den generelle kredsløbsmodel, og det er at virksomhederne er præciseret til at være *selskaber*, mens personligt ejede virksomheder omplaceres til husholdningerne; alternativt kunne man have oprettet en selvstændig kategori til dem. Enkeltmandsvirksomheder ses som personligt ejet af nogle »husholdninger«, men denne kategori omfatter også »indkomstmodtagere og forbrugere«. Kategoriens afgrænsning er ikke blot ret pragmatisk, men også udpræget residualbetonet, som det er blevet sagt.⁷ Husholdningerne bliver altså en meget heterogen kategori, nærmeste en skraldespand for alt, som ikke er selskaber.

Dette gør husholdningerne til noget af en blandet landhandel, hvor forbrugere og faktorejere er placeret sammen med en særlig type virksomhed, der afkaster en »blandet indkomst«, eftersom afkastet til ejerens arbejde ikke kan udskilles fra virksomhedens profit (tænk fx på en tømremester). Det er selvfølgelig en ulempe ved den nye kategorisering at en virksomhed både kan være en husholdning og et selskab, men selvstændig produktion – denne reliket fra en svunden tid – er svært at håndtere. I den økonomiske teori kan man i starten se bort herfra for at få

en ren model af selskabskapitalismen, således som Marx ser bort fra »småborgerskabet«, men det går ikke i statistikken, der skal omfatte alt.

Denne uskønhed bliver imidlertid mere end kompenseret ved at at *selskabet* er kommet til ære og værdighed. For så vidt afspejler den reviderede model den moderne selskabskapitalisme. Alligevel er der problemer.

Et selskab er upersonligt, »Société Anonyme« som det hedder på fransk. Som i kredsløbsmodellen ejer det ingenting, for ejerne – aktionærene – er udenfor selskabet (hvis vi ser bort fra at det kan købe sine egne aktier). Aktierne optræder derfor på passiv- eller debetsiden i regnskabet; de er en gæld, som selskabet som sådan har, på linje med fx banklån eller virksomhedsobligationer.

Denne upersonlighed er en juridisk kendsgerning, fx søger man selskabet som sådan, ikke ejerne. Oprindeligt anerkendte man ikke selskabet som en »juridisk person« (»enhed« ville være et bedre udtryk), vel fordi domstolene tolkede dette som at aktionærene løb fra ansvaret, men efter nogen strid i USA anerkendtes ejernes juridiske ansvarsfrihed, nogenlunde samtidig med at de erhvervede privilegiet med begrænset ansvar, således at de ved fallit ikke hæftede for gæld ud over hvad aktieværdien kunne udrede.

Nationalregnskabets ressourceløse selskab afspejler dette og er for så vidt realistisk. Eller? For nogle år siden blev det almindeligt at hævde, at magten i selskabet ikke længere lå hos ejerne, men hos selskabet som sådan, repræsenteret ved bestyrelse og direktion; det skyldtes at aktieejet var spredt, således at aktionærene sjældent magtede at gennemtrumfe deres vilje. Derfor kunne direktionen forfølge mere brede mål end blot at profitmaksimere, altså sikre ejerne maksimalt afkast; de kunne prioritere selskabets vækst (uanset afkast) eller de kunne varetage andre gruppers interesser, fx lokalsamfundets eller medarbejdernes. Man talte derfor om *stakeholder-kapitalisme*.

I den nyliberale periode er kapitalismen imidlertid vendt tilbage til sit grundlag. Nu er det kun aktionærenes interesse i maksimalt afkast, der tæller, og glemmer direktionen det, bliver

den fyret, eller virksomheden bliver opkøbt af fx kapitalfonde, der ikke glemmer det. Det kaldes *shareholder-kapitalisme*.

På den baggrund kan man stille spørgsmålstegn ved om det juridiske skel mellem selskab og aktionærer bør afspejle sig i et tilsvarende økonomisk skel. Når aktionærernes interesser er trumf, har selskabet som sådan ikke autonomi, og det bliver urealistisk at placere disse ejere udenfor selskabet, i husholdningerne.

Overhovedet tenderer kapitalmagten mod at forsvinde i modellen. Kapitalismen bliver næsten usynlig. Men en virksomhed er intet uden kapital, og kapitalen sætter i stigende grad sine interesser igennem. Det gælder ikke blot aktionærerne, men også de eksterne kilder til finansiering såsom banker. I gode tider, når virksomhed og bank kan forhandle på grundlag af gode regnskaber, kan det se ud som om virksomheden kan handle næsten suverænt. Men i de dårlige tider vil banken sætte virksomheden stolen for døren, ved at lukke for kassen eller ved at opstille skrappe betingelser for nye lån. Dette er sandhedens time. Det viser sig at virksomhed og kapital *ikke* er ligestillede, at der ikke gives autonomi i forhold til kapitalen, kort sagt: at det er kapitalen, der bestemmer. Det tilsløres i nationalregnskabets kategoriseringer.

Marx og Hobbes: Profitmaksimering og magtmaksimering

Marx kunne ikke forklare, hvordan markedsökonomien med dens suveræne agenter (privatejere) kunne skabe en verden, hvor de selv ultimativt var magtesløse objekter for kapitalens jernhårde økonomiske styre.

Han formåede ikke at udlede kapitalbegrebet ($P - V - P'$) af markedsökonomien, forstået som almen vareudveksling ($V_1 - P - V_2$); V er varer, P penge og P' flere penge. Han kunne – som konventionelle økonomer – let udlede nødvendigheden af penge af de velkendte problemer ved simpelt bytte ($V_1 - V_2$), men kapitalen kommer i *Das Kapital* dumpende ned fra himlen (i dette værks kapitel 4).⁸ Denne mangel beror på, at han i sin grundanalyse sætter konkurrencen i parentes for at udrede den rene, abstrakte lære om arbejdsværdi og merværdi, men det er kon-

kurrencen på markedet, der nødvendiggør at virksomhederne profitmaksimerer, altså bliver kapitalistiske (se afsnittet ›Hvad er kapital?‹ i Kapitel 3).

Den første til at beskrive denne logik var Hobbes, men hos ham appliceret på det politiske niveau.

Han starter med at skrive, at det ligger i menneskets natur at stræbe efter magt, en stræben, ›der først ophører med døden‹. Dette er en typisk individualistisk eller subjektivistisk forklaring. Men hvorfor egentlig denne ›magtmaksimering?‹ Hvorfor kan mennesket ikke stille sig tilfreds med en begrænset magt? Fordi der altid vil være nogle, der stræber efter mere magt og som derfor vil ›invadere‹ den mere moderate. For at undgå at blive udslettet må alle derfor kaste sig ud i den ubegrænsede konkurrence om magt (hvilket resulterer i permanent krig og kaos, hvor den eneste løsning – som Hobbes ser det – er at give al magt til en Leviathan, en diktator).

I sidste instans forklares magtmaksimeringen derfor ikke ud fra menneskets natur, men socialt, altså ud fra relationen mellem mennesker.

Konklusioner

Den relevante grundenhed ved analysen af kapitalismen er derfor virksomhed og aktionærer som en enhed.

Selskabet *har* kapital, fordi den – i hvert fald i vore dage – er stik-i-rend dreng for aktionærene (og måske banken). Nationalregnskabet præsenterer en økonomi, hvor kapitalen forsvinder mellem fingrene på os, fordi den placeres i husholdningerne. Kapitalismen bliver usynlig, så økonomien fremstår som en (horisontal) markedsøkonomi, uden noget centrum. Nationalregnskabet undertrykker, at kapitalen er den overordnede magt, der bestemmer over lønarbejderne (ikke omvendt), og at profitmaksimering (ikke nyttemaksimering) er den fundamentale drivkraft. Dette bliver stedse mere udtalt, i takt med at nyliberalismens frisættelse af kapitalen har tilladt – og virkeliggjort – en koncentration af kapitalmagten.

Juridisk, men altså ikke økonomisk, er selskabet upersonligt og adskilt fra kapitalen. Men det, der er upersonligt, er den

kapital, der står bag selskabet. Aktionærerne har formentlig en personlig præference for profit, men det er irrelevant, for de har i sidste instans ikke noget valg. Et selskab har formelt retten til at prioritere miljø, medarbejdere eller lokalsamfund, men gør det det, til skade for profitten, vil det på sigt gå nenedom og hjem. Det skyldes konkurrencen: Er der blot ét andet selskab, der stræber efter maksimal profit, vil dette selskab vinde, fordi det vil få et større overskud til at investere i innovation, markedsførelse etc. For resten er pensionskasser lovmæssigt forpligtet til at stræbe efter maksimal profit.

Dette er en generel marxistisk indsigt, altså at det magt-havende subjekt i den kapitalistiske produktionsmåde ikke er kapitalisten, men kapitalen. Menneskene har mulighed for at vælge mellem ris og kartofler, og mellem miljø og klimaforurening, men ultimativt sidder de ikke ved styrepinden. Dette var i mindre grad tilfældet tidligere, hvor den rene kapitalisme ikke havde sat sig igennem; jeg tænker på de personligt ejede virksomheder for 50 eller 100 år siden, da kapitalisten havde mere rum til diskretionær magtudøvelse, og jeg tænker især på årene lige før nyliberalismen, da demokratiet og fagbevægelsen satte nogle grænser for kapitalen. I dag er det omvendt.

Kapitalismens fremtidsudsigter

Siden finanskrisen i 2008 har den kapitalistiske udvikling i Danmark stået i stampe. Selskabernes bidrag til BFI er ikke øget (Tabel 8.3 og 12.1), og tendensen til øget kapitalkoncentration er ophørt (Tabel 8.10 og 8.11). *Kapitalismen stagnerer.*

Er dette blot et midlertidigt tilbageslag? Eller ser vi her symptomer på en langsigtet, strukturel svækkelse?

De potentielle alternativer til kapitalismen er ubetvivleligt blevet svækket i den nyliberale periode. Det gamle alternativ var arbejderklassens overtagelse af produktionsmidlerne fra kapitalen; vi har her set, at arbejderklassen ganske vist kom til at fylde mere frem mod 2000, men med fagbevægelsens svækkelse er den blevet dårligere organiseret. Det nye alternativ er, med udgangspunkt i den offentlige sektor, at afvikle kapitalismen

ved at demokratisere hele økonomien; her må vi konstatere at de offentligt ansatte nok har bevaret deres relative styrke, antal-mæssigt, men er blevet presset af kommercialiseringen af den offentlige sektor.

Hvis vi fremskriver disse tendenser ligner det opskriften på kapitalismens endelige sejr. Men måske står storheden for fald? Problemet er at den kapitalisme, der har udrenset sine modmagter, næppe formår at regere. Den har brug for at holde købekraften hos lønmodtagerne og de marginaliserede oppe, men stagnerende realløn, stigende ulighed og udhuling af overførselsindkomsterne er generelle tendenser i de kapitalistiske økonomier; specielt i Danmark har vi set en anæmisk reallønsudvikling, stigende ulighed siden 1995, og reducerede indkomstoverførsler. Denne manglende købekraft må – som vi så i Kapitel 10 – kompenseres af gældsfinansieret forbrug, men det giver en økonomi, der veksler mellem bobler og kriser.

Kapitalismens problem kan anskues fra en anden synsvinkel. I den nyliberale periode har væksten været ringe, sammenlignet med den Keynesianske periode, og siden finanskrisen har de vestlige økonomier stagneret. Samtidig er aktiekurserne og profitterne skudt i vejret, bl.a. i Danmark. Men er det holdbart at økonomiens overskud går til de rige, snarere end til produktion for den brede befolkning? Når kapitalen i stigende omfang henvender sig til »rent-seeking«, skatteunddragelse og spekulation,⁹ frem for at engagere sig i produktive investeringer, mister den sin legitimitet, og et folkeligt oprør kan forventes.

Der er et andet problem. Kapitalismen kan kun akkommodere overgangen fra industri- til informationsfundet ved at udvide den private ejendomsret fra det fysiske til det intellektuelle niveau; ellers kan den moderne økonomi ikke tappes for profit. Privatisering af det intellektuelle område med copyright og patenter er nødvendig for at generere profit, men er økonomisk ineffektiv, eftersom innovation og udbredelse af fx ny medicin hæmmes; det store problem for kapitalen er imidlertid, at intellektuel ejendomsret er umådelig svær at håndhæve, især er kopiering teknisk let.¹⁰

Et tredje problem for den moderne kapitalisme er den stadigt

større udbredelse af oligopolier og samarbejde mellem selskaber om fx markedsdeling; i Kapitel 8 så vi denne tendens i Danmark. Fremskrives denne udvikling bliver resultatet en udfasning af konkurrencen, dermed en vigtig mekanisme til at luge de ineffektive ud og belønne de effektive.

For den europæiske kapitalisme er der særlige faresignaler, specielt ECB's fortsatte udpumpning af penge (»Quantitative Easing«); denne subsidiering af finanskapitalen har forhindret en ny krise, men ikke fået hjulene i gang, og på sigt er politikken uholdbar. Hertil kommer mere overordnet, at Euroen er en fejlkonstruktion, der venter på at bryde sammen.

Alt i alt kan det ikke udelukkes, at kapitalismen er ved at sejre sig selv ihjel.

Vi har nu set på nogle mega-tendenser indenfor det rent økonomiske område. Men den virkelige historie afhænger af meget andet, som det er umuligt at generalisere om. Jeg tænker på klimakrisen, muligheden for store folkevandringer fra de fattige til de kapitalistiske lande, storpolitiske spændinger i forhold til Rusland og Kina, og krig. Hver af disse ting kan vælte spillet og etablere helt nye forudsætninger for kapitalismens udvikling, ligesom 1. og 2. verdenskrig gjorde det i forrige århundrede.

Noter

- 1 Schumpeter, 1954.
- 2 Walras, 1874.
- 3 Det kaldes også den »marginalistiske revolution«, fordi de udledte deres resultater ved at anlægge en marginalbetragtning, dvs. så på den sidste enhed af fx forbrug snarere end en persons samlede forbrug.
- 4 Nærmere om generel ligevægtsteori, herunder en kritik, i Lundkvist, 2004, Bind II, Kapitel 12. Jeg trækker også på formuleringerne i Lundkvist, 1995, Kapitel 6.
- 5 Schumpeter, 1942, havde faktisk et sådant dystopisk billede af demokratiet.
- 6 Jevons, 1871: 102f (»Vi arbejder og producerer med det ene mål at forbruge ...«); Menger, 1883: 216; Marshall, 1890: 70; og Keynes, 1936: 46.
- 7 Thage og Thomsen, 2004: 95.
- 8 Marx, 1867. – Se min kritik i Lundkvist, 2004: Kapitel 21; omtalen af Hobbess findes i Kapitel 31.
- 9 Standing, 2016.
- 10 Om intellektuel ejendomsret, se Lundkvist, 2004: Kap. 32.

(Det første årstal angiver oprindelig udgivelse, et eventuelt yderligere årstal angiver den benyttede udgave)

Aaen, F. (2004): Danmark er en bananrepublik, artikel i Kritisk Debat, april.

Aaen, F. (2009): Privatisering og udlicitering i Danmark i 25 år, i: Lundkvist, 2009.

Abildgren, K. og C.S. Nielsen (2000): Dansk Erhvervsliv, Handelshøjskolens Forlag.

Abildgren, K. (2007): Financial liberalization and credit dynamics in Denmark in the post-World war II period, Danmarks Nationalbank Working Papers, nr. 47.

Andersen, H. (1966): Hvem ejer Danmark? Fremad.

Andersen, T.M., H. Linderøth, V. Smith og N. Westergård-Nielsen (2002, 2005 og 2010): Beskrivende dansk økonomi, Handelsvidenskab Bogforlaget.

Andersen, S. (2006): Møllers mand. Historien om Jess Søderberg, Aschehoug.

Andersen, M. (2007): Erhvervsøkonomi i Videnssamfundet, Columbus.

Asmussen, B. (2004): Danmark i kapitalismens guldalder. Forholdet mellem den økonomiske politik og den samfundsøkonomiske udvikling i Danmark i 1950erne, i Historisk Tidsskrift, Hæfte 2.

Asmussen, B. (2007): Drivkræfterne bag den økonomiske politik 1974-1994 (Ph.D afhandling), Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.

Asmussen, B. (2009): Myten om den økonomiske genopretning - var det virkelig Schlüter-regeringen, der frelste dansk økonomi fra afgrunden? I Lundkvist (red.) 2009.

- Bager, Torben (1992): *Andelsorganisering. En analyse af danske andelsorganisationers udviklingsprocesser*, Sydjysk Universitetsforlag.
- Bairoch, Paul (1993): *Economics and World History. Myths and Paradoxes*, The University of Chicago Press.
- Baldvinson, C., o.a. (2000): *Dansk bankvæsen*, 4. udgave, København.
- Benson, P.S., B. Lambek og S. Ørskov (2004): *Mærsk. Manden og Myten*, Politikens Bøger.
- Bentsen, N. (2007): *Hvem ejer Danmark? (Notat)*.
- Bjerg, Ole (2016): *Gode Penge*, Informations Forlag.
- Bjørn, Claus (red.) (1988): *Landboreformerne - forskning og forløb*, Landbohistorisk Selskab.
- Blaug, M. (1985): *Economic Theory in Retrospect*, 4. edition, Cambridge University Press.
- Boje, P. og M. Kallestrup (2004): *Marked, Erhvervsliv og Stat. Dansk konkurrencelovgivning og det store erhvervsliv*, Magtudredningen.
- Boje, Per (2016): *Vejen til velfærd. Marked, stat og utopi, tiden 1730-1850*, Syddansk Universitetsforlag.
- Bonke J. (1997), red.: *Levevilkår i Danmark*, Danmarks Statistik & Socialforskningsinstituttet.
- Boss H. (1990): *Theories of surplus and transfere. Parasites and Producers in Economic Thought*, Unwin Hyman.
- Bramsnæs; C.V. (1965): *Erindringer. En broget tilværelse*. Forlaget Fremad.
- Braskhøj, John, Steen Busck, Jens Christensen, Jørgen Hegnsvad, Asger Jepsen, Birgitte Possing og John Poulsen (1976): *Det danske klassesamfund 1920 til 1940*, Den Jyske Historiker.
- Brinch, J. (1974): *Kapitalakkumulation i Danmark efter 1940*, Politisk Revy.
- Brixtofte, Peter (1984): *Danmarks nye magthavere*, Schultz.
- Busck, Steen, Jens Christensen og Asger Jepsen (1973): *Klassestrukturen i Danmark 1870-1920, med særligt henblik på en fremstilling af arbejderbevægelsens historie i dette tidsrum*, Den Jyske Historiker, nr. 3-4.
- Böhm-Bawerk, E. von (1889): *Positive Theory of Capital*, Illinois.

- Børsen, T. (2008): Den medicinal-industrielle logik, i P. Nielsen (red.): *Brudflader. Økonomi og Samfund 2008*, Frydenlund.
- Chang, Ha-Joon, (2003): *Kicking Away the Ladder. Development Strategy in Historical Perspective*, Anthem Press.
- Chang, Ha-Joon, (2007): *Bad Samaritans. The Guilty Secrets of Rich Nations and the Threat to Global Prosperity*, Random House.
- Christiansen, P.M., B. Møller og L. Togeby (2001): *Den danske elite*, Magtudredningen.
- Christiansen, P.M., og A. S. Nørgaard (2003): *De som meget har ...*, Magtudredningen.
- Christoffersen, H. (1999): *Danmarks økonomiske historie efter 1960*, Systime.
- Cornia, G.A.. T. Addison og S. Kiisky (2003): *Income Distribution Changes and their Impact in the Post-World War II Period* (www.wider.unu.edu/).
- Damgaard, J. (2007): *Fra debitor- til kreditorland – en analyse af formueindkomsten*, Danmarks Nationalbank, Kvartalsoversigt, 1. kv. (www.nationalbanken.dk).
- Dansk Pengehistorie, I (1968): 1700-1914, med bidrag af Knud Erik Svendsen (1700-1818) og Svend Aage Hansen (1818-1914), Danmarks Nationalbank.
- Dansk Pengehistorie, II (1968): 1914-1960, med bidrag fra Erling Olsen (1914-1931) og Erik Hoffmeyer (1931-1960), Danmarks Nationalbank.
- Dich, Jørgen (1973): *Den herskende klasse*, Borgen.
- Due, J. og J.S. Madsen (2003): *Fra magtkamp til konsensus. Arbejdsmarkedsmodellerne og den danske model*, Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Due, J. og J.S. Madsen (2012): *Når trepartssamarbejdet skaber reformer*, FAOS, Sociologisk Institut Københavns Universitet.
- Duménil, G. Og D. Lévy (2004): *Neoliberal Income Trends*, *New Left Review* nr. 30.
- Dunning, J.H. (1993): *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Addison-Wesley.

Dybdahl, Vagn (1982): Det nye samfund på vej. Dansk Social Historie 5: 1871-1913. Gyldendal.

Eatwell, J. og L. Taylor (2000): Global Finance at Risk, The New Press.

Egstrup, R. og B.D. Fischer (2007): Valuta- og derivatmarkedet i 2007, Nationalbankens kvartalsoversigt, 4. kvartal 2007. (www.nationalbanken.dk)

Engelstad, F., E. Ekberg, T. Gulbrandtsen og J. Vatnaland (2003): Næringslivet mellom marked og politikk, (fra norske magtudredning), Gyldendal Norsk Forlag.

Erhvervsministeriet (1995): Offentlig/Privat - lige konkurrence.

Erhvervsministeriet (og andre ministerier) (1999): Debatoplæg om aktivt ejerskab.

Erhvervsministeriet (2000): Service i forandring.

Feldbæk, Ole (1988): Kongen bød - Enevælden og reformerne, i Bjørn, Claus (red.) 1988.

Feldbæk, Ole (1990): Den lange fred, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bd. 9, Gyldendals Bogklubber.

Feldbæk, Ole (1993): Danmarks Økonomiske Historie 1500-1840, Systime.

Fink, Jørgen (1988): Middelstand i klemme? Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, nr. 46. Universitetsforlaget i Aarhus.

Fink, Jørgen (2000): Storindustri eller middelstand. Det ideologiske opgør i Det Konservative Folkeparti 1918-20. Aarhus Universitetsforlag.

Gjerding, S. og T. Wester (2008): Informationsøkonomien og truslen fra piraterne, i P. Nielsen (red.): Brudflader. Økonomi og Samfund 2008, Frydenlund.

Gleerup, J. (2009): Arbejdslivet, fagbevægelsen og den offentlige modernisering, i Lundkvist (2009).

Goul Andersen, J. (1979): Mellemlagene i Danmark, Forlaget Politica.

Goul Andersen, J. (2003): Over-Danmark og Under-Danmark?

- Ulighed, velfærdsstat og politisk medborgerskab, Magtudredningen.
- Goul Andersen, J. (2013): Krisens navn – bekæmper regeringen den forkerte økonomiske krise? Frydenlund.
- Goul Andersen, J. og D. Shamshiri-Petersen, red. (2016): Fra krisevalg til jordskredsvalg. Vælgere på vandring 2011-2015, Frydenlund Academic.
- Grelle, H. (2008): Stauning, Jyllandspostens Forlag.
- Greve, C. (1997): Fra ideologi til pragmatisme? i C. Greve (1997) (red.): Privatisering, selskabsdannelse og udlicitering, Systime.
- Guldager, J. (1978): Monopolkapital i Danmark i begyndelsen af 1970'erne, Politisk Revy.
- Hadberg, A. (2009): Klasser, fordeling og magt i nyliberalismens Danmark, i: Lundkvist (2009).
- Hadberg, A. og M. Voss: Pensionssystemet gør ikke arbejdere til kapitalister, i Kritisk Debat, dec. 2008.
- Hagemann, A. (2008): Finansialisering af dansk økonomi? Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.
- Hannaford, S.G. (2007): Market Domination! The Impact of Consolidation on Competition, Innovation, and Consumer Choices, Praeger Publishers.
- Hansen, C. og M.J. Mortensen (2006): Dansk erhvervsliv i internationalt perspektiv, TemaPubl 2006: 1, Danmarks Statistik.
- Hansen, H.O. (2005): Vækst i fødevareindustrien, Handelshøjskolens Forlag.
- Hansen, Bue Rübner (2014): »Ingen kan forhandle uden magten til at tiltvinge sig forhandling«. Kritisk Debat, juni.
- Hansen, Svend Aage (1968): Perioden 1818-1914, i Dansk Pengehistorie, Bind 1.
- Hansen, Svend Aage (1972): Økonomisk vækst i Danmark, Bind I: 1720-1914. Gads Forlag.
- Hansen, Svend Aage (1974): Økonomisk vækst i Danmark, Bind II: 1914-1970. Akademisk Forlag.
- Hansen, Svend Aage og Ingrid Henriksen (1984), I: Sociale brydninger. Dansk Social Historie 6: 1914-39. Gyldendal.

- Hansen, Svend Aage og Ingrid Henriksen (1984), II: Velfærdsstaten. Dansk Social Historie 7: 1940-83. Gyldendal.
- Hansen, Per H. (1996): På glidebanen til den bitre ende: dansk bankvæsen i krise, 1920-1933, Odense University studies in history and social sciences, vol. 192.
- Hansen, Per H. (2001): Da Sparekasserne mistede deres uskyld, Odense Universitetsforlag.
- Harrod, J. (2006): Century of Corporations, i C. May (ed.): Global Corporate Power, London.
- Hayek, F. von (1979): Law, Legislation and Liberty, vol. 3, London.
- Hilton, Rodney (ed.) (1980): The Transition from Feudalism to Capitalism, Verso.
- Hjulsager, M.A. (2004): Priser og indkomster, Handelshøjskolens Forlag.
- Hobsbawm, Eric (1962): The Age of Revolution. 1789-1814. Abacus 1962.
- Hvelplund, F. (2007): Fra fælleseje til fjernejskab og monopolkontrol, i E. Christensen og P. Christensen (red.): Fælleleder i Forandring, Aalborg Universitetsforlag.
- Hvidt, Kristian (1990): Det folkelige gennembrud og dets mænd, 1850-1900, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, redaktion Olav Olsen, Bind 11.
- Hyldtoft, Ole, Helle Askgaard og Niels Finn Christiansen (1981): Det industrielle Danmark 1840-1914, Systime.
- Hyldtoft, Ole (1987): Københavns industrialisering 1840-1914, En kommentar om teori, faser, dampmaskiner m.v., i Historisk Tidsskrift, Bind 15, række 2.
- Hyldtoft, Ole (1994): Uløste problemer i de danske historiske nationalregnskaber, i Nationaløkonomisk Tidsskrift, bd. 132, ss. 92-102.
- Hyldtoft, Ole (1999): Danmarks økonomiske historie 1840-1910, Systime.
- Høberg, P. og C. Ydesen (2009): Kom nyliberalismen til Danmark i 1982? i Lundkvist (2009).

- Ingemann, J. (2005): Andelsorganisering i det landbrugsindustrielle kompleks – en historisk oversigt, Arbejdspapir fra Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, AAU.
- Ingemann, J.H. (2007): Fællede på andelsbasis, i E. Christensen og P. Christensen (red.): Fællede i forandring, Aalborg Universitetsforlag.
- Iversen, M.J. (2005): 25 år som revolutionerede dansk erhvervs- liv, Den Jyske Historiker, nr. 109: Virksomhedshistorie.
- Jayaswal, P., M. Kornvig og K. Skjærbæk (2006): Kapitalfonde, kapitalbevægelser og valutamarkedet, Danmarks Nationalbank, Kvartalsoversigt, 3. kv. (www.nationalbanken.dk).
- Jespersen, J. (1996): Økonomi og Virkelighed, Fremad.
- Jevons, W.S (1871): The Theory of Political Economy, Penguin 1970.
- Johansen, Hans Chr. (1962): Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark, 1864-1901. Højres Fond.
- Johansen, Hans Chr. (1979): En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870, Dansk social historie 4, Gyldendal.
- Johansen, Hans Chr. (1985): Dansk økonomisk statistik 1814-1980, Danmarkshistorie, Bind 9, Gyldendal.
- Johansen, Hans Chr. og A. M. Møller (2005): Fonde som fundament for dansk industri, Syddansk Universitetsforlag.
- Johansen, P.U. og M. Trier (2004): Danmarks økonomi siden 1980 – en oversigt, Handelshøjskolens Forlag.
- Kaarsted, Tage (1968): Påskekrisen 1920, Universitetsforlaget i Aarhus.
- Keynes; J.M. (1936): The General Theory of Employment, Interest and Money, London 1973.
- Klein, N. (2007): The Shock Doctrine, Penguin Books.
- Koch, Hal (1946): Hvad er demokrati? Gyldendal 1981.
- Kolstrup, Søren (2014): Den danske velfærdsmodel 1891-2011 – sporskifter, motiver, drivkræfter, Frydenlund.
- Kolstrup, Søren (2017): De røde flertal – håb, sejre, nederlag, SFAH's skriftserie nr. 56.
- Kristensen, Niels Buus (1989): Industrial Growth in Denmark, 1872-1913, i Scandinavian Economic History Review, ss. 3-22.

- Larsen, H.K., S. Larsen og C.-A. Nilsson (2010): Landbrug og industri i Danmark 1896-1965, nye beregninger af BFI for de varem fremstillende sektorer, Historisk Tidsskrift, 2010, Bd. 110, Hæfte 2, ss. 358-402.
- Larsen, T. og N.J.M. Pedersen (2005): Den offentlige sektor, Handelshøjskolens Forlag.
- Lundgård Andersen, Hasse (1999): Stagnation eller dynamik? Den økonomiske udvikling i Danmark i 1950erne, i Historisk Tidsskrift, Hæfte 1.
- Lundkvist, A. (1981): Kritik af Privatarbejdet. 1.Del: Simpel vareproduktion, GMT.
- Lundkvist, A. (1995): De usynlige hænder. Grundproblemer i økonomiteorien, Hovedland.
- Lundkvist, A. (2001): De Riges Samfund. Nyliberalismen i globaliseringens epoke, Hovedland.
- Lundkvist, A. (2004): Hoveder og Høveder. En demokratisk kritik af det private samfund, i 3 bind, Frydenlund.
- Lundkvist, A. (2006): Bush, Neokonomien og Dollaren. En bog om USA's politiske økonomi, Frydenlund.
- Lundkvist, A. (2009) (red.): Dansk Nyliberalisme, Frydenlund.
- Lundkvist, A. (2009a): Den danske kapitalisme og demokratiets forfald, i: Lundkvist (2009).
- Lundkvist, A. (2009b): Ricardo, frihandel og lidt om handel i vore dage, i »Økonomisk teori – i historisk belysning«, red af Preben Etwill og Søren Kolstrup, Knuths Forlag.
- Lundkvist, A. (2013): Eurokrisen. Europa mellem folkestyre og pengestyre, Hovedland.
- Løgstrup, Birgith (2015): Bondens Frisættelse, De danske landbo-reformer 1750-1810, Gads Forlag.
- Madsen, Mogens O. (2007): Udfrielsen af det skadelige fællesskab, i »Fælleleder i Forandring«, red. af Erik Christensen og Per Christensen. Aalborg Universitetsforlag.
- Marshall, A. (1890): Principles of Economics, 8. ed., London 1979.
- Marx, Karl og Friedrich Engels (1952): Udvalgte skrifter, Bind 1, Forlaget Tiden.

- Marx, Karl (1858): Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Frankfurt u. å.
- Marx, Karl (1861-63a): Theorien über den Mehrwert, i Marx/Engels: Werke, Band 26.1-3, Ditz Verlag 1974.
- Marx, Karl (1861-63b): Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses, Frankfurt 1969.
- Marx, Karl (1867): Das Kapital, 1. Band. Ditz Verlag 1969.
- Marx/Engels (1972): Briefe über »das Kapital«, Erlangen.
- Menger C. (1883): Problems of Economics and Sociology, Illinois 1963.
- Michelsen, J. (1991): Pengene eller livet. Privat ejendomsret, aktieselskaber og politik, Sydjysk Universitetsforlag.
- Milhøj, P. (1961): Danmarks Statistik, 1. Del, Gads Forlag.
- Milhøj, P. (1965): Danmarks Statistik, 2. Del, Gads Forlag.
- Milios, J. (2005): European Integration, i Neoliberalism – A Critical Reader, ed. By A. Saad-Filho og D. Johnston, Pluto Press.
- Mouritzen, R.E. (2008): Spændinger i det kommunale selvstyre, c:/Users/HP/downloads/DebatPEM.pdf
- Mølgaard, E. (2007): Den finansielle sektor, Frydenlund.
- Møller, M. og N.C. Nielsen (2004): Den kapitalmarkedsstyrede virksomhed, Handelshøjskolens Forlag.
- Møller, M. og N.C. Nielsen (1997): Dansk Realkredit gennem 200 år, BRF Kredit.
- Mørch, Søren (1986): Det store bankkrak. Landmandsbankens sammenbrud 1922-1923, 2. udgave, Gyldendal
- Nordisk Ministerråd: Finansfusioner i de nordiske lande, Nord 1993:33.
- Olsen, Erling (1962): Danmarks økonomiske historie siden 1750. Gads Forlag.
- Olsen, Erling (1968): Perioden 1914-1931, i Dansk Pengehistorie, II.
- Olsen, L. m. fl. (2014): Klassekamp fra oven, Gyldendal.
- Pedersen, T. (2004): Dansk erhvervslivs placering i globaliseringen, Magtudredningen.

- Pedersen, Jan (2009): Danmarks økonomiske historie 1910-1960, Multivers Academic.
- Pedersen, T og J.R. Skaksen (2011): Multinational enterprises in Denmark, CBS, okt. 2011.
- Polanyi, Karl (1944): The Great Transformation, Beacon Paperback 1957.
- Randvid, J. (2013): Den finansielle krise i Danmark, Erhvervs- og vækstministeriet.
- Rasmussen, F. og P. Andersen (2002): Globaliseringens økonomiske konsekvenser for Danmark, Magtudredningen.
- Ricardo, D. (1817): Principles of Political Economy and Taxation, Penguin 1971.
- Ross, Alf (1946): Hvorfor demokrati? Nyt Nordisk Forlag 1967.
- Rubel, Maximilien (1968): Marx – Chronik. Daten zu Leben und Werk, Carl Hanser Verlag.
- Samfundsstatistik (2007), red. af H. Arbo-Bähr, A. Christensen og N. Knap, Columbus.
- Schumpeter, J. (1942): Capitalism, Socialism and Democracy, Harper Colophon Books 1975.
- Schumpeter, J. (1954): History of Economic Analysis, George Allen & Unwin.
- Schøtt, T. (2003): Den økonomiske elites netværk, Magtudredningen.
- Scocozza, Benito (1976): Klassekampen i Danmarks historie. Bind I, Feudalismen: med et indledende afsnit om den historiske materialisme, Historie og Klassekamp.
- Scocozza, Benito (1984): Den borgerlige revolution i Danmark i slutningen af det 18. århundrede, Historisk Tidsskrift, Bd. 14, række 5.
- SFI (2008): Danskernes indbetalinger til pension, SFI – Det Nationale Forskningscenter for Velfærd.
- SFI (2014): Danskernes pensionsopsparing og indkomst 2000-2011, SFI – Det Nationale Forskningscenter for Velfærd.
- Standing, G. (2011): The Precariat: The New Dangerous Class, Bloomsbury.

- Standing, G. (2016): *The Corruption of Capitalism. Why Rentiers Thrive and Work does not pay*, Biteback Publishing.
- Stiglitz, J. (2016): *The Euro, and its threat to the future of Europe*, Allen Lane.
- Streeck, W. (2014): *Buying Time. The Delayed Crises of Democratic Capitalism*, Verso.
- Streeck, W. (2016): *How will capitalism end?* Verso.
- Stubager, R., K. Møller Hansen og J. Goul Andersen (2013): *Krisevalg. Økonomien og folketingsvalget 2011*, Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Sørensen, Chresten (2010): *Historisk uansvarlig finanspolitik og rådgivning*, Samfundsøkonomen, vol. 28, nr. 2.
- Thage, B. og A. Thomsen (2004): *Nationalregnskabet*, Handelshøjskolens Forlag.
- Thomsen, Niels (1985): *Anmeldelse af Ole Hyldtofts bog om Københavns industrialisering*, i *Historisk Tidsskrift*, Bind 14, række 2.
- Thomsen, S., T. Pedersen og J. Strandskov (2002): *Ejerskab og indflydelse i dansk erhvervsliv*, Magtudredningen.
- Togebj, L., J. Goul Andersen, P. M. Christiansen, T. B. Jørgensen og S. Vallgård (2003): *Magt og demokrati i Danmark. Hovedresultater fra Magtudredningen*, Magtudredningen.
- Tsoukalis, L. (1997): *The New European Economy Revisited*, Oxford University Press.
- Walras, L. (1874): *Elements of Pure Economics*, transl. and ed. by W. Jaffé (fra 4. udg.), London 1954.
- Webb, M.C. (2006): *Shaping International Corporate Taxation*, i C. May (ed.): *Global Corporate Power*, London.
- Vejrup-Hansen, P., P. Lotz, B. Dalum og H. Bech (2006): *Erhvervsbeskrivelse. Økonomiske begreber og data om virksomhedernes omverden*, Handelshøjskolens Forlag.
- World Investment Report (1997 og 2007): www.unctad.org.
- Økonomi- og Erhvervsministeriet (2005): *Vækstredegørelse*.
- Øllgaard, J. og M.O. Madsen (red.) (2004): *magt.dk. Kritik af*

Magtudredningen, Frydenlund.
Østerud, Ø., F. Engelstad og P. Selle (2003): En sluttbok fra
Magt- og demokratiutredningen, Gyldendal Norsk Forlag.

Hjemmesider

Arbejderbevægelsens erhvervsråd (AE rådet): www.aeraadet.dk.

Berlingske Tidende: www.business.dk

Bloomberg (globale finanser): www.bloomberg.com

Dagbladet Børsen: www.borsen.dk

Danmarks statistik: www.dst.dk

Finanswatch: <http://finanswatch.dk/>

Finanstilsynet: www.ftnet.dk

Finansrådet: www.finansraadet.dk (statistik om finanssektoren)

Folke- og bolig-tællinger (www.dst.dk/da/Statistik/Publikationer).

Forsikringens Hus: www.forsikringenshus.dk

IT- og Telestyrelsen: www.itst.dk (statistik om telesektoren)

Konkurrencestyrelse: www.ks.dk (rapporter om konkurrencesituationen)

Kritisk Debat: www.kritiskdebat.dk (kritiske artikler om bl. a. dansk økonomi).

Modkraft: www.modkraft.dk (nu nedlagt, men arkivet aktivt).

Nationalbanken: www.nationalbanken.dk (især kvartalsoversigterne)

Norsk Magtudredning, kortversion: www.sv.uio.no

Statistikbanken: www.statistikbanken.dk

Ugebrevet A4: www.ugebreveta4.dk (udgivet af LO)

Økonomiske Råd: www.dors.dk (med to årlige rapporter)

Min hjemmeside: www.anderslundkvist.net

Eurokrisen. Europa mellem pengestyre og folkestyre, Hovedland 2013.

Dansk Nyliberalisme (red.), Frydenlund 2009.

Bush, Neokonomien og Dollaren. En bog om USA's politiske økonomi, Frydenlund 2006 (tilgængelig på hjemmesiden).

Hoveder og Høveder – en demokratisk kritik af det private samfund. Bind I:

Privatejendom og Markedsøkonomi, Bind II: *Kapitalisme*, Bind III:

Demokrati og Økonomisk demokrati, Frydenlund 2004 (tilgængelig på hjemmesiden).

De Riges Samfund – nyliberalismen i globaliseringens epoke, Hovedland 2001.

De usynlige hænder. Grundproblemer i økonomiteorien, Hovedland 1995.

Kritik af Privatarbejdet. 1.Del: *Simpel vareproduktion*, GMT 1981.

Introduktion til metoden i Kapitalen, Modtryk 1973.

Kapitalens Bevidsthedsformer, GMT 1972.

